

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 40 CİLT / VOLUME: 119 SAYI / NUMBER: 234 ISSN: 0255-0644

SAYI:
234

MAYIS - HAZİRAN 2018
MAY - JUNE 2018

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2018 / 234
MAYIS - HAZİRAN
MAY - JUNE

İstanbul - 2018

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turana.org - dizgi@turana.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sit. No: 19 C Blok 102 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 483 47 91

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
90 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail AKTÜRK • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa AYDIN • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Üçel Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
Prof. Dr. Veyssel BOZKURT • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Recai COŞKUN • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Svetlana ÇERVOÑOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet DURMAN • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Birol EMİL • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İnci ENGİNÜN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Eyüp İSPİR • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Metin KARAÖRS • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Üçel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Lev P. KURAKOV • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Gültekin RODOPLU • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yümnü SEZEN • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARİA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERCİLASON • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Salih OKUMUŞ • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipten olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılmasını uygun görmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, esere ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.,' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgül konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgül, yayım yılı, virgül, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığında sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik i*, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi / Türkiye
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ömer KUL • İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKİSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

NEVÂDİRÜ'Ş-ŞEBÂB'DAKİ DOĞU TÜRKÇESİ (ÇAĞATAY TÜRKÇESİ) VE ALİ ŞİR NEVAYİ'Yİ ANLAMAK <i>CHAGATAI TURKISH IN NEVADIRU'SH-SHABAB AND UNDERSTANDING ALI SHIR NEVAI</i> Prof. Dr. Mehmet Metin KARAÖRS	11
KONAR-GÖÇER DEYİMİNE DAİR İLK TESPİTLER VE KONAR-GÖÇERLİK <i>FIRST FINDINGS ABOUT NOMADIC TERM AND NOMADISM</i> Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	37
ESKİ TÜRK DİNİNİN KOZMOLOJİSİ VE KOZMOGONİSİ <i>COSMOLOGY AND COSMOGONY OF ANCIENT TURKIC RELIGION</i> Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU - Hüseyin ŞEN	45
İTİL BULGAR KADINLARINDA GİYİM-KUŞAM, TAKILAR VE İBN FADLAN'A GÖRE SOSYAL HAYAT <i>VOLGA BULGARIAN WOMEN'S CLOTHING, JEWELS AND SOCIAL LIFE ACCORDING TO IBN FADLAN</i> Meltem AKINCI	75
YUSUF KADIR HAN GAZİ TEZKİRESİ <i>YUSUF KADIR KHAN GAZI'S BIOGRAPHICAL ANTHOLOGY</i> Uygurca Neşre Hazırlayanlar: Abdureşit MUHAMMED - Muhammed OSMAN Türkiye Türkçesine Aktaran: Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	89
İMPARATOR KONSTANTİNOS VII. PORPHYROGENNETOS'UN DE ADMINISTRANDO İMPERİO ADLI ESERİNİN TÜRK TARİHİ İÇİN ÖNEMİ <i>THE SIGNIFICANCE OF DE ADMINISTRANDE IMPERIO BY CONSTANTINOS PROPHYROGENNETOS IN TERMS OF TURKIC HISTORY</i> Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU	109
TARİHSEL BİR PANORAMA: HİNT-TÜRK TARİHİNE DAİR "BABÜRLÜLER DÖNEMİNE KADAR" <i>A HISTORICAL PANORAMA: ABOUT THE INDIAN-TURKIC HISTORY "UP TO PERIOD OF BABURS"</i> Dr. Öğr. Üyesi H. Hilal ŞAHİN	127

**BİR RUS ESİRİNİN GÖZÜYLE DANYAL BİY ATALIK DEVRİNDE
BUHARA HANLIĞI VE KOMŞULARI**

*THE BUKHARA KHANATE AND NEIGHBORS IN THE TIME OF DANYAL BIY ATALIK
ACCORDING TO EYEWITNESSES OF A RUSSIAN PRISONER*

Doç. Dr. Dinçer KOÇ 143

**TANZİMAT DÖNEMİNDE SİYASAL TOPLUMSALLAŞMA:
“DAMGA TEORİSİ” BAĞLAMINDA BİR ANALİZ**

*POLITICAL SOCIALIZATION OF TANZİMAT PERIOD:
AN ANALYZE IN THE CONTEXT OF STIGMA THEORY*

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN - Hümeyra TÜREDİ 191

**DAĞISTAN TARİHİNİN TÜRK TARİHİ İLE İLİŞKİSİ VE DAĞISTAN'IN TÜRKİYE İÇİN
ÖNEMİ**

*RELATIONSHIP DAGESTAN WITH TURKISH HISTORY AND THE IMPORTANCE OF DAGESTAN
FOR TURKEY*

Mehmet UYAR 217

KİTAP TANITMA: SAVAŞ SANATI

Tuğrulhan KARADUMAN 235

KİTAP TANITMA: NURİ PAŞA VE SİLAHDAŞLARI

Mehmet Kürşad YAVAN 237

NEVÂDİRÜ'Ş-ŞEBÂB'DAKİ DOĞU TÜRKÇESİ (ÇAĞATAY TÜRKÇESİ) VE ALİ ŞİR NEVAYÎ'Yİ ANLAMAK

Prof. Dr. Mehmet Metin KARAÖRS*

Öz

Türk yazı dilinin Eski Türkçe devresinden sonra Türk coğrafyasının kuzeye ve batıya doğru genişlemesi sonucunda ortaya çıkan Kıpçak ağzından doğmuş Kuzey Türkçesi, Karluk ağzından doğmuş Doğu Türkçesi ve Oğuz ağzından doğmuş Batı Türkçesi; tarihi Türk lehçeleri ile bugünkü yaşayan Türk lehçelerini oluşturmuştur.

Bugünkü Türk topluluklarının en büyük sorunu ortak bir alfabeyle sahip olamadıkları için birbirlerini anlayamama sorunudur. Türk Dünyası'nda ortak bir alfabeyle sahip olmak, dil ve kültür birliğinin daha çok pekişmesinin güçlenmesinin ilk adımıdır. Bu konuda yapılan çalışmalar, bugün eski hızını kaybetmiş durumdadır.

Bu yazıda doktora tez çalışması olarak incelediğimiz Nevayî'nin ikinci divanı Nevadirü's-Şebâb'ın dış yapı (Türkçe kökenli kelimeler, alıntı kelimeler ve tamlamalar) bakımından ve bazı gazellerin iç yapı (metin şerhi) bakımından açıklanması ve değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nevayî, Doğu Türkçesi, Nevâdirü's-Şebâb, Ortak Türk Yazı Dili, Türk Lehçelerinin Birbirini Anlaması.

Chagatai Turkish In Nevadiru'sh-Shabab And Understanding

Ali Shir Nevai

Abstract

The Northern Turkic language, which emerged from the dialect of as the result of Kipchak, emerged as the result of the expansion of the Turkic geography to the north and west after the Turkic language period of the Turkic writing language; Eastern Turkic that emerged from Karluk dialect, and Western Turkic which emerged from Oghuz dialect formed the historical Turkic dialects and today's living Turkic dialects.

* İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

The biggest problem of today's Turkic communities is that they cannot have a common alphabet and cannot understand each other. Studies about having a common Turkic alphabet have lost their former speed today.

In this article, Nevai's second diwan, which we examined as a doctoral thesis, was explained and evaluated in terms of the external structure (Turkic words, quotations and phrases) and some jars in terms of internal structure (text commentary) with Nevadirü'sh-Shabab.

Keywords: Nevai, Eastern Turkism, Nevadirü'sh-Shabab, Common Turkic Written Language, Turkic Dialects Understand Each Other.

Giriş

Türk yazı dilinin Eski Türkçe devresinden sonra Türk coğrafyasının kuzeye ve batıya doğru genişlemesi sonucunda ortaya çıkan Kıpçak ağzından doğmuş Kuzey Türkçesi, Karluk ağzından doğmuş Doğu Türkçesi ve Oğuz ağzından doğmuş Batı Türkçesi; tarihî Türk lehçeleri ile bugünkü yaşayan Türk lehçelerini oluşturmuştur.

Kuzey Türkçesi bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan ve Başkurdistan bölgelerinde; Doğu Türkçesi bugünkü Doğu Türkistan ve Özbekistan bölgelerinde, Batı Türkçesi de Türkmenistan, Azerbaycan, Gagavuzya, Türkiye ve çevresinde kullanılmaktadır. Bugün Kafkasya ve çevresinde kullanılan Türk lehçeleri Kuzey, Doğu ve Batı Türk lehçelerinden etkilenmişlerdir.

Bugünkü Türk topluluklarının en büyük sorunu ortak bir alfabeyle sahip olamamaktır. Ortak bir Türk alfabesine sahip olma konusunda yapılan çalışmalar bugün eski hızını kaybetmiş durumdadır.

Kuzey, Doğu ve Batı Türkçesi yazı dilleri ile yazılmış eserler farklı alfabelere sahip olduğundan o alfabeyle kullanmayan yazı diline sahip topluluklar tarafından okunup anlaşılmadığı için mevcut yazı dillerinin eserlerinin birbirlerine aktarılması gerekmektedir.

Türk yazı dillerinin eserlerini birbirine aktarma konusunda en önemli çalışmalar Türkiye'de yapılmış ve halen yapılmaktadır.¹ Örnek olarak Türk Dünyası destanları toplanıp derlenmiş Nevayî'nin eserleri TDK ve TKAE tarafından Türkiye Türkçesi alfabesi ile yayımlanmış ve yayımlanmaktadır.

Farklı Türk lehçeleri ile yazılmış eserler diğer Türk lehçelerine aktarıldıktan sonra bu eserlerin iç yapı bakımından anlaşılması, aynı kültüre sahip insanların birbirlerini daha iyi anlamalarını sağlayacaktır. Bu tanıma ve anlama konusunu bir örnekle açıklayalım:

Türk Dünyası'nda XV. yüzyılda edebî şahsiyeti ve devlet adamı kimliği ile tanınmış, kullandığı Türkçe ile *Nevayî Dili* adıyla şöhret kazanmış Ali Şîr Nevayî'nin TDK tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan külliyyatının her bir eseri bugün dış yapı ve iç yapı bakımından incelenmelidir. Nevayî'nin Türk Dünyası'nın en gelişmiş yazı dilini kullanan ve en çok nüfusa sahip Türkiye Türkçesi tarafından anlaşılması, Türk Dünyası'ndaki ortak üst iletişimi hızlandıracaktır. Nevayî'nin eserleri, bir devlet adamı edası ve renkli hayalleri ile

¹ M. Metin Karaörs, "Türk Cumhuriyetlerinde Ortak Bir Yazı Diline Doğru", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 88, İstanbul 1994, s. 39-60.

Bâki'nin, lirik ve yanık aşkı anlatan Fuzûlî'nin öfke ve hırçınlığı ile Nefî'nin, şuh edası ile Nedim'in, inceliği ve zarıflığı ile Şeyh Galip'in, sadeliği ve anlaşılabilirliği ile Yunus Emre'nin şiirleri ile karşılaştırılmalıdır. Bugün Türkiye'de Nevayî'nin eserlerini özellikle iç yapı bakımından sadece Doğu Türkçesi ve Nevayî üzerinde çalışan uzmanlar anlayabilmektedir. Bugün Türkiye'de bir Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenin bile Nevayî'nin eserlerini anlaması çok zordur. Nevayî'nin eserleri Mehmet Kaplan'ın şiir ve nesir tahlillerinde uyguladığı *metin tahlili*, Ali Nihat Tarlan'ın divan şiirine uyguladığı *metin şerhi* ve bu eserlerin cümle yapıları Muharrem Ergin'in *cümle tahlilleri* metotları ile incelenmelidir.

Nevayî hayatının son yıllarında yazdığı Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıp Türkçenin Farsçadan üstün taraflarını ortaya koyan ve Türkçe Farsçadan üstün olduğu için Türklere Türkçe ile yazmayı öğütleyen iki dilin karşılaştırılması anlamındaki *Muhâkemetü'l-Lugateyn* isimli eserindeki görüşlerine ne kadar uya bildiğini tespit etmek için eserlerinin dış ve iç yapılarını incelemek gereklidir.²

Türk Dil Kurumu'nun Türkiye Türkçesi transkripsiyon alfabesi ile yayımladığı Nevayî'nin bütün eserlerinin dil bilgisi dizinleri yapılarak bir araya getirilmeli ve kelime dünyası tespit edilmelidir. Bu eserlerin cümle yapısı da (sentaks) incelenmelidir. Eserlerin morfolojik dizinleri ile sentaks yapılarını Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi eserleri ile karşılaştıran mukayeseli dil çalışmaları yapılmalıdır.

Bu yazıda doktora tezi olarak ele aldığımız “*Ali Şîr Nevayî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb*”³ dış yapı (*Türkçe kökenli kelimeler, alıntı kelimeler ve tamlamalar*) bakımından ve bazı gazellerin iç yapı (*metin şerhi*) bakımından açıklanması ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

İkinci Divan: Nevâdirü'ş-Şebâb

“*Ali Şîr Nevayî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb*”, *Muhâkemetü'l-Lugateyn* isimli Türkçeyle Farsçayı karşılaştıran eserinde ve ilk divanının başında bulunan divanları için yazdığı *Hutbe-i Devâvîn* isimli metinde şu cümlelerle tanıtmaktadır: “*Yana Nevâdirü'ş-Şebâb dîvânıdır ki yigütlük avâyıldı beyânım kilkidin nümâyış dîvânı ve ârâyış bustânı kiribdür, kim ol nevâdir temâşâsıdın yigütlük milkide gavgâ salıp-min vü milk yigütlü könglîdîn ârâm u karârnu alıp-min*” (Yine gençlik döneminde beyanım kaleminden gösteriş meclisine ve süsleyiş bostanına girmiş olan Nevâdirü'ş-Şebâb divanı ile bu nadirlerin temasından gençlerin dünyasında kargaşa çıkarmış, ülke gençlerinin

² M. Metin Karaörs, “Aşık Paşa ve Ali Şîr Nevayî'de Türkçenin Gücü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 190, İstanbul 2011, s. 85-116.

³ M. Metin Karaörs, *Ali Şîr Nevayî, Nevâdirü'ş-Şebâb*, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara 2016, s. 707; Karaörs, “Ali Şîr Nevayî”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İzmir 1991, s. 255-270, 2. defa: I-II-III İstiklal Gazetesi, s. 59, 60, 62, Haziran, Temmuz Eylül 2009, Kayseri; Karaörs, “Ali Şîr Nevayî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Kayseri 1994, s. 219-231; Karaörs, “Ali Şîr Nevayî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb”, *Ali Şîr Nevayî'yi Anma Toplantısı ve Dil Bayramı Etkinlikleri*, 24-26 Eylül 2001 Ankara, *Bildiriler*, TDK, Ankara 2004, s. 33-49.

gönlünden rahatlarını almışımıdır);⁴ “*Ve ikinci divannı kim yigitlek, âşüftelig ve şebâb âlüftelig yazı ve deştide yüzlengen nâdir vak’âyî bile pirâste bolup irdi. Nevâdirü’ş-Şebâb ataldı.*”⁵

Şairin bu ikinci divanı 20-35 yaşları arasında, gençlik çağındaki duygu ve düşünceleriyle, bu çağdaki ova ve bozkırlarda geçirdiği olaylardan ilhamla, at sevgisi, çevgan ve cirit oyunu gibi Türklerin millî oyunlarıyla, yiğitlerle karışıklı konuşmalarla, sadece gençlik çağında sahip olunan değerlerle, gençlik çağının gariplikleri ve tuhafliklarıyla yazılmış şiirlerden meydana geldiği, yuvarıdaki sözlerden, divanın muhtevasından ve isminden (*gençliğin nevâdirleri*) anlaşılmaktadır.

Nevâdirü’ş-Şebâb (NŞ), *Nevayî*’nin diğer divanları gibi Nevayî külliyyatları⁶ ve divanlarına ait devâvin yazmaları⁷ içerisinde yer almaktadır. İçinde NŞ’nin bulunduğu yazmalar Topkapı Revan nu: 808, Süleymaniye Fatih nu: 4056, Paris Bibl. Nati. Suppl. 316-317 numaralı külliyyat nüshalarının ve devâvin yazmalarının içindeki *Nevâdirü’ş-Şebâb* bölümlerini karşılaştırıp hazırladığım edisyon kritikli metindeki şiirlerin listesi aşağıdadır:

NŞ’nin baş tarafında *tevhid, münâcât, na’at ve mirâciye* (1-7) gibi şiirler bulunmaktadır. Kaside yoktur. Son harfine göre en fazla ve en az gazel yazılan harflerin sayısı şöyledir: *Yi* harfi: 76; *Nun* harfi 68; *Rı* harfi: 67; *Hi* harfi 52; *Mim* harfi: 46; Çim, Si, Zel harfleri 3’er; *Lâmelif* harfi 2; *Pi* harfi: 1.

1. Gazeller:

6 beyitli	3 adet	18 beyit
7 beyitli	439 adet	3064 beyit
8 beyitli	11 adet	88 beyit
9 beyitli	169 adet	1521 beyit
10 beyitli	7 adet	70 beyit
11 beyitli	21 adet	231 beyit
13 beyitli	<u>1 adet</u>	<u>13 beyit</u>
	651 adet	5005 beyit

2. Müstezat 7 kıta.

3. Muhammes (I-II-III), 5,7, 9’ar kıtalık).

4. Müseddes, 9 kıta.

⁴ Ağah Sırrı Levent, *Ali Şîr Nevayî, Divanlar*, II. Cilt, TDK Yayını, Ankara 1965, s. 10.

⁵ Rafet Işıman, *Muhâkemetü’l-Lugateyn*, TDK Neşri, Ankara 1941, s. 83; F. Sema Barutçu Özönder, *Muhâkemetü’l-Lugateyn*, TDK, Ankara 1996, s. 180; *Nuruosmaniye Kütüphanesi*, 3999 numaralı yazmanın 21b-29 a sayfalarının kenarlarına yazılmış *Hutbe-i Devâvin*.

⁶ Nevayî Külliyyatları: 1. *Topkapı Sarayı Revân Kitaplığı*, Nu: 808, (NŞ. 482b-539a arasında); 2. *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kitaplığı*, Nu: 4056, (NŞ. 471b-529b arasında); 3. *Paris Bibl. Not. Suppl. Turc.* Nu: 316-317, (NŞ. 75b-138 arasında).

⁷ Devâvin Yazmaları: 1. *Süleymaniye Fatih Kitaplığı*, Nu: 3886; 2. *Topkapı Revan* Nu: 805; 3. *İstanbul Üniversitesi Kitaplığı*, Nu: 5452; 4. *İstanbul Üniversitesi Kitaplığı*, Nu: 2001. Bunlardan başka külliyyat ve devâvin nüshaları da vardır.

5. Terci-i bend (8 kıta, her kıta 11 beyitli. Terci-i bendin vasıta beyti şudur):

*Bekâsızdur cihân ra'nâsı v'allah
Cihân ra'nâsı yok kim mâsivâ'llah*

6. Terkib-i bend (7 kıta, her kıta 8 beyitli).

7. Kıtalar (51 adet 124 beyit tutarında muhtelif uzunlukta kıta).

8. Muammalar (İsimlerle ilgili 53 beyit tutarında 51 adet muamma).

NŞ toplam 5417 beyitten meydana gelmiştir.

NEVÂDİRÜ'Ş-ŞEBÂB'IN DIŞ YAPİ BAKIMINDAN İNCELENMESİ

NŞ'de bulunan 5005 beyit tutarında 651 gazel redif ve kafiyeleri bakımından incelenmiştir. Bu gazellerin 320 tanesi, Türkçe kökenli redif ve kafiye kelimeleri ile yazılmıştır. Türkçe kökenli rediflerle yazılan gazellerin sayısı 240, Türkçe kökenli kafiyelerle yazılan gazellerin sayısı 80'dir.

NŞ'de bulunan 651 gazel terkipleri bakımından incelenerek 84'ün terkipsiz, 157'sinin birer terkiplerle yazıldığı tespit edilmiştir.

Terkipler Farsçaya göre yapılmıştır.⁸

Arapça terkipler çok azdır.⁹

NŞ'deki R ile biten 503 beyit tutarında "132-198 arası" 67 gazel (47 tane 7 beyitli "329" beyit; 1 tane 8 beyitli, 14 tane 9 beyitli "126 beyit", 2 tane 10 beyitli "20 beyit", 2 tane 11 beyitli "20 beyit"); T ile biten 158 beyit tutarında 20 gazel "69-89 arası" (11 tane 7 beyitli "77 beyit", 9 tane 9 beyitli "81 beyit", 1 tane 11 beyitli) olmak üzere toplam 643 beyit tutarında 86 gazel terkip sayısı, alıntı kelimeler ve Türkçe kökenli kelimeler bakımından incelenmiş tablolarla görüldüğü gibi¹⁰ Türkçe kökenli kelimelerle alıntı kelimeler sayıları bakımından karşılaştırılmıştır.

NŞ'de incelenen (R ve T harflerine ait) gazelerde Türkçe kökenli kelimelerin alıntı kelimelerden çok olması, divanın bütününde terkipsiz 84, birer terkipte sahip 157 gazelin bulunması Nevayî'nin bu divandaki Türkçesinin terkipsiz Doğu Türkçesi (terkipsiz Çağatay Türkçesi) olduğunun bir göstergesi olabilir mi sorusuna cevap aranması ve divanlarının bu yönden değerlendirilmesi konusunu da gündeme getirmektedir.

TERKİPSİZ VEYA BİR TERKİPLİ GAZELLER (ÇOK SADE, 84 ADET)

53, 54, 90, 98, 99, 111, 112, 115, 126, 128, 135, 137, 147, 192, 198, 207, 211, 216, 219, 221, 229, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 257, 259, 266, 269, 270, 271, 273, 274, 291, 299, 304, 311, 312, 276, 337, 338, 364, 365, 367, 371, 372, 374, 381, 384, 424, 427, 439, 443, 449, 450, 451, 454, 456, 469,

⁸ NŞ'de Farsçaya göre yapılmış isim ve sıfat tamlamaları kullanılmıştır.

⁹ NŞ'deki bütün gazelerde Arapçaya göre yapılmış terkip olarak sadece *bü'l-aceb*: acayib şey, *ma-siva'l-lah*, *ebü'l-gazi*, *müfettihü'l-ebvâp* 50/7, *leyletü'l-mirâc* 92/1, *ve's-şems* 92/1, *va'llah* 149/7, *'alâ haze'kuyâs* 230/1, *beyt'ül-hazen* 503/1, *ale'd-devâm* 518/9, *lâ ilâhe illallah* 529/9, *şey'u'llâh* 573/9 şekilleri vardır.

¹⁰ Tablolardaki rakamlar NŞ'deki gazel numaralarını göstermektedir.

470, 476, 480, 484, 488, 490, 507, 517, 527, 548, 549, 552, 559, 560, 574, 580, 588, 589, 596, 598, 640, 642, 918.

Bir Terkipli Gazeller (157 Adet)

8, 14, 22, 23, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 41, 42, 48, 49, 62, 63, 66, 75, 76, 84, 85, 87, 89, 96, 126, 138, 139, 140, 150, 152, 153, 171, 176, 187, 188, 192, 203, 208, 209, 214, 231, 234, 239, 241, 242, 251, 258, 259, 261, 265, 268, 277, 285, 286, 298, 300, 303, 306, 307, 309, 312, 314, 316, 318, 312, 321, 328, 330, 331, 332, 336, 345, 346, 348, 351, 353, 355, 356, 3547, 358, 366, 375, 376, 377, 378, 379, 383, 385, 388, 390, 391, 393, 396, 397, 400, 404, 405, 406, 412, 412, 414, 416, 417, 422, 430, 434, 440, 444, 445, 446, 447, 453, 463, 464, 471, 472, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 485, 491, 493, 502, 503, 511, 516, 519, 521, 530, 531, 532, 534, 541, 542, 553, 555, 557, 562, 569, 603, 606, 629, 632, 634, 635, 639, 642, 643, 647, 649, 650.

T Harfi ile Biten Gazellerdeki Türkçe, Arapça, Farsça Kelimelerin Sayılarının Tablosu ve Oranları¹¹

Tabloda her gazelde beyitlerdeki Türkçe, Arapça, Farsça ve diğer kelimeler, kutucuklarda numaralarla gösterilmiştir.

T̄i Harfining Tārāc-Gerlerining Temāşāsı

Gazel nu	Türkçe	Arapça	Farsça	Diğer
69. Gazel	8+11+8+5+5+7+10+ 3+8 Toplam: 63	5+2+3+3+2+5+3+3 Toplam: 26	3+2+5+4+1+4+3+ 7+5 Toplam: 34	Sikender, Cemşid Feridun Efrîdun, Cemşiddin, Nevâyî
70. Gazel	10+5+5+4+8+8+6 Toplam: 46	2+4+2+5+4+3+2 Toplam: 22	4+4+11+6+4+4+6 Toplam: 39 Farsça	Nevâyî,
71. Gazel	7+7+9+11+9+8+3 Toplam: 54	2+2+0+1+1+3+1 Toplam: 10	8+5+6+4+5+6+4 Toplam: 38	Akar, Kıyat, Bilgüt, Kıpçak Nevâyî
72. Gazel	4+7+3+6+3+5+2+ 6+5 Toplam: 41	4+3+2+3+5+5+8+ 1+7 Toplam: 38	4+5+8+5+4+5+1+ 6+1 Toplam: 39	Nevâyî
73. Gazel	3+11+9+14+10+5+ 5+8+4 Toplam: 69	5+1+2+0+4+5+2+ 4+5 Toplam: 28	3+4+1+2+1+2+6+ 4+2 Toplam: 25	Hindü, Koņrat Kıyat, Nevâyî
74. Gazel	8+7+10+8+6+7+8 Toplam: 54	4+3+3+3+1+6+3 Toplam: 23	6+5+3+2+6+2+5 Toplam: 29	-
75. Gazel	8+6+5+8+9+9+7 Toplam: 52	1+3+2+3+2+2+0 Toplam: 13	4+3+6+2+2+3+6 Toplam: 26	Nevâyî,
76. Gazel	7+8+3+4+7+10+6 Toplam: 45	1+1+0+1+1+0+5 Toplam: 9	6+8+8+9+7+7+4 Toplam: 49	Nevâyî

¹¹ Tabloların yapımında Yeni Yüzyıl Üniversitesi YÜTÖM (Türkçe Öğretimi Merkezi) Okutmanı *Nermin Değer* yardımcı olmuştur.

77. Gazel	8+6+8+11+3+8+6 Toplam: 47	4+1+4+0+8+2+2	2+7+4+5+2+6+5 Toplam: 31	Nevâyî
78. Gazel	8+5+7+6+8+11+12 Toplam: 57	1+4+3+5+4+3+1	6+6+8+2+0+2+3 Toplam: 27	Nevâyî
79. Gazel	10+10+9+5+8+7+4 Toplam: 53	2+5+4+7+5+5+3	5+2+3+3+2+3+5 Toplam: 22	Nevâyî 1
80. Gazel	11+8+8+7+9+8+9+ 11+8 Toplam: 79	3+5+6+2+2+2+2+12 Toplam: 25	2+4+2+5+5+4+2+ 2+4 Toplam: 30	Keşmir, Nevâyî
81. Gazel	9+9+4+10+13+6+9 Toplam: 60	3+2+5+1+2+6+3	3+5+5+5+2+5+4 Toplam: 29	Nevâyî
82. Gazel	9+6+7+9+6+7+7 Toplam: 51	5+3+3+0+5+2+5	3+7+6+5+3+3+2 Toplam: 29	Nevâyî 1
83. Gazel	7+11+9+10+12+13+ 8+10+7 Toplam: 87	3+2+2+4+2+0+5+14 Toplam: 23	3+5+6+0+2+3+2+ 4+2 Toplam: 27	Şâm, Nevâyî
84. Gazel	5+5+7+4+9+6+7 Toplam: 43	8+2+3+5+2+2+4 Toplam: 26	1+4+3+3+6+2 Toplam: 19	Nevâyî
85. Gazel	4+9+5+8+8+9+12+ 5+6 Toplam: 71	3+2+7+1+3+2+1+21 Toplam: 22	5+4+1+6+2+3+4+ 4+7 Toplam: 36	Nevâyî
86. Gazel	5+7+7+6+5+5+5 Toplam: 40	1+1+2+1+3+1+1 Toplam: 10	6+2+2+2+3+6+6+5 Toplam: 32	Nevâyî
87. Gazel	5+2+5+7+7+5+8+7 Toplam: 46	3+1+1+0+0+1+1+11 Toplam: 9	8+11+8+7+6+8+ 8+8 Toplam: 64	Nevâyî 1
88. Gazel	8+5+11+6+6+10+ 10+63 Toplam: 65	2+3+2+1+2+0+2+21 Toplam: 15	7+7+2+7+7+5+6+ 6+5 Toplam: 53	Nevâyî
Toplam	1123	417	678	35
2253	% 49,7	% 18,4	% 30,2	% 1,5

Gazelerde Arapça-Farsça Terkipler

69. Gazelde 9 tane terkip var: teşne-leb, sâye-güster, devr-i çarh, mutî'-i hûkm, çerh-u ahter, dürr-i la'l, küb-ı kazâ, tevsen-i gerdün, devr-i dün.

70. " 11 tane terkip var: dil-ârâm, câm-ı ayş, yâr-ı gül-rûh lâ'l-i sir-âb, mey-i gül-reng, mey-i gül-fâm, mutrıb-ı serv, dil-keş, 'aķık-i bî-ğış, hayâl-i hâm, rind-i dürd-âşâm.

71. " 4 tane terkip var: berk-i visal, dâye-i dehr, bâ'is-i nisyân, şanem-i lül-i veş.

72. " 4 tane terkip var: dâğ-ı penhân, bî-dâd, rüsvâ-yı devrân, ser-keş.

73. " 3 tane terkip var: ab-ı hayât, sırr-ı 'ışk, dârü-ı bî-hüşn.

74. " 6 tane terkip var: la'l-gün, âb-ı hayât, imkân-ı sebât, şerh-i hâl, rüste-hız, şı fat-ı mazhar.

75. " 1 tane terkip var: hoy-ı efşân.

76. " 3 tane terkip var: bî-hod, sebz-hatlar, kâfir-ı 'ışk.

77. “ **2 tane terkip var:** bâde-i ‘ışk, mest-i bâde-i cām-ı elest.
78. “ **3 terkip var:** beytül-ahzân, âb-ı hayvân, tig-ı hicrân.
79. “ **4 tane terkip var:** çerâğ-ı hüsn, pîr-i deyr, tıfl-ı reh, hasıl-ı ‘ömr.
80. “ **2 tane terkip var:** rûh-efzûn, dehr-i dün.
81. “ **2 tane terkip var:** etfâl-i hayâl, jâle-i eşk.
82. “ **5 tane terkip var:** zehr-i hicrân, cām-ı mey, sırr-ı hakikat, güher-i bî-bahâ.
83. “ **4 tane terkip var:** min-i hayrân, ser-gerdân, bî-dil bî-cānga, mey-ḥâne.
84. “ **1 tane terkip var:** şaḡḡ-ı kıyâmet.
85. “ **3 tane terkip var:** gül-berg-i handân, kuy-ı gülistân, şah-ı sühendân.
86. “ **3 tane terkip var:** la‘l-i âteş-nâk, ḥaşâk-ı nihânım, bî-nâm.
87. “ **1 tane terkip var:** düşmen-i gaddâr.
88. “ **6 tane terkip var:** tayy-ı arz, ser-be-ser ber-bâd, dūr-i bî-ḥad, dîn-i islâm, meyl-i bâd, naḡd-i cennet.

Sonuç: Nevayî'nin T ile biten 20 gazeli incelendiğinde **toplam 77** adet Arapça ve Farsça terkip kullanıldığı tespit edilmiştir.

Aşağıda R Harfi ile Biten Gazelerde Türkçe Arapça Farsça Kelimeler ve Terkip Sayıları Tablo Halinde Gösterilmiştir.

<i>Gazel nu</i>	Türkçe	<i>Terkip. s.</i>	<i>Arp.Fars</i>	<i>Gazel nu</i>	Türkçe	<i>Terkip s.</i>	<i>Arp.Fars</i>
132	54	3	53	166	60	-	31
133	66	6	54	167	59	7	24
134	39	6	44	168	40	4	13
135	45	-	47	169	37	4	20
136	73	3	48	170	58	2	37
137	63	1	34	171	42	2	33
138	64	3	57	172	60	4	59
139	64	1	37	173	46	4	37
140	59	1	32	174	47	2	39
141	50	3	26	175	54	2	30
142	51	4	32	176	49	2	31
143	41	4	34	177	54	7	33
144	60	5	23	178	37	5	47
145	65	8	30	179	62	5	48
146	49	6	35	180	43	3	42
147	32	2	30	181	54	3	40
148	76	8	18	182	72	6	59
149	51	3	34	183	51	6	37
150	52	4	31	184	52	2	44
151	50	8	22	185	73	6	63
152	51	2	39	186	53	5	56
153	53	-	29	187	54	2	36

154	36	1	43	188	43	3	37
155	42	6	36	189	32	5	45
156	45	6	35	190	26	4	43
157	51	5	33	191	58	4	48
158	40	6	36	192	37	3	40
159	58	1	55	193	49	5	52
160	61	1	42	194	51	8	65
161	37	4	44	195	55	1	39
162	96	-	--	196	50	2	25
163	33	6	42	197	55	3	41
164	62	7	71	198	56	-	35
165	53	-	30				

Toplam 67 gazelde

1822 + 1699 = **3491 adet Türkçe kelime**

233 adet terkip

532 + 1299 = **1831 adet Arapça, Farsça kelime** kullanılmıştır.

A. Türkçe İsimlerle Yapılan Redifler

Yalın İsim Halinde Olan Redifler:

ak 319, at 83, gül 386, iş 259, kızıl 376, kişi 627, köngül 384, 385, 392, köz 220, 221.

közü 515, kuyuş 246, küj 222, ot: 87, uyku 515, yiğit: 80, yol 390, içküci 648, içici.

İyelik ve Hal Ekli İsimlerle Yapılan Redifler:

köngülde: 26, yigitlerge: 28, közüm 399, işim 407, könglüm 414, ağzıma 538, başıma 553, 567.

Zamirler ve Zamirlerin İyelik ve Hal Ekli Şekilleri ile Yapılan Redifler:

manga: 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, mining 349, 350, mini 620, 621, mini 654/IV mini-sini 656, 5.

mini 608, bizni 640, anga 8, 9, 10, anıng 351, 354, 362 anda: 24, 25, andın 495, anı 625.

irür bu 512, ... bu 521, budur: 156.

Zarflar:

ara: 18, 19, 20, 21, 22, 38, allıda: 27, asru 520, imdi 634, köp: 67, içre 549, 563, 551, köp 654, 3.

ornıda 546, üstine 566, (her) yan 461, yırak 317.

mü dür 146, 167, mu dur 161, (soru ve ihtimal kuvvetlendirme eki).

kaydadur 198, bolgusıdur 191, (kimde) bar 148,150, 151, bar 181, 185 167 yoktur. 166.

gile 547, şikâyet (Farsça), kirek 332, yana 530, özgece 548, 550 (başka).

Edatlar:

bile 436, 549, 560, 564,633.3 dağı 604,638, dik 325, 329, 337, ile 539, 570, 523, kibi 609,624 sarı 605,619 üçün 494, tang 363, hayret, şaşılacak şey, imes 229, 235 olumsuzluk ifade eden değilin karşılığı.

ahı 642 (çok sade), kıldı kim-yakıldı kim 654/4, töküz-tüz 656.4.

kıldı la 574, 575 (la Arapça hayır anlamında), kanı 658/4.

B. Çekimli Fiiller, Fiil İsimleri, Sıfat Fiiller ve Zarf Fiillerle Yapılan Redifler

kıling 211, bolmangız 213, baking 358, kıling 255, 356, eylemeng 353, ayt 85, it 88, kıl 369, kil 377, tap 68, tut 69, 70, yit 78, yut 82, örteme 552, eyleme 531, istegil 656.8, itmegil, 656.3, sançılmağıl-kılmağıl 654.5, diyin 484, 487, eylemeniz 658.7, anladım 432, bilmedim 402, 434, eyledim 410, 412,431, eylemeding 343, eyleding 339, 360, 347, 348, itting 357, örteding 354, irdingiz 217, eylemiş 245, 252, 260, 254, 264, kılmış 253, 270, imiş 268, kalmamış 269, asradım 436, istedim 435, bolmadı 618, idi 622, kıldı 623, eylemedi 658.2, çıktı 607, itti 658.3, olsun 505, olmasun 486, üzmesün-tüzmesün 656.6, isem 420, eylesen 397, 405, eyleseng 361, eylese 23, körmesem 437, tolmasa-öksülmese 656.6, bolur 170, çıkar 157, eyler 172, 173, 185, iter 159, 164, yiter 177, içer 178, irür 179, 193, 197, kiyer 180, örtenür 195, eylerem 411, ü isterem 428, iltür 182, istemen 483, ohşamas 238, eylesen 239, kılmas 241, neylegem 475, eyley 616, nitey 617, 637, 645, istegey 628, itmegey 631, eylegey 635, 636, yığılay 650, örtegey 654.2, bolgay 614, 658.5, örtey 615, kılmayın 480, tartayın 481, iteyin 484, neyleyin 491, ayrılmayın-bilmeyin 654.6, bolmak 320, örtemek 328, eylemek 333, bolgan 489, eyleben 482, 655.6, eylep 59, 60, 64, berkitip-kitip 655.7, körüp 46, kilip 58, ikin 477, 479, İkin mü 513, İrkin mü 514, irkin 499, kılğalı 630.

Türkçe İsimlerle Yapılan Kafiyeleler

81 yiğit-it, pit, çiğit, işit, arıt, irit.

96 aç-tılaç, saç, kulaç, yığaç, kaç, saç, aç, gülaç.

98 saç-kulaç, kıymaç, aç, yığaç, saç, kaç.

100 kıymaç-aç, kıymaç, aç, Tağmaç, kaç, taç, algaç.

162 kaygudur-sudur, inçüdü, közgüdü, bilgüdü, utrudur, ağudur.

187 tügünlerdür-bogunlardur, tütünlerdür, tünlerdür, koyunlardur.

196 aradur-karadur, aradur, baradur, yaradur, akaradur.

203 yüz-kunduz, yulduz, yulduz, körgüz, tircüz, kündüz, yalguz, üz, Sulduz.

205 yüz-yulduz, tüz, üz, körgüz, otuz, yalguz, süz.

206 yüz-tüz, töküz, boğuz, kutuz, süz, tokuz, yüz.

207 kiz-iz, bız, tingiz, ağız, tamız, kız, sız.

208 yüz-tüz, yüz, kündüz, yalguz, yulduz, körgüz, tüz.

218 tamız-ansız, ağız, tingiz, ikiz, iz, kımız, kız, eylengiz.

247 tuş-kuş, uçuş, çöküş, uruş, tumuş, kavuş.

- 250 başıga-baş, talaş, kaş, yaş, kuyaş, yavaş, yaş, kaş HİCİVLİ.
253 kaş-baş, yaş, taş, talaş, kaş, yoldaş, çıрмаş.
256 yaş-taş, kuyaş, kaş, talaş.
257 iş-kiliş, tiş, imiş, kamış, kış, iriş.
258 iş-bağlamış, kiş, tiş, kamış, kiliş, imiş.
266 iş-tiş, kırtış, kamış, kiriş, katış, imiş.
297 sağ-yaprag, dag, parmag, şardag, kalpak, kalpak, sağ, aksag, yafrag,
tofrag.
298 kulag, bulag.
302 katig-sarig, asig, arig, balig, açig, yig, çalig, katig.
312 bak-ayak, yayak, yayak, ak, tak, yarak, ayag, ayag, bulak.
321 yaruk-yaruk, savuk, kaşuk, tapuk, açuk, kayuk, tanuk, yavuk, azuk.
323 könglek-ölçek,ilmek, çürçek, sergek, tirsek, imgek, Özbek, köprek.
327 tek-silkincek, könglek, temnek, ilmek, ölçek, köprek, imgek.
331 tilbelik-ilik, irik, işik, biyik, bitik, kiyik, küçük, tiriktik.
334 tirik-ölük, yük, tişük, çüçük, köyük, çürük, süzük, türlü, yük.
451 kün-uzun, tün, ün, tolun, yurun, oyun, üçün.
455 tün-tütün, koyun, tügün, otun, burun, kün, yaşurun, yurun, uzun.
374 kıl-bil, til, eylegil, yıl, kızıl, tigel, ayıl.
375 kıl-kızıl, til, açıl, kılmagıl, bil, ayıl, yaşıl.
464 kaygudın-sudın, utrudın, inçüdin, közgüdin, külgüdin, agudın, kay-
gudın.
474 kayguda-min, uykuda-min, közgüde-min, utruda-min, suda-min,
külgüde-min, kapuda-min.
476 uykudın-utrudın, közgüdin, kaygudın, sudın, kaygudın, birgüdin.
502 közgüdin, sudın, utrudın, uykudın, külgüdin, karangudın, kaygudın,
közgüdin.
507 utru-külgü, közgü, su, uyku, asru, tülkü, ayru.
511 karangu közgü, külgü, utru, Hindu, asru, yargu, bolur mu.
534 ayagında-yalagında, bulağında, bağında, kırığında, çağında, bağında,
dimağında.
583 dağı-yafragı, tofragı, kursağı, balçağı, kılmağı, çağıandığı.
587 çağı-yafragı, kursağı, tofragı, tırnağı, salmagı, sin dağı.
590 çağı-yafragı, barmagı, toynağı, balçağı, tofragı, sormağı, bilbagı, hoşragı.
598 sarı-gülleri, ilgeri, taşkarı, narı, yokkarı, karı, barı.
603 tüni-üni, uçkunı, altunı, tüni, közgünü, munı.
605 urmagı-turmagı, yazdurmagı, aşurmagı, aldurmagı, toldurmagı, sını-
durmagı, yaşurmagı.

Türkçe Fiil İsimleri, Sıfat Fiil, Zarf Fiil ve Çekimli Fiillerle Yapılan Kafiyeler

Fiil İsimleri

- 311 yoklamak-tapmamak, kozgamak, tarkamak, kavlamak, çırmamak, yığlamak, tolgamak, anlamak, almak.

314 salmak-almak, kozgalmak, çaykalmak, kınalmak, kalmak, çalmak, salmak.

580 kılmağı-ayrılmağı, açılmağı, sançılmağı, ilmeği, ayılmağı, tapılmağı.

Sıfat Fiil

447 kakşalğan-salğan, kozgalğan, kalğan, çalkalğan, tavşalğan, alğan, saygalğan, talğan, yalğan.

Zarf Fiil

52 Körgüzüp-tüzüp, üzüp, büzüp, turguzup-tirgüzüp, süzüp, körküzüp.

53 kılıp-bilip, ayrılıp, sançılıp, yırtılıp, çakılıp, yazılıp.

54 çırmalıp-salıp, kozgalıp, südreliip, tivreliip, alıp, kalıp, çalıp, kıynalıp, çaykalıp.

55 barıp-sargarıp, ahtarıp, kıskarıp, harıp, yalbarıp, saykarıp, kutkarıp.

57 barıp-kararıp, koparıp, kabarıp, çıkarıp, kögerip, yarıp, köterip, çıkarıp, arıp.

63 bakıp-akıp, bakıp, yakıp, çakıp, yakıp, oyakıp, bırakıp, alakıp.

65 barıp-kararıp, yarıp, yaşarıp, kögerip, kabarıp, arıp, kiterip, çıkarıp, tarıp.

66 tutup-unutup, uyutup, bütüp, yarutup, avutup, yutup, çüçütüp.

454 yastanıban-uyganıban, örgeniben, çörgeniben, imgeniben, köngreniben, öykeniben.

649 öltürgeli-sürgeli, köydürgeli, yitkürgeli, kiltürgeli, bilkürgeli, bildürge-li, indürgeli.

655.5 ayrılmayın, ılmayın, kılmayın, bilmeyin.

Görülen Geçmiş Zaman

338 yitirdik-kirdik, bitirdik, yigirdik, kırdik, kildik-siyirdik, birdik, ayırdik, singirdik, yırdik.

340 katting-körsetting, uygatting, ohşatting, atting, ornatting, satting, südretting, örgetting.

345 bozdung-üzdüng, bozdung, körgüzdüng, tirgüzdüng, turguzdung, süzdüng.

346 urdung-yaşurdung, köçürdüng, kömürdüng, yitürdüng, süpürdüng, ivürdüng, yügürdüng, dürdüng, kivürdüng.

396 sagındım-yalındım, ııındım, yapındım, sığındım, tındım, mindim, ilindim.

417 usanmadım-kanmadım, tanmadım, kaçanmadım, inanmadım, bigen-medim, kuanmadım, uyanmadım.

424 saldım-kaldım, aldım, kozgaldım, taldım, tavşaldım, tograldım.

602 itmedi-arıtmadı, siritmedi, ağrıtmadı, incitmedi, birkitmedi, yalkıtmadı, kalkıtmadı.

647 kılmadı-ilmedi, sançılmadı, bilmedi, ayılmadı, açılmadı, yayılmadı, çakılmadı.

Öğrenilen Geçmiş Zaman

249 örtemiş-eylemiş, togramış, avlamış, asramış, yığlamış, talgamış, toplamış.

136 tutmuşlar-yarutmuşlar, unutmüşlar, avutmüşlar, bütmişler, çüçüt-müşler, kurutmüşlar, yavutmüşlar, tutmuşlar.

261 tüşmiş yapuşmuş, yavuşmuş, kuruşmuş, kavuşmuş, kuçuşmuş, boşmuş, tüşmiş.

265 sürmemiş-urmamış, savurmamış, sındurmamış, yandurmamış, köydürmemiş, yitkürmemiş, turmamış, kiltürmemiş, tındurmamış, tapşurmamış.

Gelecek Zaman

471 salgay-min-algay-min, kapalgay-min, uyalgay-min, kalgay-min, yasalgay-min, sanalgay-min, kanalgay-min, talgay-min, salgay-min.

596 uray, turay, yügürey, kömürey, bilürey, yitürey, sürey, yaşuray.

485 salmagay-sin-almagay-sin, kapalmagay-sin, kalmagay-sin, talmagay-sin, sagalmagay-sin, çalmagay-sin, salmagay-sin.

Geniş Zaman

137 salur-alur, kozgalur, togralur, tavşalur, kalur, çaykalur, salur.

138 çakılır-saçılır, sançılır, ayrılır, bilür, kılur, çakılır, yazılır, ayılır.

139 aylanur-tolganur, yastanur, çörkenür, uyganur, örgenür, örtenür, teprenür.

140 çıkarur-kabarur, yaşarur, akarur, yarar, köterür, barur, yiberür.

144 sındırur-köydürür, aldurur, kiltürür, bilgürür, küldürür, yitkürür, durur.

226 yastanmas, aylanmas, oyganmas, tanmas, kanmas, atlanmas, yannas, tolganmas, örgenmes, banmas.

228 yapılmas, açılmas, tapılmas, yayılmas, katılmas, bilmes, ayılmas, yangılmas.

Şart Kipi

656.7. tolmasa, öksülmeşe, kolmasa, solmasa, bolmasa.

Emir

71 tut, bulut, yarut, süt, avut, öksüt, unut, bilgüt.

75 oygat, butrat, kozgat, yıglat, örget, ağnat, çaykat.

79 bulut-yarut, yarut, yarut, okut, avut, unut, tut.

372 örtenmegil-imgenmegil, küngrenmegil, ötkenmegil, siskenmegil, tirenmegil, köygenmegil.

654.5 sançılmagıl, ılmagıl, ayrılmagıl, kılmagıl.

212 tutmangız-yarutmangız, yavutmangız, bütmenğiz, avutmangız, öksüt-mengiz, korkutmangız, yavutmangız.

656.6. üzmesün, tüzmesün, olturguzmasun, körgüzmesün, bozmasun.

Zarf Fiil ile Yapılan Öğrenilen Geçmiş Zaman

boluptur 169, tüşüptür; 168 yaraşıptur 160 tutaşıptur, ulaşıptur, aşıptur, savaşıptur, talaşıptur, taşıptur, yaraşıptur.

171 alıptur-salıptur, kalıptur, kozgalıptur, tavşalıptur, saygalıptur, çalıptur, talıptur.

Olumsuz Geniş Zaman Yeterlilik

456 unaman, çıdaman, ayaman, kadaman, yadaman, yaraman, aldaraman, sanaman, yaman.

Nevâdirü's-Şebâb'da Bulunup Batı Türkçesinde Bulunmayan veya Bulunup da Değişik Anlamda Kullanılan Fiillerin Listesi Aşağıdadır:

açıklanmak, ağnamak, ağnatmak, aldarmak, alkamak, asramak, asrarmak, asratmak, ayamak, aylandırmak, berkitmek, butramak, butraşmak, bütme, bütkermek, bütretmek, bütreşmek, birkitmek, çalkalmak, çarmaşmak, çaykalmak, çıdamak, çırmamak, çırmalmak, çıрмаşmak, çubulmak, çörgemek, çörgelemek, çüçütmek, çürgenmek, erzimek, imgenmek, kabalmak, kadamak, kakşalmak, kalkıtmak, kapalmak, kaygurmak, kaytmak, kınalmak, kıskarmak, kızıtmak, kisgülemek, kömürmek, köngermek, körküzmek, kuzgamak, kuzgalmak, kuyunmak, kuzgatmak, kuçuşmak, küngrenmek, ökmek, öksütme, örtenmek, öltürüşmek, ötkenmek, sigremek, sisgenmek, sağalmak, sağınmak, sanalmak, sanamak, sanalmak, saygalmak, sıpkarmak, sugalmak, südrelmek, südretmek, şişlemek, talgamak, talpınmak, tanmak, tanlamak, tapşurmak, tarmak, tarıkmak, tarkatmak, tarıkmak, tartarmak, tavşalmak, tîlber-, tîlmürmek, tivrelmek, tohtamak, tözmek, tuğralmak, tutaşturmak, urnatmak, uşalmak, uçramak, uçratmak, ulgaymak, unamak, uşatmak, uygatmak, uykatmak, ügermek, yadamak, yadutmak, yalkıtmak, yançılmak, yaşunmak, yaşurmak, yavuşmak, yavunmak, yavutmak, yığlamak, yığlatmak, yimrülme.

Nevâdirü's-Şebâb'dan Seçilmiş Gazeller ve Açıklamaları¹²

162. Gazel: Bu gazelde terkip yoktur. Bir alıntı kelime vardır.

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Ol kıyaştın ayrı örtengen içimde kayğudur

Köngül içre su kibi şan köz ara şan dik sudur

Tişleringni sağınıp köp yığlarımın köz yaşım

Birbiri kîne cû andağ kim tizilgen inçüdü

3 *Köz yaşım içre yaruğ könglüm şaranju bolğanı*

Tang imes nivçün kim ol yaşlarğa tüşken közgüdür

¹² NŞ'den seçilmiş 12, 17, 27, 59, 83, 180, 440 numaralı gazeller aşağıdaki yazılarımızda açıklanmıştır: Mehmet Metin Karaörs, "Ali Şir Nevâyi'nin İkinci Divanı Nevâdirü's-Şebâb", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Kayseri 1994, s. 219-231; "Ali Şir Nevâyi'nin İkinci Divanı Nevâdirü's-Şebâb", *Ali Şir Nevâyi'yi Anma Toplantısı ve Dil Bayramı Etkinlikleri*, 24-26 Eylül 2001 Ankara, *Bildiriler*, TDK, Ankara 2004, s. 33-49.

*Ol tügen kim tilberep itken köngülde örtedim
Kay sarı barsa ol aynınğ kullağıça bilgüdür*

*Közüme kilmes açuk kilgende ol yüz allıma
Ança yahşı anglamas köz kim kıuyaşka utrudur*

6. *Kayğu öltürdi mini tutkıl ayağçı tustuğan
Kim çağır kaygunı öltürmekke açığ agudur*

*Dip idim algum Nevâyî könglin algaç örteding
Yahşılar almağ yamanlar könglini mundağ mudur*

1- O güneşten ayrılıktan dolayı yanan içimdeki kaygıdır; gönül içinde su gibi kan, göz çevresinde kan gibi su vardır.

2- Dişlerini, çok ağlamaktan dolayı sanki gözyaşlarım birbirinin yanında öylece öç almak için dizilen inciler olarak zannetmekteyim.

3- Gözyaşım içindeki parlak gönlümün karanlık olmasına hayret edilmez. Çünkü o yaşlar aynaların üstündeki görüntülerdir.

4- O düğüm ki, deliren gönülde onları yaktım, her nereye varsa o ayın kul-luğuna o yanık düğümler düğüm bilgidir.

5- O yüz karşıma açık geldiğinde ben onu göremem. Çünkü güneş gibi olan o yüz gözlerimi kamaştırılmaktadır.

6- Kaygı beni öldürdü, saki tut kadeh, öldürmeğe açık ağı olan kaygını çağır.

7- Nevayî gönlünü, alacağım diyordun, alınca yaktın, iyilerin kötülerin gönlünü alması kazanması bu mudur?

269. Gazel: (Bir terkip var.)

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

*Manga imdi serv ile gül müdde'ası kalmamış
Serv boyluğ gül cebinlerninğ hevâsı kalmamış*

*Eyle bozmuş mihnet ü gam haylı könglüm kişverin
Kim neşât anda sığınğunça fezâsı kalmamış*

3. *Min beliyet içre-min il şād gūyā çarhning
İmdi derd ehliğa yitkünçe belâsı kalmamış*

*Yâr kim kılmas cefâ vü cevır ırnes rahmdın
Kim mang körgüzmegen cevır ü cefâsı kalmamış*

*Bes ki her târn belâ eşfâli üzdiler çikip
Veh ki 'uryân cism üze miñnet pelâsı kalmamış*

6 *Gül çağı bāğüjğa kim yol birmediij ey bāğbân
Çın mudur deyr bolğalı deyrler şafâsı kalmamış*

*Ey Nevâyî ger vefâsı kalmamış anıj maija
Gam yime kim aija hem gūs-n-i vefâsı kalmamış*

1. Şimdi bende servi ile gül davası, hem de servi boylu gül alınlı sevgililere karşı heves kalmamış.

2. Dert ve üzüntü gönül ülkemi öyle bozmuş ki, orada bahtıyarlığın sığına-
cak bir yeri kalmamış.

3. Ben sıkıntılar içindeyken başkaları mesut, sanki feleğin dert sahiplerine
verecek belası kalmamış.

4. Sevgilinin bana eziyet ve cefa etmemesi merhametinden olmayıp bana
yapacağı her türlü eziyetin kalmamasındandır.

5. Bela çocukları zülfünün bütün tellerini çekip kopardılar, yazı ki çıplak
vücudum üzerinde artık mihnet bekası kalmamış.

6. Ey bahçıvan, gül çağında gül bahçesine girmeme izin vermemenin sebe-
bi, kış olduğundan dünyanın zevkinin kalmadığı (söyleniyor) doğru mudur?

7. Ey Nevayî, onun bana vefası yoksa da üzülmeye, onun da vefasının güzel-
liği kalmamış.

463. Gazel:¹³ (Bu gazelde terkip yoktur.)

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

*Mâhiyân havzıda yâr u hecrîde min kayğudın
Muzdaribdür-min yıraç tüşken kibi balıç sudın*

*Köz yolıda tilmürüp könglüm sağınur kim mini
İstemekke kilgüsi her kim ki çıkşa utrudın*

3. *Ger cihân ara imestür cennet ü kevser bu havz
Pes uşaq taşı nidindür la'l birle inçüdin*

*Turfe balıçlar su içre her taraf çırmaşkanı
Mevc zâhir boldı pülâd üzre güyâ közgüdin*

*Arıçıda su üni külmek şadâsıdur meger
Kim su özindin barur eylep feraç ol külgüdin*

6 *Suyı zehr ü balığı çün hânçer oldı dehrning
Ni hayât ümmîdi bu hânçer bile ol ağıdın*

*Çün Nevâyî kıldı közdin havz u kirpikdin balıç
Köz tutar ol yan kilip kutqarsang anı kayğudın*

1. Sevgili, balık havuzunda ben ise onun ayrılığının kaygısını çekiyorum. Tıpkı balığın sudan ayrı düştüğünde olduğu gibi ben de mustaribim.

Gazelin bütününde bir havuz ve balık metaforu çizilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle yek-âhenk özellik taşıyan gazelin bu beytinde âşık kendisini balığa, sevgilinin bulunduğu mekânı ya da semti havuza benzetmektedir.

Sevgiliye kavuşmak için can atan âşık, tıpkı, suya hasret balığın çırpınış-
ları içerisinde acıyla kıvrınmaktadır. Suyu, yani sevgiliye kavuşup kavuşama-
yacağı konusunda kaygılıdır. "Sudan çıkmış balığa dönmek" deyimine de bir
telmihte bulunulduğunu söylemek mümkündür.

¹³ 13. gazelin metin şerhi, Yeni Yüzyıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Özkat; 6. ve 8. sayfalardaki tabloların yapımı ve 358. gazelin metin şerhi, Yeni Yüzyıl Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi Öğretim Görevlisi Nermin Değer ile birlikte yapılmıştır.

Beyti okurken, doğal olarak XVI. yüzyıl şairlerinden *Hayâlî'nin*;

“*Cihân-ârâ cihân içindedür ârâyı bilmezler
O mâhîler ki deryâ içredür deryâyı bilmezler*”

beyti zihnimizde canlanmaktadır. Belki de Hayâlî'ye bu beyti yazma konusunda Ali Şîr Nevayî'nin bu beyti ilham kaynağı olmuş olabilir.

Beytte, *mâhiyân*, *havz*, *balık*, *su* kelimeleri arasında tenasüp sanatı bulunduğu gibi *hecr*, *kaygu*, *muzdarip*, *yırak* kelimelerinin de bir arada kullanılması aynı sanatın bir tezahürüdür.

2. Karşıdan beni istemeye gelen her kim çıkarsa, gönlümün gözü yollarda kalır ve seni delicesine yâd eder (gönlüm senden başkasını görmez).

Âşığın gözü sevgiliden başka hiçbir nesneyi algılayamaz. O bütün benliği ile sevgiliye kurgulanmış olup, onun dışındaki dünyadan habersiz yaşamaktadır. Kays'ı “Mecnûn” eden işte bu delicesine sevgidir. Zaten bu sevgi olmasa âşığın sahte âşıklardan bir farkı kalmaz. O aşkında sadıktır. Kendisine sevgiliden başka ne teklif edilirse edilsin, âşık için bir anlamı yoktur.

Bâkî'nin “*Kânûnî Mersiyesi*”nde,

“*Gül hasretinle yollara tutsun kulağını
Nergis gibi kıyamete dek çeksün intizâr*”

şeklinde ifade ettiği gibi âşığın gönül gözü, sevgili ne zaman gelecek diye, gözünü yoldan ayırmamaktadır. Nasıl ki “*bülbül*”ün bütün nağmeleri “*gül*”ün üzerine ise âşığın beklentisi de yâr üzerinedir. Vuslat, er veya geç gerçekleşecektir. Bu konuda âşık, asla ümitsizliğe kapılmamak gerektiğini bilir.

3. Eğer cennet ve kevser havuzu bu dünyaya ait değilse, o zaman neden âşıkların taşı lâ'l ve incidendir?

Klasik Türk Edebiyatında kırmızı rengi itibariyle lâ'l, sevgilinin dudağına; bembeyaz inciler de dişlerine benzetilir. Âb-ı hayâta (ölümsüzlük suyuna) kavuşma ümidindeki âşık için bu suya kaynaklık eden sevgilinin dudağı ve dişleri bu açıdan çok önemlidir.

Söylentilere göre la'l madeni yerden beyaz renkte çıkarmış. Sonra onu kanlı taze çiğere batırıp güneşe koyarak kızartırlarmış. Fuzûlî'nin,

“*İntizâr ile taşı la'l kılıp reng verir
Rûzgâr ile suyu lü'lü-i galtân eyler*”

beytinde buna işaret edilmektedir.

La'l gibi dudaklar ile inci gibi dişler, gül yaprakları üzerindeki şebnem taneleri gibi sıralanmaktadır. Fuzûlî'nin,

“*La'l ü dürrü gösterir demâdem
Evrâk-ı gül içre 'ıkd-ı şebnem*”

dizeleri bunu ifade etmektedir.

La'l, renk açısından mecazî anlamda “*şarap*” yerine de kullanılmaktadır. Şair işte bu ilgileri göz önünde bulundurup âşıkların bu dünyada peşinden

koştukları şarapla cennetteki “*kevser şarabı*” arasında ilgi kurarak cennet ve kevser havuzunun bu dünyada mı öbür dünyada mı olduğunu sorgulamaktadır. Suyun içerisinde yüzen balıkların sırtlarındaki pulların suda inci gibi yansımalarını da istiridye içerisinde kendini gösteren birer inci gibi algılamaktadır. Aslında şair, tecahül-i ârif sanatının inceliklerinden yararlanarak sebebini bildiği bir konuyu bilmiyormuş gibi göstermeye çalışmaktadır.

4. Su içinde körpe balıklar her tarafta çırpındıkça sanki çelik üzerinde ayna gibi (parlak) dalgalar oluştu.

Şair bu beyitte, suyun içerisinde yüzen balıkları tasvir ederken, çelik ve aynanın yansıtma özelliğinden yararlanmaktadır. Bir önceki beyitte de ifade ettiğimiz gibi su içerisinde çırpınarak yüzen balıkların sırtındaki pulları, sanki güneş ışığını yansıtan parlak çelik gibi, ayna tarzında dalgalar oluşturmaktadır. Şair gözlemlerini yansıtırken bu yönüyle balıkları çeliğe ve aynaya benzetmektedir. Bu beyitte ayrıca suların dalgalanmasının sebebini de körpe balıkların su içerisindeki çırpınışları sebebine bağlamaktadır. Yine bir tecahül-i ârif ya da hüsn-i talil sanatının güzel bir örneğini sergilemektedir.

5. Arıktaki su sesi meğer gülerken çıkan ses gibiymiş. O gülme ile su, (sanki) kendinden geçti.

Gülmek, mutluluğun bir yansıması olduğu kadar su sesi de insana huzur vermektedir. Şair her iki sesi bu yönüyle birbirine benzetirken arkta akan suyun çıkardığı bu sesi, suyun mutluluktan kendinden geçtiği bir anda çıkardığı sesmiş gibi göstermiş; böylece su, teşhis sanatıyla kişileştirilmiştir. İçerisinde balığı saklayan sudan daha mutlu ne olabilir? Aşığın sevgiliye kavuşması gibi balıkla su da birbirine kavuşmuş, vuslata ermiştir. Beyitte, ün, külmek, sada, ferağ olmak kelimeleri bir tenasüp sanatı oluşturmaktadır.

6. Dünyanın suyu zehir, balığı da hançer oldu. O hançer ile zehirden ne hayat ümidi beklenir ki?

Kâinata her nesne mutlu mesut yaşarken âşık (şair) için dünyanın suyu zehir, balıkları da âşığa birbiri ardınca inen hançer olmuştur. Dünya, âşık için bir mihnet ve sıkıntı kaynağıdır. Her anında hayattan yediği tokatla mutlu olması mümkün görünmemektedir. Oysa onun da herkes gibi beklentileri vardır. Her anı zehir gibi olan bir ömür içerisinde, denizdeki balıklar gibi sonsuz sayıda hançerin, yani sıkıntı ve üzüntülerin darbelerine maruz kalmaktadır.

7. Nevayî gözünü havuz, kirpiğini balık kıldı. Onu bu kaygıdan kurtarmak için göz sevgilinin bu tarafa gelmesini beklemektedir.

Bu beyitte, balığa benzetilen kirpiklerin sıralandığı göz kapaklarının açılıp kapanma hareketi, sanki bu balıkları avlamak isteğinden kaynaklanıyormuş gibi gösterilmektedir. Bu haliyle bir hüsn-i talil sanatından bahsetmek mümkündür. Sürekli ağlamaklı olan gözden akan yaşlar bir havuz oluştururken, her biri birer sıkıntıyı sembolize eden kirpikleri de bu havuzun balıklarından başka bir şey değildir. Sürekli açılıp kapanan göz kapakları da şaire olan mer-

hametinden dolayı âdeta bu balıkları avlamaya çalışmaktadır. Avlanan her bir balık şairi bir sıkıntıdan kurtarmış olacaktır.

358. Gazel: (Cirit oyununun tasviri)

+ - + - / + + - - / + - + - / + + -

*Semend-i nâz üze ol çâbü-k-i belâğa bakıng
Peri başıda melek perridin otağa bakıng*

*Niçük ki kav-s-ı kuzağ devri mihr 'aksi irür
Tapıp ham ignidin eylengen ikki bâğa bakıng*

3. *Sadağı cânibi kim ilgige sinân tutmuş
Yüz oğ yılanı vü bir kıtil ejdehâğa bakıng*

*Eger oğ u sinân urmağın inanmasangız
Açıp tenimni 'adeddin füzün yarağa bakıng*

*Bu şekl birle cihân bozmağı yakın ger imes
Ulusta her şaraf âşüb u ibtilâğa bakıng*

6. *Bu bâğ güllerini yirge saçmayın koymas
Hâzân yilini körüng çarh-ı bi-vefâğa bakıng*

*Nevâyî öldi cihân ehlidin nevâ tapmay
Ni boldı bir nazâr ol zâr-ı bi-nevâğa bakıng*

1. Nazın, gösterişli atı üzerindeki bela kıvraklığına bakın. Peri başındaki melek kanadından yapılmış otağa bakın.

Şair bu dizelerle başlayan gazelinde sevgilinin güzellik unsurlarını kullanarak savaş alanının tasvirini yaratıyor ve zihnimize bir imgeler dünyası canlandırıyor. İslam dini çerçevesinde resim sanatının, figürlerin, çizimin ve tasvirlerin hoş karşılanmaması durumu beraberinde şiir ve edebiyat dahilinde söz sanatlarının oluşmasına, bir anlamda sözlerle zihinlerde çeşitli şekiller canlandırılıp hayali imgeler dünyaları kurulmasına zemin hazırlamıştır. Sevgilinin nazlı ve gösterişli bir ata benzetildiği ilk beyitte âşığın belaya müptela oluşuna ve sevgilinin sürekli bela gösteren bir konumda olduğuna dikkat çekiliyor. Divan şiiri dünyasında alışageldiğimiz bu benzetme ve söz oyunları hayali bir sevgili-âşık dünyasını tüm çarpıcı yönleriyle gözler önüne seriyor. Savaş meydanlarında kurulan padişah çadırı olan otağ melek kanadından yapılmış şekilde tasvir edilerek efsunlu, estetik duygulara hitap eden, ince ayarlanmış bir hayal perdesi kuruluyor.

2. “Nasıl ki, gökkuşağının dönüşü güneşin yansımadır; sevgiliyi bulup (aynı güneşin gökkuşağı halinde yansımaya benzeyen) onun iki omzundan salınan örgü bağlarına bakın.

Burada şair, kav-s-ı güzah ve devr-i mihr arasındaki ilişkiyi sevgilinin omzundan salınan saç örüklerine benzeterek başarılı bir teşbih sanatı oluşturuyor. Gökkuşağının yağmurdan sonra bulutların arasından yansıyan ışıkların vücuda getirdiği bir tabiat hadisesi olması durumuna gönderme yapılıyor. Sevgilinin arkasında zuhur eden saç örüklerinin, yağmurdan sonra güneşin

yansımasıyla ortaya çıkan rengarenk gökkuşağı bağları olması durumuyla irtibat kurularak zarif bir benzetme ilişkisi vücuda getiriliyor.

3. Sadağı tarafında eline mızrak tutmuş, yüz ok yılanına ve katil ejderhaya bakın.

Şair bu beyitte de sevgiliyi savaş alanında kullanılan malzemelerle tasvir ediyor. Sevgilinin güzellik unsurlarından olan saçlar, kirpikler, bakışlar ejderha ve yılan figürlerine benzetilerek metaforik bir düzlemde ifade ediliyor. Şair ayrıca sadak aletinin şekline hayali olarak atıfta bulunarak zihinlerde içi oklarla dolu bir sadak sureti canlandırıp sevgilinin gözlerinin şekili boyutunu söz sanatlarıyla ifade ediyor. Sevgilinin saçları ejderhaya, kirpikleri oka benzetilirken adeta bir savaş sahnesi çiziliyor.

4. “Eger ok ve mızrak darbelerine inanmazsanız tenimi açıp sayılamayacak kadar çok olan yarama bakın.”

Şair burada sevgilinin attığı oklar ve gösterdiği ince zulümler karşısında çaresizliğini; ok ve mızrak darbeleriyle ağır yaralanmış halde olduğunu belirtiyor. Vücudunun her bölgesinde sayılamayacak derecede yaralar bulunduğunu tasvir ederek yine bir mizansen anlatım kurgulama yoluna gidiyor. Divan şiirinde sıklıkla karşılaştığımız gönlü yaralı, vücudu paramparça, delik deşik âşık imajı bu beyitlerde yineleniyor.

5. “Bu şekilde hareketle (sevgilinin silahlarını kuşanmış haliyle) cihanı bozguna uğratması yakındır. Eğer bozguna uğratma durumu gerçekleşmezse ulus içindeki âşık ve müptelalara bakın.”

Burada sevgilinin sahip olduğu güçlü silahlarla âşıkları ve müptelaları bozguna uğratmasının çok yakın olduğu, hatta ulus içinde sağlam kimsenin kalmayacağı ifade ediliyor. Sevgili figürünün; âşığı yerden yere vuran, ordularıyla onu bozguna uğratan, her türlü silah ve teçhizat sahibi bir yapıda olması, bütün dünyayı, bütün müptelaları, bütün âşıkları rahatlıkla bozguna uğratabilecek kapasite ve güçte olması durumu tasvir ediliyor.

6. “Bu bağ güllerini yere saçmadan bırakmaz, hazan yelini görün, vefasız feleğe bakın.”

Burada şair feleği şiddetle esen âsi bir rüzgâra benzetiyor. Nasıl ki, rüzgâr önüne gelen her şeyi vefasızca fırlatıp atarsa, sevgili de karşısına çıkan bütün âşıkları gözlerinin yaşına bakmadan vurup geçiyor. Bir diğer açıdan düşünüldüğünde, sevgilinin sahip olduğu güzelliğin, donanımın, güç ve kudretin gelip geçici olduğu anlamı sezdiriliyor. Çünkü felek vefasız, bağ güllerini yere saçmadan bırakmayan, hazan yelleri estiren ve her şeyi savuran olması durumuyla izah ediliyor.

7. “Nevâyi cihan ehlinden hiç neva bulmadan öldü, ona nasıl bir nazar kılındı ki, sessiz sessiz ağlamasına bakın.”

Şair burada kendisinden bahsederek cihandan hiçbir ses seda yardım görmeden öldüğünü, yani bu yalan dünyadan nasibini alamadan göçüp gittiğini, aradığını bulamadan ömrünün bittiğini ifade ediyor. Dünyanın faniliğinden,

hayatın faydasızca gelip geçişinden, cihan ehlinden her kişinin yalnız kendi derdiyle meşgul olup diğer insanlara karşı sessiz ve ilgisiz, umursamaz yaklaşımlarından dem vurup şikâyetini dile getirirken için için ağlayan bir Nevâyî imajı çiziyor. Bu şiir Çağatay Edebiyatı'ndaki en güzel ve orijinal örneklerdendir.

187. Gazel: (Bu gazelde bir terkip var)

-- + / + --- / -- + / + ---

*Tâ turrası târında her sarı tügünlerdür
Za'f içre süngelerdin cism üzre boğunlardur*

*Deryâ vü bulut irmes kim eşk ile âhımdın
Hem yir yüzide küller hem kökte tütünlerdür*

3. *Şek yoğ ki yarutğay-sın külbem dağı zulmetni
Hecringde manga ey ay bilseng ki ni tünlerdür*

*Âvâre vü ser-gerdân 'ışk ehliğa bak her yan
Kim vâdi-i derd içre ni nev' koyunlardur*

*Börk ornığa baş iltür naqd ornığa cân alur
Etfâl-ı gamıng içre bes turfe oyunlardur*

6. *Cismimde tügenlerni 'ayb eyleme ey zâhid
Kim şabr iligi tikken hırkamğa yurunlardur*

*İçkende Nevâyî mey deyr ehliğa süz olmuş
Salğul kulağ ey nâşih ol yan ki ni ünlerdür*

1- Kâküllerinin kâküllerinin karanlığında her taraf düğümlerdir. Bu düğümler zayıf haldeki vücudum üzerinde oluşmuş boğumlardır.

ta: büküm kat, turra: kakül, alın saçı, târ: karanlık, saç, za'f: zayıflık, düşkünlük.

2- Yüzünde oluşmuş küller (göller) ve gökyüzünde oluşmuş dumanlar aslında deniz ve bulut olmayıp gözyaşı ve âhımın yansımalarından oluşmuştur.

3- Kulübemin karanlığını aydınlatacağına şüphem yok. Ey ay yüzlü ayrılığında bu (karanlık) ne kadar çok karanlıktır, bunu bir bilsen!

4- Her taraftaki avâre ve şaşkın olan aşk düşkünlerine bak, bunların dert vadisi içinde ne türlü koyunlar olduğunu gör.

5- Börk yerine baş, servet yerine can alır, bu durum gamın çocukları için artık yeni oyunlardır.

6- Ey zahit, cismimdeki dikenleri kınama! Zira bunlar, hırkama sabır iligi diken iğnelerdir.

7- Nevayî'nin mey içmesi dünya sakinlerine yakıcı olmuş. Ey nasihat veren! Kulak ver, her yan inilti ile doludur.

238. Gazel: (Sultan Hüseyin Baykara'ya arz ile ilgili yazılmıştır sadedir)

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

*Könglüm içre derd ü gam evvelğularğa ohşamas
Kim ol aynıng hecri hem evvelğularğa ohşamas*

*Ni sitem kim kılsa rağmı mahfi irdi zımnuda
İmdi kılsa her sitem evvelgılarğa oğşamas*

3 *Dimengiz Şirîn ü Leylî ança bar hüsn içre kim
Hüblükda ol şanem evvelgılarğa oğşamas*

*Cevridin irdi elemeler imdi tutmuş özge yâr
Ölmüşem kim bu elem evvelgılarğa oğşamas*

*‘İşk ara Ferhâd u Mecnûn’ğa oğşatmas mini
Kim bu rûsvâ-yı verem evvelgılarğa oğşamas*

6. *Küyünün ihrâmudın könglümni men’ itmeng yana
Kim anga ‘azm-ı harem evvelgılarğa oğşamas*

*Ey Nevâyî kılma Cemşid ü Feridün vaşfi kim
Şâh-ı Gâzî’ğa kerem evvelgılarğa oğşamas*

1- Gönlümün içinde gam ve dert evvelkilere benzemez ki, o ayın ayrılığı evvelkilere benzemez.

2- Ne sitem ki, kılsa rahmeti gizliydi, maksatlıydı, şimdi her sitemi evvelkilere benzemez.

3- Şirin ve Leyla öylece güzellik içinde var demeyiniz, o put güzellikte evvelkilere benzemez.

4- Elemeler eziyetinden idi, şimdi tutmuş başka yar, ölmüşüm ki bu elem evvelkilere benzemez.

5- Aşk içinde Ferhat ve Mecnun’a beni benzetmez, bu verem rezilliği evvelkilere benzemez.

6- Köyünün örtüsünden gönlümü men etmeyin ki, ona ziyarete yönelmek evvelkilere benzemez.

7- Ey Nevayî, Cemşit ve Feridun vasıflarını söyleme, Gazi Şah Kerem’de evvelkilere benzemez.

259. Gazel: (İçinde bir terkip var)

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

*Köydüm ü taptım köngülni otka salgandın bu iş
Yâ köngüldindür manga yâ könglüm alğandın bu iş*

*Vâde-i mihr itting âhır her ni il kılsa hayâl
Kilgey ammâ kilmegeysin ‘ahdı yalğandın bu iş*

3 *Andın ayru olmayın körgende cân kıldım fidâ
Kılmangız tahsîn ki kılmış-min uyalğandın bu iş*

*Dip imiş köngli tola şekvem meyidin bolmuş âh
Çayda kilgey ol kibi köngli uşalğandın bu iş*

*Tilbe könglüm kaçsa sevdâ deştığa ‘ayb itmeijiz
Kıldı gam zindânı içre köp çapalğandın bu iş*

6 *Gerçi mühlik ‘ışk ara tüşüm közümni hem oyung
Kim başımğa kildi köz her sarı salgandın bu iş*

*Ger Nevâyi hecr ara öltürdi özni ni 'aceb
Kıldı yârı vaşlıdın nevmîd kalğandın bu iş*

1- Yandım ve buldum, bu durum gönlü ateşe atmaktadır; bu iş ya gönül-
dendir veya gönül alandandır.

2- Sevgi vaat etmiştin, sonra her ne hayal ettiysen, gelecektin ama gelmi-
yorsun, yemini yalan olan bir iştir bu.

3- Ondan ayrı olmadığımı gördüğümde (ayrı olmamak için) canımı feda
kıldım; beni takdir etmeyiniz ki, bu iş utanmamdan dolayıdır.

4- Şevkimin şarabından gönlü dolsun dermiş; ah, gönlü utanandan bu iş
(bu davranış) nasıl gelecek?

5- Deli gönlüm sevda çölüne kaçsa ayıplamayınız. Gam zindanı içine çok
kapanmamdan dolayı bu iş oldu.

6- Gerçi öldürücü aşk arasına düştüm, hem gözümü oyun; göz her tarafa
baktığından dolayı bu iş başıma geldi.

7- Eğer Nevayî özünü ayrılık içinde öldürürse şaşmamak lazım. Sevgilinin
vuslatından ümit kalmadığından bu işler oldu.

456. Gazel: (Bu gazelde bir terkip vardır)

+ - + - / + + - - / + - + - / + + -

1. *Tamuğ otığa unap hecring otığa unaman
Başım barurğa cıdar-min firâkınga cıdaman*

Cehennem ateşine razı olup senin ayrılığının ateşine razı olmam. Başımı
vermeğe razı olurum, ayrılığına razı olmam.

2. *Belâ başımğa besî kildi koymadı 'ışkıng
Kim imdi anı yok irse bular bilen ki saman*

Başıma bela çok geldi, bu aşkın bırakmadı. Bu belaları yok sayamazsınız,
bunlar benim zenginliğimdir.

3. *Ayağınga bu ki kılman nişâr cân nağdin
Hağâretdin uyalur-min ey bigim ayaman*

Can bedelini ayağının altına saçmam, (Can nakdinin değersiz olduğundan
dolayı) hakareten utanırım, ey beğim beni bu işi yapmaktan men et.

4. *Bu vehmdin ki bolur zañm bes letâfetdin
Ĥayâl birle dağı lebleringe tiş kadaman*

Güzelliğinin verdiği zarar ziyandan dolayı korkudan dudaklarına diş batır-
mayı hayal bile edemem.

be's: (a,i) zarar zıyan, bes: yeter yetişir, tamam kafi çok. bess : dağıtma
yayma, (a.i).

5. *Körüp za'if mini töhmet itme cevrünge kim
Yadattı hecr mini yoksa cevidin yadaman*

Zayıf olan beni görüp eziyetine kabahat bulma, ben eziyetinden zayıflama-
dım, beni ayrılığın zayıflattı.

6. *Tükendim eyle firâkıngda kim cigerde firâk
Dimeng ki vaşl neşâtın körege hem yaraman*

Ayrılığında öyle tükendim ki ciğerde ayrılık dolu. Vuslat neşesini görünce iyileşirsin demeyin.

7. *Lebing cevâbüğa kim vâ'de kıldı yangsız-min
Yoğ irse 'ömr-i ebed müjdeside aldaraman*

Dudağının cevabına mühlet verdi, ancak bu cevap olumlu değilse ebedi ömür müjdesine bile aldırmam (razı olmam).

8. *Mini kişi dimeşe il melül nivçün olay
Kişi hişâbıda min hem özümni çün sanaman*

İl beni insan demese niçin usanmış, bezmiş olayım. Çünkü insanlık hesabında benim itibarım yoktur.

9. *Nevâyi'ya sanğa körmen revâ anıng vaşlın
Kim asru yahşıdır ol dil-rübâ sin asru yaman*

Nevayî, o sevgilinin vuslatını sana reva görmem. Çünkü o sevgili çok iyidir, sen ise çok kötüsün..

647. Gazel: (Bu gazelde iki terkip var)

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

*'Işk ara hâlimğa bir hem-dem terahhum kılmağı
Yâr hâlim bilmedi ger bildi közge ilmedi*

Aşk içindeki halime bir arkadaş hiç merhamet etmedi.(ilgilenmedi). Yar halimi bilmedi veya bildi de görmemezlikten geldi.

*Tâ ol ay ağıyâr ile nüş eyledi câm-ı visâl
Kağısı hicrân nişi kim bağırm ara sançılmağı*

Ol ay düşman ile kavuşma kadehini içti, hangi ayrılık oku ki bağırım içine batmadı

3 *Ni 'aceb ger bilmesem hâlimni bu ğamdın ki yâr
Ölgeli tenim ğam-ı 'ışkıda hâlim bilmedi.*

Eğer bu gamdan dolayı halimi bilmesem şaşırmanız, sevgili tenimin aşkının gamında ölmekte olduğunu bilmedi.

*Ķan yaşımnıng ser-güzeştin kim yaşursa imdi kim
Ķalmađı yir kim bu renĶin mâcerâ ayılmağı*

Kan(lı) yaşımın macerasını gizlese -ki bu mümkün değil- çünkü bu renkli, parlak maceranın söylenmediği yer kalmadı.

*Hüsn bâğıdın vefâ verdi tevaĶku' kılmağız
Kim bu gül-şen gülbünide beyle gül açılmağı*

Sevgili güzellik bağından vefa verdi diye beklemeyiniz. Çünkü bu gül bahçesinin güllerinde böyle bir gülün açıldığı görülmedi.

*İşkım ihfâsını veh kim kılmadım hergiz hayâl
Tâ ol aynınğ hüsni dik 'âlem ara yayılmadı*

Aşkımın gizlenmesini hiçbir zaman hayal etmedim. O ayın güzelliğinin bütün âleme yayılmasından sonra ben aşkımın gizlenmesini hiçbir zaman hayal etmedim.

*Ey Nevâyî sindin ot u su aradur hâlk kim
Yağmadı eşking suyu tâ âh okı çaçılmadı*

Ey Nevayî, halk senden dolayı ateş ve su ovasında gibidir; hâlbuki gözyaşının suyu yağmadı, ah oku da saplanmadı.

Sonuç

Türk Dil Kurumu ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün Türkiye Türkçesi transkripsiyon alfabesi ile yayımladığı Nevayî'nin bütün eserlerinin dil bilgisi dizinleri yapılarak bir araya getirilmeli ve kelime dünyası tespit edilmelidir. Bu eserlerin cümle yapısı da (sentaks) incelenmelidir. Eserlerin morfolojik dizinleri ile sentaks yapılarını Kuzey Türkçesi ve Türkiye Türkçesi eserleri ile karşılaştıran mukayeseli dil çalışmaları yapılmalıdır.

Bugün dünya üzerinde yedi bağımsız Türk Devleti, onlarca özerk ve yarı özerk Türk toplulukları halinde yaklaşık on iki milyon kilometre karelik bir alanda, üç yüz-üç yüz elli milyon civarında bir nüfusa sahip Türk Milleti'nin dil, kültür ve ekonomik bakımdan bütünleşmesi için birbirlerini anlamaya yönelik çalışmalar yapılması son derece önemlidir. Türk topluluklarının dil ve edebiyatlarıyla büyük yazar ve şairlerini birbirlerine tanıttacak çalışmalar, tanıma ve anlamanın, kaynaşmanın en önemli şartıdır.

Kaynaklar

KARAÖRS, M. Metin: *Ali Şîr Nevayî, Nevâdirü'ş-Şebâb*, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara 2016.

_____ : "Ali Şîr Nevayî", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İzmir 1991, 2. defa: I-II-III *İstiklal Gazetesi*, S. 59, 60, 62, Haziran, Kayseri, Temmuz Eylül 2009.

_____ : "Ali Şîr Nevayî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Kayseri 1994.

_____ : "Ali Şîr Nevayî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb", *Ali Şîr Nevayî'yi Anma Toplantısı ve Dil Bayramı Etkinlikleri*, 24-26 Eylül 2001 Ankara, *Bildiriler*, TDK, Ankara 2004.

_____ : "Türk Cumhuriyetlerinde Ortak Bir Yazı Diline Doğru", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 88, İstanbul 1994.

_____ : "Aşık Paşa ve Ali Şîr Nevayî'de Türkçe Sevgisi ve Türkçenin Gücü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 190, İstanbul 2011.

LEVENT, Agah Sırrı: "Ali Şîr Nevayî", *Divanlar*, II. Cilt.

İŞITMAN, Rafet: *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, TDK Neşri, Ankara 1941.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema: *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, TDK Neşri, Ankara 1996.

Hutbe-i Devâvîn, Nuruosmaniye Kütüphanesi, 3999 numaralı yazmanın 21b-29 a sayfalarının kenarlarına yazılmış.

Nevâyi Külliyyaları: 1. Topkapı Sarayı Revân Kitaplığı, Nu: 808, (NŞ. 482b-539a arasında); 2. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kitaplığı, Nu: 4056, (NŞ. 471b-529b arasında); 3. Paris Bibl. Not. Suppl. Turc. Nu: 316-317, (NŞ. 75b-138 arasında).

Devâvîn Yazmaları: 1. Süleymaniye Fatih Kitaplığı, Nu: 3886; 2. Topkapı Revan Nu: 805; 3. İstanbul Üniversitesi Kitaplığı, Nu: 5452; 4. İstanbul Üniversitesi Kitaplığı, Nu: 2001. Bunlardan başka külliyyat ve devâvîn nüshaları da vardır.

KONAR-GÖÇER DEYİMİNE DAİR İLK TESPİTLER VE KONAR-GÖÇERLİK

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Genel itibarıyla konar-göçerlikten yerleşikliğe (yatukluk) adım atma, günümüz açısından veyahut da zamanımız şartlarına göre değerlendirdiğimizde, belki bu müspet bir gelişme olarak düşünülebilirse de, eski ve ortaçağların vaziyeti göz önüne alınca, bunun pek de faydalı olmadığı anlaşılır. Yalnızca toprağa bağlı yaşamak ve en önemli geçim kaynağı olarak da ziraat ile ticaretin öne çıkması Türklere bir ayrıcalık sağlayamazdı ve sağlamadığını da Uygur örneğiyle görüyoruz. Bununla beraber günümüze kadar ele geçen Kök Türk harfli metinler Türk tarihi ve kültürünün aydınlatılmasında hiç şüphesiz başta gelen belgelerdir. Bilhassa Kök Türk ve Uygur çağında taşlara kazınmış devlet kitabelerinde anlatılan bilgiler pek çok zengin malzemeyi ihtiva eder. Bunların içinde Türk dili, dini, devlet ve ordu teşkilatı, birtakım gelenek ve görenekler ile Türk sosyal hayatına dair hususlar da vardır. İşte bu noktada Türklerin yerleşik, göçebe veya kendi adlandırmaları şeklinde karşımıza çıkan konar-göçerlik mevzu yıllardır tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Göçebelik, Yerleşiklik, Türk Kültürü.

First Findings About Nomadic Term And Nomadism

Abstract

When we evaluate switching phase from nomads to settlers in general according to or in terms of modern-day conditions, -even if it may be considered as a positive improvement- it is understood that it is not beneficial having regard to ancient and medieval circumstances. Only depending and settling on land and farming and trade as a means of living couldn't have provided privilege for Turks. We see it didn't do in the example of Uighurs'. In addition, texts written in Kok Turk alphabet having been obtained so far is beyond doubt leading sources for illuminating Turk history and culture. Especially, information represented in state inscriptions engraved on stones during Kok Turk and Uygur epochs contains many valuable datum. In these inscriptions,

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

there are points about Turkic language, religion, state and army organization, several traditions and customs and Turkic social life. At this point, Turk's settledness and nomadic or settler-migrant lifestyle subjects have been discussed for years.

Keywords: Nomadism, Settledness, Turkic Culture.

Giriş

Bu güne kadar ele geçen Kök Türk harfli metinler Türk tarihi ve kültürünün aydınlatılmasında hiç şüphesiz başta gelen belgelerdir. Bilhassa Kök Türk ve Uygur çağında taşlara kazınmış devlet kitabelerinde anlatılan bilgiler pek çok zengin malzemeyi ihtiva eder. Bunların içinde Türk dili, dini, devlet ve ordu teşkilatı, birtakım gelenek ve görenekler ile Türk sosyal hayatına dair hususlar da vardır. İşte bu noktada Türklerin yerleşik, göçebe veya kendi adlandırmaları şeklinde karşımıza çıkan konar-göçerlik mevzu yıllardır tartışılmaktadır.

İşin doğrusu, biz Türkler hakkında yabancıların yanlı fikirlerinin pek de önemi bulunmadığı bir tarafa, eski Türkler ister göçebe, ister konar-göçer olsunlar dünya tarihine damgasını vurmuşlardır. Bu hakikati kimse inkâr edemez.¹ Ama biz her şeye rağmen kaynaklara dayalı olarak bu konuya ışık tutmaya çalışacağız.

Tıpkı Kök Türk Kaganlığı çağında taşlara işlenen yazıtlar gibi, neredeyse Uygur Devleti'nin bir nev'i resmi tarihi diyebileceğimiz bazı kitabeler vardır ki, bunların arasında Şine Usu, Terhin, Tez II ve Karabalgasun'u sayabiliriz. Bizim konumuz itibarıyla işte bu Türkçe kaynaklardan Terhin Yazıtında konar-göçer tabiri ve konar-göçerlikten bahsedilmektedir ki, biz buradan yola çıkarak meseleyi ele alacağız. Ancak daha evvel Uygur Kaganlığının kuruluşunu hatırlatmak noktasında bazı tarihi hadiselerle değinmemiz de gerekiyor.

Bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığı Basmıl, Uygur ve Karlukların ittifakları neticesinde yıkılmış, daha sonra da müttefikler kendi aralarında kozlarını paylaşmışlar ve bu kavgalardan Yaglakar ailesinin öncülüğündeki Uygurlar galip çıkarak, Türk Devleti'nin idaresini üstlenmişler idi.² Bu husustaki bilgiler hem Kök Türk harfli metinler, hem de Çince vesikalarda ayrıntısıyla anlatılır.

Börü Ken (Mo-yen Çor) Kagan Dönemi

Türk ve Uygur tarihinin en büyük hakanlarından birisi durumundaki Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan), kardeşi Tay Bilge Tutuk ile yaptığı taht kavgasının ardından, henüz daha kendisini tanımak istemeyen bazı Türk kabileleriyle de mücadele içine girdi. Buna bağlı olarak herhalde istikrar sağlanana kadar, Börü Ken (Mo-yen Çor) hayatı için daha güvenli gördüğü Tez Nehri civarlarını kendine ikamet yeri seçmiş, muhtemelen de bu civara bir şehir inşa ettirmişti ki, bu hususta kitabelere baktığımız-

¹ Saadettin Yağmur Gömeç, "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, No: 87, Ankara 2007, s. 17-29.

² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 67-82.

da; onun Ötüken'in batı ucunda Tez Baş'ında bir yaylak meydana getirdiğini, otağı burada kurdurduğunu, sınırını orada yaptırdığını ve 750-753 yıllarını bu bölgede geçirdiğini³ öğreniyoruz, ki bizatihi bu cümlelerde kendisinin de yaylacı olduğunu vurgular. Elbette Börü Ken'in (Mo-yen Çor) burada altın aksamı bir otag kurdurması, artık bağımsız bir devlete sahip olduğunun da göstergesidir.

Bunun yanı sıra "750 Bars yılında, Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan),⁴ Kırgızlarla akraba olan ve bir bölümü herhalde Hun göçleriyle Avrupa'ya gidip, daha sonra batıda Sek El ismiyle anılan bir Türk boyu olan Çiklere⁵ sefer düzenledi. Kem (Enesey/Yenisey) Nehri kıyısında yapılan savaşta Çikleri yenip, onları kendisine bağladı."⁶ Çiklerin mağlubiyetinden sonra yukarıda işaret olunduğu gibi, 750 senesinde Tez Baş'ında otağını kurduran Börü Ken (Mo-yen Çor), burayı çitlerle güvence altına aldırdıktan başka, kitabesini yazdırttı. Aynı yıl Tatarların da ne durumda olduklarını araştırıp; 752'lerde Ötüken'deki Sekiz Selenge, Orkun ve Togla Nehirleri arasında konar-göçer şekilde yaşamaya devam etti. Börü Ken (Mo-yen Çor) bu hususta yazıtında şöyle diyor: "Kasar'ın batısında, orada otağı kurdurdum. Yazıtı orada bulundum. Hududu orada tayin ettim. İşaretimi, yazıtımı orada yaptırdım. O yıl güzün doğuya yürüdüm. Tatarları soruşturdum. Tavşan yılı beşinci ayında, İduk Baş'ın batısında Yabaş ve Tokuş'un⁷ kavşağında yazı geçirdim. Otağımı orada hazırlattım. Sınırı orada belirledim. Bin yıllık, on bin günlük yazıtımı ve işaretimi orada yassı taşa kazıttım."⁸

Yukarıda anlatılanlar Terhin Yazıtında ise değişik bir şekilde ifade edilmektedir. Burada; "Ejderha yılında (752), Ötüken'in ortasında, Süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim. Otağımı orada yaptırdım. Sınırımı belirledim. Bin yıllık, on bin günlük kitabemi ve işaretimi burada yassı taşa yazdırdım. Bütün taşa nakşettim. Yukarıda Tanrı izin verdiği için, aşağıda yağız yer beslediğinden devlet ve yasa sahibi oldum. Önde güneşin, batıda ayın doğduğu yerdeki halklar, dört taraftaki insanlar benim işimi-gücümü görürler. Düşmanım Bölük yok oldu. Ötüken ülkesi ve çevresi, ikisi arasındaki tarlala-

³ Bakınız: Terhin Yazıtı, Batı 1-2: "Tengride bolmuş il etmiş bilge kagan il bilge katun atıg atanıp ötüken kidin uçnta tez başnta örgin anta etitdim çit anta yarattdım bars yılka yılan yılka eki yıl yayladım ulu yılka ötüken ortusında süngüz başkan ıduk baş kidininte yayladım örgin bunta yarattdım çit bunta tokıtdım." Ayrıca bakınız: Tez II Yazıtı, Güney 2: "Tez'de Kasar'ın batısında yerleşti. Sınır tayin etti. Otağı yaptı. Yazı geçirdi."

⁴ Kürşat Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 335.

⁵ Gömeç, "Kök Türkçe Metinlerde Körülgen Kabile ve Kavimlerden Çikler", *Şincan Tezkireçiliği*, Sayı: 2, Urümçü 2004; Saadettin Yağmur Gömeç - Tülay Ercoşkun, "Sek El-Çik-Çigil Issue in History of Turks", *Foreign Languages and Cultures Studies*, 21/467, Ulaanbaatar 2017.

⁶ Bakınız: Şine Usu Yazıtı, Doğu 7-8: "Bars yılka Çik tapa yordım ekinti ay dört yegirmike kemde tokıtdım ol yıl ol bodun içikdi."

⁷ Kırkız veya Ubsu Köl'e dökülen iki kol olabilir. Bakınız: Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Türkoloji Araştırmaları*, Cilt: 2/4, Erzincan 2007, s. 1294.

⁸ Bakınız: Şine Usu Yazıtı, Doğu 8-10: "anta Kasar kurdan örgin ititdim çit anta tokıtdım yay anta yayladım yaka anta yakaladım belgümin bitigimin anta yarattdım ançıp ol yıl küzün ilgerü yordım Tatang ayıtdım tabışkan yıl bişinç ayka tegdim ulu yılka ötüken yış başı anta süngüz başı anta ıduk baş kidinte yabaş tokuş beltirinte anta yayladım örgin anta yarattdım çit anta tokıtdım bing yıllık tümen künlük bitigimin belgümin yassı taşka yarattdım."

rum, Sekiz Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü⁹, Kargu¹⁰ ve Burgu'daki sularım-
da konar-göçerdim ben"¹¹, diyor.

Eski Türklerde Ekonomik Hayat

Metindeki konar-göçer terimine bağlı olarak, bu hususa kısaca değineceğiz. Türk tarihinde büyük ve güçlü devletler kuranların sakin ve itaatkâr yerleşik halk değil, hayat şartlarının gereği savaşçı ve teşkilatçı konar-göçerler olduğu göze çarpar. Bununla birlikte Türklerde devletleri kuran ve idare edenlerin esasını konar-göçerlerin meydana getirmesi çağdaş kaynaklarda Türklerin hep göçebe bir kavim gibi görünmesine sebep olmuş ve yerleşik Türkler göz önüne alınmaksızın zamanımız müellifleri de böyle bir kanaate sürüklenmiştir.¹² Yukarıda verdiğimiz Kök Türkçe belgede geçen konar-göçer deyimi Türk kültür tarihi için oldukça önemlidir. Çünkü bugüne kadar Türkleri sadece hayvancılıkla uğraşan, göçebe bir kavim olarak telakki edenlere karşı, bu yazıt ve cümleler en güzel cevaptır. Ayrıca günümüze değin Türklerin yarı-göçebe diye anılmasına karşılık, metinde eski Türkler için "konar-göçer" tabirinin kullanılması ilginç olup, bundan sonra da böyle adlandırılmaları yerinde olacaktır. Zaten verdiğimiz belgelerden de anlaşılacağı üzere Türklerin çiftçilikle de uğraştıkları ortadadır. Ekip biçtikleri tarlaları bulunuyordu. Yani ekonomik hayatlarında, hayvancılığın dışında da geçim vasıtaları mevcuttu.

Dolayısıyla eski Türk devletinde halkın karnının doyurulabilmesi yalnızca savaş gelirleri ve hayvancılıkla sınırlanmamaktaydı. Yerine göre savaşlamayacak ve harp ganimetleri alınamayacak zamanlar görülebileceği gibi, hayvanların da toptan telef olması gibi durumlar ortaya çıkabilirdi. Nitekim Börü Tonga (Tokta/Mo-tun) Yabgu'dan sonra Türk-Çin harpleri sıklaşınca, onların ziraat yapmak zorunda kaldıklarını bizzat Çin belgeleri zikretmektedir. İlk çiftçilik tecrübelerini de herhalde bu yerleşik kavimlerden öğrendiler.¹³ Dolayısıyla toplum refahı ve hayatîyetinin sürdürülebilmesi amacıyla bunlara ilave bir seçenek olarak tarım, ticaret, el sanatları da ekonomide önemli bir yere sahipti. Bununla beraber eski Türk iktisadi hayatının temelini yedi başlık altında toplayabiliriz: 1- Konar-göçer hayvancılık, 2- Ziraat, 3- Ticaret, 4- Avcılık, 5- Halktan alınan vergi, 6- Yağma akınları, 7- Haraç gelirleri.¹⁴

⁹ Selenge'nin kollarından birisidir. Bakınız: Gömeç, "a.g.m.", s. 1292.

¹⁰ Şine Usu Yazıtında Kem ile İrtiş'in arasında gösteriliyor. Ancak Selenge'ye yakın olduğunu sanıyoruz.

¹¹ Bakınız: Terhin Yazıtı, Batı 2-4: "...yayladım ulu yılka Ötüken ortusunda Süngüz-Başkan ıduk-baş kidininte yayladım. Örgin bunta yaratıtdım, çıt bunta tokıtdım, bing yıllık, tümen künlik bitigimin, belgümin bunta yası taşka yaratıtdım, tulku taşka tokıtdım. Üze Kök Tengri yarılkaduk için, asra yazgı yir igittük için elimin, törümin etinti. Öngre kün toksıkdaki bodun, kisre ay togsıkdaki bodun, tört bulungdaki bodun küç berür. Yağım Bölük yok boltı. (Ötüken eli tegres), ikin ara ilgam-tanglagım, Sekiz Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü, Kargu, Burgu ol yirimin-subımın konar-köçer ben."

¹² Şükrü Akkaya, *Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri*, Doktora Tezi, Ankara 1942, s. 5-6; Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4/4, Ankara 1946, s. 463.

¹³ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 195-197; Gömeç, "Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2017, s. 75-101.

¹⁴ Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, Cilt: III, Ankara 2015, s. 119-144.

Konar-Göçerlik ve Yerleşik Hayat

Bu durum bir yana Uygur Kaganlığı her ne kadar Kök Türklerin zengin mirasının üzerine oturmuş ise de, bu serveti iyi bir şekilde koruyamadı. Kendilerini üstün ve güçlü kılan değerlerin farkına hiçbir vakit varamadılar. Herşeyden evvel konar-göçer hayatları onların en önemli ayrıcalıklarıydı. Eski Türk sosyal yapısının birtakım özellikleri de onun bağımsız yaşamasına yardımcı oluyordu. Öncelikle Türkler toprağa bağlı, çiftçi bir millet değildi. Konar-göçer olduklarından, çok menfi şartlar teşkil ettiğinde yeni topraklara ve hür yaşama imkânı bulduğu yerlere göçüyorlardı ki, konar-göçerlik de birçok bakımlardan yerleşik topluluklardan daha üstün vasıfları ve meziyetleri olan bir yaşama tarzı idi. Başta hayvan yetiştirmek, ehlileştirmek, şüphesiz bitkilerin ekilmesinden, hasatından daha zor, emek, enerji ve tecrübe isteyen üstün bir sanattı. İş yalnız ehlileştirmekle bitmez, hayvanlara durmadan otlak peşinde yeşillik aranır, yedirilir ve bu çabaya karşılık süte, ete ve yapağıya kavuşulurdu. Esasında onlar kimseye ihtiyaç duymadan kendi kendilerine yetebilecek bir ekonomi ve geçim yolunu kurmuşlardı. Dışarıya sadece kıtlık, salgın hastalık veya diğer tabii felaketlerde muhtaçtılar. Bu meşakkatli ve güç yaşayış içerisinde, çobanlık mahareti ile birlikte askerlik kabiliyetleri artar, sorumluluk, ileri görüşlülük, fiziki ve ahlaki gelişmeler kuvvet kazanırdı. Rivayetlere göre Oguz Kagan, Türk milletine; “yerleşik olmayın” diye vasiyette bulunmuştur. Dünya tarihinin en önde gelen devlet adamlarından birisi olan Tunyukuk da, Bilge Kagan’ın Türk ülkesinde şehirlerin ve Budist mabedlerinin yaygınlaştırılması fikrine karşı çıkmış;¹⁵ atlı asker ve konar-göçer Türklerin kentleri savunmalarının zor olacağını, sayıları Çinlilerden daha az ise de güçlü zamanlarında yağma akınları yaptıklarını, zaafa düştüklerinde dağlara ve ormanlara çekildiklerini, Budizmin de Türk karakterini zayıflatacağını ileri sürmüş, Bilge de onun bu fikirlerini kabul etmiştir.¹⁶

Şuna da değinmekte fayda vardır ki; konar-göçerliğe nazaran yerleşik hayat pek çok bakımdan cazipti. En başta tabiatın zorluğuyla yerleşik tüccar veya kısmen sanayileşmiş toplumlar mücadele etmiyorlardı. Konar-göçerler kendileri kadar çalışmadan kazanan bir kitleyi gördüklerinde elbette imrenmekteydiler ve bunun büyümesine kapılmaktan kendilerini alamıyorlardı. Bu da insanın yaradılışı itibarıyla gayet normal bir durumdur.

Tunyukuk’un 8. asrın başlarında anladığı bu farklılığı, İbn Haldun da 14. yüzyılın sonlarında müşahade etmiştir. O, “*Mukaddime*” adlı meşhur eserinin

¹⁵ Bilge Kagan herhalde bu sırada Orkun kıyısında küçük bir şehir inşa etmekle yetinmiş olmalıdır. Buraya daha sonra Karabalgasun ve Karakurum gibi muhteşem şehirler kurulacaktır.

¹⁶ Özkan İzgi, “Kao-Ch’ang Uygurları Hakkında”, *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Ord. Prof. Dr. İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul 1979, s. 1-2; J.M. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumiyesi*, Cilt: II, İstanbul 1924, s. 402; M.T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958, s. 171-173, 224; I. Ecsedy, “Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age”, *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977, s. 7; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzmen, İstanbul 1980, s. 119; J.T. Chang, *T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi, Taipei 1968, s. 174; M.R. Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A.D. 840”, *Journal of the American Oriental Society*, 119/3, Michigan 1999, s. 391.

de göçbelerin doğuştan iyiliğe ve faydaya meyilli olduklarını vurguladıktan sonra; göçebe ve köy hayatı yaşayanlar, kendi canlarını korumaya düşkünlüdürler; şehirliler gibi kötü huy ve ahlaka yanaşmazlar; konar-göçerler şehirlilere oranla daha uyanık ve tedbirdir, der. Ayrıca, ona göre; kentliler rahata alışmıştır. Yataklarındayken mal ve canlarını emanet ettikleri vali ve bekçilere güvenirliler. Kale duvarları içinde emniyette olduklarını sanırlar. Bunlar doğru değildir. Silahlarını bir kenara bıraktıklarından, zamanla kendilerini koruyanlarla aynı dereceye inerler. Göçbelerin ise sığınacak surları ve kaleleri bulunmadığından aile ve mallarını kendileri muhafaza ederler. Bu sebepten devamlı silahlıdır. Uykuları bile çok hafiftir. Kendilerinden başka kimseye güvenmezler.¹⁷ Bunun en güzel örneğini 15. asırda, Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Osman'ın oğullarına verdiği bir nasihatte görüyoruz ki, o şöyle diyor: “*Sakın oturak hayata geçmeyin. Çünkü beylik ve hâkimiyet Yörüklükle, Türkmenliktedir.*” Mesela El-Cahiz gibi bazı yabancıların Türk kelimesini, konar-göçer manasında kullanmaları da ilginçtir.

Yukarıda da belirtildiği üzere konar-göçerler açısından hayvanların beslenmesi için otlak peşinde koşmak bir yana deri, kürk ve yün elde etmek, bunları işlemek amacıyla devamlı çalışmak gerekmektedir. Yine bozkırın zor hayat şartları insanları yardımlaşmaya yöneltiyordu. Özellikle büyük hayvan sürülerinin otlatılması ve korunmasında bir nev'i imece usulü olan “*keşik*” (bazı yerlerde kubaşmak, yumultu) sistemiyle boy içinde bir dayanışma olduğu gibi, halkın genel ihtiyaçlarının temini hususunda da bir yardımlaşma söz konusu idi.¹⁸ Halbuki ziraatçı toplumlarda bu durum çok sonraları görülmektedir. Onların bütün geçim kaynakları topraktan geldiğinden dolayı, zaman zaman yabancı kavimlerin tahakkümüne boyun eğmek zorundaydılar. Devamlı surette tabiatla boğuşan konar-göçer Türk, her vakit savaşa hazır bir durumda olduğu için bağımsızlığını korumada daha yetenekliydi. Yani yerleşik toplumlarda olduğu üzere harp tatbikatlarına veyahut da hazırlıklara ihtiyacı yoktu.¹⁹

Eski Türklerde bütün erkekler doğuştan asker oldukları gibi, Türk ordusunun ve milletin mücadeleye daima hazırlıklı bulunmasının nedenleri arasında; Orta Asya bozkırlarında yaşamının güçlüğünün yanı sıra, onların sosyal hayatlarının tesiri de vardır.²⁰ Ekonomilerinin esası konar-göçer hay-

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Z.K. Ugan, İstanbul 1989, s. 309-315.

¹⁸ Gömeç, “Keşik Kelimesi”, *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul 2002, s. 305-308; A. Bakır, “Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi”, *Turkish Studies*, 3/7, Erzincan 2008, s. 193.

¹⁹ Fakat Safevi Türklere ilişkin resmi tarihi durumundaki Ahsenü't-Tevarih'te, bir nev'i harp tatbikatını andıran ilginç bir kayıtle karşılaşmaktayız. Şah İsmail'in gençlik yıllarında, bir kış mevsimi çok şiddetli geçmişti. Her taraf karla kaplıydı. Şah İsmail'in emriyle, kardan çok yüksek, üç kapılı bir kale yapıldı. Hakan adamlarından bir bölümünü kalenin içinde, savunmacı olarak vazifelendirdi. Bir kısım askerlerini de iki kapı yönünden taarruza geçirdi. İşte bu belgeden, kendisinin de diğer kapı üzerine yürüdüğünü öğrenmekteyiz. Bakınız: Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevarih)*, Çev. C. Cevan, Ankara 2004, s. 39.

²⁰ Yukarıda da belirtildiği üzere Türk ordusu ücretli olmamakla beraber, bir savaşa hızla iştirak edebilmek için bütün erkeklerin hangi komutanın emrinde yer alacağı önceden belirleniyordu.

vancılığa dayalı olan Türkler, zaten yılın yarısından fazlasını hayvanlarının peşinde,²¹ dağlarda ve yaylalarda geçirdiğinden, bünye olarak sağlam bir yapıya sahiptiler. Üstelik, yine senenin belirli aylarında zaman zaman bizzat kaganın başkanlığında, bazan da beylerin sevk ve idaresinde bir nev'i askeri tâlim özelliği taşıyan süreklilikli avları düzenleniyordu ki, bu da Türklerin savaşa ve harp manevralarına daima hazırlıklı olmaları demekti. Hatta bunlara kadınların katılmaları dahi vakidir. Ayrıca insanlar çocukluklarından itibaren koyunların üzerinde ata binmeyi, yay ve oklarla kuşlara ya da değişik nesnelere nişan almak suretiyle atıcılığı²² öğreniyorlardı.

Sonuç

Bütün bu anlatılanların ardından konar-göçerlikten yerleşikliğe (yatukluk) adım atma, günümüz açısından veyahut da zamanımız şartlarına göre değerlendirildiğinden de, belki müspet bir gelişme olarak düşünülebilirse de, eski ve ortaçağların vaziyeti göz önüne alınca, bunun pek de faydalı olmadığı anlaşılır. Yalnızca toprağa bağlı yaşamak ve en önemli geçim kaynağı olarak da ziraat ile ticaretin öne çıkması Türklere bir ayrıcalık sağlayamazdı ve sağlamadığını da Uygur örneğiyle görüyoruz.

Kaynaklar

AKKAYA, Şükrü: *Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri*, Doktora Tezi, Ankara 1942.

ARTAMONOV, M.I.: *Hazar Tarihi*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004.

ATSIZ: *Evlüya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, Cilt: I, İstanbul 1971.

BAKIR, A.: "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi", *Turkish Studies*, 3/7, Erzurum 2008.

BUHARALI, E.: "Mısır Türk Sultanlığı'nda Sünnet Düğünü Törenleri", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan*, 31/1-2, Ankara 1993.

CHANG, J.T.: *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi, Taipei 1968.

DE GUIGNES, J.M.: *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, Cilt: II, İstanbul 1924.

Kuruluşunda Türklerin de yer aldığı Tabgaçlarda, 421 tarihinden itibaren yüz koyuna sahip olan herkes bir savaş atı vermek zorunda bulunduğu gibi, mesela Hazarlarda boy sorumluları devlet ordusuna gerektiğinde, durumlarına göre belirli sayıda suvari göndermekle mükellefler (W. Eberhard, "Tobaların Hayvancılığı", *Belleten*, Cilt: 9, Ankara 1945, s. 492; M.I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 514; S.G. Klyastorniy - T.İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 71). Belki de bunu Türklere "Tumar" sistemi ile karşılaştırmak gerekir. Ayrıca yine Arap kaynaklarının haberlerine göre, Hazar kaganının emrinde on iki bin seçme asker bulunup, içlerinden biri öldüğünde yerine başkası atanıyordu (A. Koestler, *Onüçüncü Kabile*, Çev. B. Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s. 57), bilgisinden ihtiyaç durumunda asker beslendiğini öğreniyoruz.

²¹ Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında, hayvanlarının peşinde yürürlerdi sözüne binaen bazan onların hayvancılığın dışında hiçbir şey ile ilgilenmedikleri gibi bir sonuç çıkarılabilir ki, bu tamamen yanlıştır.

²² Atsız, *Evlüya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, Cilt: I, İstanbul 1971, s. 175; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, Cilt: III, Haz. N. Lugal, İstanbul 1977, s. 461; E. Buharalı, "Mısır Türk Sultanlığı'nda Sünnet Düğünü Törenleri", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan*, 31/1-2, Ankara 1993, s. 66-67.

- DEVLETŞAH: *Devletşah Tezkiresi*, Cilt: III, Haz. N. Lugal, İstanbul 1977.
- DROMPP, M.R.: "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A.D. 840", *Journal of the American Oriental Society*, 119/3, Michigan 1999.
- EBERHARD, W.: "Tobaların Hayvancılığı", *Belleten*, Cilt: 9, Ankara 1945.
- ECSEDDY, I.: "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur: "Keşik Kelimesi", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul 2002.
- _____ : "Kök Türkçe Metinlerde Körülgen Kabile ve Kavimlerden Çikler", *Şincan Tezkireçiliği*, Sayı: 2, Urümçi 2004.
- _____ : "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Türkoloji Araştırmaları*, 2/4, Erzincan 2007.
- _____ : "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, No: 87, Ankara 2007.
- _____ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
- _____ : *Türk Tarihinden İzler*, Cilt: III, Ankara 2015.
- _____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur - ERCOŞKUN, Tülay: "Sek El-Çik-Çigil Issue in History of Turks", *Foreign Languages and Cultures Studies*, 21/467, Ulaanbaatar 2017.
- _____ : "Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2017.
- GROUSSET, R.: *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzman, İstanbul 1980.
- İBN HALDUN: *Mukaddime I*, Çev. Z.K. Ugan, İstanbul 1989.
- İZGI, Özkan: "Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında", *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Ord. Prof. Dr. İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul 1979.
- KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.
- KOESTLER, A.: *Onüçüncü Kabile*, Çev. B. Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984.
- LIU, M.T.: *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958.
- RUMLU, Hasan: *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevarih)*, Çev. C. Cevan, Ankara 2004.
- TURAN, Osman: "Türkler ve İslamiyet", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4/4, Ankara 1946.
- YILDIRIM, Kürşat: *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

ESKİ TÜRK DİNİNİN KOZMOLOJİSİ VE KOZMOGONİSİ*

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU** - Hüseyin ŞEN***

Öz

Gök Tanrı Dini olarak genel kabul gören eski Türk dininin ritüellerini bir bütün olarak ortaya koymak için bilgilerimiz oldukça yetersiz olsa da eski Türklerin inançlarından kaynaklanan kâinatın nasıl yaratıldığı yani kozmogonisi ile Türk insanının kâinatı tasavvur şekli yani kozmolojisi meselesini ortaya koyabilmek ve zaman içerisinde değişimleri görebilmek için mevcut kaynakların bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Eski Türk kozmolojisi ve kozmogonisinin temelinde mavi gök ile yağız yer arasında yaratılmış uçsuz bucaksız bozkırlardaki Türk insanının karakteri ve halet-i ruhiyesinin iyi anlaşılması gerekir. Eski Türklerde kâinatın yaratılışı ve bunun tasavvur şekli onu diğer toplumlardan ayıran önemli bir vasıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok tanrılı bir yapının tanrıça, put gibi kavramların olmayışı da bu anlayışla direkt bağlantılı olmuştur.

Anahtar kelimeler: Gök Tanrı, Yer-Su İncancı, Atalar Kültü, Kozmoloji, Kozmogoni.

Cosmology And Cosmogony Of Ancient Turkic Religion

Abstract

Though our knowledge is rather inadequate to reveal the rituals of the ancient Turkic religion, which is generally accepted as the religion of the Heaven God, it is possible to reveal the universe originating from the beliefs of the ancient Turks, namely cosmogony and the Turkic people in terms of envisioning the cosmos, resources need to be evaluated as a whole. At the base of the ancient Turkic cosmology and cosmogony, it is necessary to understand the character and the spirit of the Turkic people in the immense steppes created between the blue sky and the place of the rain. In ancient Turks, the creation of the universe and the way it conceives emerges as an important feature that

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Projeler Birimi tarafından 28630 proje numarasıyla desteklenen *İslam Öncesi Türk İnanış ve Düşüncesinde Gök* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

*** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

separates it from other societies. The absence of concepts such as goddesses and idols, which are very godlike, is directly related to this understanding.

Keywords: *Heaven God, Earth And Water Belief, Cult Of Ancestors, Cosmology, Cosmogony.*

Giriş

Eski Türk dininin kozmolojisi ve kozmogonisi konusuna girmeden önce belirtmemiz gereken önemli bir husus insanoğlunun çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dine geçiş yaşamadığı aksine tek tanrılı dinlerin bozularak çok tanrılı inançlara dönüştüğü hakikatidir ki, ele aldığımız konuyu da bu düşünce esasına göre izah etmeye gayret edeceğiz. İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'den itibaren tek tanrı inancı dünya üzerinde mevcuttu, fakat insanoğlu zamanla tek tanrı anlayışını terk ederek değişik tanrılar icat etmiş ve bunlardan da değişik dinler ortaya çıkartmıştır. Bu babda yoldan çıkma ve sapma sonucunda Allah gönderdiği elçilerle kavimleri Vahdete davet etmiştir. Nitekim kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de "*Biz peygamber göndermediğimiz kavme zulmedecek değiliz*"¹, denilmektedir. Ayrıca Kuran'ın çeşitli surelerinde kavimlere gönderilen peygamberler ve onların tek tanrı inancına çağırılması hususunda ayetler bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'deki "*Biz, peygamberlerin bir kısmını size anlattık, diğer bir kısmını ise anlatmadık*"² ayetinden hareketle tarihi süreçte zamanını, mekânını ve ismini bilmediğimiz bir peygamber de Türklere gönderilmiştir diyebiliriz. Türklere gönderildiğine inandığımız peygamber araştırmacıların Gök Tanrı dini olarak isimlendirdiği dini tebliğ etmiştir ve bu din de belli bir müddet muhafaza edildikten sonra aslı yönünden çıkararak bozulmuştur. Bu durumu din tarihçileri deus otiosus³ olarak açıklamışlardır. Çalışmamızda eski Türk dini olan Gök Tanrı dinini ana hatlarıyla ele alıp bu dinin kozmolojisi yani kâinat tasavvuru ve kozmogonisi başka bir deyişle kâinatın yaratılış hikâyesini inceleyeceğiz.

Gök Tanrı Dini

Eski Türk dini hakkında bilgi kaynaklarımız oldukça sınırlıdır. Bu durum Gök Tanrı dininin bütün esaslarının, ibadet şekillerinin, ritüellerinin, bu ritüellerin anlamının ve öneminin ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Bu konuda komşu kavimlerin Türklere hakkında verdikleri bilgilerden, Türklerin diktikleri abidelerden, geç dönem Arap seyyahların verdiği malumatlardan faydalanarak eski Türk dini olan Gök Tanrı inancına değinmeye çalışacağız.

Eski Türk dini hakkında teferruatı ile bilgi edinebildiğimiz bir kaynak bulunmasa da, bu din hakkında araştırma yapan din ve kültür tarihçileri eski

¹ Kur'an-ı Kerim, İsrâ: 15.

² Kur'an-ı Kerim, Mu'min: 78.

³ Tembel Tanrı, Tanrının tembelleşmesi manasındadır. Tanrının evreni yaratıp yaşam düzenini kurduktan sonra her şeyden elini eteğini çekmesidir. Hayata ve evrene dair işlerle uğraşma işini yarattığı kutsallara bir nevi meleklerle bırakarak bu tip işlerle uğraşmayı kendisine zahmet görmesidir. Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, İstanbul 2006, s. 27; Selim Karakaş, "Türklerin Orjinal Dinleri Meselesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciece*, 13 (2), 2014, s. 468.

Türk dininin üç ana hususta toplandığını vurgulamışlardır. Bunlar Tanrı kavramı, Yer-su ve Atalar Kültüdür.

Eski Türk diniyle alakalı bilgi veren kaynakların üzerinde durduğu ortak nokta Tanrı kavramıdır. Eski Türkçede yaratıcıyı ifade eden ve yaratıcı, yoktan var edici manasına gelen Tengri kavramı⁴ tarihi süreç içerisinde değişik dinleri kabul eden Türk toplumu için değişmemiş ve sürekliliğini korumuştur. Mesela Yakutlarda Tangara, Kazaklarda Teri, Soyonlarda Ter, Çuvaşlarda Tura ya da Tora gibi şekillere bürünmüşse de aslını genelde muhafaza etmiştir.⁵ Eliade'nin ifadesiyle bu kavramın bahtı çok açık olmuş, Çin sınırından Rusya'nın güneyine, Kamçatka'dan Marmara Denizi'ne kadar bütün Asya'da kullanılmıştır.⁶

Kaşgarlı Mahmud Tanrı kelimesini hem maddi gök hem de Tanrı olarak açıklamış ve ulu görünen her şeye Tanrı dendiğini belirtmiştir.⁷ Hakikatte Gök (Kök) tabirinin maddi göğü ifade etmemekte yücelik, ululuk bildirmektedir.⁸ Bu durum bir anlam genişlemesi veya bir karıştırma neticesinde meydana gelmiş olabilir. Çünkü Tengri kelimesi sadece Gök Tanrı'yı karşılamak için kullanılmış olmalıdır.⁹ Zira aksi söz konusu olsa Türkler kabul ettikleri dinlerdeki ilaha Tanrı ismini vermezlerdi.

Eski Türkler Tanrıyı gökte düşünmüşlerdir. Bu durum gayet normal karşılanmalıdır. Türklerin mensup olduğu bozkır kültüründe, yaşam tarzı olarak duvarlar, kaleler ve sınırlar bulunmamaktadır. Doğayla baş başa olan bu toplum bozkırın sonsuz boşluğunda ufuk çizgisinde görebildiği tek şey göğün sonsuzluğudur. Bu yüzden yüce yaratıcı olan Tanrının ancak bu sonsuz görünen mekâna sığabileceği veya kendi büyüklüğünü ve yüceliğini bu yolla gösterebileceği düşünülebilir.

Türklerin Tanrıya verdikleri anlamlardan birisi de saran, kavrayan kuşatandır.¹⁰ Kelimenin bu anlamından yola çıkarak bir yorum getirecek olursak yukarıda söylediğimiz gibi Tanrının gökte her şeyi saran, kuşatan olduğu söylenebilir. Bu düşünce kendisini Türk yaşam biçimine de yansıtmıştır. Türk çadırı tıpkı gök gibidir. Çadırın tabanı da yer olarak algılanırsa gök kubbe şeklini alır ve dünyayı sarar. Oğuz Kağan Destanı'nda da evren yay şeklinde kavisli yani kubbeli tasavvur edilmiştir.¹¹

Öte yandan göğün kendisi bir aşkınlığı, yüceliği, gücü ve kutsallığı sembolize etmektedir. Göğün yüceliği onun sonsuz olan yüksekliğinden kaynaklan-

⁴ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 71.

⁵ Ünver Günay - Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, s. 58; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 28; Jeal Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalı Yayınları, İstanbul 2003, s. 114; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 12-13; Eliade, *Şamanizm*, s. 27.

⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, s. 13.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk, III*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985, s. 377.

⁸ Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanca*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s. 15.

⁹ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁰ İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmoloji-Kozmogoni*, Kümen Yayınları, Konya 2002, s. 153.

¹¹ Taş, *a.g.e.*, s. 153.

maktadır. İnsanoğlu en yüce yere tanrısallık atfeder. Gök, sınırsız genişliği, daimi var oluşu ve göz alıcı parlaklığıyla sürekli olarak insan zihninde bir yücelik, azamet ve esrarengiz güç hissi uyandırmaktadır. Yıldızların uyumlu devri, bulutların hareketleri, fırtınalar, yıldırımlar, şimşekler, meteor, gök kuşağı gibi herhangi bir semavi olay söz konusu kutsalın tezahüründen bir andır. İnsanoğlu bu nedenlerden dolayı göğün yapısına ve gökte meydana gelen birtakım olaylara kutsallık atfetmiştir.¹² Gök, cismani ve ruhani varlıkların, mekân ve zamanın üstünde bir varlık demektir.

Türklerin eski dini olarak adlandırılan Gök Tanrı dininin menşei araştırmacılar tarafından bozkır kavimlerine atfedilmektedir. Bunun sebebini de Türklerin mensup olduğu yaşam biçimine bağlamaktadırlar.¹³ Zira Türkler toprağa bağımlı olmadıklarından bereket Tanrıları veya Tanrıçaları bulunmamaktadır. Ayrıca kutsal evlilikler ve bu evliliklerden doğan çocuklarda bu dini sistem içerisinde yer almamıştır. Türkler kâinatı bir bütün olarak ele aldıkları için dişi veya erkek olarak nesnelere parçalamamışlardır. Bu durum düşünmemize ve düşündüğümüzü yansıtmamıza yarayan dilimize de yansımış kelimelerde dişi ve erkek ayırımına gidilmemiştir. Bu sebepten dolayı da Türklerde Tanrıça kavramı bulunmamaktadır.¹⁴

Türklerin eski dini ile alakalı bilgi bulunan en önemli Çin kaynakları “*Wei shu*” ve “*Sui shu*” yıllıklarıdır. Bu yıllıklarda birbirinden zıt bilgiler verilmektedir. *Wei shu*’da eski Türk dini ile alakalı bilgiler şu şekildedir:

- 1- Doğu ülkesine hürmet alameti olarak Han’ın otağına doğu tarafından girerler,
- 2- Her yıl bütün seçkinler birlikte ecdatlarının mağarasına kurban getirirler.
- 3- Beşinci ayın 10-20. günleri arasında hepsi bir yere yığılıp Gök ruhuna kurban keserler.
- 4- Dugin’den 500 Li¹⁵ batıda bir dağ vardır, dağın zirvesinde ne ağaç ne de ot biter. O bodun - İnlı diye isimlendirilir. Tercüme edecek olursak bu ülkenin himayeci ruhu demektir. *Wei shu*’dan 50 yıl sonra düzenlenen *Sui shu* (VII. yüzyılın 30. yıllarından) ihtiva bakımından *Wei shu* ile aynı bilgileri vermekte sadece ondan farklı olarak şeytana ve ruhlara hürmet beslendiğini ve sihirbazlara inanıldığından bahsetmektedir.¹⁶

Bu iki yıllıkta karşımıza çıkan önemli öğelerden ilki Güneş kültüdür. Zira kaganın otağına doğudan girilmesi güneşe saygıdan dolayıdır. İkinci önemli nokta ise ecdat kültüdür. Bilindiği gibi Türkler senenin 5. ayının 10-20. günlerinde ecdat mağarasına gider ve orada atalarına kurban sunar. Bir diğer önemli husus ise Gök Tanrı’ya kurban hususudur.¹⁷

¹² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 65 vd.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 56; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 59; Abdülkadir Kıyak, “Türk Kültüründe Gök İle İlgili İnanışlar”, *Hikmet Yurdu*, Cilt: 3, Sayı: 6, Malatya 2010, s. 215.

¹⁴ Güngör, *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, Kıvılcım Yay., Kayseri 1998, s. 23; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁵ Li, Uzak Doğu’da yaklaşık 500 m’ye denk gelen uzunluk birimi, Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 103.

¹⁶ Güngör, *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, s. 26; Gumilëv, “Eski Türk Dini”, *Türk Kültürü*, Çev. Harun Güngör, Sayı: 337, Yıl: XXXII, s. 524.

¹⁷ Gumilëv, “Eski Türk Dini”, s. 26.

Yıllıkların dışında Hun Tan-hu'su Mo-tun'un M.Ö. 176 yılında Çin hükümdarına yazdığı bir mektup da zaferlerini Gök Tanrı'nın yardımıyla kazandığını bildirmektedir.¹⁸

M.S. III. yüzyılda T'o-pa sülalesi Hunların dini akidelerini sürdürmüştür. İlkbaharın ilk ayında Gök Tanrı'ya, doğu tarafında bulunan tapınakta atlara kurban keserler; sonbaharın ilk ayında Gök Tanrı'ya kurban ayini yaparlardı. Dini ayinler ve kurban törenleri belli bir düzene göre yapılırdı. Taş ev içerisinde göğe, yere ve atalar ruhuna kurban keserlerdi. Kurban töreninin ardından da kayın ağacı dikerlerdi.¹⁹

Hunlardan sonra Türkistan'da büyük bir devlet kurmuş olan Göktürklerde atalarının inancını sürdürmüştür. Kendilerinden kalan abidelerde Tanrı inancı açık olarak görülmektedir. Göktürklerle alakalı Çin yıllıkları kagan çadırının Ötüken ormanında olduğunu, kapısının doğuya açıldığını ve her yıl boy başbuğları ile beraber atalar mağarasına kurban sunduklarını belirtmekte ve ilkbaharın ilk ayının ilk on günü içerisinde ırmak kıyısında Tanrıya kurban kestiklerini kaydetmektedir. Ayrıca Ötüken Dağı'nın batısında 500 Li mesafede yüksek bir dağın bulunduğunu, bu dağın üzerinde ağaç ve ot olmadığını, buraya Budun İnlı ismi verildiğini, bu ismin ülkenin koruyucu ruhu anlamına geldiği bildirilmektedir.²⁰ Yine Çin yıllıkları Göktürkler hakkında "Tanrıların suretini keçeden yapar ve deri torbalar içerisinde muhafaza ederlerdi. Yılın dört çağında bu Tanrılara kurban keserlerdi."²¹ demektedirler. Bu durum yani Tanrı diye adlandırılan ve keçeden yapılan suretler putlarla değil Atalar Kültüyle alakalıdır. Çin yıllıkları Hunlardan sonra Türkistan'da devlet kuran Türklerin dininden bahsederken tıpkı Hunlarda olduğu gibi Gök Tanrı'ya, Yer-Suya, Güneşe ve Aya kurban sunduklarını belirtmektedirler.²²

Doğu kaynakları yanında VII. yüzyıl Bizans tarihçisi Simokattes Göktürklerin ateşe, suya, toprağa tazim ettiklerini fakat sadece yerin ve göğün yaratıcısı bildikleri Tanrıya taptıklarını belirtmiştir.²³

Konumuzla alakalı Göktürk Abideleri'nde geçen Tanrı, Umay, Yer-sub gibi terimler her ne kadar Türk dinini tam manası ile açıklamaları bile bizlere bu din hakkında önemli bilgiler vermektedir. "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümlü tamamıyla işit."²⁴ Bu mecazi bir benzetme olarak algılanmalı ve kelime anlamına göre alınmamalıdır. Burada

¹⁸ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s. 25.

¹⁹ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 4; T'o-palar hakkında geniş bilgi için bakınız Kürşat Yıldırım, "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)", *Turkish Studies*, Cilt: 7, Sayı: 3, Ankara 2012, s. 2711-2738.

²⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 5-6; Tanyu, *a.g.e.*, s. 45-46.

²¹ İnan, *a.g.e.*, s. 6.

²² İnan, *a.g.e.*, s. 3.

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 31; Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 117; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 63-64.

²⁴ *Bilge Kagan Abidesi*, Kuzey 1; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s. 3; Buradaki Tanrı gibi ifadesi Durmuş Hocaoğlu bir tazim ifadesi olarak yorumlamıştır. Durmuş Hocaoğlu, *Türk-İslâm Düşüncesi ve Modern Fizikte Kozmos*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 113.

muhtemelen kut vurgulanmaktadır. Zira yönetme yetkisi kagana Tanrı tarafından verilmiştir. Göklerin ve alemin yöneticisi Tanrıdır. Yeryüzünde onun temsilcisi bir nevi gölgesi Türk Kagandır. Kutsallığını ve önemini belirtmek amacıyla Tanrı gibi sözcüğü kullanılmış olmalıdır.²⁵ Ayrıca araştırmacılar tarafından bu satırın girişindeki “*Tengri Teg Tengri*” ifadesi, Tanrı sadece kendisine benzemekte başka hiçbir şey ona benzememektedir şeklinde açıklanmış ve bu ifadenin İslamiyet’teki Vacibu’l-vucud kendi zatıyla kayım Allah inancıyla aynı anlama geldiği vurgulanmıştır.²⁶

“*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş.*”²⁷ Bu ifadede kozmoloji ve kozmogoni hakkında bize fikir vermektedir. Her ne kadar yaratmanın Tanrı tarafından gerçekleştirildiği belirgin olmasa da yaratıcı Tanrıdır. Türk Kaganı’nı seçen, tahta oturturan O’dur.

“*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş.*”²⁸ Buradan açık olarak Tanrının her şeyi idare ve sevk ettiği çıkartılabilir. Mukaddes yer-su tabiri ise eski Türk dini sistemi içerisinde var olan ve Türklerin faydasına çalışan manevi güç olarak Türklere yardımcı, iyiliksever birer kuvvettir.²⁹ Özellikle büyük devletler döneminde bu tabir Türk vatanını karşılamıştır.³⁰

“*Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.*”³¹ Bu bilgi bize Türk Tanrısı’nın zaferleri lütfettiğini göstermektedir.

“*Kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlığı, kağansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış.*”³²

“*Tanrı, il veren Tanrı, Türk Milleti’nin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı, Kağan oturttu tabii.*”³³ Kagan’ı tahta oturtan O’dur.

“*Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş.*”³⁴ Burada insanın ölümlü, Tanrının ölümsüz olduğunu vurgulanmaktadır. Tanrı zamana hükmedendir. Ölümün zamanını bildiren O’dur.

“*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk Milleti yok olmasın diye, milleti olsun diye babam İltiriş Kağan’ı, annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırılmış olacak.*”³⁵ Buradaki tutup kaldırmak ibaresi birebir aynı olmasa da İslam dinindeki Arş-ı Alaya benze-

²⁵ Tanyu, *a.g.e.*, s. 29.

²⁶ Kuzgun, *a.g.e.*, s. 71; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 699.

²⁷ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; Ergin, *a.g.e.*, s. 9.

²⁸ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 11; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

²⁹ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 26-27.

³⁰ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 30-31.

³¹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 12; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

³² *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 15; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

³³ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 25-26; Ergin, *a.g.e.*, s. 17, 19.

³⁴ *Kül Tigin Abidesi*, Kuzey 10; Ergin, *a.g.e.*, s. 27.

³⁵ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 11; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

mektedir. Burada kastedilen tutulup göğünde yukarısına çıkarılmaktır. Bir nevi kutsiyet arz ediyor olabilir, zira Kagan ve soyu normal insanlar değildir, onlar Tanrı tarafından seçilmişlerdir, özel ve kutsaldırlar. Bu durumdan dolayı tutulup yükseltilmiş özel bir statüye çıkartılmış olabilir.³⁶

“...Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş Milleti üzerine şad oturdum.”³⁷ Tanrının iradesi ile kagan olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

“Türk, Oğuz beyleri, milleti iştin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk Milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?”³⁸ Tanrının izni ve isteği olmadan kimsenin Türk düzenini bozamayacağı belirtilmektedir. Ayrıca bu satırlardan kıyamet algısı da çıkartılabilir.

“Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye, Babam Kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii.”³⁹

“Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim.”⁴⁰

“...Tanrı kuvvet verdiği için orda mızrakladım, dağıttım. Tanrı bahşettiği için, ben kazandığım için Türk Milleti kazanmıştır.”⁴¹

“...Tanrı buyurduğu için otuz üç yaşında... idi.”⁴²

“Üstte Tanrı, mukaddes yer, su, amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çin'e doğru gitti.”⁴³

“...Tanrı buyurduğu için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzene soktum ve tertipledim... kıldım.”⁴⁴

“Üstte Tanrı, altta yer bahşettiği için gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi doğuda gün doğusuna, güneyde... batıda... Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türk'üme, milletime kazanı verdim, tanzim edi verdim ... keder-siz kıldım. Üstte Tanrı kudretli...”⁴⁵

“Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için bizzat o hakarı ilerlettim.”⁴⁶

“Tanrı, Umay, kutsal yer su, (onları) bastı. Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az(ız) diye niçin yenilelim; saldıralım dedim.”⁴⁷ Burada üzerinde durulması gereken Umay'dır. Daha önce belirttiğimiz üzere düşünmemize ve düşündüğümüzü yansıtmamıza yarayan dilimizde kelimeler için dişi ve erkek ayrımına gidil-

³⁶ Tanyu, a.g.e., s. 30.

³⁷ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 14-15; Ergin, a.g.e., s. 39.

³⁸ Kül Tigin Abidesi, Doğu 22; Ergin, a.g.e., s. 17.

³⁹ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 20-21; Ergin, a.g.e., s. 41-43.

⁴⁰ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 23; Ergin, a.g.e., s. 43.

⁴¹ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 32-33; Ergin, a.g.e., s. 47, 49.

⁴² Bilge Kagan Abidesi, Doğu 34; Ergin, a.g.e., s. 49.

⁴³ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 35; Ergin, a.g.e., s. 49.

⁴⁴ Bilge Kagan Abidesi, Kuzey 9; Ergin, a.g.e., s. 61.

⁴⁵ Bilge Kagan Abidesi, Kuzey 10-11; Ergin, a.g.e., s. 61.

⁴⁶ Tonyukuk Abidesi, I. Taş, Batı 6; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, s. 102.

⁴⁷ Tonyukuk Abidesi, II. Taş, Batı 3-4; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 617.

memiştir. Bu da Türklerde Tanrıça kavramı bulunmadığına bir işaret sayılabilir.⁴⁸ Umay'ın çocukların koruyucusu bir ruh olduğu genel olarak kabul edilmektedir.⁴⁹

“Tanrı, lütettiği için, çok diye korkmadık, savaştık.”⁵⁰

“Kağanımla ordu gönderdim. Tanrı korusun.”⁵¹

Abidelerden Gök Tanrı'nın özellikleri ve görevleri belirlenebildiği kadarıyla şu şekildedir.

1- Tanrı, sonsuz bir hayata sahiptir, ezeli ve ebedidir;

2- Tanrı her şeyi yaratır;

3- Tanrı yaşatır;

4- Tanrı öldürür;

5- Tanrı üstün bir kudret sahibidir. Kaadirdir;

6- Tanrı insan kaderine hâkimdir. İnsana güç, başarı, zafer verir. Acunu

(Kâinatı) yönetir;

7- Tanrı irade sahibidir;

8- Tanrı kelâm sahibidir;

9- Tanrı her şeyi en iyi bilendir, insana bilgi verendir;

10- Tanrı, esirgeyici, koruyucudur;

11- Tanrı, kulun duasını kabul edendir;

12- İnsan, Tanrı'nın buyruğunda onun kuludur.⁵²

Tuna Bulgar Devleti (681-803) hükümdarı Omurtag Han (814-831) tarafından babası Krum Han (803-814) adına Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda (Şimnu'nun doğusunda) Madara kasabası yakınlarında Grek alfabesiyle diktirilen Madara Kaya Kabartması üzerinde bulunan kitabede de Türklerin dini hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kabartmanın sağ tarafındaki kitabede “Burnu kesik İmparator'a ben, Tanrı tarafından gönderilen Kişin⁵³ ve atalarım inanmadı.”⁵⁴ Buradaki ben Tanrı tarafından gönderilen Kişin ifadesi hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca I. kolon üzerindeki kitabede “Tanrı tarafından gönderilen cömert Krum Han”⁵⁵ kaydı bulunmaktadır. Bu da bize Kaganın Tanrı tarafından gönderildiği inancının Hunlar ve Göktürklerde olduğu gibi Bulgarlarda da bulunduğunu göstermektedir. III. kolonun üzerindeki kitabedeki “...ve Tanrı tarafından gönderilen Omurtag Han onun için çok ağladı. Tanrı tarafından gönderilen Tanrıya benzer Malamir Han...”⁵⁶ ifadesi bize Kül Tigin Abidesi'nin güney yüzünün

⁴⁸ Güngör, *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, s. 23; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁹ Umay için bkz. Saadettin Gömeç, “Umay Meselesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, İzmir 1990, s. 277-282; Ahmet Taşağul, “Türkler Tarafından Şerefliendirilen Bir Moğol Ruhı 'Umay'”, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2, Cilt: 2, İstanbul 1995, s. 204-211.

⁵⁰ *Tonyukuk Abidesi*, II. Taş, Batı 5-6; Ergin, *a.g.e.*, s. 77.

⁵¹ *Tonyukuk Abidesi*, II. Taş, Doğu 3; Ergin, *a.g.e.*, s. 81.

⁵² Tanyu, *a.g.e.*, s. 33.

⁵³ Kitabede geçen Kişin Krum Han'ın kardeşidir ve Krum Han'dan sonra çok kısa bir süre Bulgar tahtına geçmiştir. Ali Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, İstanbul 1994, s. 43.

⁵⁴ Ahmetbeyoğlu, “a.g.m.”, s. 43.

⁵⁵ Ahmetbeyoğlu, “a.g.m.”, s. 47.

⁵⁶ Ahmetbeyoğlu, “a.g.m.”, s. 50.

giriş satırlarını “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kaganı...” hatırlatmaktadır. Bu ifadelerin Göktürk Abideleri’yle benzer olması bize gösterir ki, Türk Milleti hangi coğrafyada yaşarsa yaşasın ana karakteri değişmemektedir. Hunların, Göktürklerin, Uygurların düşüncesi Avrupa’da devlet kurmuş Türklerde de devam etmektedir.

Eski Türk dini hakkında seyahatnameler de önemli bilgiler içermektedir. Bunların başında gelen İbn Fadlan Seyahatnamesi’nde konuyla alakalı önemli bilgiler verilmiştir.

İbn Fadlan, İtil Bulgar Devleti’ne yaptığı seyahati esnasında güzergâhı üzerinde bulunan Oğuz yurdundan geçmiş ve onlar hakkında göçebe olduklarını ve güç şartlarda yaşadıklarını bildirmiştir. Ardından şu şekilde devam etmiştir: “İçlerinden biri zulme uğrar ve sevmediği bir şeyle karşılaşırsa başını semaya kaldırır ve “bir Tanrı” der. Bu Türkçede bir Allah anlamındadır. Türkçede bir Arapça’daki vahid, Tanrı ise Allah karşılığıdır.”⁵⁷

İbn Fadlan’ın Türkler ile alakalı verdiği bilgilerden birisi de Türklerin suya gösterdiği saygıyla alakalıdır. Türklerin yıkanmadıklarından ve cünüp olarak geldiklerinden bahsetmektedir. Bu yer-su inancıyla alakalıdır. Türkler suyu daha doğrusu tabiatı kutsal saydıklarından onların bir ruhu olduğunu ve kirletilmemesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Ayrıca İbn Fadlan Türklerde zina yapmanın yasak olduğunu, eğer yaparlarsa ölüm cezası ile cezalandırıldığını da bildirmektedir.⁵⁸

İbn Fadlan Bulgarlar hakkında “Kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip çırılçıklak yıkanurlar. Birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, baştan aşağıya balta ile iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar. Hırsız da zina yapan gibi öldürürler”⁵⁹, demektedir. Hem Oğuzlar hem de Bulgarlarda zinanın yasak olması ve suçlunun ölümle cezalandırılması eski Türk dininde bu davranışın günah olarak sayılabileceğini gösteriyor olabilir.

İbn Fadlan haricinde Türklerin eski dini hakkında Ebu Düle’de Türk, Hind, Çin ülkelerinden bahseden birinci risalesinde bilgi vermiştir.

Ebu Düle’f’in kayıtlarına göre; Çiğil kabilesi, Mecû’si değildir, dedikten sonra “Süheyl, Zühal, İvizler, Büyükayı, Küçükayı ve Oğlak Burcu yıldızlarına taparlar. Çoban Yıldızı’na ‘rabların rabbi, Tanrıların Tanrısı derler. Çiğiller uyusal kimselerdir. Kötülük yapmaktan kaçınırlar’ diye ilave eder.”⁶⁰ Ebu Düle’f’in verdiği bilgide Kutup Yıldızı’na rabların rabbi denmesinin sebebi ona tapılma değil aksine kozmolojik olarak Tanrı mekânı olarak sayılması ile alakalıdır. Türk evren tasavvuruna göre Kutup Yıldızı, Gök Tanrı’nın mekânı ve göğün

⁵⁷ İbn Fadlan Seyahatnamesi, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 10.

⁵⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 10-11.

⁵⁹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 31.

⁶⁰ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 64.

merkezdır. Kutup Yıldızı sabit olmak üzere yıldızların onun etrafında döndüğü düşüncesi hâkimdir. Bu açıdan bakıldığında adı geçen boyların bu yıldızlara tapmadığı Gök Tanrı'nın sarayı olması nedeniyle saygı duydukları anlaşılır.

Oğuzlar bahsinde: "Oğuzların taştan, ağaçtan ve kamıştan inşa edilmiş yapılarına sahip olan bir şehirleri vardır. Bunların içinde putlar bulunmayan büyük bir mabetleri vardır. Büyük bir hükümdarları bulunur. Hindistan ve Çin'le ticaret yaparlar."⁶¹ demektir. Burada bizim dikkatimizi çeken Oğuzların mabedinin bulunması, ancak bu mabetlerde putların olmamasıdır.

Kırgızlar hakkında: "Mabedleri ve yazı yazmak için kullandıkları alfabeleri vardır. Kendilerine has kanunları ve merasimleri de vardır. İbadet ederken okudukları manzum duaları ve ilahileri vardır... Senede üç defa bayram yaparlar. Güneye dönerek, ibadet ederler. Zühal ve Zühre yıldızlarını uğurlu, Merih yıldızını uğursuz sayarlar."⁶² demektir. Kırgızlar hakkındaki bu bilgilerde yıldızların kutsallığı kozmoloji ile alakalı olmalıdır.

Kaynaklarda eski Türk dinindeki Tanrı'yla ilgili bilgileri elimizden geldiğince aktardıktan sonra, bu dini sistemin içerisinde var olan yer-su inancı ve Atalar Kültü'ne de değinmek gerekmektedir.

Yer-Su

Yer-su kelime manası olarak yeryüzü anlamına gelmektedir.⁶³ Eski Türkler Tanrı'nın yarattığı ve kâinatın bir parçası olan yeryüzüne büyük bir saygı duyuyorlardı.⁶⁴ Türkler tabiatta birtakım güçlerin bulunduğu inanıyor ve bunları kutsal sayıyorlardı. Bu kutsallığı da yer-su ismiyle dile getiriyorlardı. Ayrıca yer-sular sonsuz bir varlık ve güzelliğin kaynağıydı. Bunlar Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal hediyeler olarak görülebilir.⁶⁵ Bu inanç tabiatta mevcut bulunan dağ, ağaç, su, kaya vb. varlıkların birer ruhunun bulunduğu tasavvur etmekteydi. Bu ruhlar iyilik veren ve kötülük getiren ruhlar olarak ayrılmışlardı. Bu tip inançlar hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur ve tabi çevrede bulunan ay, güneş, fırtına, yanardağ vb. hadise ve şekillere karşı duyulan hayret, saygı ve korkunun sonucunda kutsallaştırılmasından doğmuştur.⁶⁶ Ayrıca bu tip inançların doğmasında toplumların hayat şartları, ekonomik ve sosyal olguları da önemli rol oynamıştır. Çiftçi toplumlarda hayat toprağa bağlı olduğu için karşımıza bereket Tanrıları ve Tanrıçaları çıkmaktadır; savaşçı toplumlarda ise zafer ve savaş Tanrıları veya ruhları aşırı saygı görmektedir. Çoban kavimlerde ise hayvanların yavru oldukları, koyunların kırpma zamanları geldiğinde ayin ve tören yapılarak kutsal olana saygı gösterilmiştir. Bir bakıma bu tabiat kuvvetlerine inanmayı Türk halk inancı olarak da adlandırabiliriz.⁶⁷ Bu inancın oluşmasında Türk

⁶¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 66.

⁶² İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 66-67.

⁶³ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s. 19; Ögel, a.g.e., s. 702.

⁶⁴ Ögel, a.g.e., s. 702.

⁶⁵ Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988, s. 61.

⁶⁶ Günay - Güngör, a.g.e., s. 70.

⁶⁷ Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitleri, Görüşler, Mülâhazalar*, s. 106-107.

kozmoğrafyanın etkisi olmuş olabilir. Zira Türk kozmolojisi, gök ve yer-suyun temsil ettiği birbirine zıt ve birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmaktadır.⁶⁸

Kozmoloji bağlamında bakıldığında gök ve yer birbirini tamamlamaktadır. Fakat gök daha kutsal sayılmaktadır. Göğün yansıması ya da tamamlayıcısı olduğundan, gerçekleşen doğa olaylarına veya tabiatta var olan nesnelere izahı için yer-sular kutsal kabul edilmiş olabilir. Her ne sebepten olursa olsun bu durum Orhun Abideleri'nde yer-sular için geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. İduk ötüken⁶⁹ (Kutsal Ötüken), Tamag İduk baş⁷⁰ (Tamag'ın Kutsal Zirvesi). İduk yir sub kavramıyla karşımıza çıkan bu terim zamanla anlam genişlemesiyle Türk yurdunun kutsallığına dönüşmüştür.⁷¹

Yer-su konusunda özellikle Gök Tanrı ile yakınlık açısından ve kaynaklarda verilen bilgiler ışığında üzerinde durulması gerek en önemli husus dağ költüdür. Dağ, Türklerde kutsal sayılmıştır; sebebi ise Tanrı'nın yaşadığı yer olarak kabul edilen göğe en yakın olan noktaların dağların zirveleri olmasıdır. Gök Tanrı'ya kurbanlar dağların tepelerinde kesilmektedir. Nitekim *Ötüken* ormanı ve dağı Türklerce kutsal sayılmaktadır. Ayrıca Hunlar Han-yoang dağında her yıl Gök Tanrı'ya kurban sunmuşlardır. Bu dağ Hunların kutsal dağıdır. Çinliler ile yapılan anlaşmalar, Hun Dağı denilen bir dağın tepesinde kurban kesilmek suretiyle kabul edilmekteydi. Ayrıca dağlara ulu, yüce anlamında sıfatlar verilmiştir.⁷² Bir diğer önemli költ ise ağaç költüdür. Türkler *Ötüken* ormanını kutsal saymışlar ve devletin merkezini hep bu coğrafya olarak seçmişlerdir. Bu költün oluşmasında Atalar Költü'nün etkisi de vardır. Bu orman da Atalar için kurban sunulduktan sonra diktikleri ağaçlardan oluşmuştur. Bu inancın genellikle avcı ve toplayıcı toplumlarda mevcut olmasına rağmen bozkır költüründe de bulunması iki şekilde açıklanabilir. İlki bu inancın Türklerin eski devirlerinden kalmış olabileceği; ikincisi ise Türklerin tüm doğaya saygı duymalarıdır. Kanaatimizce ikinci sebep daha mantıklı olduğudur.⁷³

Üçüncü olarak da yer-su tabirinde geçen su Türkler için önem arz eden bir diğer költtür. Bu çerçevede su kaynağı, göl, ırmak, pınar gibi yerler kutsiyet kazanmıştır. Türkistan'da, Oğuzlarda, Sibiryaya ve Altay halklarında suya tükürmek, abdest bozarak onu kirletmek ve hatta onu temizlik aracı olarak kullanmak yasaktır. İbn Fadlan, Oğuzların suyu temizlik için kullanmadıklarını bildirmektedir.⁷⁴ Çin kaynaklarında Cücenlerin ellerini ve kıyafetlerini yıkamadıkları kaydı vardır. Bunların su költü ile alakalı olduğu tahmin edil-

⁶⁸ Esin, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 23; Ergin, *a.g.e.*, s. 17.

⁷⁰ *Kül Tigin Abidesi*, Kuzey 1; *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 29; Ergin, *a.g.e.*, s. 24, 46.

⁷¹ Ögel, *a.g.e.*, s. 702-703.

⁷² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 31-34; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 48-62; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 73-75.

⁷³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 36-37; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 27-28.

⁷⁴ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 10-11.

mektedir. Suyunda ateş gibi olduğu inancı Türkler arasında yaygındır. Gerçekte Türkler ne ateşe, ne suya ne de dağa doğrudan doğruya tapınmamışlar, sadece onlara kutsallık atfetmişlerdir ve onları İduk olarak adlandırmışlardır. Temir Irmağı, Orhun Irmağı ve Tola Irmağı'nın kutsal sayılması bu yüzden- dir.⁷⁵

Kısaca özetleyecek olursak yer-su inancı, göğün tamamlayıcısı ve paraleli olan yere kutsallık atfedilmesi ve doğa ile iç içe olan Türklerin yaşadıkları çevreye verdikleri önemden kaynaklanmaktadır. En önemlileri de dağ, ağaç, orman ve su kültleridir ve bunların birer ruhu olduğu ve saygı duyulması gerektiği düşünülmüştür.

Atalar Kültü

Eski Türk inancı içerisinde önemli bir yer teşkil eden ve tıpkı yer-sularda olduğu gibi dinler tarihinde çok çeşitli toplumlarda görülen Atalar Kültü, ölmüş ataları anmak amacıyla kurban sunmaktır. Bu durum pedersahi aile yapısının dini siteme yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu inanca göre ölen ataların özellikle de babanın ruhunun hane halkına iyilik veya kötülük getirdiğine inanmak ve ölmüş atalarına minnet duymaktır. Atalar Kültü'nde her atanın mezarı kutsal kabul edilmemekle beraber yalnızca saygıdeğer ataların mezarları ve ruhları kutsal sayılmıştır. Bu bakımdan ölümler kültü ile Atalar Kültü birbirinden ayrılmaktadır.⁷⁶ Asya Hunları'nın, her yıl Mayıs ayının ortalarında atalarına kurban sundukları bildirilmektedir. Keza Tabgaçlar da atalarının mezarlarını ziyaret etmiş ve onlara kurban sunmuşlardır. Çin'de M.Ö. 1050-249 yılları arasında hüküm süren Chou hükümdarlarının avladıkları geyikleri atalarının tapınagında kurban ettiklerini biliyoruz.⁷⁷ Göktürk ve Uygurlarda tıpkı Hunlar gibi yılın beşinci ayında mukaddes dağ üzerinde toplanmakta ve atalarına kurban vermekteydiler. Bütün Türk toplumları tarih boyunca büyüklerine saygı göstermiş ve çoğu zaman atalarından ölmüş olanlarına kurban sunmuşlardır. Türklerde ahiret ve öbür dünya inancı bulunduğundan ölümlerini değerli eşyalarıyla beraber gömmüşlerdir, bu yüzden de mezarlar soyulmuştur.⁷⁸ Mezar soygunlarını büyük bir hakaret ve saygısızlık sayan Türkler, bu durumu savaş sebebi olarak görmüşlerdir. Nitekim Avrupa Hun Hükümdarı Attila 447 yılındaki I. Balkan Seferi'nin sebebini Margos Piskoposu'nun Hun mezarlarını soyması olarak göstermiştir.⁷⁹

Yukarıda Göktürklerle alakalı Çin yıllıklarının "*Tanrıların suretini keçeden yapar ve deri torbalar içerisinde muhafaza ederlerdi*", şeklinde aktardığı kayıtların Atalar Kültü'yle alakalı olduğunu belirtmiştik. Bu kayıtlarda Tanrılar olarak ifade edilen idollere Altay Türkleri Töz, Yakut Türkleri de Tangara

⁷⁵ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 78.

⁷⁶ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 46; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 80.

⁷⁷ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 80.

⁷⁸ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁷⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 104.

demektedirler. Bunlar duvara asılır veya torbada saklanırdı. Ava ya da sa-vaşa giderken üzerlerine saçı saçılır ve ağızlarına yağ sürülürdü.⁸⁰ Töz ya da tangara olarak adlandırılan bu suretlere Moğollar ongon ismini vermişlerdir ve kelime manası ile soy köken menşe anlamına gelmektedir. Türklerin bu şekillere töz demeleri onlara tapmadıklarına, atalarının ruhlarının hatırası olarak gördüklerini göstermektedir. Altaylılar bu tözlerle alakalı bu babamın tözü şu anamın tözü gibi ifadeler kullanmışlardır. XIII. asırda Rubruk'un Uygur Budist tapınağında rastladığı tözler konusunda verdiği bilgiler bu konu hakkında gayet açıklayıcıdır: "Uygurlar ongonları Tanrıların tasvirleri olarak değil, ölen yakınlarının temsili ve hatırası olarak yaparlar." demektedir. Ebul Gazi Bahadır Han da bu konuda: "bir kimse yakını öldüğünde onun suretini yapar ve evinde saklar."⁸¹ demektedir.

Eski Türk dininin önemli hususları arasında gösterebileceğimiz ölü gömme geleneğinde birçok ritüel biliniyor olsa da bunlar içerisinde konumuzla ilgili olarak ruhun ölmezliğine inandıkları konusuna değineceğiz.

Türkler ruhun ölmezliğine inanmış, ölümden sonra bir hayatın var olduğuna iman etmişlerdir. Bu yüzden de bir kişi ölünce ruhunun kuş biçiminde vücuttan ayrıldığına düşünmüşlerdir ve bu durumu da "sungur oldu, şahin oldu" gibi sözcüklerle ifade etmişlerdir. Türklerin ölen kişinin eşyaları ve atıyla beraber gömülmesi ölümden sonra hayatın varlığına inandıklarını gösteresidir.⁸²

Oğuzların defin törenlerini İbn Fadlan şöyle tavsif etmektedir: "...Onlardan biri ölürse ev gibi büyük bir çukur hazırlarlar. Ölüye ceket giydirirler, kuşağını kuşandırır, yayını yanına koyarlar; eline nebiz dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap koyarlar. Bütün mal ve eşyasını bu eve/çukura/doldurup ölüyü buraya oturturlar. Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yaparlar. Atlarından, servetine göre, yüz yahut iki yüz at yahut bir baş at keserler, etlerini yerler. Başını, derisini, ayaklarını ve kuyruğunu sırtlara asıp 'bu onun atıdır. Bununla cennete gider' derler. Bu ölü hayatında adam öldürmüş ve cesur bir kişi ise öldürdüğü adamlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar ve mezarın üzerine koyarlar. Derler ki 'bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler.'⁸³

Ölü gömme adetlerinin yanı sıra Türklerin mezar şekilleri de ölümden sonra bir hayatın varlığını göstermektedir. Türkler ev şeklinde tasarladıkları üzerine toprak yığılarak suni bir tepe oluşturdukları kurgan olarak isimlendirilen mezarlara ölülerini gömmüşlerdir. Bu kurganlara önemli şahsiyetler eşyaları ile beraber gömülmüşlerdir.⁸⁴ Kısacası Türklerin ölü gömme gelenekleri biz-

⁸⁰ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 42-43; İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 59-60; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁸¹ Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, Cilt: III, Ankara 2002, s. 268.

⁸² Yıldız Kocasavaş, "Türklerde Ölü Gömme Geleneği", *Türkler*, Cilt: III, Ankara 2002, s. 67; Alim Karamürsel, "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler*, Cilt: III, Ankara 2002, s. 76; Sadettin Buluç, "Şaman", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XI, s. 330.

⁸³ *İbn Fadlan Seyehatnamesi*, s. 15.

⁸⁴ Kocasavaş, "a.g.m.", s. 72.

lere Türklerin ruhun ölmezliğine inandıklarını ve ölümden sonra bir hayatın varlığına iman ettiklerini göstermektedir.

Türklerin eski inancı olan Gök Tanrı inancı Tanrı kavramı üzerinde şekillenmiş bir dindir. Tanrı'nın gökte yaşadığına inanılmakta ve O, semavi dinlerdeki Tanrı'nın özelliklerini kısmen de olsa taşımaktadır. Bu durum gayet tabiidir. Gök Tanrı dini başlangıçta belki de Haniflik diye adlandırılan tek Tanrı inancıyla daha sonraları bozulmuş ve içerisine Şamanizm sızarak eski kimliğini kaybetmiştir.

Gök Tanrı Dininin Kozmolojisi

Toplumların ana unsurunu oluşturan insan, tarih boyunca kendini ve yaşadığı ortamı tanımaya, anlamaya çalışmıştır. Bununla birlikte yaşadığı çevresinde gerçekleşen olaylara tanık oldukça da bunlar karşısında bir şuur geliştirmeye başlamıştır. Bu şuur bir bakıma iki bilinmeyen doğum ile ölüm arasında kendini anlama çabası sayılmıştır. Bu nedenle doğumundan itibaren ölüm ve ötesi unsurları yeterince aydınlatılmadıkça, insan ve dolayısıyla toplum hakkında söylenecek her şey eksik kalacaktır. Düşüncede bir nevi doğum geçmişi, ölüm ise geleceği ifade etmiştir. Bu bakımdan insan bilinmek istenen bir geçmişten gelecek merak edilen bir geleceğe doğru yürümektedir. İnsanoğlu bu iki merak edilen arasında kendini yeterince güvende hissetmemiştir. İnsanoğlu doğumu köken çerçevesinde hayat ve tarih anlayışında, ölümü ise öte dünya inancıyla temellendirmiştir. İnsan, kendisi ve çevresi bağlamındaki algıladığı toplum ve kâinatı düşünce bazında şekillendirmesine yol açmıştır. Nitekim bunun bir yansıması olarak evren tasavvuru da ortaya çıkmıştır. Kâinatın oluşumu, kâinatın yaşanılabilir hale gelmesi, insanın yaratılışı, yaratılan bu insanın ne gibi ilkelerle yaşayacağı, öldükten sonra gideceği öte dünyanın özellikleri ve bütün bu süreçte Tanrı'nın yerinin neresi olduğu gibi sorulara verilen cevaplardır. Bu bakımdan evren tasavvuru düşüncesinin temeli insandır. Bir nevi kâinat tasavvuru insanın var oluşunun ve ötesini açıklanması teorisidir.

Kâinat tasavvurunun oluşmasına etki eden unsurların başında toplumların mensup oldukları kültür gelmektedir. Hayat tarzı olarak da adlandırabileceğimiz bu etmen kâinatın algılanışına, düşünce tarzlarına, dinine, örfi geleneklerine kısacası kültürel değerlerine etki etmiştir. Türkler, bozkır kültürü olarak adlandırılan, Macaristan Ovası'ndan Mancurya'ya kadar uzanan geniş ve farklı coğrafyalarda yaşama imkânı bulan hareketli hayat tarzının tezahürü olarak bozkır kültürü dairesine mensup bir millettir.⁸⁵ Bu kültür dairesi atlı çoban kültürü, göçebe kültürü gibi isimlerle de adlandırılmıştır. Fakat bu isimlendirmeler tam manası ile Türk kültürünü mana ve mahiyet olarak karşılamamaktadır. Zira bozkır kültürü bozkır coğrafyasında yaşayan insanların hayatla ilgili ortaya koydukları her şeyin toplamıdır. Kültürlerin oluşumunda insanların yaşadıkları coğrafyanın ve sahip olduğu iktisadi şartların etkisi inkâr edilemez. Göçebe hayvancılığa müsait yapısıyla bozkırlar,

⁸⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 214.

üzerinde hüküm süren kültürlerin oluşmasındaki etkenlerden biri olarak karşımıza çıkar.⁸⁶ Bu coğrafya harekete imkân sağlayan geniş arazisi, bol otlakları ve yılda aldığı yağmur miktarıyla, temelinde ot ve suyun bulunduğu göçebe hayvan iktisadi hayatının hazırlayıcısı hükmündedir. Bu nedenle bu kültür bozkır sahasının sağladığı imkânlar neticesinde doğmuş ve şekillenmiştir. Kimi araştırmacılar coğrafyanın kültür tipinin oluşmasında en önemli sebep olduğunu iddia etmişlerdir. Coğrafyanın kültür yaratma konusundaki etkisi inkâr edilemeyecek ölçüde çok olsa da asıl dikkate alınması gereken nokta insan unsurudur. Zira insan oluşturduğu maddi ve manevi kültür unsurlarıyla, yaşamına ve hayat algısına yaptığı tesirlerle izah edilebilmektedir.⁸⁷

Bozkır kültürü, maddi ve manevi sahada, hayatın her alanında ortaya çıkan ve birbirleriyle sıkı ilişki içerisinde devamlılık sağlayan bir yapı hükmündedir. Atlı göçebe kültürü, göçebe kültür ya da atlı çoban kültürü gibi tanımlamalar bu bağlamda eski kalmaktadır. Ekonomik yapı elbette toplumların mevcut yapısının oluşumuna tesirlerde bulunacaktır. Temelinde çobanlık yatan bu kültürün çobanlık sadece ekonomik yönünü ortaya koymaktadır. Oysa kültür sadece iktisadi hayat ile değil sosyal ve siyasi pek çok nedenle alakalı bir durumdur. Öte yandan insan psikolojisinde farklı özellikler gösterir, aynı coğrafya içerisinde yaşayan ve göçebe çobanlıkla uğraşan her insanın dolaşısıyla da her toplumun dünyayı algılama ve yorumlaması farklı olacaktır. İnsanın sosyal bir varlık oluşu kendi dünyasını yaşadığı toplumun değerlerine göre şekillendirmesine sebep olmaktadır. Toplumsal değerler ise kültürel oluşumun temelini oluşturmuştur. Bu değerlerin oluşmasında ise tarihsel süreç, hayattan edinilen tecrübe ve bilgiler etkili olmaktadır.⁸⁸

Bozkır kültürü, Türkistan coğrafyasında vücuda gelmiş ve bu coğrafyanın genel yapısına uygun şekilde gelişmiştir. Zor iklim şartlarında hayvanlarını otlatmak zorunda olan bozkır insanı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla edindiği tecrübe sonucu kendisine belirli bir alan çizerek bu sınırlı alanda hareketli bir yaşam tarzına sahip olmuştur. Bu hareketli yaşam ise kendisinin çok sıkı bir düzende teşkilatlanmasına sebep olmuştur. Öte yandan araştırmacıların da belirttiği gibi bu kültürün temelinde at ve demir yatmaktadır.⁸⁹ At ile bu sınırları belli alanda hareketini hızlandırıp kolaylaştırmıştır. Ayrıca atı kullanması ve diğer kavimlerden at üzerinde daha yukarıda durması kendisine hâkimiyet hissi vermiştir. Demiri kullanması ve de sürat manasına gelen at ile birleştirmesi bozkır insanında kâinata hükmetme psikoloji ve zihniyeti oluşturmuştur.⁹⁰

Bozkır kültürü günümüzdeki manada felsefenin gelişmesine ortam sağlamamaktadır. Yazılı tarafının bulunduğu fakat sözlü yanının daha ağır bastığı

⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 214-215.

⁸⁷ İbrahim Onay, *Bozkır Kültürü Çerçevesinde İnsan Unsuru*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 1.

⁸⁸ Onay, *a.g.t.*, s. 1.

⁸⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 214.

⁹⁰ Abdulkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap, Prof. Dr. Turan Yazgan'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 2005, s. 825.

bu dinamik kültürde felsefe gelişme ortamı bulamamış ise de, kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü ve tecrübeye dayanan bir tefekkür kültürü oluşmuştur. Zira felsefenin gelişmesi için yazılı (kitabî) kültüre ve durağan bir hayat tarzına ihtiyaç duyulmaktadır. Düşünüldüğünde hayatını idame ettirebilmek, hayvan sürülerini besleyebilmek için su kenarları ve otlakları takip eden bu daire içerisinde hareketli yaşayan, tabiat ile baş başa olan Türk toplumunun durup felsefi düşüncelere dalması imkânsız gibi gözükmektedir. Zira bozkır kültüründe tabiat ile baş başa olan bozkır insanı etrafında gerçekleşen olayların sebebini düşünmek, onlara mantıklı açıklamalar getirmek yükünden gözlemediği ve içinden çıkamadığı olaylara kutsallık atfederek kurtulmuştur. Var olmak adına çok hareketli yaşadıkları için kendilerine külfet olacak teferuatlardan kurtulmuş sade ve pratik yaşamışlardır.

Bozkır kültürünün sosyal yapısı da felsefenin gelişimine imkân tanımamıştır. Türk sosyal yapısının temelinde aile bulunmaktadır. Ailelerin birleşmesiyle aile birliği diyebileceğimiz uruğ, uruğların birleşmesiyle boy, boyların birleşmesi ile bodun yani boylar birliği, bodunların birleşmesi ile de il yani devlet oluşmaktadır.⁹¹ Konumuz itibarı ile biz bu sosyal yapının en büyüğü olan devleti dikkate alacağız. Türklerde hem devlet hem de ailede mutlak otoritenin varlığı felsefenin gelişmesini zora sokmaktadır. Devlet makamının başında bulunan kagan'ın hâkimiyetini Tanrı'ya, başka bir deyişle kutsala dayandırmaktadır. Ondand aldığı özel yetki olan kut ile devleti yönetmektedir. Bu bakımdan varlık küresinin akli açıklaması Tanrı'nın kut verdiği kaganın meşruluğuna ters düşecektir. Eski Türk toplumunun bugünkü manada anayasası hükmündeki töre, kagan da dâhil tüm toplumu kuşattığı için Türk kaganı Mısır firavunları gibi Tanrı kral olmamışlardır. Zira onların kutu töre çerçevesinde topluma yararlı olduğu sürece geçerlidir. Aksi takdirde Tanrı kutu alıp başkasına verebilmektedir. İslam öncesi Türk kozmolojisi felsefik değil, dini bir kozmolojidir. Buna sebep ise bozkır kültürüdür.⁹²

Kâinatı gök ve yerin temsil ettiği, birbirini tamamlayan iki öğeden oluşmuş olduğu kabul edilen sistem Türklerin en eski ve öz kozmolojik düşüncesidir. Bu sistem gök ve yerin temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için dikotomi⁹³ olarak adlandırılmaktadır. Bu dikotomik sistemin oluşumunu Çin'in kuzeyinde M.Ö. 1059-249 yıllarında devlet kurmuş olan ve son yapılan çalışmalarda büyük ölçüde Türk oldukları düşünülen Choulara kadar takip etmek mümkündür.⁹⁴

Türk kozmolojisinin temel kaynaklarından olan eski Türk dini, Gök Tanrı, Yer-su ve Atalar Kültü ile evrenin tamamını kapsadığı aynı zamanda evreni

⁹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 227.

⁹² Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 16.

⁹³ Dikotomi ikilik demektir. Dikotomi daha en başta kaos-kozmos arasındadır. Kaos, aklın bile alamayacağı oranda belirsiz ve düzensizdir, ama aynı zamanda da kaynağıdır. Kozmos ise tam tersi bir durumda düzenli ve dengelidir. Ahmet Balkaya, "Kozmogoni Anlatılarında Dikotominin Nesnelere", *Turkish Studies*, Sayı: 7/4, Ankara 2012, s. 990.

⁹⁴ Esin, *a.g.e.*, s. 19; Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 51. İsmail Taş, Chouların Türk olduğu konusu kesinlik kazanmadığı için Türk Kozmolojisi'ni Hunlardan itibaren incelenmesi gerektiğini dile getirmektedir. Taş, *a.g.e.*, s. 18.

oluşturan bütün öğeleri açıklama iddiasında bulunduğu için evrenseldir ve bu evrenselliğe “üniversalizm” adı verilmektedir. Bu sebepten dolayı da Türk kozmik sistemine “üniversalist dikotomi” adı verilmektedir.⁹⁵

Bazı araştırmacılar Türk kozmolojisinde kâinatı temsil eden gök ve yeri birbirini tamamlayan iki unsur değil de, birbirinden bağımsız iki unsur olarak düşünmüş ve Türk kozmolojisinde bir dualitenin⁹⁶ olduğunu öne sürmüşlerdir. Dualitenin belirgin olarak göze çarptığı İran dinlerinden olan Zerdüşlük ve Mani’de iki farklı olgu olarak düşünülen yer ve göğe aksiyolojik olarak anlam yüklenmiş ve bu iki unsur arasında bir mücadelenin olduğu düşünülmüştür. Türk kozmolojisinde ise gök ile yer arasında bir çekişme-çelişmeden bahsedilemez. Bu iki unsur birbirini tamamlayan iki öğedir ve bu iki öğeye Türkler aksiyolojik anlam yüklememişlerdir. Bu bakımdan Türk kozmolojisinde dualitenin varlığından söz edilemez, fakat zaman içerisinde çeşitli toplum ve dinlerin etkisiyle dikotomi olarak adlandırılan bu ikili sistem dualiteye dönüşmüş ve aksiyolojik anlamlar yüklenmiştir, (Ural-Altay Türkleri’nin inandığı Bay Ülgen ile İblis olduğu söylenen Erlik Han’da olduğu gibi); bu dualite de kozmosun birinci unsuru olan Gök’e aydınlık, parlaklık, nur, ikinci unsuru olan Yer’e ise kötülük, karanlık zulmet anlamı izafe edilmiştir.⁹⁷

Ziya Gökalp, bu ikili tasnif hakkında Türklerde iki çeşit ikili tasnif olduğunu, bunlardan ilkinin Çinlilerdeki ying-yang yani iyilik-kötülük tasnifine benzediğini, ying-yang’ı Türklerin yoruk ve kararığ olarak adlandırdığını belirtmiştir. İkinci çeşit ikili tasnifte ise iki tarafın denk, müsbet yani uğurlu olduğunu söylemiştir. Burada birinci çeşit tasnif düalist, ikinci tasnif dikotomil tasniftir. Gökalp’e göre yaruk, erkek, ziya, hayır alameti, yer kararığ (?), dişi, zuhmet, şer alametidir.⁹⁸

Türk kozmolojisinde zamanla oluşan bu dualitede, İran kökenli dinlerin rol oynadığı yaygın görüştür. Nitekim Türklerin öz kozmolojilerinde her iki unsur eşit değerli ve aksiyolojik olarak herhangi bir anlam yüklenmez iken, Ural-Altay ve Yakut Türkleri’nde birbirine eşit olmayan ve aksiyolojik anlamlar yüklenmiş iki ilke olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁹

Türk kozmolojisinde Şamanizmin etkisiyle zamanla gerçekleşen değişikliklerle bir dualite meydana gelmiştir. Bunun sonucunda Türk kozmolojisindeki öğe sayısında da bir değişme meydana gelmiş ve başlangıçta gök ve yerden ibaret olan kâinata üçüncü bir tabaka daha eklenmiştir. Yani Türk kozmolojisinde evreni oluşturan öğe sayısı ikiden üçe çıkmıştır ve üçlü bir kozmolojik

⁹⁵ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 51; Esin, *a.g.e.*, s. 19; Taş, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁶ Türkçe’de “*ikilik*”, “*ikilem*”, “*ikileme*”, “*ikili denge*” gibi çeşitli biçimlerde kullanılmakta olup, doğadaki, evrendeki karşıtlık ve birbirini tamamlayıcılık ilkesini ifade eden genel bir terimdir. Kenan Mermer, “Doğu-Batı Ayrımı İzinde Dualite Meselesine Bir Yaklaşım”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz-Aralık 2010, s. 291.

⁹⁷ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 52; Esin, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁹⁸ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, Hazırlayan: Yusuf Çotuksökmen, İnkılap Yayınları, İstanbul 2008, s. 73-74.

⁹⁹ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 54; Ayrıca Türk kozmolojisine İran etkilerini görmek için bkz. Hilmi Ziya Ülgen, *Türk Tefekkür Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 24-25.

anlayış oluşmuştur. Bu üç katmanlı kozmoloji anlayışının oluşmasında Gök Tanrı'nın deusatiuous şekline bürünmesinin etkili olduğu düşünülebilir. Türk kozmolojisindeki üç parçalı kâinat anlayışı iki tiptedir. Bu tasniflerden ilkinde kâinatı oluşturan gök ve yere bir de yer altı eklenmiştir. Tanrı; göğün üst katına yerleşmiş, yeryüzü insanlara tahsis edilmiş, yeraltı ise karanlıklar ve kötülükler ülkesi olmuştur.¹⁰⁰

İyi insanların ruhlarının göğe Tanrı'nın yanına, cennete, kötü insanların ruhlarının yer altına, cehenneme gittiği düşüncesi oluşmuştur. Bu tasnifle kozmik ağaç (hayat ağacı) kendisini göstermiştir. Dünyanın merkezinde bulunan kozmik ağacın köklerinin yer altında, gövdesinin yeryüzünde bulunması ve dallarının da gökyüzüne uzanması nedeniyle üç parçayı da birleştirdiğine inanılmıştır.¹⁰¹

İkinci tür üçlü tasnifte ise gök ve yere insan eklenmiştir ki, bu karşımıza Göktürk Abideleri'nde "Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldığında, ikisi arasında insan oğlu kılınmış."¹⁰² şeklinde çıkmaktadır. Bu sistemin temelinde insan vardır ve insan kutsal iki unsur arasına yerleştirilmiştir. Bu sosyo-politik sistemin meşruiyeti için sağlam bir zemin teşkil etmekte ve insan eksenli devlet merkezci bir kozmoloji oluşturmaktadır. Bu sistemde insan, kozmosun kurucu temel unsurları arasında yer almıştır. Evrenin kuruluşundaki sıralama gök, yer ve insan şeklinde oluşmuştur. Gök üstte, yer altta her ikisine benzemeyen bir başka unsur olan insan unsuru ise ikisinin arasına yerleştirilmiştir. İnsan merkezli bu kozmolojide insanın yaradılış sırasına göre en sonda yer alması, onun gelmesi için bütün ön hazırlıkların yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu kozmolojik anlayış Türklerin insana ne kadar büyük önem verdiğini göstermektedir ki, kozmosu tamamlama görevi insana verilmiştir. İnsan bir kilit görevindedir ve belki o olmasa bu sistem bir kozmoloji değil de bir kaos olacaktı.¹⁰³

Türkler kâinatı bir bütün olarak gördüklerinden göğü ve yeri birbirinin tamamlayıcısı olarak düşünmüşlerdir. Fakat bu iki unsurdan göğü daha kutsal saymışlardır. Bunun sebebi ise göğün insanı çepe çevre sarıyor olması, insanlar için ulaşılabilecek güç olması gibi etkenler olsa gerekir; keza gözlerin gördüğü her yeri kaplayan gök, bu sebepten dolayı Tanrı mekânı olarak adlandırılmıştır. Öte yandan göğün tamamlayıcısı olan yağız yerde tıpkı gök gibi aşağıya doğru uzanan sonsuz bir boşluğa sahipti ve bu iki sonu olmayan varlık gelip insanoğlunda birleşiyordu. Bu sebepten ötürü insan kozmolojide tamamlayıcı unsur olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Türkler bozkır kültürüne mensup oldukları için kâinatı silindirik gövdeli ve kubbeli bir otağ ya da üzerinde şemsiye veya üzerinde otağ bulunan iki tekerlekli arabaya benzetmişlerdir. Bu arabanın iki tekerleğini güneş ve ayın temsil

¹⁰⁰ Hocaoğlu, a.g.t., s. 56-57; Gökalp, a.g.e., s. 93.

¹⁰¹ M. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* 3, s. 17; Hayat ağacı konusunda detaylı bilgi için bkz. Sami Sakaoğlu - Ali Duymaz, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003, s. 138-150.

¹⁰² *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

¹⁰³ Hocaoğlu, a.g.e., s. 54-55.

ettiğini, gökyüzünün bir kubbeli, yerin ise sular içinde yüzen dört veya sekiz köşeli bir düzlük olduğunu düşünmüşler, dört yönün ve merkezdeki dağların bu kubbeyi taşıdığına inanmışlardır. Gökyüzünün merkezinin Kutup Yıldızı (Demur ya da Temur Kazguk) olduğuna ve Temur Kazguk'un Gök Tanrı'nın sarayı olduğunu, Kutup Yıldızı merkezde dördü dört yönde, diğer dördü ara yönde dokuz saraya bölündüğüne inanılmıştır. Kutup Yıldızı'nın etrafındaki yıldızlar ise hükümdarın ailesi ve etrafındakilere benzetilmiştir. Ayrıca Türk kozmolojisinde kozmik dağ figürü dikkat çekmektedir. Dağların zirveleri göğe yani Gök Tanrı'ya en yakın yer olarak düşünülmüştür.¹⁰⁴

Türk Kozmolojisinde Gök

Türkler kâinat algısında göğün ve yerin birbirini tamamladığına inanmaktaydılar. Bu unsurlardan ilki olan gökle ilgili Göktürkler dönemindeki dini düşünce ve buna bağlı olarak tasavvur edilen kozmoloji ve kozmogonide ilahi dinlere benzer bir Tanrı anlayışının varlığı görülmektedir. Bahsettiğimiz dönemde göğün katmanları ve bu katmanlarda oturduğuna inanılan Tanrılar (veya kutsal ruhlar) gözükmemektedir.¹⁰⁵

Türklerdeki “*Tengri*” sözcüğü hem maddi gökyüzünü hem de ilah anlamındaki Tanrı'yı kastetmektedir.¹⁰⁶ Göktürk döneminde ise bu iki kavram birbirinden tamamen ayrılarak *Tengri*, ilahi dinlerdeki Allah kavramına yaklaşmıştır. Göktürk Abideleri'nde bu durum açıkça görülmektedir.¹⁰⁷

“*Tanrı şöyle demiştir: Han verdim.*”¹⁰⁸

“*Tanrı öldürmüştür.*”¹⁰⁹

“*Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için (onu) bizzat ben kağan yaptım.*”¹¹⁰

“*Kendimi o Tanrı Kağan oturttu tabii.*”¹¹¹

“*...Tanrı kuvvet verdiği için orda mızrakladım.*”¹¹²

“*Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm.*”¹¹³

Bunların yanında aynı metinlerde “*Tengri*” kelimesi ile maddi gökyüzünün anlatıldığı satırlar da bulunmaktadır. Şöyle ki:

“*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta*”¹¹⁴

“*Üstte gök basmasa, altta yer delinmese*”¹¹⁵

¹⁰⁴ Esin, *a.g.e.*, s. 39; Ayrıca kutsal dağ için bakınız Bairma Ochirova, *Türk ve Buryat Efsanelerinde Dağ Kültü*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 22-66; Taş, *a.g.e.*, s. 103-110; Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Mustafa Yaşar Sağlam, Bilge Su Yayınları, Ankara 2011, s. 62-63.

¹⁰⁵ Taş, *a.g.e.*, s. 157; Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 108.

¹⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, Cilt: III, s. 377.

¹⁰⁷ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 108.

¹⁰⁸ *Tonyukuk Abidesi*, I. Taş, Batı 2; Ergin, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰⁹ *Tonyukuk Abidesi*, I. Taş, Batı 3; Ergin, *a.g.e.*, s. 65.

¹¹⁰ Ercilasun, *a.g.e.*, s. 597.

¹¹¹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 26; Ergin, *a.g.e.*, s. 19.

¹¹² *Bilge Kağan Abidesi*, Doğu 32; Ergin, *a.g.e.*, s. 47.

¹¹³ *Bilge Kağan Abidesi*, Doğu 1; Ergin, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹⁴ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; Ergin, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁵ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 22; Ergin, *a.g.e.*, s. 17.

“Gök, yer bulandığı için”¹¹⁶

“Yaz olsa, üstte gök.”¹¹⁷

Abidelerde görüldüğü üzere, Göktürkler kagan otağının tavanı gibi düşündükleri gök kubbenin katı ve kendilerini çevreleyen bir cisimden ziyade derin ve uzaklıklara uzanan yapıya sahip olduğunu da düşünmüşlerdir.¹¹⁸

Türklerde mevcut gök anlayışı Budizmi kabul eden Uygurlar zamanında değişime uğramıştır. Uygurlar, Budizmi kabul ettikten sonra bu dinin getirdiği düşünceyle, Türk inancı olan Gök Tanrı inancının dışına çıkmışlar, bu değişim din ile iç içe olan kozmolojiyi de etkilemiştir. Gerek Hun gerekse Göktürklerde hem Tanrı'nın yaşadığı yer hem de semavilik arz eden göğün Uygurlarda kutsallığı sürse de hükmü ve düşünce dünyasındaki yeri değişmiştir.¹¹⁹

Uygurlar, Budizmin Divaveriye kolunu benimsemişler ve dört ilig tengri dedikleri ilahlar grubuna tapmaya başlamışlardır. Bu ilahlar grubunun içerisinde Kün Tengri ve Ay Tengri (kun-ay) bulunmaktaydı. Bu inanç değişikliği kozmolojiyle sıkı bağı bulunan Türk siyasi yapısına da yansımıştır. Bu konuda Bahaeddin Ögel, “Eski Türk Kaganları gücünü gökten alırlar ve göğün buyruğu ile kaganlık tahtına otururlardı. Daha önce kut ve güçlerini gökten alan Uygur Kaganları, Mani dinine girdikten sonra, bu defa da Ay'dan almaya başlamışlardır.”¹²⁰ demektedir. Bu değişiklik kagan unvanlarına da yansımıştır. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Kagan (795-805), Ay Tengri'de Kut Bulmuş Kölüg Bilge Kagan (808-821), Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Küçlüh Bilge Kagan (821-824), Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan (832-839) gibi. Uygur Kaganlığı'nın dağılmasından sonra kurulan Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Kaganlığı'nda da bu durum devam etmiştir. Kün Ay Tengri'de Kut Bulmuş Ulug Kut aramamış Alpin erdemini İl Tutmuş Alp Arslan Kutluk Bilge Tengri Han (947-48).¹²¹

Bunların dışında eski bir Uygur ilahisinde Güneş ve Ay Tanrılara şöyle yalvarılmaktadır:

Gören güneş Tanrı
Siz, bizi koruyun!
Gören Ay Tanrı,
Siz, bizi kurtarın!¹²²

¹¹⁶ Kül Tigin Abidesi, Kuzey 4; Bilge Kagan Abidesi, Doğu 29; Ergin, a.g.e., s. 25, 47.

¹¹⁷ Bilge Kagan Abidesi, Batı 3; Ergin, a.g.e., s. 63. Buradaki “yay” kelimesini Talat Tekin “ilkbahar” anlamında olduğunu söylemektedir. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 70; H. Namık Orkun'da yay kelimesini ilkbahar olarak tercüme etmiştir. Orkun, a.g.e., s. 73. Faruk Sümer bu kelimenin bahar, ilkbahar ve yaz anlamında olduğunu söylemiş ve yaymak yaylaya çıkmak tabirinin buradan geldiğini belirtmiştir. Hocaoğlu, a.g.t., dipnot 281, s. 110.

¹¹⁸ Hocaoğlu, a.g.t., s. 111.

¹¹⁹ Hocaoğlu, a.g.t., s. 112.

¹²⁰ Ögel, a.g.e., s. 576; Hocaoğlu, a.g.t., s. 112.

¹²¹ Hocaoğlu, a.g.t., s. 112.

¹²² Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 9.

Uygur Türkleri'nin Mani dinini benimseyerek ay ve güneş gibi astral unsurları daha çok ön plana çıkartmaları, bu iki unsurun Türk kozmolojisinde yeri olmadığını ve Mani dini ile önemli hale geldiğini göstermez, aksine sadece Türk kozmolojisinde var olan ay ve güneşi daha çok ön plana çıkarttığına delalet eder. Ay ve güneş kültü Türk kozmolojisinde büyük öneme sahip olmuş ve bu iki öğeye gökten sonra en büyük paye verilmiştir. Bu iki cisim fiziki âlem ile metafizik âlemi ayıran bir kozmik tampon bölge olarak düşünülmüştür. Bazıları ise bunları doğrudan Tanrı olarak kabul etmişlerdir. Ayı erkek, güneşi dişi olarak kabul ettiklerinden, Aya Ay-Ata, güneşe Kün-Ana ismini vermişlerdir. Altay Türkleri ise ay ve güneşin başlangıçta var olmadığına daha sonra Tanrı'nın emri ile bu işlerle sorumlu bir varlık tarafından dünyanın aydınlatılması için gökyüzüne konan iki ayna olduğuna inanmışlardır.¹²³

Güneş ve ay ayrı bir ehemmiyeti olduğundan Hunlardan itibaren Türk dini inançlarında önem arz etmiştir. Kaganlar tahtlarında daima doğuya dönük bir vaziyette otururlar ve otağlarını da doğuya açılacak şekilde kurarlardı.¹²⁴ Hunların güneşi ve ayı kutsal kabul ettiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Söz konusu kaynaklarda Hun Tan-hu'sunun her sabah çadırından çıkarak güneşi ve geceleri de ayı tazim ettiği bildirilmiştir. Hunlardan sonra Türkistan'da devlet kuran Türk topluluklarında da bu inanç ve uygulamaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Hunlardan önce güneş ve ay kültürüne T'o-palarda M.Ö. II. yüzyılda rastlanmıştır.¹²⁵

Eski Türkler sadece ay ve güneş gibi belirgin gök cisimlerini değil, diğer gök cisimlerini de tanımış ve onları isimlendirmişlerdir. Türklerin bazı gök cisimlerine verdikleri isimler şöyledir:

- 1- Gök = Kun
- 2- Ay = Ay
- 3- Jupiter (müşteri) = Ongon
- 4- Mars (Merih) = Ot Yultuz (ateş yıldızı) diğer isimler: bakır sakımı ve körüd
- 5- Satürn (Zuhal) = Sekentir veya Sorıg Orugulug (sarı bayrak)
- 6- Venüs (Zühre) = Erlig/Yakutlarda Çabu Hanım, Buyrutlarda: sol ben Hanım
- 7- Kutup Yıldızı = Altun Kazguk (Altın Kazık) veya Temur kazguk, Sibiryalı Türklerde Çivi Yıldızı veya Gök Çivisi
- 8- Antores = Sin
- 9- Süreyya Takım Yıldızı = Ülker
- 10- Büyük Ayı Takım Yıldızı = Yitiken.¹²⁶

Bu semavi cisimlerin içerisinde şüphesiz en önemli olanı Altun veya Temur Kazguk olarak adlandırılan ve gökyüzünün kutbu, merkezi sayılan Kutup Yıl-

¹²³ Taş, *a.g.e.*, s. 161.

¹²⁴ Ögel, *a.g.e.*, s. 442.

¹²⁵ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹²⁶ Taş, *a.g.e.*, s. 13; Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 98.

dızı'dır. Kozmoloji ile toplumsal hayatı sıkı sıkıya birbirine bağlayan eski Türkler, Kutup Yıldızı'nı Gök Tanrı'nın sarayı olarak da düşünmüş ve gökyüzünü dördü dörd yönde ve diğer dördü ana yönlerde dokuz saraya bölmüşlerdir.¹²⁷

Kutup Yıldızı'nın etrafındaki yıldızlar hükümdar ailesi ve etrafındakilere benzetilmiştir. Yitken (yedi hanlar) denilen Büyükaçı Yıldız Takımı ise hükümdarın arabası sayılıp, Kutup Yıldızı'na bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği düşünülmüştür. Bu hareket sonucunda yıllık takvimi gerçekleşmiştir. Aynı zamanda bu hareket Gök Tanrı'nın ve arabasının bir yıllık hareketi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Çin'de milat sonrası mezarlarda yapılan taş kabartmalarda Yitken Tanrı'nın bindiği bir araba ile döndüğü işlenmiştir ve bu düşünenleri resmeden bir kaya resmi Göktürk mezarlarında bulunmuştur.¹²⁸

İslam öncesi Türk düşüncesinde Kutup Yıldızı merkezli göğün yaptığı devran iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan ilki; göğün, Kutup Yıldızı'ndan geçen bir eksene göre dünya etrafında döndüğüdür. Kuzey yarım kürede yaşayan Türkler bu noktayı yerin göbeğine karşılık olmak üzere gök göbeği demişlerdir. Ayrıca bu yıldızın gökyüzünü bir arada tuttuğuna inanarak çivi, gök çivisi, çivi yıldızı gibi isimler de vermişlerdir. Bazı toplumlar ise gök devranının bir sırtık veya sütun üzerinde gerçekleştiğine ve Tanrıların bu sırtığa atlarını bağladığına inanmışlardır.¹²⁹

İkincisi ise Türklerin göğün döndüğünü düşünmesinin sebebi güneş, ay ve yıldızların hareketleridir. Bu cisimlerin devranını taşıyan bir çark ile açıklamışlar ve bu çarka da gök çarkı adını vermişlerdir. Gök çarkına Kaşgarlı Mahmud, Kök Çağrısı adını vermekte¹³⁰ ve Arapça karşılığının felek olduğu söylemektedir. Yusuf Has Hacıp ise bu gök çarkına tezgiç (dönen) demektedir.¹³¹ Emel Esin'in Kaşgarlı Mahmud'dan aktardığı:

Tegri ajun türüttü
Çığrı udhu tezgünür
Yıldızları çurkeşip
Tün kün üze yürkenir.¹³²

Bu beyit göstermektedir ki; çırgı, bütün yıldızları taşımakta ve bu sayede gece gündüz oluşmaktadır. Yani, Kaşgarlı'ya göre bu hareket günlük bir harekettir. Gök çarkının bir çift ejder tarafından çevrildiğine ait belgeler bir Uygur Kaganı adına sunulmuş Mani dinine ait metinde yer almaktadır. Aynı düşünce Yusuf Has Hacıp tarafından, gök çarkının bir ejder tarafından çevrildiği şeklinde dile getirilmiştir.¹³³

¹²⁷ Esin, *a.g.e.*, s. 39.

¹²⁸ Esin, *a.g.e.*, s. 42.

¹²⁹ Hoccoğlu, *a.g.t.*, s. 98-99; Esin, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, I, s. 421.

¹³¹ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Beyit 126, Milli Eğitim Basım-evi, İstanbul 1947, s. 29.

¹³² Esin, *a.g.e.*, s. 43.

¹³³ Esin, *a.g.e.*, s. 43.

“Yarattı kör-evren, tuci evirür
Anın birde tezgîç yine tezgînür.”¹³⁴

Bu beyitten anlaşıldığı kadarıyla; gök çarkının bir ejder tarafından çevrildiği düşüncesi Mani dininden çok, Türkistan Türk kozmolojisi ile alakalıdır. Ejder’in en belirgin özelliği ise kışın suyun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan bir efsanevi ruh gibi algılanması, “iki mevsim” arasında gök ile yer arasında gidip gelmesi ejdere hem gök hem de yer suya mensubiyet vermektedir. Bu bağlamda “Kök-luu” veya “evren” olarak isimlendirilen ejder hem zamanın hem de semavi mekânın simgesi olmasından dolayı Gök Tanrı’nın zamana hükmettiği sonucunu da çıkarabiliriz. Choulardan itibaren Hunlar ve onların devamı olan çeşitli Türk toplumlarında varlıklarını sürdürmüş olan “Kök-luu”, din değiştirmelerine karşın Maniheizt Uygurlarda dahi varlığını korumuştur. Uygurlar Kök-luu’yu geyik gibi sakallı ve boynuzlu bir baş ve o başı taşıyan yılan vücudu olarak tasvir etmişlerdir.¹³⁵

Türk kozmolojisinde gök tek parça olarak semavi dinlerinkine benzer şekildedir. Göğün merkezinde Kutup Yıldızı bulunmaktadır. Kutup Yıldızı Gök Tanrı’nın mekânı sayılmıştır. Etrafındaki yıldızlar da Gök Tanrı’nın ahalişi olarak değerlendirilmiştir. Sadece Kutup Yıldızı ile kalmayıp diğer yıldızları da gözlemleyip isimlendirmişlerdir. Bu durum Türklerin o dönemde rasat yaptıklarını göstermiştir. Ayrıca yıldızların Kutup Yıldızı etrafında döndüğü düşünülmüş ve Kutup Yıldızı ile dünya arasında bir direk ile bağlantı olduğuna inanılmıştır.

Türk Kozmolojisinde Yer

Türk kozmolojisinde göğün tamamlayıcısı olan yer anlayışında yeryüzü iki farklı tasnifte karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki; yerin düz tepsi şeklinde ve göğün Kutup Yıldızı ile devam eden uyum içerisinde olduğu coğrafya anlayışıdır. Gök kısmında da gördüğümüz gibi Türkler gök ile arzı demir kazguk ile birbirine bağlamışlardır.¹³⁶ İkincisi ise köşeli yer düşüncesidir. Bu düşünce yeryüzünün yön taksimatına dayanmaktadır. Bu husus Göktürklerden günümüze kalan abidelerinde dört bucak dört bulun ibaresi ile dile getirilmiştir.

“Tört bulung kop yağı ermiş.”¹³⁷

Göktürkler ne gökyüzünü ne de yer altını katmanlara bölmemiş ve tek Tanrı’nın gökte olduğunu düşünerek kutsallığı ona atfetmişlerdir. Böylece yer ve yer altında kutsallıktan çıkarmışlardır. Sadece yaşadıkları vatani yeryüzünde kutsal saymışlardır. Bu dönemden sonra Iduk lafzı ile yer-sular ifade edilmiştir. Bu durum Göktürk Abideleri’ne yansımıştır. Şöyle ki:

Tonyukuk Abidesi’nde “Tanrı, Umay, kutsal yer su (onları) bastı.”¹³⁸

¹³⁴ Yüsuf Has Hâcib, *a.g.e.*, beyit 126, s. 29; Esin, *a.g.e.*, s. 43.

¹³⁵ Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 100-101; Esin, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁶ Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 122.

¹³⁷ *Kül Tiğin Abidesi*, Doğu 2; *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 3; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 38, 62. Ayrıca dört bucak ibaresi için bkz. *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 2, 3, 24, Kuzey 9.

¹³⁸ *Tonyukuk Abidesi*, II. Taş, Batı 3; A. Bican Ercilasun, *a.g.e.*, s. 617.

Yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün kutsal yeri suyu şöyle yapmış: ¹³⁹

“Üstte Tanrı, *altta yer bahsettiği için.*”¹⁴⁰

“Üstte Tanrı, *mukaddes yer, su, amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak.*”¹⁴¹

Nasıl Göktürkler üze “*mavi gök*” diyerek sonsuz bir gökyüzü tasavvur etmişlerse asra yağız yir diyerek de yerin büyük bir derinlik olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁴²

Uygurlar her ne kadar Mani dinini benimsemiş olsalar da Hunlardan kaldığı düşünülen ve hemen hemen bütün eski Türk topluluklarına yansıyan kâinat tasavvurunu sürdürmüşlerdir. Hükümdar otağı şeklindeki kozmolojik yapı varlığını devam ettirmiştir. Otağın orta direğini temsilen yedi cevherli bir sırik ya da sütun bulunmaktadır. Bu sırik ya da sütun sekiz köşeli olup dört ana yön ve dört ara yönü temsil etmektedir. Uygurlar yeryüzünü dört köşeli düşünmüş ve dünyanın etrafına dört büyük dağ yerleştirmişlerdi. Bu inancın Uygurlarda Maniheizm sonucunda ortaya çıkan dört ilahla alakalı olma ihtimali de mevcuttur.¹⁴³ Uygurlarda da yer-su kültü de görülmüştür. Ancak bir kısım Maniheist olan Uygurlar yeraltı dünyası ve özellikle cehennem motifi bakımından Şamanizm inancını benimsemiş Türklere benzer bir inanca sahip olmuşlardır. Zira Uygurların büyük şeytan tasviri şaşkıncı şekilde Erlik han modeli ile benzerlik göstermektedir. Tek farkı ise Uygurların büyük şeytanının dişi olmasıdır.¹⁴⁴

İslam Öncesi Türk Kozmogonisi

Kozmolojinin ayrılmaz parçası olan ve yaratılış mefhumunu bizlere anlatan kozmogoni bahsine fikir vermesi açısından son yapılan çalışmalarla Türk olduğu düşünülen Chou kozmogonisi ile başlayacağız. Ayrıca Türklerin çok geniş bir sahaya yayılarak yaşamaları, yazılı kaynakların azlığı, bize ulaşan kaynakların büyük bir kısmında başka kültürlerden bize aktarılmış olması, konu hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Fakat şu husus unutulmamalıdır ki; “*tarihin henüz bilinmeyen bir evresinde muhtemelen İç Asya’da bir Türk kültürü ve onun bir parçası olan Türk kozmolojisi ve kozmogonisi oluşmuş olmalıdır.*”¹⁴⁵ Chou kozmogonisinde başlangıçta yani henüz hiçbir şey mevcut değil iken “*Tao*” vardır. Bu mahiyeti bilinmeyen ilk sebeptir. Tao yol, usul manasına gelmektedir.¹⁴⁶ Evrenin teşekkülünün birinci adımında Tao’dan Adem yani çokluk, ondan da T’ai-chi denilen ilk monond meydana gelmiştir. Bu monondda şekil, nefes ve madde imkânlarına potansi-

¹³⁹ Kül Tigin Abidesi, Doğu 10-11; A. Bican Ercilasun, *a.g.e.*, s. 513.

¹⁴⁰ Bilge Kagan Abidesi, Kuzey 10; Ergin, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁴¹ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 35; Ergin, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴² Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 124.

¹⁴³ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 124-125.

¹⁴⁴ Bu şeytanın ürkütücü özellikleriyle erlik Han’ın benzerliği için bkz. Reşit Rahmeti Arat, *a.g.e.*, mısra 19-25, s. 24-25. Burada tasvir edilen “*dişi şeytan*” ile şaman ayinlerinde tasvir edilen “*Erlik Han’ın çirkin kızları*” arasındaki paralellik için bkz. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 76.

¹⁴⁵ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 36.

¹⁴⁶ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 59.

yel olarak mevcuttur. Bu potansiyel aktüel hale dönüştüğünde evrenin teşek-
kül safhasının ikinci safhasının ikinci kısmı başlamıştır. Bu ilk monond düa-
list kozmolojinin iki unsuru olan yaruk ve karang'a tesir etmiş ve onlardan
da beş unsur meydana gelmiştir ki bunlar su, ağaç, ateş, maden ve topraktır.
Bütün eşya bu beş unsurdan türemiştir.¹⁴⁷

Chou kozmogonisi her ne kadar bize bilgi veriyor olsa da tıpkı İsmail Taş'ın
ifade ettiği gibi Türklükleri kesin olmadığından dolayı bu kozmogonik sis-
tem sadece fikir vermesi açısından kullanılmıştır. Biz kozmogoni konusunu
Hunlardan itibaren başlatarak inceleyeceğiz. Çin yıllıklarının verdiği bilgilere
göre Hunlar her yıl bahar mevsiminde kendi atalarına, göğe, yere ve ruhlara
kurban sunmuşlardır. Ayrıca Hun Tan-hu'ları iki defa olmak üzere sabah
doğan güneşe, akşam da aya saygı göstermişlerdir. Bu bilgilerden hareketle
yukarıda bahsettiğimiz iki tip, üç parçalı kozmolojiden ikincisinin Hunlardaki
mevcudiyetinden bahsedebiliriz. Hunlara göre evrenin ilk unsuru Tan-hu'nun
da saygı gösterdiği göktür. İkincisi yer, üçüncüsü ise Tanrı tarafından seçilen
ve tahta çıkarılan Tan-hu'nun kendisidir.¹⁴⁸

Yaratma meselesinin kim tarafından meydana getirildiği konusunda Hun-
ların devamı niteliğinde olan Göktürk kozmogonisinde de bir belirsizliğin mev-
cut olduğu söylenmektedir. Göktürkler döneminden bizlere ulaşan ve mezar
taşı hüviyetinde olan Göktürk Abideleri'nde kozmogoni hakkında bilgi veren
en önemli ifade Kül Tigin ve Bilge Kagan abidelerinin girişinde bulunan "*Üstte
mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış*" ibare-
sidir.¹⁴⁹

İnsan merkezli kozmoloji tıpkı Hunlardaki gibi âlemin kadim olmadığını,
âlemi başka bir kudretin yarattığını; yaratılıştaki bir hiyerarşinin olduğunu, bu
hiyerarşinin önce gök, sonra yer ve en son insan olarak gerçekleştiğini gös-
termektedir. Buradaki en dikkat çekici husus ise evrenin bir başka güç yani
Tanrı tarafından yoktan yaratıldığı daha net anlaşılıyor olmasıdır.¹⁵⁰

Öte yandan Türklerde kendine has bir kozmogoninin mevcudiyeti çok bü-
yük bir önem arz etmektedir. Türk düşüncesinde böyle bir kozmogoniye sahip
olması kendine has bir düşünce sisteminin mevcudiyetini gösterir. Bugün
dünya üzerinde yeryüzünü idare eden iki çeşit düşünce sistemi vardır. Bunlar
Batı yani Hristiyan düşüncesi ile Doğu yani İslam düşüncesidir. Bu bağlamda
İslam öncesi dönemde iki farklı felsefeden yani doğu-batı dünyalarının felse-
felerinden bahsedebiliriz. Batı düşüncesi daha çok materyalist anlayışla olay-
ları ele almıştır. Tabiat taklit edilmiş ve mantık ile fayda çerçevesinde dünya
ele alınmıştır. Böylece bu düşüncenin bir mefhumu yoktur ya da bu mefhum
zayıftır. Bu bakımdan mantık dairesinde felsefesi ortaya çıkmıştır. Genelde
Doğu düşüncesi ise tabiattan kaçır, mesela yağmurun sebebini araştırmak
yerine, onu meçhul kuvvetlere atfederek işin içerisinden sıyrılır. Burada in-

¹⁴⁷ Hocaoğlu, a.g.t., s. 59.

¹⁴⁸ Taş, a.g.e., s. 23-24.

¹⁴⁹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 2; Ergin, a.g.e., s. 9, 33.

¹⁵⁰ Hocaoğlu, a.g.e., s. 66.

sanlar bilmesi gerekenleri bilirler. Bu düşüncede dinin ruhani atmosferi hâkimdir, yani sadece bir iç bir muhteva mevcuttur. Eski Türk kozmolojisi ise bu bağlamda bu iki farklı anlayışın arasında yer alır. Türk düşüncesi ne Batı düşüncesi gibi tamamen ölçü ve mantıktan ibarettir, ne de her olayı dini vasıf içerisinde değerlendiren bir yapıya sahiptir. Türkler çok eski çağlardan bu yana devlet kurmuş, kavimleri idare etmişlerdir; bu bakımdan bir düşünceleri olması gerekir. Aksi durumda düşünceleri olmasa cihanşümül devletler kurarak bunları idare edemezlerdi.

Türk kozmogonisinde Tanrı'nın yeryüzündeki vekilleri söz konusudur. Buradan da Türk hükümdarı telakkisi ortaya çıkmıştır. Türk düşüncesine göre, Kagan Tanrı'nın seçip gönderdiği. Bu Tanrı'nın temsilcisi olma özelliği Asya Hun hükümdarlarının unvanı olan "Tanrı kut" tabirinde de kendisini göstermektedir. Bu durum Türklerden Çinlilere geçmiş, Çin hükümdarları da göğün oğlu olarak telakki edilir olmuştur. Bunun Türklerin etkisi ile olduğu açıktır, zira Çin inancında sema mefhumu olmayıp, tamamen yerleşiklere has bir dini sistem mevcuttur.

Göktürk halk inancı kurtla ilgili olmakla beraber, Türk devlet erkânı bu kozmogoniye inanmıyorlardı. Eski Türk halkı arasında çok yaygın olan kurt motifinin abidelerde tek bir satırda bile yer almaması bu durumdan kaynaklanmaktadır. Türk Kagan'ı bu abidelerde yaratılışı şöyle anlatmaktadır. "Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldında, ikisi arasında insan oğlu kılınmış."¹⁵¹ Burada şüphesiz kozmogoninin etraflıca izahından ziyade, bilindiği kabul edilen bu özelliği özetlenerek giriş yapılmıştır. Türk destanlarında da bu kozmogonik telakki yaygındır. Meselâ XIII. asırda oluşmaya başlayan ve dünyanın en uzun destanı olan Manas Destanı'nda "Yer yer oldukta, Su su oldukta, Kişioğlu yaratılmış" denmektedir. Bu durum XIII. asırda dahi eski kozmik düşüncenin yaşadığını göstermektedir. Bu düşüncenin Oğuz Kagan Destanı'nda mevcut olması gerekmektedir. Destanın Uygurca versiyonunun başı ve sonu kaybolduğu için bu durum anlaşılmaktadır.

Göktürk Abideleri'nde yaratıcı Tanrı göğü mekân olarak seçmiştir. Gök burada iki manadadır: ilk anlamda asil, necib ikincisinde mavi anlamındadır. Gök ile yer arasında ise üçüncü bir varlık olarak insanoğlu verilmiştir. Bu durumda abidelerde "İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş."¹⁵² şeklinde ifade edilmiştir. Bu iki kişi Göktürk Devleti'nin kurucusu kardeşlerdir, yani insanları yönetmek için Tanrı tarafından tahta oturtmuşlardır. İnsanoğlunu idare etmek maksadıyla Tanrı Türkleri tayin etmiştir. Buna göre yeryüzündeki insanları Türk Bilge Kagan'ın ecdadı ve O idare edecektir. Kim olursa olsun başlarında Bumın Kagan'ın soyundan birisi bulunacaktır. Abide "Oturarak Türk Milleti'nin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş"¹⁵³ şeklinde devam etmektedir. Artık yeryüzü Türk'ün ülkesi olarak düşünülmektedir. Yeryüzündeki insanların ülkesi Türk ülkesi ve töresi

¹⁵¹ Kül Tigin Abidesi, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

¹⁵² Kül Tigin Abidesi, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

¹⁵³ Kül Tigin Abidesi, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

de Türk töresidir. İşte Türk hükümdarlarının vazife ve faaliyet şuurunun en keskin belirtisi budur. Başka hiçbir kavimde böyle bir şuur görülemez. Ancak Yahudiler kendilerini seçilmiş kabul ederler. Fakat bu seçilmişlik kendilerini diğer kavimlerden ayırmalarına sebep olmuştur. Türk düşüncesinde ise böyle bir ayırım yoktur, Türk töresini kabul eden herkes Türk kabul edilmiştir.

Türk tarihi, cihana Türk töresini yaymak isteyen bir fütuhatin tarihidir. Daimi bir mücadele ve hâkimiyet vardır. Bu mücadelelerde Türk kanı dökülür, topraklar ele geçirilir; fakat Türk sadece oraya hukuk ve nizam götürür, oradaki insanları korumakla yükümlüdür. Türk hükümdarları insanlığı Türk hukuku ve Türk töresinin altında toparlamak için çalışırlar, didinirler. Türk hâkimiyeti hep bu sebebe dayanır. Mo-tun bunun için gecesini gündüzüne katarak savaşmış, didinmiştir. Türk düşüncesine göre zaten bu durum kaganın görevlerindedir. Dünyayı tek bir nizam olan Türk nizamı altında toplamak Türk Kaganı'nın asli görevlerinin başında gelmektedir.

Kâinatın gök ve yerden oluştuğuna hemen hemen bütün Türk toplumları inanmışlardır. Bu iki parça birbirini tamamlamaktadır ve aralarında İran dinlerinde olduğu gibi bir zıtlık veya çekişme mevcut değildir. Ayrıca bu ikiliye birde üçüncü olarak beşeri varlık insan eklenmektedir. İnsan kozmosu tamamlayıcı niteliktedir. Zira o dünyaya gelmeden önce bütün her şey hazırlanmıştır. Yaratılış sırası gök, yer ve de insandır.¹⁵⁴ Tanrı'nın mekânı olan göğün merkezi kutup yıldızdır ve tek parçadır. Yer ise dört veya sekiz köşeli düzlük olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁵

Kıyamet olarak adlandırılan ve dünyanın sonu olarak değerlendirilen düşünce klasik Türk kozmolojisinde mevcut olmadığı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir, fakat ölümden sonra hayatın varlığına inanan bir toplumun kıyamet algısının olmaması mümkün değildir. Türkler kâinatı gök, yer ve insan üçlemesinden ibaret olarak gördükleri için insanın toplumda oluşturduğu ve Türk sosyal zekâsının meyvesi olan devletin yok olmasını ölmek ve kıyamet olarak algılamışlardır. Bu durum Göktürk Abideleri'nde,

“Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk Milleti ilini töreni kim bozabilecekti? Türk Milleti, vaz geç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslenmiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hâle soktun. Silâhlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanunun milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştı, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariye oldu. Bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam, kağan uçup gitti.”¹⁵⁶

şeklinde ifade edilmiştir. İfadelerden de anlaşılacağı üzere tıpkı kâinatın yaratılışında olduğu gibi kıyamet algısında da önce gök basacak sonra yer deline-

¹⁵⁴ Hocaoğlu, a.g.t., s. 66-67.

¹⁵⁵ Esin, a.g.e., s. 39.

¹⁵⁶ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 22, 23, 24; Ergin, a.g.e., s. 17.

cektir. Bu durumun eşdeğeri ise yine ifadelerden anlaşıldığı gibi devletin yok olmasıdır. Ayrıca “Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.”¹⁵⁷ ifadesiyle de Ötüken ormanının devletin merkezi olması gerektiğini vurgulamıştır. Türk kozmolojisinde dört yönün birleştiği ve dünyanın merkezi olan bu mevki aynı zamanda Kutup Yıldızı’nın tam altıdır. Kutup Yıldızı ise göğün merkezidir, Gök Tanrı’nın mekânıdır ve Tanrı’nın temsilcisi olan Kagan burada oturmalıdır. Bu bakımdan burada oturdukları süre de devletin yıkılmayacağı, Türk Milleti’nin yok olmayacağı, dolayısıyla kıyametin kopmayacağı düşünülmüştür.

Sonuç

Tarihin bilinmeyen bir döneminde ismini bilmediğimiz bir peygamber tarafından Türklere tebliğ edilen Gök Tanrı inancı Türk düşüncesinin temellerinden birisini oluşturmuştur. Bozkır kültürü olarak adlandırdığımız temelinde at, demir, coğrafya ve dinin bulunduğu hareketli yaşam tarzında kendilerine has inançlarıyla kendilerine özgü kâinat algısı, düşünce yapısı ve değerler silsilesi oluşturan Türkler bütün her şeyin merkezine kendi toplumunu koymuş, toplum merkezli bir düşünce yapısı oluşturarak dünyayı anlamlandırmışlardır. Bu düşünce ve zihin dünyası, kâinat algısı ile nasıl yaratıldığı tasavvurunun da esasını teşkil etmiştir. Eski Türk insanı kâinatın düzeniyle devletin işleyişini aynı tuttuğundan devletin yok olmasını kıyametle bir görmüştür.

Kaynaklar

- AHMETBEYOĞLU, Ali: *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
_____: “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, Sayı: 35, İstanbul 1994.
ARAT, Reşit Rahmeti: *Eski Türk Şiiri*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
BALKAYA, Adem: “Kozmogoni Anlatılarında Dikotominin Nesnelere”, *Turkish Studies*, Sayı: 7/4, Ankara 2012.
BOZKURT, Fuat: *Türklerin Dini*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
BULUÇ, Sadettin: “Şaman”, *İA.*, Cilt: XI, s. 310-335.
ELİADE, Mircea: *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Çev. Ali Berkay, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
_____: *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, İstanbul 2006.
_____: *Dinler Tarihinin Giriş*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.
ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.
ESİN, Emel: *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2006.
GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyet Tarihi*, Hazırlayan: Yusuf Çotuksökmen, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2008.

¹⁵⁷ *Kül Tigin Abidesi*, Güney 8; Ergin, a.g.e., s. 5.

İLGEN, Abdulkadir: “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap, Prof. Dr. Turan Yazgan’a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 2005.

GUMİLEV, Lev Nikolayevic: “Eski Türk Dini”, *Türk Kültürü*, Çev. H. Güngör, Sayı: 337, Yıl: XXXII.

_____ : *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

GÜNAY, Ünver - GÜNGÖR, Harun: *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.

GÜNGÖR, Harun: “Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

_____ : *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, Kıvılcım Yayınları, Kayseri 1998.

HOCAOĞLU, Durmuş: *Türk-İslâm Düşüncesi ve Modern Fizikte Kozmos*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

_____ : *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

_____ : *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

_____ : *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitleri, Görüşler, Mülhazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

KARAKAŞ, Selim: “Türklerin Orijinal Dinleri Meselesi”, *Gaziantep University Journal of Social Science*, 13 (2), 2014.

KARANÜRSEL, Alım: “Türklerde Mezar Geleneği”, *Türkler*, Cilt: III, Yeniçağ Yayınları, Ankara 2002.

KAŞGARLI MAHMUD: *Divanu Lügati't Türk*, Cilt: I-III, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1885.

KENAN, Mermer: “Doğu-Batı Ayrımı İzinde Dualite Meselesine Bir Yaklaşım”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4 (8), Temmuz-Aralık 2010.

KIYAK, Abdulkadir: “Türk Kültüründe Gök İle İlgili İnanışlar”, *Hikmet Yurdu*, Cilt: 3, Sayı: 6, Yıl: 3, Temmuz-Aralık, Malatya 2010.

KOCABAŞ, Yıldız: “Türklerde Ölü Gömme Geleneği”, *Türkler*, Cilt: III, Yeniçağ Yayınları, Ankara 2002.

Kur'an-ı Kerim.

KUZGUN, Şaban: *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

OCHİROVA, Bairma: *Türk ve Buryat Efsanelerinde Dağ Kültü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2013.

ONAY, İbrahim: *Bozkır Kültürü Çerçevesinde İnsan Unsuru*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

ÖGEL, Bahaeddin: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

ROUX, Jean-Paul: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2003.

_____ : *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Mustafa Yaşar Sağlam, Bilge Su Yayınları, Ankara 2011.

SAKAOĞLU, Saim - DUYZMAZ, Ali: *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, İstanbul 2003.

TANYU, Hikmet: *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.

TAŞ, İsmail: *Türk Düşüncesinde Kozmoloji-Kozmogoni*, Kümen Yayınevi, Konya 2002.

TAŞAĞIL, Ahmet: "Türkler Tarafından Şerefliendirilen Bir Moğol Ruhü 'Umay'", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 2, İstanbul 1995.

TEKİN, Talat: *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

TÜMER, Güney - KÜÇÜK, Abdurrahman: *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988.

ÜLGEN, Hilmi Ziya: *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY Yayınları, İstanbul 2013.

YILDIRIM, Kürşat: "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)", *Turkish Studies*, Cilt: 7, Sayı: 3, Ankara 2012.

YÜSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Çev. R.R. Arat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.

İTİL BULGAR KADINLARINDA GIYİM-KUŞAM, TAKILAR VE İBN FADLAN'A GÖRE SOSYAL HAYAT

Meltem AKINCI*

Öz

İslamiyet öncesi Türk tarihine baktığımızda kadın figürü hayatın hemen hemen her safhasında karşımıza çıkmaktadır. Türk kadını ev ve aile yaşamının dışında, siyasi, askeri ve toplumsal alanlarda da ön planda olmuştur. Bu durumun en büyük sebebini ise, kadın haklarının töre çerçevesinde eşit ve ayrımcı olmayan bir anlayışla düzenlenmiş olması oluşturmuştur. Türk konar-göçer yaşam tarzında hayat standartları cinsi ayrım fark etmeksizin herkes için aynı oranda çetin ve zorlu olmuş, bu sebeple günlük hayattaki iş paylaşımı ortak olarak yürütülmüştür. Türk kadının karakteristik özelliklerinin oluşmasına önemli bir katkı yapan bu hâl, ortaçağ kaynaklarına da sık sık yansımıştır.

Üzerinde bulunduğu toprakların iklimsel, coğrafi ve jeopolitik özellikleri ile iktisadi, dini ve içtimai yapısını belirleyen İtil Bulgar Devleti, tarih literatürümüzde daha çok İslamiyet'i kabul eden ilk Türk Devleti olma özelliğiyle ön plana çıkmıştır. İtil Bulgarlarının, İlk Müslüman Türk Devleti olmasıyla ilgili tarihçiler arasında ortak bir görüş sağlanamamış olmasına karşın, İslamiyet İtil sahasında IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yoğun bir şekilde görülmüştür. Fakat, İslami telakkinin İtil toplumuna yavaş bir şekilde tesir etmiş olduğunu İtil Bulgar kadınlarının içtimai hayatta oynamış oldukları rol ile anlayabiliyoruz. İtil Bulgar kadınları, gerek siyasi ve hukuki arenada gerek ise günlük yaşamda erkeklerle birlikte aynı mertebeye tutulmuştur. Ortaçağ kaynaklarının da teyit etmiş olduğu bu durum, Türk toplumlarının kadına bakış açısı açısından önemli bir hususu oluşturmaktadır.

İtil Bulgar kadınları, değişik bölgelerde ve farklı zamanlarda yaşamış olan Türk kadınları ile hem sosyal hayatta benzer rolü üstlenmiş hem de benzer tarzda giyim kuşam anlayışına da sahip olmuştur. Daha çok konar-göçer hayat tarzı ile bağlantılı olan giyim kuşam anlayışı, İtil Bulgar kadınlarında kimi zaman değişiklik de göstermiştir. Bunun sebebi ise yaşadığı coğrafya ile bağlantılı olarak, Rus ya da Fin-Ugor kavimleriyle olan kültürel etkileşimdir.

Anahtar kelimeler: İtil Bulgarları, Kadın, İbn Fadlan, Giyim Kuşam.

* Akdeniz Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Volga Bulgarian Women's Clothing, Jewels And Social Life According To Ibn Fadlan

Abstract

When we look at the pre-Islamic Turkic history, the female figure is confronted in almost every phase of life. Turkic women have also been on the forefront in political, military and social fields outside of their home and family life. The biggest reason for this situation is that women's rights are regulated in an equal and non-discriminatory manner in the frame of customs. In the nomadic life style of Turks, life standards have always been tough and difficult for everyone without regard to the distinction between sexes, so daily job sharing has been carried out jointly. This fact, which made an important contribution to the formation of the characteristic of the Turkic woman, is often reflected in medieval sources.

The Volga Bulgarian State, which determines the climatic, geographical and geopolitical characteristics and economic, religious and social structure of the lands it is on, has become the fore front of the Bulgarian State by being the first Turkic State to accept Islam more. Though the Volga Bulgarians were not the first Muslim Turkic state to have a common view among the historians, Islam was intensely seen as a Volga in the second quarter of the 9th century. But we can understand that the Volga Bulgarian women have a role in the inner life that Islamic understanding has slowly affected the Volga community. Volga Bulgarian women are in the same political and legal arena and with men in everyday life. This situation, which has been confirmed by the medieval sources, constitutes an important aspect of Turkic society in terms of its perspective on women. Volga Bulgarian women have played a similar role in social life as well as in a similar fashion with the Turkic women who lived in different regions and at different times. The understanding of the garment tradition, which is mostly related to the nomadic life style, has sometimes changed in Volga Bulgarian women. The reason for this is the cultural interaction with the Russian or Finn-Ugor tribes in relation to the geography they live in.

Keywords: Volga Bulgarians, Women, Ibn Fadlan, Clothing.

1. Giriş

İslamiyet öncesi Türk tarihine baktığımızda siyasi, askeri ve sosyal yaşamın her alanında ön plana çıkmayı başarmış olan Türk kadınının, İtil Bulgarları bünyesinde oynadığı rolü anlamak oldukça zor olmuştur. Bu zorluğun en büyük nedenini, IX. - XIII. yüzyıl boyunca İtil Bulgarları hakkında bilgi veren yazılı kaynakların kadınlar hakkında anlatmış olduklarının birkaç satırla sınırlı kalması oluşturmuştur. Özellikle İtil Bulgarları hakkında bilgi veren doğulu seyyahların, eserlerini bir Müslüman olarak kaleme alması bu durumda etkili olmuştur. Zira İslami telakki çerçevesinde var olan haremlik selamlık anlayışı, İtil Bulgar yurduna giden seyyahların İtil Bulgar kadınları ile olan iletişimine bir engel teşkil etmiştir.

İtil Bulgar kadınlarının siyasi, askeri ve sosyal hayatta üstlendikleri rolü anlamak yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı oldukça güç olmasına rağmen, arkeolojik veriler ışığında Bulgar kadınlarının günlük yaşamlarında tercih etmiş oldukları bazı giysi formlarının ve takıların gün yüzüne çıkartılması oldukça pratik olmuştur. İtil Bulgar kadınının gerek sosyal, askeri ve siyasi

statüsünün gerek ise kullanmış oldukları giyim-kuşam materyallerinin İslamiyet öncesi diğer Türk kavimlerine mensup kadınlar ile benzerlik taşıdığına ortaya çıkartılması için İtil Bulgar kadınları ile birkaç Türk kavmi bu alanlarda mukayese edilmiştir.

2. İtil Bulgar Kadınlarının Sosyal ve Siyasi Statüsü

Doğulu kaynaklarının vermiş olduğu bilgiler ışığında eski Türk devletlerinde zina eden kişiler vatana ihanet, isyan, adam öldürme gibi suçların da cezai karşılığı olan idam ile cezalandırılmıştır. Zina suçu her ne kadar şahısları ilgilendiren hususi bir durum gibi gözükmüş olsa da, Türk devlet sistemi bu suçun cezai işlemini devlet hakkı olarak görmüştür.¹ Türk töresinde zina yapan kişinin kadın ya da erkek fark etmeksizin aynı cezai işleme toplum önünde maruz bırakılması, şüphesiz ki aile kurumunun uzun yıllar boyunca sağlam bir şekilde hayatta kalmasında önemli bir etkiye neden olmuştur.

İslam seyyah ve coğrafyacıların aktarmış oldukları bilgiler, İtil Bulgar toplumunda kadının rolünü anlamak için oldukça faydalı olmuştur. Bu kaynaklardan birini kaleme almış olan İbn Fadlan'ın² İtil Bulgar yurduna ulaştıktan sonra ilk izlenimlerinden biri kadınlar ve erkekler arasında haremlik selamlık olgusunun var olmadığı ile alakalı olmuştur. Fadlan'ın aktardıklarına göre İtil Bulgar topraklarında kadınlar ve erkekler, utanma ya da sıkılma olmadan aynı nehre girip yıkanmışlardır. Bununla birlikte, kadın-erkek olarak ayrışmayan İtil Bulgar toplumunda hiçbir şekilde zina gözlemlenmemiş; zina eden kadın ve erkeğe sonu ölümle biten ağır cezalar tatbik edilmiştir.³

Yukarıda aktarılan bilgi gerçekten de eski Türk toplum yapısı ile uyumaktadır. Bulgar kadınlarının Bulgar erkekleri ile birlikte aynı nehre girmeleri, Bulgar kadınlarının cinsi ayrımcılığa uğramamış olmasının bir göstergesidir. İbn Fadlan, Bulgar yurdunda görmüş olduğu bu olayın bir benzerini Peçeneklere yapmış olduğu ziyarette de yaşamıştır:

“Bir gün onlardan bir adamın çadırına indik. Oturduk. Adamın karısı da bizimle oturdu. Bizimle konuşurken cinsi organını açtı ve kaşdı.⁴ Biz görüyorduk, yüzlerimizi kapadık. “Estağfurullah!” dedik. Kocası güldü. Tercümana, “Onlara söyle, sizin yanınızda onu açıyor, siz görüyor ve onu koruyorsunuz. Ona bir şey olmuyor. Bu onu kapatıp da başkalarına müsaade

¹ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 280.

² İtil Bulgarları hükümdarı almış, İslam dinini öğretecek din adamlarına ve Hazarlara karşı inşa edilecek bir kalenin yapımı için maddi desteğe ihtiyaç duymuş, bu amaçla 921 yılında Halife Muktedir'e bir elçi göndermiştir. Halifenin bu çağrıya olumlu yaklaşması üzerine din adamlarına başkanlık etmek, halifenin mektuplarını okumak ve hediyeleri takdim etmek üzere görevlendirilen İbn Fadlan'ın da bulunduğu elçilik heyeti 21 Haziran 921 tarihinde Bağdat'tan yola çıkmış, Mayıs 922'de İtil Bulgar topraklarına ulaşmıştır.

³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 31; *Puteşestvie Ahmeda Ibn Fadlan na Volgu*, Red. R.Z. Mahmutov, Kazan 2004, s. 33.

⁴ İslam coğrafyacı ve yazarların aktarmış olduğu bilgiler çoğu zaman abartılı söylemlere ve rivayetlere dayanmaktadır. İbn Fadlan'ın burada aktarmış olduğu bilgiler de muhtemelen bu tarz bir abartının sonucudur. Zira makale de dile getirildiği gibi Türk kadını, kaynaklara her daim iftine düşkün, ortamda oturup kalkmasını bilen kişi olarak yansımıştır.

etmesinden daha iyidir... Zina diye bir şey bilmezler. Birinde böyle bir şey görürlerse onu iki parçaya bölerler. Ağaçların dallarını bir yere getirip, zina edenin ellerini-ayaklarını ağaca bağlarlar, sonra o dalları serbest bırakırlar, adam ikiye ayrılır.”⁵

Eski Türk toplumunda kadının rolü kaynaklarda daima iffetine düşkün, eşine sadık sıfatları ile anılmıştır. Örneğin Altay Türklerine ziyarette bulunan W. Radloff, Altay Türkleri arasında aile bağları oldukça kuvvetli olup kadın ve erkek arasında sevgi, saygı hâkim olduğundan ve bir erkeğin bir kadına vurmasının kabullenebilecek bir durum olmadığından bahsetmiştir.⁶

Gerek İtil Bulgarlarında gerek ise diğer Türk toplumlarında kadının, cinsi ayrımcılığa maruz bırakılmamasının en büyük sebebini kadının siyasette, askerlikte, avcılıkta ya da ev yaşamında erkeklerle aynı görevleri üstlenebilmiş olması oluşturmuştur. Bu sebeple eski Türk aile yapısında erkeğin kadına bakış açısı çok yönlü olmuştur. Kadınlar erkeklerle bayramlara, şöenlere katılmış; bu şöenlere yalnız katılmakla kalmamış, kocası evde olmadığı zamanlarda tüm misafirlerini vazifelerini eksiksiz yerine getirerek ağırlamıştır.⁷

Orhun yazıtlarında, Türk kadını anne kimliği çerçevesinde ülkeden sonra gelen en önemli unsur olarak vurgulanmıştır. Diğer Türk yazıtlarında da kadın ve kız kavramları birçok yerde erkekten önce anılmıştır. Bu durum Roux’a göre Türk toplumunda kadının rolü ve statüsü ile ilgili önemli bir ipucudur.⁸ İtil Bulgarlarında kadınlara verilen en önemli haklardan biri, genç kızın istediği kişiyle evlenmesi ve eşinin ölümünden sonra ikinci bir evlilik yapabilmesi ile alakalı olmuştur.⁹ İbn Rusteh’in bu durumla ilgili vermiş olduğu bilgiler her ne kadar Burtas kavmine ait bir özellik gibi kaleme alınmış olsa da, ortaçağ seyyah ve coğrafyacıların birçoğu Burtasları hep Türk ülkesi olarak tanıtmıştır. Tarihsel gerçeklik de Bulgarların, Burtaslar ile akraba olduğu gerçeğini inkâr etmemektedir.¹⁰ Yapılan araştırmalara göre Burtaslar, bugün ki Mordva halkının ataları olup Fin kökenli bir halktır. Fakat Burtaslar yaşadığı dönemde tek bir kavimden oluşmamış, birçok milletin birleşimine denilmiştir.¹¹ X. yüzyılın ilk yarısında ise kaynaklar, Burtasların bazı askeri çatışma ve akınlar sonucunda Bulgarlara bağlandığını söylemektedir. Bu sebeple İtil Bulgar Devleti sınırları içerisinde yer alan Burtaslar, Bulgar konfederasyonu-

⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 11; *Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlan na Volgu*, s. 13.

⁶ Wilhelm Radloff, *Sibirya’dan II*, Çev. A. Temir, Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul 1994, s. 67-68.

⁷ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2014, s. 270.

⁸ Jean Paul Roux, “Ortaçağ Türk Kadını I”, *Erdem*, Cilt: 10, Sayı: 118, Ankara 1990, s. 215.

⁹ Daniel Abramoviç Hvol’son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, İzd. Imperatorskoy Akademii Nauk., Petersburg 1869, s. 21; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 37.

¹⁰ Gamirzan Mirgazyanoviç Davletşin, “Ustnoe Narodnoe Tvorçestvo”, F, Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikayas Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 579.

¹¹ Rafael’ Mirgasimoviç Valeyev, *Voljskaya Bulgariya; Torgovlya i dnejno-vesovie sistemu IX - n. XIII. vv.*, İzd. Fest, Kazan 1995, s. 58.

na bağlı yaşamıştır.¹² Verilen bilgilerde bu toplumda bir kız buluş dönemine girdikten sonra babasının himayesi altından çıkıp, evleneceği erkeği seçme hakkına sahiptir. Ve seçtiği erkeğin kendisini, babasından istemesini ister.¹³ İbn Rusteh'in vermiş olduğu bu bilgiler Burtas kavmine ait bir özellik olarak sunulmuş olsa da bazı Rus kaynaklarında bu durum İtil Bulgarlarına ait bir özellik gibi aktarılmıştır.¹⁴

Eski Türk töresinde aile kurumunun oluşması için gerekli olan evlilik merasimi hem kızın hem de erkeğin isteği doğrultusunda gerçekleşmiştir. Özellikle evlenmek isteyen kızların, ileride kendilerine eş olabilecek kişilerle evlilik öncesinde anlaşmaları ve istedikleri kişilerle evlenebilmeleri Eski Türk Edebiyatı'na da yansımıştır. Örneğin Dede Korkut Hikayeleri'nde gençlerin karşılıklı olarak birbirlerini tanımaları ile ilgili şu ifadeler geçmektedir: “Çok hayranım var diyor güzel bir kız. Göze çarpıcı gelen ve yüreği kapatan güzellikler vardır diyor bir delikanlı.”¹⁵ Eski Türklerde kızın kendi hayat arkadaşını seçme konusunda hür olması onun aile ve toplum içerisinde ne denli hür olduğunun önemli bir göstergesidir.¹⁶

İtil Bulgarlarında nasıl ki genç kızlara dilediği eşi seçebilme hakkı tanınmışsa, bu hak eşi ölmüş kadınlara da verilmiştir. Kaynaklarda geçen bilgilere göre İtil Bulgarlarının cenaze merasiminde kadınların ağlamayıp, sadece erkeklerin gözyaşı döktüğü belirtilmiştir. Aynı şekilde ölünün ardından iki sene matem yapıldıktan sonra çadırlarının önündeki bayrağın indirilip, ölen kişinin akrabalarının verdiği davetle matemden çıktıkları ilan edilmiştir. Bu süreçten sonra ise dul kalan eşlerine evlenme hakkı tanınmıştır.¹⁷

Yukarıda bilgi verilmiş olan cenaze merasiminin kaynaklarda sadece İtil Bulgar reisleri için tertip edilmiş olduğu vurgulanmış olsa da bu durum eski Türk töresinde sadece itibarlı kişilerin ölümünden sonra karılarına evlenme hakkı verildiği anlamına gelmemektedir. Eski Türklerde cenaze törenlerinin çoğunda, İtil Bulgarlarının aksine ölen kişinin ardından kadınlar ve erkekler birlikte ağlamış ve birlikte ağıt yakmıştır.¹⁸ Ölen eşin ardından dul kalan kadınlara tekrar evlenme hakkının verilmiş olması kaynaklar tarafından teyit edilmiştir.¹⁹ Fakat eski Türk toplum yapısında dul kalan kadınların çoğunluğu tekrar evlenmeyi, kendisinin ölen kocasına ait olduğu düşüncesiyle tercih etmemiştir. Dul kalan kadınların gerçekleştirmiş oldukları evliliklerin en ba-

¹² İskander İzmaylov, “Voennoe İskusstvo”, F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 353.

¹³ Hvol'son, *a.g.e.*, s. 21; Şeşen, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴ Adelya İl'hamovna Sattarova, *Jenskie Tatarskie Organizatsii v Sotsiokul'turnom Razvitii Obşestva v Kontse XX-naçale XXI v. (Na Materialah Respubliki Tatarstan)*, Kazan 2017, s. 28.

¹⁵ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 270.

¹⁶ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, İstanbul 1981, s. 165.

¹⁷ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 36; *Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlana na Volgu*, s. 38.

¹⁸ Gökçen Kapusuzoğlu, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Genenekleri”, *TAD*, Cilt: 34, Sayı: 58, Ankara 2015, s. 510.

¹⁹ Latife Kabaklı Çimen, *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 136.

şında “*leviratus*” yani ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile veya dul fakat genç, çocuksuz üvey anne ile evlenme şekli gelmektedir.²⁰ Çin kaynaklarında da geçen bu tarz evliliğin gerçekleştirilme amacı olarak soyun ve sopun yitirilmesinin önlenmek ve zor duruma düşmüş olan kadınların himaye altına alınmak istenmesi gösterilmiştir.²¹

İbn Fadlan’ın seyahatnamesinde İtil Bulgar kadınlarına dair verilen en önemli haberlerden biri de İtil Bulgar Hanı Almuş’un eşi hakkındadır. 922 yılının Mayıs ayında hükümdarlık alametlerinden biri olan hilatı hükümdara giydirmek için İtil Bulgar Han’ı Almuş’un huzuruna giden İbn Fadlan şu bilgileri vermektedir:

“...Sonra hediye gönderilen kokuları, elbiseleri, hükümdara ve karısına gönderilen incileri çıkardım. Hükümdara ve eşine birer birer takdim ediyordum. Bu işi bitirince karısına insanların huzurunda hilat giydirdim. Karısı hükümdarın yanında oturmuştu. Bu onların adeti ve tarzıdır. Hükümdarın eşine hilat giydirince kadınlar üzerine dirhemler (gümüş paralar) saçtılar. Sonra çadırlarımıza gittik...”²²

Yukarıda ele almış olduğumuz Şeşen’in tercüme etmiş olduğu İbn Fadlan Seyahatnamesi’ne dair ek bilgiler aktaran başka bir müellif de Şehabeddin-i Mercanî’dir. Mercanî, İbn Fadlan’ın risalesini aktarıırken İtil Bulgar Hanı Almuş’un eşi hakkında kaleme almış olduğu bilgileri eserinde şu şekilde vermiştir: “...Biz getirmiş olduğumuz hediyeleri sunduk. Onun hatununa da hediye elbise giydirdik, o erkeklerin yanında oturuyor idi, adetleri böyle imiş.”²³ Bu iki tercümenin bize vermiş olduğu haber eski Türk siyaset geleneğinde hükümdar ile denk tutulabilen hatta yeri geldiğinde ülkeyi de yönetme hakkına sahip olan kadın profiline İtil Bulgarlarında da var olduğudur. Gerçekten de Türk devletlerinde hatunlar söz (hatunluk hukuku) sahibi olmuşlardır. 585 ve 726 yıllarında Çin elçilerinin kabulünde, Gök Türk hatunları ön plana çıkarken, sarayları ve buyrukları bulunan hatunlar devlet meclislerine de katılmışlardır.²⁴ Bu konu ile bağlantılı olarak Sadri Maksudi Arsal’ın çok güzel bir değerlendirmesi olmuştur: “Milletlerde kral zevcelerinin devlet içindeki durumu ile, umumiyetle o milletin kadınlarının ev içindeki durumu arasında bir münasebet ve müşabehet vardır...”²⁵

İbn Fadlan’ın vermiş olduğu bu bilgiler ışığında ilk olarak eski Türk siyaset geleneğinde kadının yeri ön plana çıkmaktadır. Tatar arkeolog F.Ş. Huzin’de bu fikre katılmaktadır. Ona göre İtil Bulgarlarında kadınlara ait belirli unvanların varlığı, örneğin “*Hatun*” (Hanın, emirin ya da hükümdarın karısı), “*Bike*” (Bey’in

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 220.

²¹ Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 516.

²² *Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlana na Volgu*, s. 23-24; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 22.

²³ Şehabettin Mercanî, *Müsteşâdü’l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar’daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Çev. M. Kalkan, AKDITYK Yay., Ankara 2008, s. 96.

²⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 259.

²⁵ Arsal, *a.g.e.*, s. 333.

karısı), “*Altı*” veya “*İlçi*” (Hanımefendi, hanım, sahibe) vb. Bulgar feodalizmde kadınların bağımsız ve önemli haklara sahip olduklarını göstermektedir.²⁶

İbn Fadlan'ın aktardığı üzere “*Hükümdar eşinin üzerine para saçılması*” yani hilat giydirilen Almuş'un hatunun üzerine saçılan paralar da eski Türk geleneklerinden birini oluşturmuştur. Saçı tabiri sözlüklerde “*Düğünlerde damat tarafından gelinin başına serpilmesi gelenek haline gelmiş olan para, buğday, çiçek, kuru yemiş gibi şeyler*”²⁷ şeklinde geçmekle birlikte Türk tarihinde zamana ve mekâna göre farklı şekilde anlamlandırılmıştır. A. İnan'a göre en genel manası ile saç her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri olmuştur. Göçebe kavimlerde süt, kıymız, yağ; çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap; tüccar kavimlerde ise para vs. saç olarak kullanılmıştır.²⁸ Saçı geleneğinin gerçekleştirilmesinin ardında yatan amaç ise eski Türk inanç sistemiyle bağlantılı olarak gerçekleşen sevinç verici olayın, Tanrı ve ruhlar tarafından memnuniyetini sağlamaktır.²⁹

3. İtil Bulgar Kadınlarında Giyim-Kuşam ve Takılar

İtil Bulgar kadınları kaynaklara sadece toplumdaki statüleri ya da devlet kademesindeki faallikleri ile ilgili yansımamıştır. İtil Bulgar kadınları da dâhil olmak üzere Türk kadınının fiziki ve ruhi güzelliği özellikle ortaçağ müelliflerinin ilgisini çekmiştir. Gerçekten de bugün dahi Tataristan bölgesine gerçekleştirilecek bir seyahatte, bu topraklar üzerinde gözlemlenen özelliklerden ilkini iklimin soğuk ve fiziki koşullarının çetin oluşu oluşturuyor olsa da ikincisini Tatar halkı kadınlarının güzelliği ve asil duruşu oluşturmaktadır. Elbette ki güzellik göreceli bir kavramdır, fakat İslam müellifleri de İtil Bulgar kadınlarının güzelliği konusunda hem fikirdir. Ortaçağ'da Farsça kaleme alınmış olan şiirlerin birinde Bulgar halkı Türk olarak kabul edildikten sonra şu ifadeler kullanılmıştır: “*O güzellerin dudaklarını ay gibi aydınlatıp, böyle fazla sevdirmeleri gerekmezdi. Onların dudak dışlarına ışık tutanların hepsi de dudaklarını ısırma mecburlar.*” Mercanî'nin aktardığı üzere “*Nefahât*” adlı eserde Larlı Ali oğlu Mevlana Abdülğafur, Bulgar şehrini Türkistan şehirlerinden biri sayarak, burada güzellerin çok olduğundan bahsetmiştir. Yine Mercanî'nin aktardığı Arapça kaleme alınan şiirin dizelerinde, Bulgar kadınlarının güzelliğine dair şu ifadeler yer almaktadır: “*Gönlünde Bulgar güzellerinin aşkı olmasa, iki gözünden akan yaşlardan çukur hasıl olmaz idi.*”³⁰

İtil Bulgar kadınları fiziki görünüşlerini kullanmış oldukları takılarla zenginleştirmişlerdir. İtil sahası boyunca gerek İtil Bulgar gerekse Fin-Ugor gibi diğer kavimlere mensup kadınların en çok tercih ettiği takılar metalden imal

²⁶ Fayaz Şaripoviç Huzin, *Rannie Bulgarı i Voljskaya Bulgariya (VIII-n. XIII v.)*, Kazan 2006, s. 69-70.

²⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 77.

²⁸ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 100.

²⁹ Recep Yaşa, “Selçuklularda Saçı Geleneği”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 200, Ağustos 2003, s. 41; İnan, *a.g.e.*, s. 100.

³⁰ Mercanî, *a.g.e.*, s. 43.

edilmiştir. Demircilik zanaatı ile bağlantılı olan metal işleme sanatı, X. - XIII. yüzyıllar arasında İtil Bulgar topraklarında hem iç hem de dış ticarete popülaritesini koruyan bir saha olmuştur. Özellikle süs eşyalarının başını çektiği bu zanaat kolu, kadınların sosyal hayatlarının renklenmesine yardımcı olduğu gibi, pazarlarda rağbet gören ürünlere ev sahipliği yapmıştır. Bol'sie Tiganı (Tataristan bölgesinde) kazı alanında çok sayıda süs eşyasının başını çektiği zengin ve özgün demirbaş materyaller keşfedilmiştir. Bu buluntular arasında kadınlar için başlıklar, boncuktan kolyeler, küpeler, başa asılan değişik tarzda süsler, kemerler yer almıştır.³¹ Özellikle bu tarz süs eşyaları arasında yer alan ve kuyumculuk zanaatına ait olan şakak askıları İtil Bulgar kültürü için büyük önem arz etmiştir. Genellikle iki ya da üç parçadan oluşan palamut formunda, içi boş boncuk tanelerinin geçirildiği yüzüğe benzeyen bu takıların en ünlüsü, ortasında kuş figürü bulunan şakak askısıdır. Kadınların ve kızların başını süsleyen bu takılar, İtil Bulgar üretimi ürünlerinden olmuştur.³²

Perm-Yayık bölgesinde keşfedilen süs eşyalarından bir kısmını yüzükler oluşturmuştur. Örneğin bu bölgeye ait buluntulardan olan iki tip yüzüğün İtil Bulgarlarına ait olduğu düşünülmektedir. Zira bunların form ve içerik itibarıyla benzerlerine İtil Bulgarlarında da rastlanılmıştır. Bu tarz yüzüklere en çok Bolşetiganskiy, Tankeyevskiy,³³ Tetyuşskiy erken Bulgar mezarlarında rastlanılmaktadır. Perm-Yayık bölgesinde bilinen ve yüzüğü andıran tarzda olan, kırmızı akik ve camdan olan süs eşyaları da İtil Bulgarlarına aittir. Bulgar üretimi olan süs eşyalarının bir kısmını bilezikler oluşturmuştur. Bulgarlarda çok yaygın görülen bileziklerin en tanınanları yapraklı, değerli taşlarla bezenmiş ve örgü (hasır) formunda olanları olmuştur. İdnakar şehrinde Bulgarlara ait olduğu düşünülen üç adet motifi-yapraklı bilezik bulunmuştur. X. - XII. yüzyıla tarihlenen bu eşyalar, İtil Bulgaryası'nda da geniş bir alana yayılmıştır.³⁴

Daha çok tüccar bir kavim olma özelliği ile ön plana çıkan İtil Bulgarlarının kadınları, ithal boncuklardan ve değerli taşlardan imal edilen ürünlerden de süs eşyası olarak fazlaca istifade etmiştir. Örneğin Türkistan'ın daha çok doğu ve dağlık bölgelerinden gümüşler, altınlar, zümrütler, nefes taşları, Bedeşan'dan (Güney Afganistan) lazuritler, Yemen'den elmaslar vb.³⁵ ithal edilmiş; bunlar X. - XIII. yüzyıl Bilyarsk arkeolojik buluntuları arasında süs eşyası olarak ön plana çıkmıştır.³⁶ Aynı şekilde ithal edilen süs eşyaları arasında

³¹ Vladimir Gening - Alfred Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge (Bol'se Tarhanskiy Mogil'nik)*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1964, s. 56-59; Evgeniy Petroviç Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzd. Nauka, Moskova 1992, s. 62.

³² Tamara Aleksandrovna Hlebnikova, *Osnovnie Proizvodstva Bolgar Perioda X-n. XIII vv.*, Kazan 1964, s. 11.

³³ Vladimir Gening - Alfred Halikov, *a.g.e.*, s. 76.

³⁴ Andrey Vladimiroviç Yegorov, "Bulgarskie Materiali Gorodişa İdnakar: K Voprosu o Tyurkoyaziçnom Komponente v Sostave Naseleniya", *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 4 (10), Kazan 2014, s. 135.

³⁵ Al'fred Halikov - A.P. Motsya, *Bulgar-Kiev Svyazi Sudbi*, İzd. İns. Arheologii NAN, Kiev 1997, s. 33.

³⁶ Guzel' Valeyeva-Suleymanova, "Bulgarskoe İskusstvo", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 608.

Rusların kendi imalatı olan mamuller, Bulgar kadınları tarafından tercih edilen ürünler arasında yer almıştır. Öyle ki Rus kökenli gümüş şakak askısı ve yıldız şeklinde asma süs eşyaları bunlardan bazılarıdır. Yine XI. - XII. yüzyıl Bulgar eserlerinde (Bulgar, Bilyar ve Eski Kazan) rastlanan, Kievli zanaat-kârlar tarafından camdan imal edilen bilezikler, yüzükler ve boncuklar, Ruslardan ithal edilen diğer süs eşyalarından olmuştur.³⁷ Hem Ruslardan ithal edilen hem de Slav kültüründen etkilenerek İtil Bulgar kadınları tarafından tercih edilen takılardan biri de boyun grivnaları³⁸ olmuştur. Boyna takılan ve metal bir çemberi andıran bu takılar birbirine geçirilen gümüş ya da altın gibi metal tellerden oluşmuştur. Grivnalar, yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Moğol öncesi dönemde İtil Bulgar süs eşyaları arasında yer almıştır.³⁹

Anadolu'da daha çok kadın başlıklarında kullanılan madeni paralar, İtil Bulgarları tarafından daha çok göğüs süsü olarak tercih edilmiştir. Öyle ki Çepets kültürüne dair yapılan araştırmalarda, bu bölge insanının Bulgarların taklit ederek bastıkları paraları göğüs süsü olarak kullandıkları ve bunları biçimlendirmek için brakteat/bractea (çok ince madeni pulun yalnız bir yüzüne basılan eski para) üretimini kurdukları keşfedilmiştir. Daha çok bölgedeki para akışının durmasıyla bağlantılı olan bu sistem ile Fin-Ugor kavimlerinin kadınları, tıpkı İtil Bulgar kadınları gibi paraları göğüs süsü olarak kullanmışlardır.⁴⁰

İtil Bulgar kadınları, diğer konar-göçer Türk kavimlerine mensup kadınlarda olduğu gibi baş süslemelerine ayrı bir önem vermiştir. Baş süslemelerine sadece estetik açıdan başvurulmamış, bu süsler kimi zaman medenî halin bir göstergesi kimi zaman da kadının toplumdaki konumunu belli etmesi için tercih edilmiştir. Örneğin Uygurlar evlenmemiş kızların saçını on bir, on beş gibi tek sayılarla örerken, evlendikten sonra kızların saçını çift sayılarla örüp⁴¹ sosyal hayatta kadının evli mi bekar mı olduğunun anlaşılmasını istemiştir. Kıpçak kadınları Moğol öncesi dönemde çok çeşitli başlıklar ya da saç şekilleri ("bokka", boynuzlu saç şekilleri "rogatie", sallantılı takma süsler)⁴² tercih etmiştir. Altay kadınları saçlarının uçlarına ağaç değnekçikler (ağaç tokpok) bağlamış; bu aparatlar kızlar yürürken birbirine çarparak kuvvetli sesler çıkarmaya yaramıştır.⁴³ Bu misallerin benzerleri İtil Bulgarlarında da görülmüştür. İtil Bulgar kadınları saçlarını genelde örgülü biçimde kullanmıştır. Örgü-

³⁷ Marina Polubayorinova, "Put' iz Bulgara v Kiev. Torgovie svyazi s Kievskoy Rusyu i Drevnirusskimi Knyajestvami", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 318-319.

³⁸ Grivnalar daha çok eski Slav ve Rus toplumunda görülen, boyna takılan bir süs eşyasıdır. Bu takılar eski Slav inanç sistemi ile bağlantılı olarak kötü ruhlardan korunma amacıyla tercih edildiği gibi, komşu kavimlerle ticari etkileşim sonucunda diğer kavimlere mensup kadınlar tarafından takı olarak da tercih edilmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: <http://web-kapiche.ru/237-sheynye-grivny.html>

³⁹ Valeyeva - Suleymanova, a.g.e., s. 608.

⁴⁰ Rafael' Valeyev, *Razvitie Torgovli Povolj'ya i Priura'lya v Epohu Srednevekov'ya*, İzd. Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2012, s. 183.

⁴¹ Nilay Ertürk, *Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam*, İstanbul 2018, s. 31.

⁴² Y. Hudyakov - V. İvanov, "Kul'tura Koçevnikov Evraziyskih Stepey", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 520.

⁴³ Radloff, a.g.e., s. 17.

ler ise saçların ucunda gürültü çıkaran materyallerle birleşen zincirlerle iç içe geçirilerek örülmüştür. X. - XI. yüzyılın ilk yarısında saça model verme işlemi kafa zincirleriyle gerçekleşmiştir. Kulaklarda ise küpeler ya da yukarıda da bahsi geçen şakak askıları (halkaları) tercih edilmiştir. Kullanılan şakak askıları bazen kafada bazen ise başa takılan kumaş bantlarda kullanılmıştır. Başlıklar olarak ise genellikle baş örtüleri ya da başa geçirilen kumaş bantlar (alın bağı şeklinde) gözlemlenmiştir.⁴⁴ Kürklerden şapkalar (şapoçki) hazırlanmış, bu başlıklar arasında kumaştan ya da yünden baş örtüleri de kullanılmıştır.⁴⁵

Eski Türklerin günlük hayatta tercih etmiş olduğu giysileri belirleyen en önemli unsuru iklim şartları oluşturmuştur. Tarih boyunca genelde iklimin sert ve coğrafi şartların zorlayıcı geçtiği bölgelerde yaşayan Türk kavimlerinin, kadın ya da erkek ayırt etmeksizin kış aylarında soğuktan korunmak için vazgeçilmez giysileri kürkler ya da sıcak tutan kalın paltolar olmuştur.⁴⁶ XII. yüzyılda İtil Bulgar yurdunu ziyaret etmiş olan Gırnâti, buranın ne denli soğuk olduğundan bahsettikten sonra kalın ve sıcak tutan elbiseye duyulan ihtiyacın önemini altını çizmiştir.⁴⁷ Bu sebeple hem iç piyasaya hem de dış piyasaya pazarlamak için kuzeyli kavimlerden samur, sincap, kakım, sansar, tilki, kunduz vb. gibi çok çeşitli kürkler ithal edilmiştir.⁴⁸

İtil Bulgar kadınlarının kıyafetleri oldukça çeşitli olmuştur. İç giysileri genelde tunik formatında gömleklerden oluşmuştur. Aslında çok eski zamanlardan itibaren⁴⁹ Orta İtil boyunca kadınlar iç giysi olarak tunik şeklinde gömlekleri tercih etmiştir.⁵⁰ Bunlar genelde ortadan dikişle iki taraftan ya da yanlarda yer alan eklerle tek taraftan dikilerek hazırlanmıştır. İlk türde göğüs yırtmacı fibula (syul'gam)⁵¹ ile tutturulmuş, ikinci türde ise göğüs ve boyun süsleri kullanılmıştır: zincirler, grivnalar vb. Bu türün temel kullanımı ise XIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Gömlekler XI. - XIII. yüzyılda kemere takılan süs eşyaları ile birlikte kullanılmıştır. Bel aksesuarlarının koleksiyonunda deriden imal edilen el çantaları da yer almıştır. Bunların içinde taraklar, iğnelerle birlikte iğnelikler, ateş yakmaya yarayan alet ya da çakmak taşı (kresalo), muskalar bulunmuş, XIII. yüzyıldan itibaren bu eşyalara

⁴⁴ Konstantin Aleksandroviç Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", *Problemy Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Povol'ya, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy*, Kazan 2002, s. 152.

⁴⁵ Konstantin Rudenko, "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Seliş X-XII vv.", <http://cyberary.pf.ru/content/materialnaya-kulturabulgarskih-selishch-x-xii-vv> adlı siteden 20.04.2018 tarihinde alınmıştır.

⁴⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V: Türklerde Giyecek ve Süslenme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 2.

⁴⁷ Ebu Hamid El Gırnâti, *Gırnâti Seyahatnamesi*, Haz. F. Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 189.

⁴⁸ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 212.

⁴⁹ Maklaşevskiy Kültür Evresi: İtil-Kama hattında bronz çağların sonunda itibaren bölgede adlandırılan süreçtir.

⁵⁰ Diana Faridovna Fayzullina, "Jenskiy Maklaşevskiy Koctyum: Rekonstruksiya i Semantika", *Problemy Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Povol'ya, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy*, Kazan 2002, s. 82-88.

⁵¹ İki parça kumaşı birbirine tutturmaya yarayan takı ya da çengelli iğne.

metal aynalar da eklenmiştir.⁵² Bu metal aynalar, özellikle cepte taşınanları Harezmsah Türklerinde de görülmüş, uzun bir süre ticari meta olarak değer görmüştür.⁵³ Yine *kopouška* ve *nogteçistki*'den⁵⁴ oluşan giysi parçaları da bol miktarda Bilyarsk ve Bulgar bölgelerinde gerçekleştirilmiş olan kazılarda keşfedilmiştir.⁵⁵ Kadınlar da erkekler gibi bellerinde deri kılıflar içerisinde bıçaklar taşımıştır.⁵⁶ Bu kılıfların içerisinde kimi zaman kemikten yapılmamamuller de yer almıştır. X. yüzyılın başından itibaren kemik oymacılığında Bulgar zanaatkarlarının bu sanat üretimi için kendi formları olmuştur. Bilyar kazılarında çok sayıda kemik mamulü ortaya çıkartılmıştır: iğneler, iğnelikler, düğmeler, muskalar, küpeler, bıçak kabzaları, armalar vb. Araştırmacılara göre kemik mamullerinin, özellikle de iki yüzlü armaların Bulgar topraklarında az olarak keşfedilmesinin sebebi, bu tarz mamullerin sipariş üzerine hazırlanan değerli ürünler olmasından kaynaklanmıştır.⁵⁷

İtil Bulgarlarının tercih etmiş olduğu bu giyim tarzına benzer bir form olarak Uygur dönemi örnek gösterilebilmektedir. Zira Uygur kadınları da bellelerinde madeni kemerler kullanmışlar, bu kemer ya da kuşaklara kese, mendil vb. gibi kişisel eşyalarını takmışlardır.⁵⁸ Aslında kemer ya da daha doğru bir ifadeyle bel takımları ortaçağ göçerlerinin vazgeçemediği giysi parçalarından biri olmuştur.⁵⁹ Aynı şekilde Radloff'un verdiği bilgilere göre Altaylı kadınlar da hem iç hem de dış giysi olarak gömleği tercih etmişlerdir.⁶⁰

K.A. Rudenko'nun verdiği bilgilere göre VIII. - IX. yüzyılda Türk-Bulgar kadın kıyafet formu "kızıl" renkte ön plana çıkmıştır. IX. - XI. yüzyılda soğuk zamanlarda kaftan tipinde kürk giysiler tercih edilmiştir. Her ne kadar kaynaklarda İtil Bulgar topraklarında İslamiyet'e geçişle birlikte kaftan gibi İslami formda giysiler tercih edilmiş olduğu belirtilmişse de⁶¹ kaftan ve kaftana benzer formda giysiler Uygurlar,⁶² Göktürkler ya da diğer Türk kavimlerinde sık görülen bir parça olmuştur. Örneğin Uygurlarda kadınlar kaftan ya da drapeli uzun elbiseler giymiştir.⁶³ Yine Altaylı kadınlar da dış elbise olarak ya kaftanı ya da üzerine kumaş geçirilmiş bir kürkü tercih etmişlerdir.⁶⁴

⁵² Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Poloviny X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", 2002, s. 152.

⁵³ Ögel, *a.g.e.*, s. 323-324.

⁵⁴ Kulak ve tırnak temizlemek için ya da süs eşyası olarak da kullanılabilen materyaller.

⁵⁵ Hlebnikova, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁵⁶ Rudenko, *a.g.e.*, s. 151.

⁵⁷ Huzin, "Pročie Remesla", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 287.

⁵⁸ Ertürk, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁹ Yuliy Hudyakov - Vyacheslav İvanov, "Kul'tura Kočevnikov Evraziyskih Stepey", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 510-511.

⁶⁰ Radloff, *a.g.e.*, s. 16.

⁶¹ Rudenko, "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Selış X-XII vv."

⁶² Ögel, *a.g.e.*, s. 29.

⁶³ Ertürk, *a.g.e.*, s. 21.

⁶⁴ Radloff, *a.g.e.*, s. 16.

Altay kadınlarının giysilerinde alt parça olarak tercih ettikleri pantolonlar XIII. yüzyıla kadar çok tipik olmamıştır. Bunlar özellikle İtil sahasında XIV. yüzyılda yaygın olarak görülmüş, bu yüzyılın ikinci yarısında göçebe Tatar kültürü etkisi altında gözlemlenmiştir.⁶⁵

İtil Bulgarları denilince Türkistan sahasında akla ilk gelen şeylerden biri Bulgar'da imal edilen ve "Bulgari" şeklinde adlandırılan mamuller olmuştur.⁶⁶ Bu sebeple deri zanaat üretimi oldukça gelişmiş olan İtil Bulgarlarının tercih etmiş olduğu ayakkabıların başında deri gelmiştir. Ayakkabı olarak hafif, topuksuz, dizlere kadar olan çizmeler tercih edilmiştir. İplerle dikilen, iki ya da tek parça deriden imal edilen deri çarıklar (tapoçki)⁶⁷ ya da terlik, hasır ayakkabı (eski Rus bast ayakkabısına benzer) şeklindedir.⁶⁸ İtil Bulgarlarında kadın erkek ayırt etmeksizin kullanılan ayakkabı süsleri çok çeşitli olmuştur. İtil Bulgar halkının giysilerinin ve ayakkabılarının süsleri çok sayıda ve farklı türde küçük çan şeklinde gürültülü takılardan, halkalı tokalardan oluşmuştur. İtil Bulgar Devleti'nin kültürü için zilli yani gürültü çıkaran takılar, en az diğer takılar kadar önem taşımıştır.⁶⁹

4. Sonuç

Bir milletin ya da kavmin içtimai, kültürel ya da dini yapılanmasının anlaşılması için o toplumda yaşayan kadınların statüsünün aydınlatılması çok önemlidir. İtil Bulgar yurdunda kadının toplum içerisindeki konumu, İslamiyet öncesi dönemde yaşamış olan Türk toplumlarından bir farklılık arz etmemiştir. Bulgar kadınları sosyal ve siyasi alanlarda erkeklerle eşit mertebede tutulmuş, bu durum İbn Fadlan'ın aktardıklarına da yansımıştır. İbn Fadlan'ın vermiş olduğu bilgiler İtil Bulgar kadınlarının toplum içerisindeki rollerinin aydınlatılması için oldukça faydalı olmuştur. Öyle ki Bulgar toplumunda kadınlar erkeklerle birlikte hem sosyal aktivitelerde hem de gerektiğinde hükümdarın yanında elçi kabulünde yerini almıştır. Özellikle İtil Bulgar Han'ı Almış'ın karısının, Halife Muktedir tarafından gönderilen heyeti, han birlikte karşılaması eski Türk idari sisteminde karşımıza sıkça çıkan unsurlar arasında olmuştur. Aynı şekilde İtil Bulgar kızlarının dilediği eşi seçebilmesi ya da cenaze törenlerinde erkeklerle birlikte saf tutabilmesi tamamen eski Türk ananeleri ile uyuşan özellikler arasında olmuştur. Tüm bunlara karşın şu belirtilmelidir ki İbn Fadlan'ın aktarmış olduğu bilgiler İslamiyet öncesi Türk yaşam tarzında görülen hususlarla örtüşmektedir; daha sonraki süreçte İtil sahası İslamiyet'in yoğun olarak hissedildiği bölgelerden olmuş, İtil Bulgar Türkleri bu dinin kuzey bölgelerde koruyuculuğunu üstlenmiştir.⁷⁰ Bu

⁶⁵ Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", s. 152.

⁶⁶ Ögel, *a.g.e.*, s. 166.

⁶⁷ Rudenko, "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Seliş X-XII vv."

⁶⁸ Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", s. 152.

⁶⁹ Hlebnikova, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bakınız.: Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010, s. 103.

sebeple kanaatimize göre İslamiyet'e geçişle birlikte muhtemelen İtil Bulgar kadınlarının sosyal hayatında değişimler yaşanmıştır.⁷¹

Arkeolojik araştırmalar sonucunda gün yüzüne çıkartılan giyim kuşam materyalleri, İtil Bulgar kadınlarının günlük hayatta tercih etmiş oldukları giyim tarzını anlamamıza büyük olanak sağlamıştır. Bu açıdan İtil Bulgar kadınlarının kullandığı giysi materyalleri, diğer konar-göçer toplumlarda görülen giysi materyalleri ile benzerlikler taşımıştır. Hatta belli başlı birkaç materyal dışında, çoğu süs ve giyim eşyası aynı formlarda olmuştur. Farklılık arz eden en önemli ekipmanı ise İtil Bulgar kadınlarının vazgeçemediği, hatta diğer kavimleri de etkileyen İtil Bulgarları ile özdeşleşen şakak süsleri oluşturmuştur. Ortaçağ boyunca İtil sahasında gerçekleşen ticari hareketlilik sayesinde sadece para dolaşımı sağlanmamış, kadınların güzelliğini zenginleştiren süs eşyaları, kürk ya da değerli kumaşların da bir milletten farklı bir millete aktarımı sağlanmıştır.

Kaynaklar

- ARSAL, Sadri Maksudi: *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- ÇİMEN, Latife Kabaklı: *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- DAVLETŞİN, Gamirzan Mirgazyanoviç: "Ustnoe Narodnoe Tvorçestvo", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikayas Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- DONUK, Abdülkadir: "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, İstanbul 1981.
- EBU HAMİD EL GİRİNATİ: *Gırnâti Seyahatnamesi*, (Haz. F. Sabuncu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- ERTÜRK, Nilay: *Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam*, Hayalperest Kitap, İstanbul 2018.
- FAYZULLİNA, Diana Faridovna: "Jenskiy Maklaşeevskiy Koctyum: Rekonsruktsiya i Semantika", *Problemi Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Polj'ya*, Materiali Vtorih Halikovskih Çteniy, Kazan 2002.
- GENİNG, Vladimir - HALİKOV, Al'fred: *Rannie Bolgarı na Volge (Bol'se Tarhanskiy Mogil'nik)*, İzd. Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1964.
- GOLDEN, Peter: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.
- HALİKOV, Al'fred - MOTSYA, Aleksandr Petroviç: *Bulgar-Kiev Svyazi Sudbi*, İzd. İns. Arheologii NAN, Kiev 1997.
- HLEBNİKOVA, Tamara Aleksandrovna: "Osnovnie Proizvodstva Bolgar Perioda X- n. XIII vv.", Kazan 1964.
- HUDYAKOV, Yuliy - İVANOV, Vyacheslav: "Kul'tura Koçevnikov Evraziyskih Stepey", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- HUZİN, Fayaz Şaripoviç: "Proçie Remesla", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- HUZİN, Fayaz Şaripoviç: *Rannie Bolgarı i Voljskaya Bulgariya (VIII - N. XIII v.)*, Kazan 2006.
- HVOL'SON, Daniel Abramoviç: *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Mad-yarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo*

⁷¹ İslamiyet'e geçişle birlikte İtil Bulgar halkının ya da kadınlarının sosyal hayatında ne tür değişimler olduğunu gösteren belirgin bir kaynak elimizde bulunmamaktadır. İslami dönemde açığa çıkan bilgiler daha çok siyasi ya da askeri yönde malumat veren Rus vakayinameleri olmuştur. Örneğin Kiev Knezi'nin 986 yılında İslamiyet'i kabul etmesi için İtil Bulgarları tarafından yapılan çağrı bu malumatların en önemlileri arasındadır. Detaylı bilgi için bakınız: Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 491-493.

- Dosele Arabaskogo Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya, İzd. Imperatorskoy Akademii Nauk, S. Petersburg 1869.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi, Çev. R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986.
- İZMAYLOV, İskander: "Voennoe İskusstvo", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
- KAPUSUZUĞLU, Gökçen: "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Geleneği", *TAD*, Cilt: 34, Sayı: 58, Ankara 2015.
- KAZAKOV, Evgeniy Petroviç: *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzd. Nauka, Moskova 1992.
- KURTOĞLU, Orhan: "Klasik Türk Şiirinde Saçı Geleneği", *Milli Folklor*, Sayı: 81, 2009.
- KOÇ, Dinçer: *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- MERCANİ, Şehabettin: *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Çev. Mustafa Kalkan, AK-DTYK Yay., Ankara 2008.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihine Giriş V: Türklerde Giyecek ve Süslenme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, İstanbul 1993.
- POLUBOYARİNOVA, Marina: "Put' iz Bulgara v Kiev. Torgovie svyazi s Kievskoy Rusy i Drevniruskimi Knyajestvami", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- Putesestvie Ahmeda İbn Fadlana Na Volgu*, Red. R.Z. Mahmutov, Kazan 2004.
- RADLOFF, Wilhelm: *Sibirya'dan II*, Çev. Ahmet Temir, Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul 1994.
- ROUX, Jean Paul: "Ortaçağ Türk Kadını I", *Erdem*, Cilt: 10, Sayı: 118, Ankara 1990.
- ROUX, Jean Paul: *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2014.
- RUDENKO, Konstantin: "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", *Problemi Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Povolj'ya*, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy, Kazan 2001.
- RUDENKO, Konstantin: "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Selish X-XII vv.", <http://cyberary.pdf/ru/content/materialnaya-kultura-bulgarskih-selishch-x-xii-vv> adlı siteden 20.04.2018 tarihinde alınmıştır.
- SATTAROVA, Adelya İl'hamovna: *Jenskie Tatarskie Organizatsii v Sotsiokul'turnom Razvitii Obşestva v Kontse XX-naçale XXI v. (Na Materialah Respubliki Tatarstan)*, Kazan 2017.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- VALEYEV, Rafael' Mirgasimoviç: *Voljskaya Bulgariya, Torgovlya i Dnejno-vesovye Sistemi IX-n. XIII. vv.*, İzd. Fest, Kazan 1995.
- VALEYEV, Rafael': *Razvitie Torgovli Povolj'ya i Priural'ya v Epohu Srednevekov'ya*, İzd. Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2012.
- VALEYEV, Rafael': *Torgovlya i Torgovie Puti Srednego Povolj'ya i Priural'ya v Epohu Srednevekov'ya (IX-n. XV vv.)*, İzd. KGU, Kazan 2007.
- VALEYEVA-SULEYMANOVA, Guzel': "Bulgarskoe İskusstvo", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- YAŞA, Recep: "Selçuklularda Saçı Geleneği", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 200, İstanbul 2003.
- YEGOROV, Andrey Vladimiroviç: "Bulgarskie Materialı Gorodişa İdnakar: K Voprosu o Tyurkoyaziçnom Komponente v Sostave Naseleniya", *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 4 (10), 2014.
- YÜCEL, Mualla Uydu: *İlk Rus Yüklüklerine Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007.

YUSUF KADIR HAN GAZİ TEZKİRESİ

Uygurca Neşre Hazırlayan: **Abdureşit MUHAMMED - Muhammed OSMAN**
Türkiye Türkçesine Aktaran: **Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM***

Öz

“Yusuf Kadir Han Gazi Tezkiresi”, Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han’ın (1024/25-1032/33) iktidara gelmeden önceki devirlerden, iktidarından ve Doğu Türkeli’nde İslam’ın yayılmasından bahseden çok önemli bir kaynaktır. Bu tezkiye, büyük ağabey Hasan Buğra Han Gazi ve onun batıya seferleri, onun Hoten muhasarası, Yusuf Kadir Han’ın iktidara gelişi, Orta Türkistan’daki faaliyetleri, Kaşgar ve Hoten’deki İslam mücadeleleri ve bölgenin İslam’a girişi gibi Doğu Türklüğünün merkezlerinde İslam’ın yayılmasına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kaynak, Doğu Türklerinin İslamlaşma sürecini anlatmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yusuf Kadir Han Gazi, Karahanlılar, İslamlaşma, Doğu Türkleri.

Yusuf Kadir Khan Gazi’s Biographical Anthology

Abstract

“Yusuf Kadir Khan Gazi’s Biographical Anthology” is a very important resource that talks about the spread of Islam among Eastern Turkic lands and describes the times before the Karakhanid ruler Yusuf Kadir Khan (1024/25-1032/33) came to power. The anthology contains important information about the Khan’s older brother Hasan Bughra Khan Gazi and his expeditions to the west, his siege of Hoten, coming to power of Yusuf Kadir Khan, activities in Central Turkestan, struggles in Kashgar and Hoten and their entry into Islam, and the spread of Islam among Eastern Turks. The source narrates process of Islamization of Eastern Turks.

Keywords: Yusuf Kadir Han Gazi, Karakhanids, Islamization, Eastern Turks.

Aktaranın Notu

Burada sunulan tezkiye metni, *Aksu Kedimki Kitablar Tetkikati*, 4. cilt, Aksu, 1989, s. 1-27’de yer almaktadır. Bu Uygurca metnin pek bilinmediği,

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

tarih araştırmalarında kullanılmadığı anlaşılmıştır. Bu yüzden alana katkı sağlamak maksadıyla, bir tarih metni olarak kullanılabileceğini düşündüğüm Yusuf Kadir Han Gazi Tezkiresi'ni Türk ilim alemine tanıtmaya karar verdim. Eserin tarih metni olarak kullanılabilirliğine dair bazı işaretler bulunmaktadır. Metnin tarihi silsile ve mantık bakımından güvenilirliği söz konusudur. Yer ve kişi adları, şecereler doğrudur. Hadiselerin tarihi vakalara, zikredilen hicri tarihler ise tarih kayıtlarına uygundur. Metinde Türk, Türkistan dışında çok nadir görülen Orta Türkistan, Doğu Türkistan adları geçmektedir. Ayrıca metinde gaza fikrinin, vatan fikriyle beraber yürümesi ve Türkistan mefhumunun varlığı çok önemlidir. Doğu Türklerinin Müslümanlaşması üzerine bilgiler veren bu önemli kaynağını tam metnini serbest usulle, neşredenlerin notuna da yer vererek dikkatlerinize sunmak istiyorum.

Neşre Hazırlayanların Notu

Dikkatlerinize sunulan “Yusuf Kadir Han Gazi Tezkiresi” adlı bu kıssa, “Adsız Külliyyat” adlı tezkire külliyyatından alınmadır.

“Adsız Külliyyat” olarak adlandırılmasının birkaç sebebi vardır. Her şeyden önce bu büyük hacimli tezkire, kıssa, nasihatname, kasideleri toplayan eserin adı yoktur. El yazma külliyyatı içindeki her bir tezkire, kıssa, destanların da müellifi belirtilmemiştir. Bu tezkireleri, kıssaları toplayan, bu büyük hacimli eseri meydana getiren kişinin adı, lakabı, soyu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Dördüncü olarak, bu eserin çıkarıldığı adsız kabrin sahibi bilinmemektedir ve öğrenmek de mümkün değildir. Bu büyük hacimli tezkire, kıssalar külliyyatı bu yüzden “Adsız Külliyyat” olarak adlandırılmıştır. Adsız bir kabirden çıkarılan bu “Adsız Külliyyat”, İslam gazavatnamelerini, kıssalarını, meşhur tezkirelerden kendine göre toplamıştır. 542 varaktır, cildi kara deridendir, 16 formalık Hoten kağıdına 13 satır düzenli, kamyş kalemle güzelce yazılmıştır. Yazı şekline bakarak bu külliyyattaki tezkireleri toplayıp yazan kişinin devrinin usta hattatlarından biri olduğunu düşünülebilir. Eser, Çağatay dilinde yazılmış olup harfleri biraz silikleşmiştir. Kitabın kağıdı da sararmış, aşınmaya başlamıştır. Hatta başı ve sonundaki çoğu sayfa yırtılmıştır. Bu külliyyatın kabir içinde asıl sahibi ile uzun yıllar kaldığı anlaşılıyor. Külliyyat olarak adlandırılmasının sebebi dokuz tezkireden meydana gelmesidir:

- 1) Hazreti İmamlar Tezkiresi,
- 2) Ebu Nasır Samani'nin Tezkiresi,
- 3) Yusuf Kadir Han Gazi Tezkiresi,
- 4) Rahetul Kulup,
- 5) Destan Padişah Zerkum,
- 6) İmam Muhammet Hanife Hakkında Vakalar,
- 7) Ehtem Reziyalahu Enhu Hakkında Kıssa,
- 8) İmam Battal Gazi Hakkında Destan,
- 9) Fatma Hakkında Kıssa,

gibi tezkire, kıssa, destan ve didaktik eserlerdir. Bu parçaları kaleme alan hakkında en küçük bir iz yoktur.

1985-87 yıllarında bazı tarihi eser hırsızları, kaçakçılar, altın tüccarları bölgedeki eserleri sistematik bir şekilde kaçırmıştır. Az sayıdaki cahil ama tarihi eserlerin tarihi ve siyasi kıymetini iyi bilen kişiler bu eserleri almak üzere en eski kabristanlıklara gidip, kabirleri açıp çok kıymetli eserleri çalıp satmışlardır. Kadim Dolan şehri harabesi etrafındaki kabirler bozulmuş, açılmış ve birçok eser böylece kaybolmuştur.

Neşre hazırlanan “*Yusuf Kadır Han Gazi Tezkiresi*” adlı tezkire, bilinmeyen şahısların kabirden çalması, satması, elden ele dolaşması ve nihayetinde yetkililerin eline geçmesi neticesinde bulunan “*Adsız Toplam*” adlı kitapta yer almaktadır.

“*Yusuf Kadır Han Gazi Tezkiresi*” adlı bu el yazmasında Karahanlı İslam Hanlığı’nın kurucusu Satuk Buğra Han’ın vefatından sonra Hoten’i merkez yapan Uygur Budist ordularının muhasarasıyla karşılaşması, Satuk Buğra Han’ın oğlu Hasan Buğra Han’ın Kaşgar’ı merkez yapıp Uygur İslam Hanlığı’nı korumak için Budist ordulara karşı savaşması ve bu savaşta şehit olması, Budist orduların Kaşgar’ı işgal etmesi, Genç Yusuf Kadır Han’ın Madain’e varıp Peygamber Aleyhisselam’ın neslinden olan İmam Nasreddin, İmam Muhiddin, İmam Zuhridin, İmam Kevmiddin gibi İslam padişahlarından büyük askeri yardımlar alıp Kaşgar’ı Budistlerden geri alması, Hoten merkezli Uygur Budist orduları ile kanlı savaşlara tutuşması, sonunda birleşmiş olan Budist orduları karşısında galip gelmesi, Hoten bölgesini İslamlaştırması, putlara tapılan Hoten’i Karahanlı topraklarına katması anlatılmaktadır.

Tezkirede yine Peygamber Aleyhisselam’ın neslinden İmam Hepten’in oğulları hazreti dört imam bu kısımdaki İslam gazalarında şimdiki Keriye diyarında şehit oldu diye kaydedilmiştir. Bununla ilgili Molla Niyaz Hotani’nin yazdığı “*Dört İmam Zebihullah Tezkiresi*” adlı şiire müracaat edilmiştir.

Hepimize malumdur ki Karahanlılar Sülalesi Uygur tarihinin en güçlü devletlerinden birisi olup, İslam dininin yayılmasında mühim rol oynamıştır. Karahanlılar Sülalesi, hakimiyetindeki bölgelerde mecburi iskanlarla, göçlerle İslam dinini yaymışlardır. Buda müritlerini zorla Müslüman etmekle kalmamış, istila vasıtasıyla İslam dinini başka bölgelere de götürmüştür.

Satuk Buğra Han, Samaniler Sülalesi’nin şehzadesi Ebu Nasır Samani’nin tesiriyle İslam dinini kabul ettikten sonra evladı ve etrafındakiler İslam’a girmiştir. Karahanlıların devlet dini İslam olmuş, gazayla bütün Orta Türkistan ve Kaşgar bölgesini İslam tuğu altında birleştirmiştir. Uygur Özerk Bölgesi’nde ilk İslam kültürü, Buda kültürünün üstüne basıp yerleşmiştir. Bu çağda Hoten ile Turfan’ı merkez alan İdi Kut Uygur Hanlığı’nda Buda dini, devlet diniydi. İslam dininin tesiri bu diyarlara henüz ulaşmamıştı. Satuk Buğra Han, İdi Kut Hanlığı’na karşı yaptığı sefer esnasında hastalanıp hicri 344’de (miladi 955-956) vefat etti ve Atuş’taki ebedi istirahatgâhına gömüldü.

Satuk Buğra Han’ın vefatından sonra İslam dininin karşısında duran Hoten Budistleri, Tibet Budistlerinin yardımcılarıyla birleşmiş ordularla harekete geçtiler. Bunlar güney taraftan hücum ettiler. İdi Kut Uygur Hanlığı’nın Budist orduları ise kuzeyden ilerlediler. Kaşgar şehrini kuşatıp aldılar. Yarkend gibi yerlerdeki Müslümanlar da İslam dininden vazgeçip tekrar Budist oldu-

lar. Yeni tahta çıkan Hasan Buğra Han Gazi, Budist ordular ile yapılan savaşta şehit oldu. Budistler Kaşgar şehrine hakim oldular. Genç Yusuf Kadir Han Gazi, Madain şehrine varıp imamlardan yardım istedi. İmamların yardımı ile teşkil edilen büyük bir ordu Kaşgar şehrini geri aldı ve Hoten'e doğru ilerleyip orayı zapt etti. Hoten Budistlerini İslam dinine soktu. Böylece Karahanlı toprağı Kaşgar, Yarkend, Hoten Yedi Su ve Seyhun ırmaklarının doğu kısımlarına uzanıyordu. Payitahtı Kaşgar oldu.

Bu tezkire, o vakitteki Uygur Özerk Bölgesi'nin güney kısmının siyasî, iktisadî, içtimai tarihi, dinî tarihi, arkeolojisi, yer adları tarihi, halkın içtimai hayatı ve kültürü için mühim bir kaynaktır.

Tezkireyi neşre hazırlamada, Çağatay dilindeki transkripsiyon esaslarına göre hem anlaşılabilirliğe dikkat edildi, hem de asıl nüshaya sadık kalındı.

TAM METİN

Yusuf Kadir Han Gazi Tezkiresi

Bismillahirrahmanirrahim,

Hudayi Taala, Satuk Buğra Han'a dört oğul, üç kız verdi. Onlar Hasan Buğra Han, Esen Buğra Han, Osman Buğra Han, Hüseyin Buğra Han; Alanur Hanım, Nesep Türkan Hanım, Zileyha Bikim (Begim). Bu üç melikeye Allah Taala gölge gibi hoş güzellik, hoş mizaç, hoş gönül, feraset verdi. Alanur Hanım, temiz, güzel, bilgili idi. O, olgunluk çağlarında bir gece ibadetten sonra yattı, uykuya daldı. Göğre bir damla "nur" düştü, melikenin vücudu titredi, bunun üzerine uyandı. Dokuz ay, dokuz günden sonra Hoşur (Muharrem) ayının onuncu günü Cuma namazı vaktinde bir oğlan dünyaya getirdi. Bu oğlanın yüzü kızıl, iki kaş birleşik idi. Bu ahvalden haber alan Satuk Buğra Han öfkelenildi: "Bu işin aslını bulun" diye emir verdi. Ulema, ahundlar, Alanur Hanım'a sorduklarında Alanur Hanım başından geçeni söyledi. Geldiklerinde bebeğin bir eliyle avret yerini kapattığını gördüler. Hayranlıkla bakıp şöyle düşündüler: "Bu, Hazreti Ali Şahı Merdani'nin kerametindedir, bebek Hazreti Ali'ye mensuptur, adı 'Seyid Ali Arslan Han' olsun." Melike bu oğlanı büyütüp yetiştirmeyi arzuladı. Oğlan beş yaşında mektebe vardı. Yedi yaşına girdiğinde Alanur Hanım şeriat yoluyla Toka Baba Buğra Han'a nikahlandı. Bundan üç oğul doğurdu. Bunlar, Muhammed Arslan Han, Yusuf Aslan Han, Kızıl Arslan Han idiler. Nesep Türkan Hanım ise Sultan İlkimaz ile evlendirildi. Ondan bir kız doğdu. Onu Seyid Kemaleddin Mecnun'a nikahladılar. Bundan Sultan Burhaneddin Kılıç doğdu. Çok evliyalar onun evladından çıkmadır. Küçük kızı Zileyha Bikim, Seyid Celaleddin Bağdadi'nin küçük oğlu Seyid Bahaeddin'e nikahlandı. Onun evladı Muhammed Burci lakaplı "Hoca Muhammed Şerif Pir" idi.

Hudayi Taala Hasan Buğra Han Gazi'ye bir oğul, bir kız verdi. Bunlar, Yusuf Kadir Han Gazi, Hediye Türkan Hanım'dır. Hediye Türkan Hanım, Seyid Celaleddin Bağdadi'nin büyük oğlu Seyid Alaaddin ile nikahlandı. Hudayi Taala, ona üç oğul verdi. Onlar, Mirziyaddin, Mirseyid Haşim, Mirseyid Halil Kaşgari'lerdir. Kaşgar'ın seyidleri, Seyid Alaaddin'in evladıdır. Semerkant seyidleri (hocaları) Seyid Kemaleddin Mecnun'un evladıdır. Taşkent seyidleri (hocaları) Seyid Bahaeddin'in evladıdır.

Hasan Buğra Han Gazi'nin Padişahlık Devri

Hazreti Sultan Satuk Buğra Han, şahadet şerbetini içtikten sonra büyük oğlu Hasan Buğra Han Gazi padişahlık tahtına oturdu. Bu çağlarda da imana gelmeyen Uygur padişahlarından Cokta Reşid, Nukter Reşid, Çikalı ve Halhalı Maçın, Hazreti Sultan Satuk Buğra Han Gazi'nin vefatını haber aldıktan sonra 130 bin kişilik bir orduyla Maçın'den (Hoten'den) gelip Kaşgar toprağını kuşattılar. Kaşgar'da kıtlık başladı, halk açlığa duçar oldu. Müslümanlar çok sıkıştılar. Hasan Buğra Han Gazi sonunda Seyid Ali Arslan Han Gazi ile birlikte oğlu Yusuf Kadir Han Gazi'yi kendisine katıp 40 bin kişiyle şehrin sırtına çıktı, düşmanın üzerine yürüdü. Kafirler harekete geçtiler, Cokta Reşid meydana çıktı. Seyid Ali Arslan Han Gazi aslan misali öne atıldı. Cokta Reşid'in önünde durup şu şiiri okudu:

Ben bugün Huda'ya kıldım tevekkül
Ey yavuz pis kafir kendini göster
Elimde kılıç altımda düldül
İmana gel bu yahşi fırsat
Bastırıp geldik, kötü niyetine yetmedi zor
Herkes görünse oyna kal
Müslüman ehline yetmez zeval.

Cokta Reşit, iman davetini ret etti, Hazreti Seyid Ali Arslan Han Gazi'ye mızrak çıkardı. Bununla beraber mızrağı Hazreti Seyid Ali'ye doğrultmadı. Bu kafir kılıç, mızrakla benim diyen yiğitleri yenip nam salan biriydi, ama bu kez böyle bir gücün karşısında aciz kaldı, kellesinden korktu, kılıç sallamadı, başını kafirlere doğru çevirip kaçtı. Seyid Ali Arslan Han Gazi ardından onları kovaladı, kafirlerin içine daldı, orada cenk etti, oradan buraya, buradan oraya atını sürdü, bir demde beş yüz kafiri cehenneme gönderdi. Kalan askerler Seyid Ali Arslan Han'dan medet diledi, kafirler üstüne döküldüler, bu cenkte Müslümanlardan Mahmud Kuddus, Mevlana Mahmud Ali, Derviş Muhammedi, Sultan Derviş, Hoca Abdükerim gibi bahadurlar şehit oldular. Kafirler kendilerinin mağlup olduklarını, sefil ve perişan hale düştüklerini görüp cengi bıraktılar. Seyid Ali Arslan Han'ın başındaki İslam ordusu cenk meydanından çıkıp ordugaha çekildiler. Bu gece zafer şenliği tertip edildi.

Ertesi sabah, ezan sesi kafirleri titretti. İki taraf yine hücumla geçtiler, Yusuf Kadir Han Gazi, Padişah Hasan Buğra Han'ın önüne gelip şöyle dedi: *"Ey padişah-ı cihan, ata, yalnız başım, akar kanım şehitler için, nazire olsun diye fakir oğlunuzun cenge girişine icazet verin, kafirleri yerle yeksan edeyim!"* Padişah Hasan Buğra Han evvel Huda'ya, sonra Resulullah'a, Sultan Satuk Buğra Han Gazi'nin ruh-i paklarına dua etti, icazet verdi. Genç Yusuf Kadir Han Gazi, ok gibi fırlayan atına binip meydana girdi, bir beyit okudu.

Kafirlerden hiçbir kişi cenge girmeye cüret edemezken birden hepsi hücumla geçti. Müslümanlar da boran gibi atılıp kafirlere üzerine yürüdüler. Cenk o kadar sert oldu ki kafirlere cihan karanlık gibi geldi. İmdat feryatları göğü kapladı. Çok sayıda silah, alet, deve, at, sürüyü ganimet alan Müslümanlar cengi zaferle sonuçlandırıp döndüler. Kafirlerden 700 kişi cehenneme

yollandı. Müslümanlardan 60 kişi şehit oldu. 20 kişi yaralandı. Bu geceyi Müslümanlar güçlü ve yürekli, kafirler ise ah feryatlarıyla geçirdiler. Tan ak ışıklarını ufka yayarken, ezan sedası yankılanıyordu. Müslümanlar namazlarını kıldılar, yemeklerini yediler, yine cenge çıktılar. Kafirlerin sayısı azalıyor, Müslümanların sayısı gittikçe artıyordu. Bu arada Seyid Celeddin Bağdadî'nin büyük oğlu Seyid Alaaddin'e katılmış Hüseyin Feyzullah Hocamî'ye 15 bin kişilik bir orduyla şehri tutma emri verildi. Hasan Buğra Han'ın kendisi cenk meydanına girdi. Meydanda oradan buraya at koşturdu, kendisine karşı bir pehlivan çıkmaması üzerine kafirlerin arasına daldı. Bu cengi gören gökteki ve yerdeki ferishteler, "aferin" dediler. Kafirlerin kanı sel gibi aktı, İslam askeri Hasan Buğra Han 1500 kafiri öldürüp cehenneme gönderdi. Nice bin kafiri yaraladı. Hasan Buğra Han'ı korumak için kafirler cenge tutuşan Müslümanlardan 100 kişi şehit oldu. Müslümanlar çok ganimet elde ettiler. Zaferle coştular, karargaha döndüler. Bütün Müslümanlar bayram ediyordu. Kafirler ise vehim ve acı içinde kıvrandılar. Bugün de kendi yerinde oğlu Yusuf Kadir Han Gazi'yi koyan Padişah Hasan Buğra Han Gazi meydana çıkıp mertlik çağrısında bulundu ve bir şiir okudu.

Kafirler safındaki Çikalı, Hallalı Maçın meydana çıkıp Hasan Buğra Han'a kılıç çektiler. Hasan Buğra Han hemen kafirin elindeki kılıcı çekip aldı, o kafiri deşmek istediğinde, onlar hilekarlıkla kaçtılar, kafirlerin safına girdiler. Kafirlerin hepsi saklandılar ve ardından Hasan Buğra Han'a hücum ettiler. Bu yandan Müslümanlar sel gibi akıp kafirleri bastılar. Kafirler vaktinden önce cengi durdurma narasını çaldılar. Her iki taraf kendi yerlerine çekildi. Padişah Hasan Buğra Han zaferle ordugahına döndü, cenk tozundan özünü pak kılıp istirahat etti. Biraz yemek yedi, Kuran okudu, sevabını şehitlerin ruhuna bağışladı. Bu gece Padişah Hasan Buğra Han emir-serdar beylerini toplayıp meclis (kingeş) düzenledi. Bütün İslam askerleri kafirlere hep birden hücum etmek için yemin ettiler. Seyid Ali Arslan Han Gazi ile Yusuf Kadir Han Gazi, Huda'dan zafer niyaz ettiler, geceyi zikirle geçirdiler. Tanın ağarması, sabah ezanı ile birlikte İslam askerleri sabah namazından sonra heybetli bir saf kurdular, kafirler bunu görür görmez karıştılar, şehitler kanında beliren, altın gibi ışyan ufuk vaktinde Padişah Hasan Buğra Han zafer kutlamaları yapmak için emir verdi. Naralar, avazları yankılandı. Hasan Buğra Han'ın arkasından İslam askerleri kafirlere hücum ettiler, mızrak ve kılıçlar birbirine girdi. Öyle bir cenk oldu ki kanlar sel olup aktı. Kafirler dayanamayıp Yengisar yoluna doğru kaçtılar. İslam askerleri bir menzil kovalayıp çok ganimet yığdılar. Kaşgar şehrine zaferle geri döndüler. Padişah Hasan Buğra Han öz tahtına oturdu. Açlık sona erdi, halk dinç imanla hayatını yaşamaya başladı. Lakin, düşmanın yine de gelip hükmetme isteği vardı. Bu yüzden Hasan Buğra Han dikkatliydi. Kaşgar'da Hazreti Hasan Buğra Han Gazi 90 bin kişilik bir ordu topladı, Seyid Ali Arslan Han Gazi'yi askerinin başına getirdi, şöyle dedi: "Ey oğlum sizi önce Huda'ya, sonra Hazreti Resulullah'a, sonra Hazreti Sultan Satuk Buğra Han Gazi atama emanet ediyorum. Kafirleri kovalayıp Türkistan diyarını bu pisliklerin kirli ayaklarından pak kılınız."

Seyid Ali Arslan Han Gazi tüm yüreğiyle kabul etti. İslam askerinin başına geçti. 90 bin İslam askeri, kafirleri kovaladı, cenk ede ede Ötenk Karar adlı yere geldiler. Bu yerde ileri kaçıp sığınan birkaç bin kafir vardı. Kaçıp gelenler onlara katılıp birlikte İslam askerine darbe vurmaya harekete geçtiler. Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin komutasındaki İslam askeri, kafirlerin hücumunu tarumar etti. Sert cenk birkaç gün devam etti. Seyid Ali Arslan Han Gazi at üzerinde kılıcıyla çok kafiri cehenneme gönderdi. İslam askeri galip geldi. Kafirlerin mağlup olduğu anlarda onların cengi durdurma için atılan naraları duyuldu. Her iki taraf kendi yerine çekildi. Kafirlerin padişahları Çikalı, Halhalı Maçın meclis tertip edip şöyle dediler: *“Ömrümde Seyid Ali Arslan Han gibi kahramanını görmedim, kılıcı vursam kılıç varmıyor, ümud atsam kâr etmiyor, mızrak fırlatsam o da fayda etmiyor. Bundan malum oldu ki ona bıçak işlemediğinden bunun çaresini bulmazsak birkaç günden sonra bizi kılıçtan geçirecek. Kaç günden beri, hiç kimse yalnız çıkamadan duruyor, nasıl yapmak lazım? Seyid Arslan Han Gazi'ye nasıl yapılırsa bıçak işleyeceğini bilen kişiye boyuna denk altın vereceğim.”* Çikalı'nun serdarlarından hiç kimse ses çıkarmadı. Bu kafirlere arak-şarap tutan bir yaşlı tellal büyücü vardı, bu sözü işitip Çikalı'nun karşısına çıktı. Kendisini tanıttı. *“Dediğiniz her bir işin türlü çareleri vardır.”* dedi. Çikalı, buna inanıp ona yol verdi. Bu yaşlı tellal bir eline asa alıp, boynuna tespih asıp, kara peçe ve ak başörtüsü takıp kendisini Allah yolunda imiş gibi gösterdi. İslam askerleri arasına karıştı. Seyid Ali Arslan Han'ın odasını süpürüp su serpti. Yalandan ibadet yaptı. Böylece Müslümanların güvenini kazandı. Devamlı yumuşak dille, namazdan sonra oturup geceleri Kuran tilaveti yaptı. Seyid Ali Arslan Han bir gün habersiz geldi. Birkaç gün de kafirler cenge çıkmadı. İslam askerlerinin gazası aşmıştı. Seyid Ali Gazi'den serdarların biri, *“Hazreti padişahın kendilerine nasıl bıçak işlemektedir?”* deyip onun sebeplerini merak etti. Seyid Ali Arslan Han: *“Bana hiçbir zaman bıçak değmedi, lakin namaz kıldığım esnada derim su gibi eriyor, bu esnada bedenime iğ batırıldı gibi geliyor.”* diye cevap verdi. Çadır eşığının direğinde duran tellal bu sözleri duydu. Bu esnada Çikalı ve Halhalı Maçın İslam askerlerinin ani hücumundan korkup uyumuyorlardı. Gözlerini yumsalar Seyid Ali Arslan Han Gazi kılıcını gösteriyordu. Birden pis tellal geldi, duyduklarını Çikalı'ya söyledi. O ise çok mutlu oldu. Büyücü tellala çok altın verdi.

Kıssa: Yaşlı tellalın kaybolup gitmesi hiç kimsenin dikkatini çekmedi, hiç kimse sormadı da. Seyid Ali Arslan Han Gazi, perşembe günü aş pişirtirip oradaki İslam askerlerine dağıttı. Sevabını şehitlerin ruhuna bağışladı. Sonra askerlere sefer emri verdi. İslam askerleri heybetli saflar teşkil ettiler. Nice zamandan beri cenge girmekten korkan kafirler, bu ahvali görüp korku içinde kaldılar. Çikalı, Halhalı Maçın askerlerine saf tutmalarını emretti. Seyid Ali Arslan Han Gazi nara atıp atını kafirlerin üstüne sürdü. Kah kılıç kah mızrak, kah ok-yay, kah ümud ile kafirleri öyle kırdı ki adam kelleleri yer yüzünü kapladı. Kanlar oluk oluk aktı. Oradaki İslam askerleri Seyid Ali Arslan Han'ın arkasında kalan kafirlere yöneldiler. Biraz Müslüman şehit oldu. Halhalı Maçın, cengi durdurma narası attırıp askerini karargahına çekti. İslam askerleri kendi

yerlerine çekildiler. Yemekten sonra Kuran okudular. Sevabını şehitlerin ruhuna bağışladılar. Sonra bu geceyi Huda ile geçirdiler. Böylece 40 gün geçti. Sonra çarpışma başladı, sayısız kafir öldürdüler. İslam askeri de bine yakın şehit verdi.

Kıssa: Çikalı, Halhalı Maçın deminki yaşlı tellalın alıp getirdiği haberi nasıl unutulardı. Her namaz vakti olduğunda bir teşebbüse meyletiler lakin yürekleri basıp karınca kadar cüret edemediler. Bu şom tellal kafir nihayetinde sabah namazı geçtikten sonra içeri girmeye niyet etti. Huşur ayının 10. günü tan ağarırken, İslam askeri ezan okunduğunda bütün askerler sabah namazının sünnetini kıldılar. İmama tabi olup farzı kılmaya başladılar. Rükua erdiklerinde imam sure okurken Çikalı, İslam askerinin namaza durduğunu haber alıp askerlerinin başına geçti, herkesi safa dizdi ve İslam askeri arasına daldı. Bıçakla Müslümanları bir bir şehit etti. Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin mübarek boynuna kılıç vurdular.

O gün kıyamet gibi oldu. Yer ve gök titredi, alemi karanlık kapladı. Başsız kalan Müslümanlar dört bir yana kaçtılar. Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin refikası Bibi Meryem Hanım, köle kızlarıyla ile ah etti, yakarıp nice kafirleri öldürdü. Kafirler onları kuşattı. Nur-i iman ile hareket eden Bibi Meryem Hanım öyle ki, yeryüzünden taştı. Kafirler köle kızları şehit etti. Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin şehit oluşuyla İslam askerleri mağlup oldular.

Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin Defnedilmesi

Hazreti Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin şahadet haberi Kaşgar'a geldi. Padişah Hasan Buğra Han Gazi, Esen Buğra Han, Yusuf Gazi Han Gazi ve oradaki İslam ahalisi hazır bulundular, bunların narası yeri göğü aldı. Deniz-göl, dağ-taş yaş döktüler. Yas tutulduktan sonra 2 bin koyun, 200 deve, 500 inek kesilip Kaşgar Müslümanlarına nezir kılındı. Nezirden sonra Kuran okundu ve sevabı şehitlerin ruhuna bağışlandı.

Kıssa: Padişah Hasan Buğra Han 60 bin asker toplayıp intikam almak için yürümeye başladı. Hazreti Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin şehit olduğu yere geldiklerinde Hasan Buğra Han'ın gözünden yağmur gibi yaşlar düştü. Durup cede baktı. Nurlanıp yatan Seyid Ali Arslan Han'ın teninden gözünü ayırmadan ah çekip sessizleşti. Biraz sonra gazaplanıp eline kılıç adı ve Çikalı'nun askerlerine hücum etti. Oradaki İslam askerleri padişahın Allahu Ekber diye nara atmasını duyunca kafirlerin üstüne atıldı. Bir taraftan Hasan Buğra Han Gazi, Allahu Ekber diye kafirlere kılıç sallıyor. Diğer taraftan Allahu Ekber diye İsen Buğra Han Gazi kafirleri ümud ile parça parça etti. Yine bir taraftan Allahu Ekber diye Osman Buğra Han Gazi atıyla kafirler ezdi, bir taraftan Yusuf Kadır Han Gazi Allahu Ekber deyip kafirlerin başına gürzle vurdu. Çikalı, Halhalı Maçın, Cokta Reşid, Nukter Reşid sonunda dayanamayıp 10 bin adam ile Maçın (Hoten) tarafına doğru kaçtılar. İslam Askerleri bunları kovaladı. Nice gün yol alıp Kökyar (hazırlayanın notu: Şimdiki Kağılık nahiyesinin güneybatısındaki dağlık bölgedir) adlı yere geldiler. Yedi gün sert bir cenk oldu. Sultan Yusuf Buğra Han'ın küçük oğlu Osman Buğra Han 60 kişi ile bu yerde şehit oldu. Kafirler yine mağlup olup Maçın'e doğru kaçtılar. Ordu Yarkend şehrine vardı. Halka imanı gösterdiler. Büyük-küçük herkes iman edip Müslüman oldu. Pa-

dişah Hasan Buğra Han Yarkend halkına dua etti. Böylece dua icabı Yarkend şehrinde herkes perişan olmadı. Yarkend şehrine hoca Abdulsamet Kaşgarî, hakim yapıldı. Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin şehit olduğu yere geldiler. İslam askerleri musibet kaygısıyla yığılıp çömdüler. Hasan Buğra Han nezir hazırlattı. Bu yerdeki avam halka ve İslam askerlerine aş dağıttırdı. Kuran okundu, sevabı oradaki şehitlerin ruhuna bağışlandı. Hazreti Hasan Buğra Han Gazi, nasıl yapılırsa iyi olur diye sorup duruyordu. “Şehit olduğu yere defnet” diye gaitpen ses geldi. Cesette baş yoktu. Etrafta aradılarsa da başı bulamadılar.

Kıssa: Hasan Buğra Han, mübarek başın bulunamamasından sonra yerde yatan adsız şehitlere bakıp, ah çekip yığıldı. Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin bedenini o yerde defnettiler. Diğer şehitlerin cesetlerini nasıl yapacağını düşünüyordu. İslam askerlerinin serdarları padişah Hasan Buğra Han'a bakıp “dua etseniz, biz amin deyip münacat etsek, duanız vaciptir. Böylece müşkül iş kolay olur.” dediler. Hasan Buğra Han Gazi başını geri atıp gözlerini göğe dikti, dua etti. Müslümanlar “amin” dediler. Duadan sonra bir karanlık peyda oldu. Sert bir boran çıktı. Bir saat sonra boran azaldı, yeryüzü eski hâline geldi. Askerler ve diğer ulu zatlar etrafa baktığında şehitler üzerine kum yığılıp onların gömüldüğünü gördüler. Bu yüzden bu yer Kum Şirkigan (“Kum Serilen”) adını aldı. Padişah Hasan Buğra Han, Seyid Ali Arslan Han Gazi'nin mezarını yaptırdı. Hoca Eyub'u baş şeyh yapıp, 40 kişiyi hizmetkar olarak oraya bağladı. Beş köy etrafındaki yerleri, bir çarek (yaklaşık 9 kg) tohumluk yeri, bir miskal altına satın alıp bahçe yaptırdı ve “sizler bu mezara hürmetle iyi bir şekilde bakın, Ali Arslan Han Gazi'ye ve şehitlere dua edin, mum ışıklarınızı söndürmeyin” dedi. Bu mezarlara Kaşgar halkı idam derler. Seyid Ali Arslan Han'ın şehit olduğu zaman hicri 389 yılı (miladi 998-999 yılı) Huşur (Muharrem) ayınının 10'u Cuma günü idi.

Kıssa: Padişah Hasan Buğra Han, Seyid Ali Arslan Han'ın bedenini defnetti. Mübarek başı ise bulunamadı. İslam askerleri Kaşgar'a döndüler. Melike Ala Nur Hanım, kardeşi Hasan Buğra Han'dan bu haberi işitip üzüntüyle sarıldı. Hasan Buğra Han Gazi'nin başı etrafta arayıp bulamamasından sonra Ala Nur Hanım Mekke'ye gitti. Mekke-i mükerrermede 40 gün tavaf etti. Ağlaya ağlaya yığılıp Huda'ya Taala'ya müracaat etti. “Çınar direkli dam nerede ise baş o yerdedir” sözü müjdelendi. Ala Nur Hanım, haremnden dönüp Hasan Buğra Han Gazi'ye bu müjdeyi bildirdi. Hasan Buğra Han Gazi, devlet erkanı ile çıkıp çınar direkli olan üç damı aradı. Bu yer bulundu. Hasan Buğra Han mübarek başın bu yerde olduğuna inanıyordu, mezar yaptırdı, tuğ-alem diktirdi, 40 hizmetkarı ve bir şeyhi buraya tayin etti. Nezir kıldı. Seyid Nasır Hoca'yı baş şeyh olarak atadı. 25 kişiyi ona yardımcı yaptı. Bundan itibaren bu yer Devlet Bağ olarak adlandırıldı. Ala Nur Hanım vefat ettikten sonra bu yere defnedildi. Devlet Bağ'daki bu mezar Orda Hanım adıyla bilinir.

Hasan Buğra Han Gazi'nin Batıya Seferi

Padişah Hasan Buğra Han Gazi, 12 yıl tahtta oturdu. Onun zamanında İslam dini yükselişe geçti, güçlendi. Ulema, namaz kılmayan kişileri gördüğünde sertçe azarlıyordu. Şeriatı koruyup İslam'ı abat kıldılar. Bir çarek (yaklaşık 9 kg) aşlığı, 10 tiyine (kuruşa) alan kişiler yok oldu.

Kıssa: Padişah Hasan Buğra Han, bir gün tahtında oturuyordu. Mevlana Sadeddin Kaşgari huzura gelip, “Orta Türkistan’dan 100 atlı elçi geldi. Sizinle görüşmek istiyorlar.” dedi. Elçilerin girmesine icazet verildi. Hoca Abdullah Türkistanî, Hoca Ebubekir Taşkendi huzura geldiler. Hoca Abdullah Türkistanî, Hoca Ebubekir Taşkendi Hasan Buğra Han’ı selamladılar şöyle dediler: “Ey alem padişahu, Türkistan diyarı kafırlığe yenildi, hazretlerden yardım istemeye geldik.”

Padişah Hasan Buğra Han birkaç on bin askeri topladı, Kaşgar’ın idaresini Hüseyin Feyzullah Gocam ile Ebulkasım Kaşgari’ye emanet etti ve debdebe ile batıya doğru sefere çıktı. Hüseyin Buğra Han Gazi, İsen Buğra Han Gazi, Yusuf Kadir Han Gazi tuğ-alemleri birbiri ardına dizdirip öz askeriyeye saf tuttu. İslam askeri öyle bahadır ki, aslanlar gibi heybetli, kaplanlar gibi kudretliydi.

İslam askerleri epey menzil yol aldılar, Orta Türkistan’a coşkuyla girdiler. Büyük-küçük herkes kendi arzusuyla itaat etti. Padişah Hasan Buğra Han’ın önüne gelip başlarını eğdiler. Günahattan dönen halka nezir aş verildi. Padişah Hasan Buğra Han, Taşkent ve Orta Türkistan’ı itaat altında aldıktan sonra bir yaz ve kışı orada geçirdi. Askerinin hepsiyle çok şehir ve kabileleri Müslüman edip Madain şehrine vardı. Hazreti İmam Nasreddin, İmam Kevmiddin, İmam Muhiddin ve İmam Zuhridin’in huzuruna vardı. Çok hediyeler verip çok hoş bir şekilde görüştüler. Olan hadiseleri hazret padişah ve imamlara bir bir anlattılar. İmamlar dualar okuyup İslam askerine aş verdi. Padişah Hasan Buğra Han Gazi, Hüseyin Buğra Han Gazi, Yusuf Kadir Han Gazi imamlarla nice günler geceler ibadet ettiler. Sonra Hasan Buğra Han Gazi, hazreti imamların önüne gelip gaza için dua istedi. Hazret imamlar dua ettiler. Hasan Buğra Han Gazi’ye icazet verdiler. Hasan Buğra Han, askerlerini alıp yürüdü, çok yeri İslam etti. Umman diyarından başlayıp ta ki Karakurum eteklerine kadar her yeri kılıcının nuru ile İslamlaştırdı. Böylece birkaç yıl geçti.

Kaşgar Şehrinin Maçin (Hoten) Kafırları Tarafından Yine Muhasara Edilişi ve Hasan Buğra Han’ın Şehit Oluşu

Cokka Reşid, Nukter Reşid, Çikalı, Halhalı Maçin gittikten sonra mağlubiyetlerini sindiremediler. Birkaç yıl hazırlık yapıp sayısız askerle Kaşgar topraklarına yöneldiler, Kaşgar şehrini muhasara ettiler. Hasan Buğra Han Türkistan’da idi. “Kaşgar kafırstan olup gitti” diye haber aldı. Hasan Buğra Han, Yusuf Kadir Han’a “siz bu yerde kalıp, Madain’e varıp imamlara deyiniz, yardım etsinler, asker toplansınlar” diye yarlık verdi. 70 bin asker ile Kaşgar tarafına doğru ilerlemeye başladı. Böylece Orta Türkistan’dan çıktılar.

Hasan Buğra Han’ın sayısız askerle yaklaştığını haber alan Cokka Reşid, Nukter Reşid, Çikalı, Halhalı Maçin, kalabalık orduyla bir yerde gizlenip pusuya yattılar. İslam askeri ve küffar askeri karşı karşıya geldi, birkaç on cenk oldu. İslam askerinden çok kişi şehit oldu. Harap, bitik vaziyetteki Müslümanlar çok azaldılar. İslam askerleri çölde yedi gün-gece susuz, aşsız mahvoldular. Kafır askerleri gittikçe artıyordu.

Padişah Hasan Buğra Han Gazi, iki rekat namaz kılıp Allah Taala’ya sığındı, münacat edip yığıldı. Göz yaşları taş üstüne düştü. Yaş düşen yerden su peyda oldu. Müslümanlar bundan içip susuzluklarını dindirdiler. Bu yer,

Deştete Köl adını aldı. Hasan Buğra Han'ın komutasında bütün İslam askerleri hücumla geçtiler. Kafirler karşı koyamayıp kaçtılar. Kovalayıp Yengisar'a vardılar. Gördüler ki sayısız kafirler Ötenk Karar adlı yere kadar gidip durdular. Bu yerde birkaç gün vuruşup kafirleri dağ eteklerine kadar kısırdılar. Dağ eteğinden kafirler hücumla geçtiler, dehşetli bir çarpışma oldu. Bu çarpışmada askere Hüseyin Buğra Han komutanlık etti. Kafir ordusuna doğru bizzat hamle yaptı. Birkaç yerine ok saplandı, şehit oldu. Hoca Ebul Muzaffer, Ebul Mansur, Abdullah Abdurrahman gibi kahraman baturlar şehit oldular. Müslümanlardan toplam 300 kişi şehit oldu. Hasan Buğra Han'ın komutasındaki İslam askerleri, Çikalı, Halhalı Maçın komutasındaki kafir ordusuyla vuruşmaya devam etti. Kafir askerlerin sayısı gittikçe artıyordu. Kafirler vuruşta üstünlük kazanmaya başladı. Huşur ayının 10. günü, İsen Buğra Han Gazi, beş bin askerle kafirlerin üstüne yürüdü. Çokta Reşid, 10 bin adamıyla onların önüne çıktı. İsen Buğra Han şehit oldu. Beş bin askeri araya alıp bir bir şehit ettiler. Bu facia ahvali gören Hasan Buğra Han Gazi, takatsizleşip hiddetlendi, bütün İslam askerlerini yanına alarak cenge girdi. Ala Nur Hanım, yoldaşlarıyla cenge girdi ve o da şehit oldu. Gece oldu, alemleri karanlık bastı. Her iki taraf kendi yerlerine çekildi. İslam askerleri yemek yiyip Kuran okuyup sevabını şehitlerin ruhuna bağışladılar. Yine birkaç gün cenk oldu. Müslümanlardan çok kişi şehit oldu. Hasan Buğra Han Gazi kaygı içinde askerlerini ara sıra gözden geçirdi, İslam askerlerinden 30 bin kişi kalmıştı. Huşur ayının 18. günü padişah Hasan Buğra Han Gazi, bütün serdarlarını toplayıp meclis (kingeş) tertip etti. Bütün İslam askerleri hep birlikte cenge girdi, kafirleri kılıçtan geçirdi ama kendileri de bir bir şehit olmaya başladılar. Padişah Hasan Buğra Han Gazi Allahu Ekber diye nara atıp kafirlerin üstüne yürüdü. Çok kafiri öldürdü. Nice oklar ona isabet etti. Halsizleşip düştü. Nukter Reşid kılıcını çekip Padişah Hasan Buğra Han Gazi'nin başını bedeninden ayırdı. O'nun şehit olmasından sonra kafirler bulut gibi yığılıp Hüseyin Gazi Buğra Han Gazi'nin komutasındaki İslam askerlerini bir bir şehit ettiler. Cihan karanlıklaşmış, yer gök feryat etti. Dört bir yan musibet kaygısına gömüldü. Kafirler galibiyetleri ile coştular. Çokta Reşid, Nukter Reşid, Çikalı ve Halhalı Maçın komutasındaki kafirler Kaşgar şehrini istila ettiler. Bunların askerleri Atuş'a da vardı. Padişah Hasan Buğra Han'ın kızı Hediye Türkan Hanım, köle kızlarıyla Kabrak kalesine çıktılar. Kafirler her yandan kuşattılar. Huda'ya münacat ettiler. Kendilerini kaleden aşağı attılar. Kafirler Kaşgar'ı aldıktan sonra Müslümanlar dört bir yana kaçtılar. Kafirler, Müslümanları zorla kafirliğe soktular. İt, eşek, domuz etini yedirip, haram işleri yaptırıp kafirleştirmeye başladılar.

Padişah Yusuf Kadir Han'ın Galibiyeti

Yusuf Kadir Han, Orta Türkistan'da atası Hasan Buğra Han, İsen Buğra Han, Ala Nur Hanım, Hediye Türkan Hanım'ın şehit olduğunu, Çokta Reşid, Nukter Reşid, Çikalı ve Halhalı Maçın komutasındaki kafirlerin Kaşgar'ı ele geçirdiği haberini alıp ah çekti. Güçlü bir orduyla atasının intikamını alıp, Kaşgar topraklarını geri almaya ant içti. Hazreti İmamlardan yardım talep etmek üzere Madain'e doğru gitti.

Kıssa: Cihan padişahlarından kafirleri kılıçla Müslüman etmede namı meşhur Hazreti Sahip Kıran imamlardan Hazreti İmam Hepten'in oğulları Hazreti İmam Nasreddin, Hazreti İmam Muhiddin, Hazreti İmam Zuhridin, Hazreti İmam Kevmiddin Madain'de saltanat sürüyorlardı. Onların nesebi İmam Hepten'in atası Hazreti İmam Kasım, onun atası Hazreti İmam Askeri, onun atası Hazreti İmam Muhammed Neki, onun atası Hazreti İmam Muhammed Teki, onun atası Hazreti İmam Ali Musariza, onun atası Hazreti İmam Musakazim, onun atası Hazreti İmam Cafer Sadık, onun atası Hazreti İmam Muhammed Bakır, onun atası Hazreti İmam Zeynel Abidin, onun atası Hazreti İmam Hasan Deşiti Kerbela, onun atası Hazreti Ali Şahı Merdan, cediti Hazreti Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem'dir.

Kıssa: Hazreti dört imam tüm ömürleriyle taht saltanatında yerlerin İslam dini ahvallerini mülhaza edip durdular. Türkistan'dan Yusuf Kadir Han geldi, hazretleriyle görüşmek istediği mühim işler var diye haber etti. Girişine icazet verildi. Yusuf Kadir Han Gazi girip tazimde bulunduktan sonra feryat edip şöyle dedi: *"Ey Hazreti Padişahlarım, atam Hasan Buğra Han kafirler tarafından şehit edildi. Kafirler Kaşgar topraklarını istila ettiler, bölgeyi yine kafirleştirdiler, ben kendi askerlerimi alıp herkesten yardım istemeye geldim."* Hazreti İmamlar bu facia haberini işitip kaygı içinde dua ettiler ve *"Yusuf Kadir Han Gazi'ye asker toplayıp verin, hemen bu işi görün, eğer aciz kalırsa bize mektup göndersin"* diye yarlık verdiler. Bu vakit 40 bin asker toplandı. Bu askerlerin başına Seyid Celaledin Bağdadi'nin oğlu Seyid Alaaddin'i serdar atadılar. Kendisinin 20 bin askeri koşulup toplam 60 bin askeri hemen harekete geçirip Encan'a geldiklerinde kafirlerin zulmünden kaçıp gelen Müslümanlar çok hediyelerle Yusuf Kadir Han'ın önüne çıktılar, atların üzengilerini gözlerine sürdüler, ayaklarını öptüler. Kafirlere Yusuf Kadir Han 100 bin askerle Madain'den geliyor diye haber gelince Cokta Reşid, Nukter Reşid, Çikalı ve Halhalı Maçın kalabalık ordularıyla Maçın'e (Hoten'e) doğru çekildiler.

Kıssa: Yusuf Kadir Han Gazi, atası Hasan Buğra Han Gazi'nin şehit olduğu yere geldi, atından inip yığıldı. Biraz sonra yine bayıldı. Sonra ayılıp etrafa baktı, şehitler için bir şiir okudu.

Yusuf Kadir Han Gazi, başına toprak saçıp feryat figan kendisini atası Hasan Buğra Han'ın üstüne attı. Bütün İslam askerleri matem tuttular. Atası Hasan Buğra Han ile İsen Buğra Han'ın başlarını bedenlerine koyup defnetti. Yine çölü arattırıp tüm Müslüman cesetlerini defnettirdi (neşredenlerin notu: Tarihte Yengisar çölünde 25 bin kişi şehit oldu diye anlatılmaktadır). Padişah Yusuf Kadir Han Gazi, 500 koyun, 200 deve, 200 inek, 500 at kestirdi, tüm şehitler için nezir kıldı, Kaşgar'dan Yengisar'a kadar büyük-küçük tüm Müslümanlar çağırıldı, aş dağıtıldı. Kuran okundu, sevabı şehitlerin ruhuna bağışlandı. Seyid Salih Hoca adlı kişiyi şeyh olarak tayin etti, 40 kişiyi ona bağladı. Yengisar'ın Altunluk adlı yerinden düzlük, derelik Kara Çanağ Irmağı'na kadar olan toprakları satın aldı. Orada kalacaklara şehitler için daima nezir kılmalarını, niyazlarda bulunmalarını, kazanlarını kaynatıp çıraklarını yandırıp dua etmelerini buyurdu.

Kıssa: Padişah Yusuf Kadir Han Gazi, atasının intikamını almak için 60 bin askerle Cokta Reşid, Nukter Reşid, Çikalı ve Halhalı Maçın'ın arkasından kovaladı. Kafırlar, İslam askerlerinin arkalarından geldiğini görüp çadır bargah kurdular. İslam askerleri geldiler ve çadır bargahlarını kurdular. Nice gün sert cenkler oldu. Nihayetinde bir gün Yusuf Kadir Han Gazi, tüm askerleriyle kafırlara doğru hamle yaptı, öyle bir cenk oldu ki 24 bin kafır öldü. Çikalı atına binip kaçtı. Yusuf Kadir Han Gazi, arkasından kovalayıp yakaladı, kılıçla öyle bir vurdu ki Çikalı atı ile birlikte iki parçaya ayrılıp cehenneme yollandı. Yusuf Kadir Han Gazi atasının intikamını aldı. Büyük ganimetlerle Kaşgar'a geldi. Han Eriğ'te durdu. Han Eriğ Irmağı'nın bir kıyısından uzanan yedi köyü satın alıp oraya vakıf kurdu. Bu yerden Kızıl'a geldi ve durup Hazreti Ali Arslan Han'a mezar bina ettirdi. Sonra Kaşgar'a geri döndü. Şehir etrafına yerleştiler. Kafırlar şehri azimle müdafaa ediyorlardı. Yusuf Kadir Han Gazi, bir mektup yazarak şöyle dedi: *"Ben Yusuf Kadir Han Gazi, Hazreti İmamların yardımıyla sayısız askerle geldim, Kaşgar'ı fethedeceğim. Eğer iman ederseniz, Hudayı Taala razı olur, iman etmezseniz sizi kılıçla Müslüman edeceğim."* Şehir içindeki kafırlar bunu görüp endişeye kapıldılar. Şu haberi gönderdiler: *"Eğer Peygamber evladı gelse iman ederiz."* Yusuf Kadir Han Gazi, hazreti imamlara mektup gönderdi. Mektupta şöyle diyordu: *"Ben Kaşgar toprağına geldim. Mektup gönderdim. Onlar elçi gönderip 'Peygamber evladı gelirse biz iman ederiz' dediler. Bu yüzden hazretlerinin gelişini bekler oldum. Mübarek adımlarınız bu diyara atılsa, kan dökülmeden Müslüman olacaklar."*

Hazreti İmamların Kaşgar Toprağına Yaptığı Cenklere

Kıssa: Rivayete göre Hazreti İmamlar üç aylık ava çıkmış idiler. Mektup, avda iken geldi. Hazreti İmamlar mektubu okuyup, Kaşgar'a İslam için cenge gitmeye karar verdiler. Onlar şöyle deyip herkese duyurdular: *"Her kim böyle bir cenge yapsa Huda için canını feda etsin, her kim bizim bu sözümüzü kabul etse, Huda ve Peygamber bu kişiye yardım eder."* Bunun üzerine fedailer toplanmaya başladılar. Bundan haber alan her vilayetin hakimi kendi askerini alıp padişah imamlara katıldılar. İslam askerleri uçsuz bucaksız bir kalabalığa eriştiler. Padişah imamlar nice menzil yol yürüyüp Encan'da çadır bargah kurdular. *"Askerlerin sayısı kaçır"* diye sorup her on kişiden bir kişiye bir fasulye dağıtın diye emrettiler. On kişiden bir kişi bir fasulye alıp attılar. Onu teraziye koyup tarttılar. Dosdoğru bir çarek çıktı (yaklaşık 9kg). Hesap ettiler ki 140 bin kişi toplanmış. İmamlar dedi ki: *"Askerler bizi çok kıldı, bazıları kendi iradeleriyle geldiler, ama bazıları korkutularak geldiler. Bunca Müslüman'ı zorla götürmek iyi değildir. İslam'ı açmak, bizim işimiz, Müslümanların itikadını bildik, her kim geri dönmek isterse dönsün."* Askerler bu sözü işitip, imamların ayaklarına kapandılar, gitmek istemediklerini bildirdiler.

Kıssa: Hazreti Yusuf Kadir Han Gazi bekleyip durdu. Encan taraftan yaklaşanları gördüler ki onlardan biri, kızıl elbise giymiş, kılıcını beline asmış, tulpara binmişti. Onun her hâlimden yiğitlik, baturluk akıyordu. Bu yüzden Kaşgar toprağını tek başına fetih edecek gibi görünüyordu. Hazreti Yusuf Kadir Han Gazi gelenleri görünce coştı ve atından inip selamladı: *"Hey padişah-*

zade nereden geliyorsunuz? Hazreti İmamlar nerededir?” diye sordu. Bu batur, “ben Hazreti İmamların serdarlarından Oşlu Şahkasım’ım, İmamlar Encan tarafında durdular. Beni Yusuf Kadır Han Gazi’ye haber et diye önden gönderdiler, onlar arkadan geliyorlar.” dedi. Hazreti Şah Kasım’ı alıp şehrin tarafına yerleştirdiler. Dört bin askeri komuta eden Hazreti Sultan Mensur, Hoca Seyid, Hoca Ahmed, Hoca Aziz de geldiler. Onlar da padişaha güç kattılar, tulparlarına binip kılıçlarını oynatıp öz yiğitliklerini gösterdiler. Yusuf Kadır Han Gazi, bu dört bin askeri şehrin yine bir tarafına yerleştirdi. O gün gece oldu, ertesi sabah yine dokuz alem görüldü. Gördüler ki 17 bin kişi geldi. Serdarları Sultan Sencer Kasanî, Sultan İsmail Kasanî, Sultan Haydar Kasanî, Hoca Yusuf Kasanî, Hoca Yakub Kasanî, Hoca Muhammed Kasanî, Hoca Davud Kasanî, Hoca Hasan Kasanî, Hoca Süleyman Kasanî geldiler.

Böylece üç günde İslam askeri dizildi. Sonra Sultan Ebul Muzaffer Harezmî, Hoca Musellim Harezmî, Hoca Kücek Harezmî, Hoca İbrahim Harezmî, Hoca Şehbaz Harezmî’ler 20 bin askerin başında geldiler. Bunları şehrin bir tarafına yerleştirdiler. Yine alemler taşıyan gelmeye devam etti. 17 tuğ alemle 26 bin kişi geldi. Bunların serdarları Hazreti Sultan Şeyh Celaleddin Bağdadî, Sultan Seyiddi Bağdadî, Sultan Ziyaeddin Bağdadî, Sultan Şemseddin Bağdadî, Sultan Hasan Bağdadî, Sultan Muhammed Bağdadî, Hoca Muhammed Bağdadî, Hoca Nasır Bağdadî, Hoca Yahya Bağdadî, Hoca Abdülkerim Bağdadî, Hoca Abdurrahim Bağdadî, Hoca Abdülgafur Bağdadî geldiler. Bunlar tulparlarına binmiş, kızıl ve kara sarıklarını giymiş, kemer takmış, kılıç ve hançerlerini bellerine kısırmış, ümud, mızrak ve kalkanlarıyla heybetli görünüyordular. Yusuf Kadır Han onları selamlayıp hal hatır sorduktan sonra onları şehrin yine bir tarafına yerleştirdi. Üç gün sonra sabah vakti yine tuğlu bir kalabalık yaklaştı. Gördüler ki 25 tuğ alem ile 40 bin kişi geldi. Bütün alemde bilinen Padişah Sahip Kıran ve Katil-i Küffar Hazreti İmam Nasreddin, Hazreti İmam Muhiddin, Hazreti İmam Zuhreddin, Hazreti İmam Kevmiddin geldiler. Hepsi hepsi tulparlara binmiş, kara ve kızıl sarıklar giymiş, başlarına şahlık taçlarını geçirmişlerdi. Bu yiğitler kılıç, kamalarıyla girdiler. Onların sağ kol tarafında 40 imam sureler okudu. Sol kol tarafında 40 molla ism-i azam’ı okudular. Onların heybetinden gök titredi. Kaşgar halkı bu azameti ve gelen askerleri görüp hayran oldular. Kafirler telaşa kapılıp kaçtılar. Yusuf Kadır Han Gazi, Hazreti İmamları görüp, şehir içine bakıp yüksek sesle: “Hey Kaşgar halkı, yedi iklim padişahları geldiler, baş eğip iman edip Müslüman olun, Müslüman olmayan herkes kılıca muhatap olacaklar, canları aman olmayacak” dedi. Bundan sonra imamların tarafına yol aldı, varıp attan indi. Yürüyerek saygıyla eğildi ve onların ayaklarını öptü. Şehirdeki tüm kafirler ve kafirliğe meyilli olanlar sadakalarını boyunlarına asıp kapıdan çıktılar, imamların önüne geldiler, yer öpüp günahlarını dile getirdiler. Kafirlerin zulümlerini görenler mübarek ayaklarına yüz sürdüler.

Hazreti İmamlar şöyle sordular: “Bunlar Müslüman mı yoksa kafir mi?.” Hazreti Yusuf Kadır Han dedi ki: “Boynuna sadak asanlar kafir olup İslam’ı kabul edenlerdir. Diğerlerinin aslı Müslüman’dır.” Hazreti İmamlar dua ettiler, bütün halk Müslüman oldu. Hazreti İmamlar onları mübarekledikten son-

ra şehre döndüler. Kaşgar şehrinde zafer çığlıkları atıldı. Bütün halk azatlık bahtiyarlığına büründü. Yusuf Kadir Han izzet ikramla, selefi Padişah Hasan Buğra Han Gazi'nin padişahlık tahtına oturdu. Bunun şanına şiirler okundu.

Yusuf Kadir Han padişah olunca bütün şehir, toy tantanasına girdi. Hazreti İmamlara birkaç gün ziyafet verip sohbet meclisleri kurdular.

Hazreti İmamların Maçin'e (Hoten'e) Seferi

Kıssa: Hazreti Yusuf Kadir Han Gazi, Kaşgar'da padişahlık tahtına oturdu. Bir gün Hazreti İmamlar, Yusuf Kadir Han padişaha, *"biz kafirler ile cenk etmek için Maçin'e (Hoten'e) sefer edeceğiz, siz İslam dinini Doğu Türkistan'da yayınız. Biz bu yerde şahadet şerbeti içsek, cesedimiz ovada kalsın. Yerinize koyup, kabrimizi yapıp, vakıf kurup mezarımızı abat kılın. Şeyh tayin edin, dua edip tekbir getirip durun."* diye vasiyet ettiler. Kendi askerlerinin başına geçip Yarkend'e doğru yürümeye başladılar. Yarkend halkı, imamların geldiklerini duyunca hediye ve selamlar ile onların önüne çıktılar, iman edip Müslüman oldular. Hazreti İmamlar dua ettiler. Kaşgar topraklarının yine bir payitahtı Yarkend olsun dediler. Hoten'e doğru yola çıktılar. İmamlar birkaç menzil yol aldılar. Yolda bazıları orduları görünce kaçıp gittiler. Yine bazı kitleler baş eğdiler. Çoğu iman edip Müslüman oldu.

Kıssa: Hazreti İmam Muhammed Şakir Padişah, kalabalık bir orduyla ilerledi. Bir çölün ortasında Cokta Reşid, Nukter Reşid 500 kafiri gizledi. Hazreti İmam Muhammed Şakir'in bundan haberi yoktu. Bu kafirler birden çıkıp hücum ettiler, Kum Ravat adlı yerde Hazreti İmam Muhammed Şakir'i şehit ettiler. İslam askerleri kafirleri aralarına alıp yok ettiler. Bunlardan biri kaçıp Cokta Reşid ve Nukter Reşid'e haber verdi. Heybetli bir ordunun yaklaştığını, saklanan askerlerin hepsinin öldüğünü, kendisinin bir fırsatını bulup kaçtığını söyledi. Hazreti İmamlar ise yetişip geldiler ve Hazreti Muhammed Şakir'i bu yerde defnettiler. Nezir kıldılar. Dua edip Hoten'e doğru devam ettiler.

Cokta Reşid ve Nukter Reşid'in Kaygısı

Kıssa: Sayısız askerın şehre doğru yaklaştığını duyunca Cokta Reşid, Nukter Reşid, Halhalu Maçin'in dünyaları karardı. Cokta Reşid, Nukter Reşid'in bir sihirbaz vardı, adı Şemian idi, hem de Cokta Reşid'in veziriydi. Şemian gelip, *"ey padişahlarım ne diye bu kadar yıkıldınız? Ben İslam ordusuna öyle bir şey yapacağım ki şehri göremeden geri dönecekler"* dedi. Şemian'ın 40 şakirdi vardı, her biri bir şeytanla beraber idi, bunu duyan tüm kafirler bayram ettiler.

Ertesi sabah Hazreti İmamlar namazlarını kılıp, *"ey yarenler, şimdi bu kafirlere elçi gönderelim, Müslüman olurlar mı yoksa yok. Eğer Müslüman olmazlarsa cenk edeceğiz, eğer Müslüman olurlarsa cenk edip halkın kanını dökmek doğru değildir"* dediler ve birisine yarlık verdiler: *"Sen şehre gidip kafirlerin padişahına, 'bu gelenler Hazreti Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem'in evladındandır, mübarek adları Hazreti İmam Nasreddin, Hazreti İmam Muhiddin, Hazreti İmam Zuhreddin, Hazreti İmam Kevmiddin'dir, bunlar Maverünnehir'den 140 bin askerle Kaşgar, Hoten topraklarını fethetmeye geldiler, sizler sadaklarını boynunuza asıp benim önümüze gelip iman edin, eğer iman etmezseniz"*

şehir viran edilecek, başları öldürülecek, çocukları esir edilecek' diye söyle" buyurdular. Ertesi sabah bu kişi şehre girip kafirler padişahı Cokta Reşid'e bu sözü bir bir dedi. Kafır serdarları endişe içinde dinlerinden dönmeyeceklerini, ne olursa olsun cenk edeceklerini söylediler. Sihirbaz Şemian şöyle dedi: "Ey padişah, bunca endişeye düşmeye ne hacet, gelen kişiye 'biz bir evlat kişiler, dinimizden dönmeyiz' diye cevap verip elçiyi surdan atıp geri göndermek gerek. Bunu benim 40 şakirdim ile yapılan hüner diye gösterin. Bize orda üstünde, 40 kişilik bir ev yapıp verin, bundan sonra bu işin çaresini ben bulacağım" dedi. O zaman elçiye bu cevabı verip surdan attılar. Orda üstüne ev diktiler, Şemian sihirbaz 40 şakirdiyle eve girdi ve sihirle meşgul olmaya başladı.

Kıssa: Elçi geri döndü, imamların önüne çıkıp kafirlerin sözünü bir bir anlattı. Hazreti İmamlar hiddetlendiler. Bir kişiye şöyle buyurdular: "Sen derhal gidip Oşlu Şah Kasım'a haber et, askerleriyle cenge gelsin. Yine bir taraftan Sultan Şeyh Celaleddin Bağdadi kendi askeriyle cenge gelsin, yine bir taraftan Sultan Ebul Muzaffer komutasındaki Harezimliler cenge gelsin, yine bir taraftan Sultan Sencer komutasındaki 'Kasan'lar askerleriyle cenge gelsin, yine bir taraftan Oşlu Sultan Şah Mansur askerleriyle cenge gelsin, Muhtar Carup Yemenî komutasındaki 140 muhtar nara, dümbek, sazla cenk çalıp Maçin toprağını titretsinler." Şecaatli pehlivan yiğitler tulparlarına binip kılıç, ümudlarını oynatıp, yeri göğü titrettiler. İslam askerleri saf saf cenk için gelenleri görüp hayran kaldılar. Ama birden şehir gözden kayboldu. Bunu sihir ile sihirbazların yaptıklarını biliyorlardı. Hazreti İmamlar büyü okudular. Ertesi sabah yine sihir peyda oldu, her yerden atlar salındı, şehir yine kayboldu. Bu durum günlerce devam etti. Hazreti İmamlar çaresizliğe düştüler. Yine büyü okumaya başladılar, şehir yine ortaya çıktı. Batur yiğitler hücumla geçtiler, şehrin önlerine geldiklerinde şehir yine birden kayboldu. Hazreti İmamlar bu tarafta 40 yıl Hoten'de durup kaldılar (neşredeninin notu: Bazı rivayetlerde 24 yıl şehir kaybolup ortaya çıkıp durdu denilmektedir).

Halhalu Maçin'in Müslüman Oluşu

Kıssa: Günlerden bir gün, Hazreti İmamlar büyü okudu, şehir ortaya çıktı, cenk etmek üzere tüm İslam askerleri şehir kapılarına geldi, şehir kaybolmadı, gördüler ki şehirde az sayıda kişi kalmıştı. Yaklaşıp bir kafiri tutup şehrin nasıl kaybolduğunu, şimdi neden kaybolmadığını sordular. Bu kafir şöyle dedi: "Sihirbaz Şemian, şehri sihirle kaybediyordu. Şimdi Cokta Reşid, Nukter Reşid tüm askeriyle dün gece şehirden çıktı, dağ tarafına kaçtı. Sihirleri tükendi. Bu sebepten şehir kaybolmadı. Beni bırakın, bu şehir bana benzeyen acizlerle dolu, bu acizlerle birlikte imana gelip Müslüman olacağız." Bunları Hazreti İmamların önüne çıkardılar. Kafirler imana gelip Müslüman oldular. Bundan sonra ona şehirde kaç kişi olduğu, kaç kişinin kaçıp gittiği soruldu. Buna karşılık 10 bin kişi kafirin kaçıp gittiğini, az sayıdaki kişinin kaldığını söylediler. Hazreti İmamlar dedi ki: "Hey adam, şehirdeki adamlar Müslüman mı olacaklar yoksa çıkıp cenk mi edecekler?" Adam şöyle cevap verdi: "Ey padişahlarım, ben bilmiyorum, cenk mi edecekler yoksa Müslüman mı olacaklar." "Kalanların başı kim?" diye sordu imamlar. "Halhalu Maçin'dir, bu baturluğa toz kondurmayıp,

öz tarafındaki kişilerle kaldı. Onlar acayip dövüşçüdür.” diye cevap verdiler. Hazreti İmamlar “şehre elçi girsin, nasıl cevap verilecek. Buna göre iş yapalım” dediler. Mağribî adlı meşhur bir yiğit vardı, yerinden şöyle dedi: “Yarlık verin ben varayım, Müslüman olsa alıp çıkarım, eğer Müslüman olmasa cenk ederim.” Bu yiğit şehre gitti. O adam ona rehberlik yapıp şehre soktu, Halhalu Maçin’in ordasına girdi ve dedi ki: “Bu padişahlar beni sizin karşınıza gönderdiler, ‘sen gidip Halhalu’ya de ki, bütün halkıyla benim önüme gelip Müslüman olsun, eğer Müslüman olmazsa çık gel’ dediler.” Dünya Halhalu’nun başına yıkıldı ve “bu ne sözdür, tutun bu edepsizi” diye buyruk verdi. Pehlivanlar her taraftan el attılar. Mağribî bir nara atıp “Allahu Ekber, her kim bilirse bilsin, bilmeyenlere, ben Mağribî” deyip eline hançeri alıp Halhalu’nun önünde yedi pehlivanı parça parça etti. Halhalu bu hâli görüp dedi ki: “Tutun bu edepsizi.” Daha çok kafir pehlivan gelip hücum etti ama onu tutamadı. Mağribî, Halhalu’nun evinden bir kılıcı alıp çıktı, vuruşa vuruşa sırta tırmandı. Yine bir nara atıp “Allahu Ekber, canım Hazreti İmam Nasreddin için feda” deyip kendisini küffar askeri üzerine saldı. Bu vaka Hazreti İmamlara ulaştı. Hazreti İmam, Oşlu Şah Kasım’a bakıp, Mağribî’ye yardım etmesini yarlık verdi. Bu zamanda Oşlu Şah Kasım, 1700 pehlivanla atlanıp şehrin önüne geldi. Gördüler ki şehir içinden bağırıp çağırılanlar vardı. Kapıyı kırıp şehre girdiler. Oşlu Şah Kasım’ın kardeşi Şah Mensur, yine bir taraftan şehir kapısını kırıp içeri girdi. Seyid Kevmî diye biri de başka bir kapıyı kırıp girdi. Onlar acayip baturlukla cenk ettiler, Halhalu’nun meşhur pehlivan ve serdarlarını imana getirip Müslüman edelim dediler. Oşlu Şah Kasım, Mağribî’nin tarafına bakıp, kafirleri İslam’a çağırdı, İslam’a girmezlerse cenge devam edeceklerini söyledi. Böyle diyip cenk davullarını çaldırıp dönüp Hazreti İmamların karargahına geldi. Hazreti İmamlar dedi ki: “Ey Şah Kasım, kaç kişi şehit oldu. Kafirlerden kaç kişi öldü?.” Cevap verdi: “220 kişi şehit oldu, 560 kafir öldürüldü.” Bir anda Halhalu Maçin tüm serdarları ile boyunlarına sadaklarını asarak Hazreti İmamların ayaklarına kapandılar. Hazreti İmamlar iman etmelerini istedi. Halhalu’nun başındaki tüm askerler ve halklar kelime-i şahadet getirerek Müslüman oldular. Hazreti İmamlar Halhalu’yu şehre padişah yaptı, tüm halkı şehre gönderdi. Hazreti İmamlar namazdan sonra oturdular, Halhalu çok kişi ile had hesapsız hediye ve selamları alıp, Hazreti İmamların nezirine katıldı ve dedi ki: “Ey padişahlarım, Ucat diye bir köy var, dilde Müslümandır ama kalpte düşmanlık ediyorlar. Kaçan kafirleri arkasından mektup gönderiyorlar” diye şikayet etti. Hazreti İmamlar hücum edin diye emir verdi. Cokta Reşid ve Nukter Reşid’in arkasından kovalayıp Kohistan (dağlık bölge) tarafına yürüdüler. Nice menzil yol yürüdüler. Bir yerde zayıf bir devenin yığıldığını, bir kafirin yaklaştığını gördüler. Bu gelip Hazreti İmamların ayaklarına kapandı. Hazreti İmamlar: “Ey kafir, nereden geldin?” dedi. Kafir, “ben Cokta Reşid, Nukter Reşid’in halkındanım, onlarla çarıklarım parçalanana kadar yol aldım, devem zayıfladı, çöktü, bu yere geldim” dedi. Hazreti İmamlar bir az şüphelenip doppanı çıkar diye buyurdular. Bu kafir telaşlanıp doppasını çıkardı. Gördüler ki bu kafirin başı yeni tıraş edilmiş. Bu casustur deyip o kafiri taşıyarak öldürdüler.

Taş Kalesi

Kıssa: Hazreti İmamlar yürüyüşlerinde birkaç menzil yol alıp gördüler ki çok kişiler geçmiş buralardan. Hazreti İmamlar, Şah Kasım'a bakıp, "hey Şah Kasım, sen askerlerinle bu adamları durdur" diye buyurdular. Oşlu Kasım atlarını sürüp ilerledi. Gördüler ki bu kişiler Cokta Reşid ve Nukter Reşid'in askerleriydi. Şah Kasım onlarla cenk etti, onlar kaçıp gittiler. İslam askerleri onları kovaladı ve bir su boyuna vardı. Bu suyun öbür tarafında kafirler taştan duvar çekip bir kale dikmişlerdi. Onun içinde bargahlarını kurmuşlardı. Hepsi bir anda cenge girdiler. Kafirler zor durumda kalenin içine giriyorlardı. Vuruşta kaleyi bozup girmenin çaresini bulamadılar. Nihayetinde kaleye giren suyu tutup sonra kaleyi almayı kararlaştırdılar. Bu zaman biri Cokta Reşid'in bir casusunu tutup getirdi. Casustan suyu durdurmanın yolunu sorup öğrendiler. Oradan kaleyi alacaklardı. Nihayetinde cenk ettiler ve kale içinden naralar attılar. Bir gün seher vaktinde Hazreti İmamlar dediler ki: "Bu etrafta bizim varlığımıza bir işaret var. Güney ve kuzey tarafına varıp iz sürüp bakalım." Yarenler harekete geçtiler. Güney tarafa ilerleyip bir yere geldiler. Bu yer havası gayet hoş, ormanlık yer olup, bu yerden peygamber evladından İmam Mehdi Ahiri Zaman'ın saklandığı yeri buldular. Onun ruhu ile coştular. Sonra kuzey tarafına varıp izleyip Hazreti İmam Caferi Teyran'ın menziline (makamını) buldular. İmam Caferi Teyran'ın ruhlarından sesler duyuldu birden: "Ben Hazreti İmam Teyran'ım, Peygamber Aleyhisselam'ın alemdari idim, Uhud Savaşı'nda şehit olup başımı elime alıp, İslam bayrağını yükseltmek için bu menzile (mekâna) yerleştim. Bir gün sallallahu aleyhi ve sellem: 'Kaşgar toprağına benim evladım varıp bu yeri fetheder' dedi, bu vakitte ben onlarla bu yere geldim, bu yere gelenlerdenim" deyip kayboldu. Hazreti İmamlar dua edip tekbir getirip tuğ dikti, nişan bıraktılar. Ardından karargahlarına döndüler.

Kıssa: Hazreti İmamlara askerleri geldiler, mübarekleyip dediler ki: "Ey padişahlarım, hazretleri o tarafa gittikten sonra kafirlerin kalesinden her gün naralar duyuldu. Bir gün birkaç yiğit varıp baksak, kafirler kaçıp gittiler." Hazreti İmamlar Oşlu Şah Kasım'a bakıp: "Kafirlerin arkasından kovalayın, biz gelince cenk edelim" dediler. Oşlu Kasım askerleriyle kafirleri kovaladı.

Hazreti İmamların Şehit Oluşu

Kıssa: Oşlu Sultan Şah Kasım, askerleriyle kafirlerin arkasından kovalayıp yürüdü. Nice menzil ilerleyip bir yamaca geldi. Bu yamaçta çok kafirler saklanmışlardı. Şah Kasım yamacın üstüne tırmandığında kafirler saklandıkları yerden çıkıp yamaçta Şah Kasım'ı ve askerlerini şehit ettiler. Arkadan Hazreti İmamlar yetişip geldiler, Sultan Şah Kasım'ın şehit olduğunu gördüler. Bu vakitte kafirlerin üstüne boran gibi ilerleyip cenk ettiler. Cenk çok dehşetli oldu. İslam askerlerinden çok kişi şehit oldu. Kafir askerlerinden de çok öldü. Gece olup kaya dağ arkasına saklanıp cengin durdurulması narası atıldı. Hazreti İmamlar Oşlu Sultan Kasım'ı ve tüm şehitleri bu yamaçta defnettiler. Şehitlerin ruhuna dua okudular. Karargâha dönüp yemek yediler, dinlendiler. O gece ruhlardan bir işaret geldi ki Hazreti İmamlar ve yârenler bu yerde şahadet şerbeti içeceklerdi, şehit olacakları vakit yakındı. Ertesi sabah Hazreti İmamlar

namazlarını kılıp, yemeklerini yiyip kafirlerin üstüne atıldılar. O gün önceden haber geldiği gibi bir cenk oldu, Müslümanlardan çok kişi şehit oldu. Gün gece oldu, iki taraf da kendi yerine çekildi. Ertesi sabah kafirler harekete geçince Müslümanlar ileri atıldılar. Hazreti İmam Nasreddin, “*bir koldan hücum edin, kafirlerin akılları çıksın*” diye emretti. Hepsinin önünde Mağribi askerleriyle birlikte vuruşmaya başladı. Arkasından tüm İslam askerleri hep birlikte ilerlediler. Müslümanlardan çok kişi şehit oldu. Gece olunca bütün askerler yerlerine çekildiler. Gece iki düşman askerler arasına girip gizlendi. Birisi okunu atmak istiyordu. Bunlar Cokta Reşid’in casuslarıydılar. Bu ikisi it kılığına girip İslam askerlerine zarar vermek istiyorlardı. Hava kararınca bunları it sanıp dikkat etmediler. Cenge hazırlanan askerler uyuyup kaldıklarında bu iki melun kılıçları kınına yapıştırıp, üzengilerin tasmalarını, yay kirişlerini kesip kaçtılar. İslam askerleri ezan sesiyle uyandılar, abdest alıp namazlarını kıldılar. Hazreti İmamlar 170 saf askeriyle namaza durdular. Hoca Abdullah diye biri İslam askerlerinin imamı oldu. Bakara suresiyle farzı kıldırdı. Sonra Taha suresini okudu. Birden kafirler, İslam askerlerini kuşattılar. Askerler namazdayken saflara dalıp onları bir bir şehit ettiler. 170 saf İslam askerinden sağa ve sola selam verebilen üç buçuk saf adam kaldı. Hazreti İmamlar bu ahvali görüp hiddetlendiler, “*kafirlerin kanını ırmak gibi akıtıp, canlarını kan deryasına gark edeceğiz*” deyip ant içtiler. Atlarına binecekken sağ tarafın üzengilerinin kesildiğini gördüler. Derhal sol taraftan bindiler. Atlanıp yaylarını ellerine aldıklarında kirişlerin kesilmiş olduğunu gördüler. Çaresiz kılıçlarını kınından çekmek istedilerse de kılıç çıkmıyordu. Kılıcın kınına yapıştığını gördüler. Bu durum karşısında İslam askerleri çıplak elle kafirlerin üstüne atladılar. Kafirlerin kılıçlarını alıp, kılıç, yumruk ile öyle bir vuruştular ki ateşe su dökülmüş gibi, gümüşe ateş tutulmuş gibi, aç kalan kişinin özünü yemeğe atışı gibi girdiler. Vuruşmanın dehşetinden cihan titredi. Kanlar sel gibi aktı, yerde akan kanlar atın toynaklarını aştı. Sonunda kafirler çaresiz kalıp kaçtılar. Şeyh Celaleddin Bağdadî askerleriyle kafirleri kovaladı, güneye doğru ilerledi.

Kıssa: Şeyh Celaleddin Bağdadî, kafirleri kovalayıp bir çukur dereliğe vardı. Bu yerde gizlenen kafirler aniden çıkıp Şeyh Celaleddin Bağdadî’yi şehit ettiler. Askerler kafirleri kovalayıp dağ tarafına yürüdüler. Hazreti İmamlar askerleriyle namaza durdular. Bu yerde kafirlerin epey askeri gizlenmişti. Hazreti İmamlar secdeye baş koyduklarında bu kafirler saklandıkları yerden çıkıp Hazreti İmamları şehit ettiler. İmamlar genç yiğitler olup gonca çağında gaza etmişlerdi. Cokta Reşid bayrak tutana doğru hücumla geçti. Bayrakçı alemi hiç kimseye vermedi. Kafirler onun elini kesip attı, bayrak dizine düştü, bayrağı dizleri arasına kıstı, dizlerini de kestiler. Bu kez bayrağı boynuna kıstı, boynunu kestiler. Bayrak havalandı, gözden kayboldu. Bu vakit güneş tutuldu, cihan karanlıklaştı, bulutlar yağ döktü, dağlar feryat etti. Yer titredi. Üç gün karanlık sürdü. Sonra kafirler Maçin’e (Hoten’e) doğru yola çıktılar. Sağ kalanlar toplandı. 41 kişi kaldı. Bunlar başlarına toprak saçıp kendilerini Hazreti İmamların üstüne attılar. Yığıldılar. Onların içinde Hızır Baba adında bir kişi vardı, onun atası Maveraünnehir’den idi. Hazreti İmamlar ile Maçin

(Hoten) diyarına İslam'ı yaymak için gelmişlerdi. O esnada anasının karnında idi. Hoten'e geldiği gün anası doğurdu. Bu, Hoten'e 40 yaşına girdi. Bir gün İmamlar ona, "biz şahadet şerbetinden içerse sen gidip Yusuf Kadir Han Gazi'ye haber ver, bizim cesedimiz ortada kalmayın, bizi defnedip tuğ diksin, mezar yapsın, şeyh ve adamlar koysun. Yerimizi abat etsin" demişlerdi. Bu yüzden Kaşgar'a gitti. Hazreti İmamların şehit olduğu zaman hicri 489 (milâdi 1095-1096) yılı, zilhicce (huşur) ayının 10. günü idi.

Yusuf Kadir Han Gazi'nin Maçin'e (Hoten'e) Seferi

Kıssa: Hızır Baba büyük meşakkatlerle Kaşgar'a vardı, olan hadiseleri Yusuf Kadir Han Gazi'ye bir bir anlattı. Yusuf Kadir Han Gazi, "askeri toplayın" diye yarlık verdi. Hızla ilerleyip, uzak mesafeleri aşır İmamların şehit olduğu yere geldi. Hazreti İmamların, serdarların, askerlerin mübarek başlarının bedenlerinden ayrıldığını, kan içinde olduklarını gören Hazreti Yusuf Kadir Han Gazi bu hâli görüp feryat etti, yığıldı. Sonra kılıcını kınından çıkarıp, "kafirleri kovalayın" diye buyruk verdi. Askerin önüne çıkıp ilerledi. Birkaç menzil yol alıp bir yere geldiğinde Cokta Reşid'in izini buldu, onu kovalamaya başladı. Tüm İslam askerleri bir kolda kafirlerin üstüne atıldı, kafirlerin ölüleri her yere dağıldı. Kanlar sel gibi aktı. Cokta Reşid, Nukter Reşid gibi dayanıklı değildi, kaçtı gitti. Yusuf Kadir Han Gazi askerlerinin başında onu takip edip yetişti. Çok kafir kılıçtan geçirildi. Cokta Reşid'i arkasından bir mızrak ile cehenneme yolladı. Kafirlerin bir kısmı aman dilediler, iman edip Müslüman oldular. Bir kısmı gün doğusuna doğru kaçtılar.

Kıssa: Yusuf Kadir Han Gazi, Hazreti İmamların intikamını aldı. Dönüp Hazreti İmamların şehit olduğu yere geldi. Cesetleri ayırt edip eşleştiremediler. Huda'ya münacat etti, ellerini açıp dua etti. O anda yağmur yağdı, Müslümanların başı bedenine birleşti. Yüzleri kible tarafa döndü. Kafirlerin yüzü yere döndü. Böylece şehitlerin başlarını kendi bedenine koydular. Diğer şehitleri de defnettiler. Mezarlığa tuğ diktiler, nişan koydular. Dua ettiler, tekbir getirdiler. Hızır Baba, baş şeyh oldu, 40 kişiyi de oraya hizmetçi yaptılar. Onları tüm vergi ve hizmetlerden azat ettiler. Kaşgar'dan başlayarak Hoten'e kadar tüm şehirlerin aşlık paylarının onda biri dört imam için nezir kılındı. Bu yerler, Kaşgar bölgesine bağlandı. İslâm'ı yerleştirip yurdunu adaletle idare etmek için fermanlarını verdi. Galebe ile Kaşgar'a döndü. Tahta oturdu.

Kıssa: Yusuf Kadir Han Gazi Padişah, her yıl bir kez gelip Hazreti İmamların mübarek mezarlarını ziyaret etti. Kazanlar kaynattırdı, çırakları yaktırdı, ruhlarına dua etti, tekbir getirdi.

Onların mezarlarını ziyaret eden, kazanlar kaynattıran, çıraklar yaktıran, dua eden, tekbir getiren kişi kıyamet günü Hazreti İmamların tuğ-alemleri sayesinde yer alıp şefaate kavuşur. Her kim Hazreti İmamların tezkirelerine şüphe ile bakarsa dünyadan imansız gider, kıyamet günü yüzü kara olur, şefaatten mahrum kalır. Her kim Hazreti İmamlar için dua eder, tekbir getirirse bu dünyada afiyet ve izzet bulur, ahirette şefaate görür. Hem Yusuf Kadir Han Gazi'nin ruh-i pakları hem de Hazreti İmamlarla birliktedir. Vallahu alem.

İMPARATOR KONSTANTİNOS VII. PORPHYROGENNETOS'UN DE ADMINISTRANDO İMPERİO ADLI ESERİNİN TÜRK TARİHİ İÇİN ÖNEMİ*

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU**

Öz

Bizans İmparatoru Konstantinos VII. Prophyrogennetos'a ait olan De Administrando Imperio (İmparatorluk İdaresi Hakkında) adlı eser, Bizans'ın harici siyaseti ile yabancı ülkeler ve milletler hakkında bilgi veren son derece mühim bir kaynaktır. Konstantinos, siyaset ve jeopolitik bir kitap olan De Administrando Imperio'yu kendisinden sonra İmparator olan oğlu II. Romanos'a hitaben, devlet idaresinde rehberlik etmesi için halk Grekçesi ile yazmıştır. Özellikle Bizans İmparatorluğu'nun komşularını tanıtarak, temelinde devrinin önemli bir gücü ve kendileri için tehdit unsuru olan Peçenekleri koyarak nasıl bir dış siyaset izlemesi gerektiğine dair pratik bilgiler vermiştir. Eserin 949-952 yılları arasında yazıldığı ve malzemesinin çeşitli kimseler vasıtasıyla toplandığı düşünülmüştür. 53 babbdan oluşan eserde; Bizans İmparatorluğu'nun X. asırdaki doğu, batı, kuzey komşuları hakkında tarihî, coğrafi, etnografik bilgiler verilmekte ve onlara karşı nasıl bir politika izlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Eser, muhtelif kavimler ile Doğu Avrupa coğrafyasındaki Hazarlar, Uzlar, Avarlar, Kabarlar, Türk olarak zikrettiği Macarlar bakımından ehemmiyet arz ettiği gibi hassaten Peçenekler için ana kaynaktır.

Anahtar kelimeler: Bizans İmparatoru Konstantinos, Peçenekler, Uzlar, Macarlar, Kabarlar.

The Significance Of De Administrando Imperio By Constantinos Prophyrogennetos In Terms Of Turkic History Abstract

De Administrando Imperio (About the Administration of Empire) by Byzantium Emperor Constantinos Prophyrogennetos the 7th is a crucial work provi-

* 21-23 Mayıs 2009 tarihleri arasında Kiev Mohıla Akademisi Milli Üniversitesi'nde (Ukrayna) düzenlenen *Omelyan Pritsak Uluslararası Bilimsel Sempozyumu*'na bildiri olarak sunulmuştur.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ding information on the foreign policy of Byzantium and foreign nations and countries. Constantinos scribed *De Administrando Imperio*, a political and geopolitical book, addressing to his son succeeding to the throne after himself, in spoken Greek in order to be a guide for state administration. Especially by introducing the neighbors of Byzantium, by placing Pechenegs who were an important power in those times and a significant enemy for themselves in its base gives practical information on how-to follow a foreign policy. It was thought that the work was written between 949-952 and its components were collected by various people. In the work consisting of 53 sections, it is highlighted that how Byzantium Empire should act in its foreign policy with its neighbors, and gives historical, geographical, ethnographic information on its neighbors in 10th century. In addition to its significance in terms of its utterances about various nations and Caspians, Uzes, Avars, Kabaroi (Kabars) and Hungarians named as Turks, it is also a very crucial work for especially Pechenegs.

Keywords: Emperor Constantinos Of Byzantium, Pechenegs, Uzes, Hungarians, Kabaroi.

De Administrando Imperio (İmparatorluk İdaresi Hakkında) diye tanınan tarihi kaynağın yazarı Bizans (Doğu Roma) İmparatoru Konstantinos VII. Porphyrogenetos (913-959), Makedon Hanedanlığı'nın banisi İmparator I. Basileios (867-886)'un torunudur. Babası VI. Leon 886-912 yılları arasında hüküm sürmüştür, kendisi de, amcası Aleksandros (912-913)'dan sonra tahta çıkmıştır. Fakat 945 yılına kadar görünüşte İmparator olmuş, çok genç yaşta olmasından faydalanarak İmparatorluğu fiiliyatta kayınpederi Romanos I. Lokapenos yönetmiştir. Küçük yaştan itibaren ilim ve kültüre düşkün olan Konstantinos Porphyrogeneto, devlet idaresindeki zayıflığıyla değil, ilme hizmetleriyle tanınmıştır. Taç giydikten sonra imparator olmanın verdiği güçle her alanda âlimleri desteklemiş, eski müverrihlerin, özellikle tarihçilerin eserlerini kopya veya hülasa ettirmiş (bugün mevcut olmayan birçok kaynaktan bu sayede haberdar olunmuştur), eski ehemmiyetini yitiren, İstanbul'un tanınmış ilim merkezlerinden Bardas İlim Merkezi'ni canlandırmış, kendisi de çeşitli sahalarda çalışmalar yapmıştır. Döneminde tarih başta olmak üzere çok farklı konularda kitaplar, ansiklopediler vücuda getirilmiştir. İktidar devresi siyasi olarak dikkat çekmese de, Bizans'ın ilmi bakımdan gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹

Hükümrانlığında, himaye ve teşvikleriyle ilim ve irfanda bir canlılık yaşanırken, kendisi de çeşitli sahalarda eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında dedesi I. Basileios'un biyografisi, Bizans İmparatorluğu'nun eyaletleri hakkında tarihi-coğrafi çalışması ile *Cerinomies Aulea Byzantinae*² ve *De Administrando Imperio*³ tarih alanındaki mühim eserlerini teşkil etmiştir. *Cerinomies*

¹ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, Berlin 1958, s. 356 vd.; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, (Türkçe Trc. A. Gökçe Bozkurt), İlgı Yayınları, İstanbul 2006, s. 81.

² Constantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulæ Byzantinae Libri*, (Nşr. I.I. Reiske), Bonnae 1829-1830.

³ Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, (Nşr. J. Bekker), Bonnae 1840; İngilizce neşri için bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, (Ed. Gyula Moravcsik, İngilizce Trc. Romilly James Heald Jenkins), Washington 1967.

Aulea Byzantinae (Törenler Kitabı) da; Bizans diplomasisi, devlet tören ve protokolü hakkında paha biçilmez derecede kaynak değeri taşıyan bir ansiklopedi niteliğindedir.⁴

Konstantinos'un De Administrando Imperio adı verilen eseri, Bizans'ın harici siyaseti ile yabancı ülkeler ve milletler hakkında bilgi veren son derece mühim bir kaynaktır. Konstantinos Porphyrogenetos, siyasi ve jeopolitik bir kitap olan De Administrando Imperio'yu kendisinden sonra İmparator olan oğlu II. Romanos (949-963)'a hitaben, devlet idaresinde rehberlik etmesi için halk Grekçesi ile yazmıştır.⁵ Özellikle Bizans Devleti'nin komşularını tanıtarak, temeline devrinin önemli bir gücü ve kendileri için tehdit unsuru olan Peçenekleri koyarak nasıl bir dış siyaset izlemesi gerektiğine dair pratik bilgiler vermiştir.⁶ Eserin 949-952 yılları arasında yazıldığı ve malzemesinin çeşitli kimseler vasıtasıyla toplandığı düşünülmüştür. Bunların; Bizans'ın gönderdiği elçiler, muhtelif kavimlerden İstanbul'a gelen elçilik heyetleri, tüccarlar, esirler, askerler ile haklarında malumat verilen kavimlerin kendileri olabileceği, ayrıca civardaki topluluklara dair İmparatora iletilen raporlardan da direk veya dolaylı olarak yararlanılmış olabileceği tahmin edilmiştir. Bunların yanında; kendini oldukça iyi yetiştiren ve İmparator'un ötesinde bir âlim olan Konstantinos Porphyrogenetos, mevzularıyla alakalı kaynaklardan da istifade etmiştir.⁷ 53 babdan oluşan eserde; Bizans İmparatorluğu'nun X. asırdaki doğu, batı, kuzey komşuları hakkında tarihî, coğrafi, etnografik bilgiler verilmekte ve onlara karşı nasıl bir politika izlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Eser, muhtelif kavimler ile Doğu Avrupa coğrafyasındaki Hazarlar, Uzlar, Avarlar, Kabarlar, Türk olarak zikrettiği Macarlar⁸ bakımından ehemmiyet arz ettiği gibi hassaten Peçenekler için ana kaynaktır.

⁴ Gyula Moravcik, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, (Türkçe Trc. Hüseyin Namık Orkun), Ankara 1938, s. 35; Georgiy Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçe Trc. F. İşıltan), Ankara 1986, s. 260-261.

⁵ Eserin başına Romalıların Ölümsüz İmparatoru Kutsal Konstantinos ve Tanrı'nın taç bahşettiği, saltanat için doğan oğlu Romanus'a diye yazılması ile giriş niteliğindeki "Oğlum, kayıtsız kalmanın gerektiğini düşündüğüm şu şeyleri şimdi dinle ve bilge ol ki, iktidara geldiğinde hükmedesin. Ben öğrenmenin tabii olan diğerleri için de iyi bir şey olduğuna inanırım; fakat herkesin güvenliğini düşünecek ve bu yüklü dünya gemisinin dümenine geçip rehberlik işini omuzlarına alacak olan sen için öğrenme ayrı bir öneme sahiptir. Meseleyi açıklamada şatafatsız ve sarsıcı konuşma yolunu; yani şu avamca götürdüğüm basit nesri seçtiğim için şaşırma oğlum. Güzel yazma veya âli ve mağrurca süslenmiş Attica usulü bir gösteri için hevesli olmadım; göz ardı etmemen gerektiğini düşündüğüm uzun bir tecrübenin meyvesi olan bilgelik ve azameti zorlanmadan sana öğretmek için günlük dili ve karşılıklı konuşur gibi yapmayı daha faydalı buldum..." satırlar bunu ortaya göstermektedir. Bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, (Ed. Gyula Moravcik, İngilizce trc. R.J.H. Jenkins), s. 49.

⁶ Bu konuda Konstantinos şunları söylemiştir: "...Peçenek (Patzinak) milletiyle barışı korumaya niyetli olmanın ve onlarla dostluk anlaşmaları ve beratları imzalamanın ve tarafımızdan her yıl bu halka uygun ve yaraşır hediyelerle onlara bir diplomatik görevli göndermenin ve onların tarafından teminatların yani diplomatik görevli olan rehinelere, Tanrı'nın koruduğu bu şehirde ilgili bakanın sorumluluğunda tutmanın ve imparatorluğun tüm nimetlerini ve hediyelerini sunmanın, Roma İmparatoru daima büyük ölçüde çıkarına olduğunu düşünüyorum..." *De Administrando Imperio*, s. 49.

⁷ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 2-4; Moravcik, *Byzantinoturcica*, s. 365-366; R.J.H. Jenkins, *ayrı eser*, s. 3-12.

⁸ Theophanes'in Macarlara Türk demesi hakkında bkz. Gy. László, *The Magyars, Their Life And Civilisation*, Budapest (Corvina) 1996, s. 193-196.

De Administrando Imperio'nun muhtevasının genel olarak anlaşılması için 53 babın konu başlıkları şunlardır:

1. Peçenekler ve Onlarla Romalıların Barış İçinde Olmalarının Ne Gibi Faydalar Doğuracağı Hakkında,
2. Peçenekler ve Ruslar Hakkında,
3. Peçenekler ve Türkler Hakkında,
4. Peçenekler, Ruslar ve Türkler Hakkında,
5. Peçenekler ve Bulgarlar Hakkında,
6. Peçenekler ve Kersonlular Hakkında,
7. Kerson'dan Peçenek Yurduna İmparatorluk Görevlileri Gönderilmesi Hakkında,
8. Tanrı'nın Koruduğu Kentten İmparatorluk Görevlilerinin Savaş Gemileriyle Tuna, Dinyeper ve Dinyester Irmakları Üzerinden Peçenekya'ya Gönderilmesi Hakkında,
9. Rusların Rusya'dan İstanbul'a Kayık İle Gelişleri Hakkında,
10. Hazar Ülkesi ve Ona Karşı Nasıl, Kiminle Savaş Yapılması Gerektiği Hakkında,
11. Kerson Şehri ve Bosporus Şehri Hakkında,
12. Kara Bulgar ve Hazaria Hakkında,
13. Türklere Komşu Olan Milletler Hakkında,
14. Hz. Muhammed (SAV)'in Şeceresi Hakkında,
15. Fatımi Kabilesi Hakkında,
16. Astrolog Stephen'in Dünyanın Kurulduğu Tarihte Ortaya Çıkan ve Ardından Roma İmparatoru'nun Saltanatını Tesis Eden Saracenlerin Exodus'u Hakkında Yıldızlardan İstifade Ederek Bulduğu Kanundan,
17. Theophanes'in Kutsal Kayıtlardan Mürekkep Kroniğinden,
18. Arapların İkinci Hükümdarı Ebubekir(ra), Üçüncü Yıl,
19. Arapların Üçüncü Hükümdarı Ömer(ra),
20. Arapların Dördüncü Hükümdarı Osman(ra),
21. **Theophanes'in Kroniğinden:** Dünyanın Yaratıldığı 6171 Yılından İtibaren,
22. **Theophanes'in Kutsal Kayıtlardan Mürekkep Kroniğinden:** Mauias, Onun Klanı ve İspanya'ya Nasıl Girdikleri Hakkında Benzer Hadiseler. Roma İmparatoru Justinian Rhinotmetus,
23. İberya ve İspanya Hakkında,
24. İspanya Hakkında,
25. Sigrianeli Kutsal Theophanes'in Tarihinden,
26. Şanlı Kral Hugh'un Şeceresi,
27. Lombardy Eyaleti ve Oradaki Prenslükler, Valilikler Hakkında,
28. Şimdi Venedik Denen Yerleşimin Hikâyesi,
29. Dalmaçya ve Oradaki Komşu Milletler Hakkında,
30. Dalmaçya Eyaleti'nin Hikâyesi,
31. Hırvatlar ve Şimdi Oturdıkları Memleket Hakkında,
32. Sırlar ve Şimdi Oturdıkları Memleket Hakkında,

33. Hersekliler (Zakhlumi) ve Şimdi Yaşadıkları Ülke Hakkında,
34. Trebinyeliler, Kanallılar ve Şimdi Yaşadıkları Memleket Hakkında,
35. Diokletialılar ve Şimdi Yaşadıkları Memleket Hakkında,
36. Aynı Zamanda Arentanlar Denen Paganlar ve Şimdi Yaşadıkları Ülke Hakkında,
37. Peçenek Milleti Hakkında,
38. Türk Milleti'nin Soy Bilgisi ve Nereden Geldikleri Hakkında,
39. Kabar Milleti Hakkında,
40. Kabarların ve Türklerin Urukları Hakkında,
41. Moravya Ülkesi Hakkında,
42. Selanik'ten Tuna Nehri'ne, Belgrat Şehri'ne, Türkiye, Peçenek Yurdu'ndan Karadeniz'e, Dinyeper Nehri Yakınlarında Bulunan Hazar Şehri Sarkel'e, Rusya'ya, Nekropyla'ya ve Aralarında Bölgelerin Kentlerinin Bulunduğu Kerson İle Birlikte Bosporus'a, Oradan Büyüklüğü Sebebiyle Deniz de Denilen Azak Gölü'ne, Tamatarka Şehri'ne, Zikhia'dan, Hatta Papagia, Kasakhia, Alania, Abasgia'dan Sotirioupolis Kenti'ne Kadar Coğrafi Tarif,
43. Taron Ülkesi Hakkında,
44. Apachounis Ülkesi ve Manzikiert, Perkri, Chliat, Chaliat, Arzes, Tibi, Chert, Salamas ve Tzermatzou Şehirleri Hakkında,
45. İberyalılar Hakkında,
46. İberyalıların Şeceresi ve Ardanoutzi Şehri Hakkında,
47. Cypriotların Göçü ve Bundan Sonrakilerin Hikâyesi,
48. Büyük Sarayın Kubbeli Salonunda Yapılan Mübarek 6. Kilise Meclisinin 39. Kısmı,
49. Slavların Nasıl Patras'ın Kilisesinin Hâkimiyeti Altına Alınacaklarını ve Onların Nasıl Hizmet Edeceklerini Merak Edene Şu Pasajı Öğrenmeyi Sağlık Verin,
50. Peloponnesus, Milingoi, Ezeritai Şehirlerindeki Slavlar ve Buralarda Ödenen Vergiler İle Aynı Şekilde Mama Şehrindeki Yerleşimciler ve Burada Ödenen Vergiler Hakkında,
51. Neden İmparatorluk Kadırgasının Yapıldığı ve Bu Kadırganın Dümencileri ve Havzanın Protospathariusu Hakkında Her Şey,
52. Romanus'un Hâkimiyet Dönemindeki Peloponnesus Eyaletindeki Atlar İçin Var Olan Talep Hakkında, Yukarıda Aktarıldığı Gibi,
53. Kerson Kenti'nin Hikâyesi Hakkında.⁹

Konstantinos, De Administrando Imperio'da müstakil bir babda ve değişik vesilelerle muhtelif kısımlarda Peçeneklere dair bilgiler vermiştir. Nitekim Rusların, Kerson Bölgesi'nde bulunan ve komşuları olan Peçeneklerle tehlikelerden emin olmak ve zarar görmemek için barış içerisinde olmaları gerektiği;¹⁰ Türk olarak adlandırdığı Macarların defalarca mağlup oldukları ve yok olmanın eşiğine geldiklerinden Peçeneklerden çok korktukları¹¹ notlarından sonra şu bilgileri vermiştir:

⁹ De Administrando Imperio, s. 259-287.

¹⁰ De Administrando Imperio, s. 49, 51.

¹¹ De Administrando Imperio, s. 51.

“Roma İmparatoru Peçeneklerle barış yaptığı sürece ne Ruslar ne de Türkler silah zoruyla Roma topraklarına girebilir ne de sulh karşılığı olarak Romalılardan büyük ve yüklü miktarda para, mal alabilirler. Onlar bu halkın gücünden korktukları için Romalılara saldırdıkları sırada imparator onlara karşı koyabilir. Eğer Peçenekler İmparatorla dostluk içinde ittifak kurar, mektup ve hediyeler yoluyla onun tarafından kazanılırlarsa, kolaylıkla hem Rus hem de Türk topraklarına girer, kadın ve çocuklarını köleleştirir, ülkelerini perişan edebilirler.”¹²

Akabinde; Peçenekler komşuları olan Bulgar topraklarına istedikleri zaman akınlarda bulunup, oldukça fazla kuvvetleriyle onları ağır şekilde mağlup ettiler demiş¹³ ve “Bugün bu Peçeneklerin diğer bir kolu, Kerson bölgesine doğru uzanır. Kersonlularla ticaret yaparlar, Rusya, Hazaria, Zichia (Zikhia) ve diğer tüm yerlerde onlar ve İmparator için hizmet ederler. Şöyle ki; Kersonlulardan yaptıkları işe ve zahmete uygun olarak hizmetin karşılığında erguvanî kumaş, kurdele, seyrek dokunmuş bezler, altın kabartmalı kumaşlar, biber, al kumaş, ‘Part’ derisi veya talep ettikleri diğer mallardan ve herhangi bir Kersonlunun tek tek bir Peçenek ile yapacağı bir sözleşmeye göre, önceden tespit edilmiş bir ücret alırlar. Bu Peçenekler hür kimseler olduklarından karşılıksız hiçbir hizmet görmezler” bilgisini vermiştir.¹⁴

İstanbul’dan Peçenek ülkesine gönderilen İmparatorluk görevlileri hakkında bilgi verirken; “Bir imparatorluk görevlisi Kerson’dan geçtiğinde, öncelikle birisini Peçenekya’ya göndermeli, onlardan rehineler ve bir muhafız istemeli, bunların gelmesiyle rehineleri Kerson Şehri’nin hâkimine bırakmalı, kendisi muhafızla Peçenekya’ya gitmeli ve onun talimatlarına göre hareket etmelidir. Bu Peçenekler, kendilerinde nadir bulunan mallara saldırgan bir açlık gösterir ve gözü doymaz bir yüzüzlükle cömert hediyeler, kendileri ve karıları için rehineler, rehberler ise kendi zahmetleri karşılığında bir şeyler ve daha fazlasını da meşakkat çeken bitkin haldeki hayvanları için isterler. İmparatorluk görevlileri ülkelerine girdiğinde ilk olarak İmparator’un hediyelerini sorarlar, sonrasında erkek milleti bu malları tika basa doldurduğunda karıları ve anne babaları için tekrar hediye talep ederler. Ayrıca onunla Kerson’a geri dönüşte korumalık yapanlar da kendi zahmetleri ve eziyet çeken bitkin haldeki hayvanları için ödeme isterler” ve “Bulgaristan’da da Peçeneklerin bir kolu yerleşmiş, Dinyeper, Dinyester ve o kısımdaki diğer ırmaklara doğru yayılmıştır. Bir İmparatorluk görevlisi buradan Kerson’a uğramaksızın savaş gemileriyle gönderilirse, burada da hemen aynı Peçenekleri bulur; imparatorluk görevlisi onlarla karşılaştığında, adamlarından biriyle onlara haber gönderir, kendisi gemisinin güvertesinde kalır ve savaş gemilerinde taşıdığı imparatorluk mallarını korur. Onlar görevliyle gelirler. O vakit görevli kendi adamlarından onlara rehineler verir, kendisi de bu Peçeneklerden rehineler alır ve bunları savaş gemisinde tutar. Ardından onlarla bir antlaşma yapar. Peçenekler kendi zakanalarına (törelere, âdetlerine) göre

¹² De Administrando Imperio, s. 51, 53.

¹³ De Administrando Imperio, s. 53.

¹⁴ De Administrando Imperio, s. 53.

imparatorluk görevlisine yemin ettiklerinde, görevli onlara İmparator'un hediyelerini sunar ve onların arasından 'dostlar' olarak uygun gördüğü alabileceği kadar adamı alarak geri döner. Onlarla antlaşma, İmparator onları Ruslara, Bulgarlara veya yine Türklere karşı yardıma çağırdığı zaman İmparatora hizmet etmeleri şartıyla yapılmalıdır. Onlar tüm bunlara karşı savaş yürütebildiğinden ve defalarca kez onların üzerine yürüdüğünden, şimdi dehşet ile anılırlar. İşin şurası da aşikârdır ki, bir keresinde Papaz Gabriel imparatorluğun verdiği yetkiyle Türklere gönderilmiş ve onlara şöyle demişti: 'İmparator hazretlerine yakın olun ve istediğimde hemen size gelip sizi bulayım; böylece imparator sizin gidip Peçenekleri yerlerinden sürmenizi ve onların yerine (eskiden oralarda siz yerleştiğiniz için) yerleşmenizi bildiriyor.' Sonra Türklerin önde gelen adamları hep bir ağızdan haykırdılar: 'Kendimizi Peçeneklerin hedefine koymuyoruz, onları yenemiyoruz. Çünkü onların ülkeleri geniştir ve halkları kalabalıktır ve onlar şeytanın ortaklarıdır; bunu bize bir daha deme, çünkü hiç hoşumuza gitmiyor!' Bahar geldiğinde Peçenekler Dinyeper Nehri'nin uzak ucuna göçerler ve genellikle yazı orada geçirirler." diye yazmıştır.¹⁵

Konstantinos, Peçenek Milleti Hakkında başlığıyla 37. babda da etraflıca şu bilgileri vermiştir:

"Peçeneklerin yurdu aslında Hazarlar ve Uzlar denilenlerle ortak sınıra sahip olarak İdil (İtil) Irmağı'nda ve aynı şekilde Yayık (Geïkh) Irmağı'nda idi. Fakat 50 yıl önce Uzlar Hazarlarla işbirliği yaparak Peçeneklerle savaştılar, onlara üstün geldiler ve onları ülkelerinden sürdüler ki, bu ülkeyi, bugüne kadar Uzlar ellerinde tutmuştur. Peçenekler kaçtılar. Yerleşmek için bir yer arayışıyla etrafta gezindiler ve şimdi sahip oldukları araziye vardıklarında, burada Türklerin yaşadıklarını gördüler ve onları savaşta yendiler. Akabinde yurtlarından sürdüler, dağılan grupları buraya yerleştirdiler. Söylendiği gibi bugüne kadar 55 yıldır bu memleketin efendisi oldular.

Tüm Peçenek ülkesi (Patzinacia) aynı sayıda büyük prensleri olan sekiz ile ayrılmıştır. İller şunlardır: ilk ilin adı İrtim, ikincisinin Tzour, üçüncüsünün Gyla, dördüncüsünün Koulpeï, beşincisinin K(c)haraboï, altıncısının Talmat, yedincisinin K(c)hapon, sekizincisinin Tzopon'dur. Peçeneklerin yurtlarından sürüldüğü zaman prensleri İrtim İli'nde Baïtzas, Tzour İli'nde Kouel, Gyla İli'nde Kourkoutai, Koulpeï İli'nde İpaon, K(c)haraboï İli'nde Kaïdoum, Talmat İli'nde Kostas, K(c)hapon İli'nde Giazis, Tzopon İli'nde Batas idi. Bunların ölümünden sonra yönetimde yerlerini akrabaları aldı. Aralarında mevkilerini oğulları veya kardeşlerine geçirme yetkisinden kendilerini mahrum eden hukuk ve eski töreler hâkim olduğundan, iktidardakiler için sadece kendi hayatları süresince hükmetmek yeterlidir ve öldüklerinde ya akrabaları ya da akrabalarının oğulları atanmalıdır; ta ki makam ailenin tek bir koluna münhasır kalmamalı ve aynı soydan gelenler de bu makama varis olmalı ve geçmelidir. Yabancı bir aileden kimse gelemez ve prens olamaz. Sekiz İl kırk bölgeye ayrılmıştır ve bunların üzerinde küçük beylikler vardır.

¹⁵ De Administrando Imperio, s. 55.

Peçeneklerin dört uruğu, yani Kuartzitzour İli, Syroukalpei İli, Borotalmat İli, Boulatzopon İli, Dinyeper Nehri'nin gerisinde, Uz ülkesi (Uzia), Hazaria, Alania, Kerson ve Bölgeler'in geri kalanına bakan doğu ve kuzey kısımlarına doğru uzanır. Diğer dört uruk Dnyeper'in bu tarafında batı ve kuzey kısımlarına doğru uzanır yani Giazikhopon İli Bulgaristan'a komşudur, Kato Gyla İli Türkiye'ye komşudur, K(c)haraboi İli Rusya'ya komşudur ve İabdiertim İli Rusya ülkesine bağlı bölgelere; Oultinlere, Dervleninlere, Lenzeninlere ve Slavların geri kalanına komşudur. Peçenek yurdu Uz ve Hazar ülkesinden beş gün, Alan ülkesinden altı gün, Mordia'dan 10 gün, Rusya'dan bir gün, Türkiye'den dört gün ve Bulgaristan'dan yarım gün uzaklıktadır. Burası Kerson'a çok yakındır, Bosporus'a ise daha da yakındır.

Peçenekler yurtlarından sürüldüğü zaman, bazıları kendi istek ve kararlarıyla orada geride kalarak Uz denilenlerle birleştiler. Bugün dahi onların arasında yaşarlar. Kendilerini ayıran, kökenlerini ve kendi halklarından nasıl olup da koştuklarını ifşa eden ayırt edici işaretler taşırlar. Çünkü onların tunikleri kısadır, dize ulaşır ve elbiselerinin kolu dirsekten kesilmiştir, böylece kendi halklarından ve ırklarından kopmuş olduklarını gösterdiklerini görürsün.

Dinyester Nehri'nin bu tarafında, Bulgaristan'a bakan kısma doğru, bu aynı nehrin geçişlerinde metruk şehirler vardır. İlk şehir Peçeneklerce Aspron diye adlandırılır, çünkü buranın taşları çok beyaz görünür. İkinci şehir Toungatai'dir. Üçüncü şehir Kraknakatai'dir. Dördüncü şehir Salmakatai'dir. Beşinci şehir Sakakatai'dir. Altıncı şehir Giaioukatai'dir. Eski şehirlerin bu binaları arasında kiliselerin bazı belirgin izleri ve gözenekli taştan yontulmuş haçlar bulunur ki, bu sebeple burada bir zamanlar Romalıların yerleşimi olduğu üzerine bir geleneği korurlar. Peçeneklerin tamamı olmasa da, üç eyalet İabdierti, Kouartzitzour ve Khaboukhingyla (Chabouxingyla)'nın halkına Kangar da denir. Çünkü bunlar diğerlerinden daha cesur ve asildir. Bu Kangar namının işaret ettiği şeydir.¹⁶

Konstantinos, Hazarlar başta olmak üzere Avarlar, Uzlar, Kabarlar, Hunlar gibi Türk grupları hakkında ise eserinin muhtelif kısımlarında şu bilgileri vermiştir:

10-11-12. bablarda;

“Komşuları oldukları için Uzlar ve aynı şekilde Alan (Alania) Hükümdarı da Hazarlara saldıracaklardır. Hazarların dokuz bölgesi Alan ülkesine komşudur ve Alanlar eğer isterlerse buraları yağmalarlar, Hazarlar arasında çok büyük zarar ve kıtlığa sebep olurlar. Çünkü Hazarların iase ve bolluğu (zenginliği) bu dokuz bölgeden gelmektedir.”

“Eğer Alan Hükümdarı Hazarlarla barış içinde değilse ve Roma İmparatoru'yla dostluğu tercih ediyorsa; sonra, Hazarlar İmparatorla dostluk ve barışı koruma niyetinde değilse; onlar, Alan, Sarkel, Bölgeler ve Kerson'a geçişlerinde yollarına tuzak kurarak ve yanlarında muhafızları bulunmadığında üzerlerine çökerek onlara büyük zarar verebilir. Eğer bu Hükümdar onları denetlemek için isteklice hareket ederse, Kerson ile Bölgeler büyük ve engin bir barışı tadarlar. Çünkü Alanların saldırısından korkan ve nihayetinde Kerson ve

¹⁶ De Administrando Imperio, s. 167, 169, 171.

Bölgeler'e bir orduyla saldırmak için serbest olmayan Hazarlar, her ikisiyle birden savaşacak güçte olmadıklarından, barış içinde kalmaya zorlanacaklardır."
"Kara Bulgar denilenler de Hazarlara saldırabilir."¹⁷

Macarlara komşu olanlardan bahsederken;

"Şu milletler Türklerle (Macarlarla) komşudur: Batı taraflarında Frankia; kuzeylerinde Peçenekler; güney tarafta Büyük Moravia ki, bu ülke günümüzde Türkler tarafından tamamen harap ve işgal edilen Sphendoplokos'un ülkesidir. Dağlar tarafında Hırvatlar Türklerle komşudur.

Yukarıda Peçenekler kısmında söylendiği gibi, Peçenekler de Türklere saldırabilir ve yağma yapıp büyük zarar verebilirler.

Oğlum, akıl gözünü benim kelimelerime dik, sana emrettiğim bu şeyleri öğren ve Hazarlar, Türkler, tekrar Ruslar veya kuzeyli İskitlerden hangi millet olursa olsun, sık sık görüldüğü gibi, yaptıkları birtakım hizmetlerin karşılığında imparatorluk kıyafetleri, taç veya imparator elbisesini isterlerse, kendini şu şekilde mazur göstereceksin: 'Sizin kamelaukia dediğiniz bu hükümdarlık elbiseleri ve taçlar insan yapımı olmayıp Tanrı tarafından gönderilmiştir. Bu hükümdarlık elbiseleri veya taçları Tanrı'nın kutsal kilisesinden almaya ne İmparator'un ne baş patriğin ne de bir başkasının yetkisi vardır. Bir defasında, Hazaria'dan bir kadınla evlenen Leon adlı bir imparator, Tanrı'nın bir bayramı yokken ve de baş patriğin onayı olmaksızın, kendi budalalığı ve düşüncesizliğiyle bu taçlardan birini aldığında bu onun ölümüne yol açtı...'

Eğer bu kuzeyin inançsız ve şerefsiz kabilelerinden bir millet Roma İmparatoru ile ya onun kızını kendine eş olarak almak ya da kendi kızını İmparator'a veya İmparator'un oğluna eş olarak vermek suretiyle bir evlilik ittifakı kurmak isterse, onların bu ucube talebini de şu şekilde reddedeceksin: '...Ve yukarıda geçen İmparator Leon... bir kere kendisini Tanrı'nın ve O'nun emirlerinin korkusundan ayrı koyduğu için, Hazar Hakanı ile bir evlilik ittifakı imzaladı ve onun kızını kendine eş olarak aldı ve böylece Roma İmparatoru'na ve kendisine büyük bir utanç aşıladı. Çünkü ataların öğütlerini iptal ve göz ardı etti ancak o zaten bir Ortodoks Hristiyan değil, bir sapkın ve tasvir kırıcı idi.' Eğer şöyle cevaplarlarsa: 'O halde efendi Romanus, İmparator, nasıl oldu da Bulgarlarla evlilik ittifakı kurdu ve torununu efendi Bulgar Petro'ya verdi?' Savunma şöyle olmalı:

'İmparator efendi Romanus avamdan cahil biriydi, sarayda büyüyenlerden değildi...'¹⁸

Theophanes'in kroniğinden naklen:

"Bu sene Valentinianus sadece Britanya, Galya ve İspanya'yı geri almak için çok zayıf değildi. Afrikalı denenlerin ülkesi Libya'yı da kaybetti. Bu şu şekilde oldu... O zamanlar Tuna'nın kuzeyindeki bölgelerde Gotlar ve hayli büyük pek çok millet yaşıyordu. Bunlardan en kayda değer olanları birbirinden başka bir şeyde değil, sadece adından ayrılan, bir ve aynı dili konuşan, hepsi de Arius'un sapkın inancından olan Gotlar, Batı Gotları (Vizigotlar), Gepidler ve Vandallar idi. Bunlar Arcadius ile Honorius zamanlarında Tuna'yı geçtiler ve Roma

¹⁷ De Administrando Imperio, s. 63, 65.

¹⁸ De Administrando Imperio, s. 65, 67, 69, 71, 73.

arazisine yerleştiler. Kendilerinden daha sonra Lombardlar ve Avarların ayrıldığı Gepidler, Singidunum ve Sirmium civarındaki bölgelerde yaşıyorlardı...¹⁹

Venedik Şehri'nin hikâyesini anlatırken:

“Eskiden Venedik meskûn olmayan, bataklık, boş bir yerd. Şimdi Venedikliler denen kimseler Aquilea ve Fransa'nın diğer yerlerinden gelen Franklardı ve Venedik'in karşı tarafındaki anakarada otururlardı. Fakat Avarların kralı Attila gelip Fransa'nın her tarafını baştan sona harap edip insansızlaştırdığında, Aquilea ve Fransa'nın diğer yerlerinden tüm Franklar Attila'nın korkusundan kaçmaya, Venedik'in yerleşilmemiş adalarına gitmeye ve orada kulübeler kurmaya başladılar. Bu kral Attila anakaradaki tüm memleketi harap edip Roma ve Kalabria'ya kadar ilerlediğinde, Venedik'i geride bıraktığında, Venedik adalarına sığınarak orada nefes alma imkânı bulanlar kalplerinin titremesinden fersiz kalmış olarak hep beraber oraya yerleşmeye karar vererek bunu yaptılar ve günümüze kadar da orada yaşadılar. Attila'nın çekilmesinden çok yıllar sonra, o zamanlar Papiya ve diğer krallıklar üzerinde hüküm süren Kral Pippin geldi...²⁰

Dalmaçya Bölgesi hakkında malumat veririrken:

“İmparator Diokletian, Dalmaçya (Dalmatia) memleketinin büyüüne kapılmıştı ve bu yüzden Roma'dan aileleriyle birlikte insanlar getirerek bu Dalmaçya'ya yerleştirdi. Bunlar Roma'dan getirilmeleri hasebiyle 'Romani' diye adlandırıldı ve günümüzde hâlâ bu ismi taşırlar... Hatta şimdi Diokletianlıların ellerinde tuttuğu Diokleia Şehri de İmparator Diokletian tarafından kurulmuştur ve bu yüzden bu memleketin halkı 'Diokletianlılar' diye adlandırılmıştır. Bu Romalıların sahip olduğu arazi Tuna Nehri'ne kadar giderdi ve bir defasında nehri geçmek, ötesinde kimin yaşadığını bulmak niyetiyle karşıya geçtiler ve aynı zamanda Avarlar denen silahsız Slav milletlerinin üzerine vardılar. Romalıların ırmağın öbür tarafında herhangi bir yerleşim olduğunu sanmıyorlardı. Slavlar da beri taraf için aynı şeyi düşünüyorlardı. Böylece bu Avarları silahsız ve savaşa hazırlıksız bulan Romalıları onları yendiler, ganimet ve esirler alarak geri döndüler. O zamandan itibaren Romalıları, Paskalya'dan Paskalya'ya hizmet veren iki almasıık garnizon kurdular ve buralardaki adamlarını Büyük ve Kutsal Cumartesi günü garnizondan gelenlerle bu hizmete gidenleri birbirleriyle karşılaşacak şekilde değiştirdiler... Bu garnizon değişimi yıllarca sürdü ve ırmağın uzak yakasında Avar olarak da bilinen Slavlar aralarında fikir yürütüp dediler: 'Şimdi ırmağı geçip ganimet alan bu Romalıları gelecekte bize karşı harekete geçeceklerdir. Bu yüzden onlara karşı bir plan hazırlayalım.' Böylece, Slavlar veya Avarlar karar aldılar ve Romalıların ırmağı geçtiği bir sırada pusuya yattılar ve saldırıp onları yendiler. Bu bahsedilen Slavlar, Roma silahlarını, sancaklarını ve diğer askeri donanımı aldılar, ırmağı geçip sınır geçidine vardılar ve oradaki Romalıları onları fark etti. Kendi adamlarının sancak, giysi ve donanımlarını gördüklerinde bunların kendi adamları olduğunu sandılar ve böylece, geçide gelen bu Slavların geçmelerine izin verdiler. Geçer geçmez hemen Romalıları püskürttüler ve adı geçen Salona Şehri'nin sahibi oldular. Orada

¹⁹ De Administrando Imperio, s. 103, 105.

²⁰ De Administrando Imperio, s. 119, 121.

yerleştiler ondan sonra yavaş yavaş yağma akınlarına başladılar. Ovalarda, yüksek yerlerde yaşayan Romalıları ortadan kaldırarak topraklarını aldılar. Romalılardan kalanlar, sakinleri bugün de Roma olarak adlanan sahil kentlerine yani Dekatera, Ragusa, Spalato, Tetrangourin, Diadora, Arbe, Vekla ve Opsara'ya kaçıp kurtuldular ve halen de buraların sahibidirler..."²¹

"...Salona bütün Dalmaçya'nın başkentiydi. Her yıl Dalmaçya'nın diğer kentlerinden sayıları bin kadar bir atlı birlik toplanır ve Salona'ya sevk edilirdi. Bunlar Avarlara karşı Tuna Nehri'ni korurlardı. Tuna Nehri'nin öte taraflarında, şimdi Türklerin olduğu yerde, Avarların uğrak yerleri vardı ve göçebe bir hayat sürerlerdi. Her yıl oraya giden Dalmaçyalılar, ırmağın karşı tarafında sık sık hayvan ve insanları görürlerdi. Bu yüzden, bir defasında karşıya geçmeye, orada evi olanların kimler olduğunu araştırmaya karar verdiler. Geçtiler ve sadece Avarların kadın ve çocuklarını buldular. Yetişkinler ile gençleri askeri bir seferdeydiler. Aniden üzerlerine giderek bunları esir aldılar ve hiç zorluk çekmeden bu ganimeti Salona'ya taşıdılar. Şimdi bu Avarlar seferden geri dönüp ne olduğunu öğrendiklerinde kahroldular. Fakat bu darbenin hangi bucaktan geldiğini bilmiyorlardı. Bu yüzden uygun zamanı beklemeye ve bu şekilde her şeyi ortaya çıkarmaya karar verdiler. Böylece, adet üzere Salona'dan öncekilerden farklı, yeni adamlardan oluşan garnizon gönderildiğinde, onlar da kendilerinden öncekilerin yaptığını yapmaya karar verdiler. Böylece onlara karşı ırmağı geçtiler fakat onları önceki seferdeki gibi araziye dağılmış değil, toplu halde buldular. Neticede gayelerine ulaşamayıp en korkunç akıbete uğradılar. Bazıları katledildi, kalanlar esir alındı ve kimse düşmanın elinden kurtulamadı. Bunlar onları kim oldukları ve ne sebeple geldikleri yolunda sorguladılar. Bahsedilen saldırının bunlardan geldiğini öğrendikten, üstelik yurtlarının tabiatından sorğu ile haberdar olduktan ve kulaktan dolma bilgileriyle onu beğendikten sonra, hayatta kalanları esir yaptılar, onların elbiselerini giydiler (tıpkı onların da onların elbiselerini giymeleri gibi) ve sonra atlarına binip diğerlerinin yanlarında getirdikleri sancakları, diğer alametleri ellerine aldılar, askeri nizam içinde yürüdüler ve Salona'ya doğru yola çıktılar. Sorgulamada garnizonun Tuna'dan ne zaman dönmeye alıştığını da öğrendiklerinden (Büyük ve Kutsal Cumartesi idi), kendileri aynı günde gittiler. Onlar yakınlaştığında ordunun büyük bir kısmı gizlendi fakat Dalmaçyalıların at ve giysilerini alan bin kadarı oyunu oynamak için atlarıyla ilerlediler. Onların işaretlerini, giyimlerini fark eden ve günü de dikkate alan şehirdekiler, çünkü o gün dönmeleri adetten idi, kapıları açtılar ve onları sevinçle içeri aldılar. Fakat onlar içeri girer girmez kapıları ele geçirdiler ve kahramanlıklarını orduya bildirerek saldırmak ve onlarla birlikte girmek için başlama işareti verdiler. Böylece şehirdeki herkesi kılıçtan geçirdiler ve Dalmaçya yurdunun efendileri oldular, oraya yerleştiler. Sadece sahildeki şehirler onlara karşı dayandı ve Romalıların elinde kalmayı sürdürdü, çünkü onlar ihtiyaçlarını denizden karşılayabiliyorlardı. Bu toprağın çok güzel olduğunu gören Avarlar buraya yerleştiler. Fakat Hırvatlar o zamanlar şimdi Ak Hırvatların bulunduğu yerde, Bavyera'nın ötesinde yaşıyorlardı. Onlardan beşkardeş; Klou-

²¹ De Administrando Imperio, s. 123, 125.

kas, Lobelis, Kosentzis, Mouk(c)hlo, K(c)hrobatos ve iki kızkardeş Touga ve Bouga'dan oluşan bir aile ayrılarak kendi halklarıyla birlikte Dalmaçya'ya geldiler ve Avarları buranın sahipleri olarak buldular. Birbirleriyle yıllarca savaştıktan sonra Hırvatlar üstün geldi ve Avarların bir kısmını öldürüp, kalanını da kendilerine tabi olmaya zorladılar. Böylece o zamandan beri bu toprağa Hırvatlar sahiptir ve Hırvatistan'da hâlâ Avarlardan gelen ve Avar diye bilinen kimseler vardır. Hıvatların geri kalanı Frankia'nın karşısında kaldılar ve şimdi Belok(c)roat yani Ak Hırvat adlanırlar ve kendi prensleri vardır. Frankia veya Saksonya'nın Büyük Kralı Otto'ya tabidirler ve vaftizsizdirler. Türklerle karşılıklı evlenirler ve iyi dostluk içindedirler. Dalmaçya'ya gelen Hıvatlardan bir fırka ayrıldı, Illyricum ve Panonya'ya ele geçirdi. Onların da, sadece elçiler vasıtasıyla da olsa Hıvatistan prensi ile dostane teması koruyan bağımsız bir prensleri vardır. Uzun yıllar boyunca Dalmaçya Hıvatları da, kendi ülkelerinde önceden olduğu gibi Franklara tabi idiler. Fakat Franklar onlara öyle zalimce davranmaya başladılar ki, beşikteki Hıvat çocuklarını öldürüyor ve köpeklerin önüne atıyorlardı. Frankların bu muamelesine dayanamayan Hıvatlar ayaklandılar ve onlardan prens olarak bulunanları öldürdüler. Bunun üzerine Frankia'dan büyük bir ordu onların üzerine yürüdü, yedi yıl savaştıktan sonra Hıvatlar sonunda yenmeyi ve tüm Frankları Kotzilis adlı önderleriyle birlikte yok etmeyi başardılar. O zamandan beri bağımsız ve özerk kaldılar. Roma piskoposundan kutsal vaftiz istediler. Prensleri Porinos zamanında onları vaftiz eden rahipler gönderildi...²²

Hırvatlar ve ülkelerine dair bilgi verilen kısımda:

“...Şimdi Dalmaçya Bölgesi'nde yaşayan Hıvatlar, 'Ak' da denen, Türkiye'nin ötesinde, Frankia'nın yanında oturan ve vaftizsiz Sırplar Slav komşuları olan vaftizsiz Hıvatlardan gelirler. Slav dilinde Hıvat, 'çok toprak işgal eden' anlamına gelir. Avarların; İmparator Diokletian'ın Roma'dan getirip yerleştirdiği ve Roma'dan bu ülkelere yani şimdi Sırbistan ve Hırvatistan denen yerlere nakledildikleri için Romani diye çağrılan şahıslarla savaşır buradan sürdükleri günlerde, Sırplar aynı hükümdar Herakleios'un korumasını talep etmeden önce, bu aynı Hıvatlar Roma İmparatoru Herakleios'un himayesini istemek üzere vardılar. Roma İmparatoru Herakleios zamanında bu aynı Romalılar Avarlarca sürüldüğünde, memleketleri ıssız kaldı. Bu yüzden, Herakleios'un emriyle, bahsedilen Hıvatlar Avarları yenip oralardan sürdüler ve İmparator Herakleios'un yetkilendirmesiyle şimdi yaşadıkları yere, Avarların bu memleketine yerleştiler... 'Ak' da denen Büyük Hıvatistan, komşusu olan Sırplar gibi, bugün hâlâ vaftizsizdir. Onlar vaftizli Hıvatistan'dan daha az at ve adam toplarlar, çünkü onlar Frank, Peçenek ve Türkler tarafından daha sık yağmalanırlar...²³

Türk Milleti'nin Soy Bilgisi ve Nereden Geldikleri Hakkında başlıklı babda:

“Türk Milleti'nin yurdu eskiden Hazaria'nın yanında, ilk voyvodaları Lebedias'a ithafen Lebedia denen yerde idi. Bu voyvoda Lebedias şahıs adıyla anılırdı. Fakat makamının rütbesine, ondan sonra diğerlerinde olduğu gibi voyvo-

²² De Administrando Imperio, s. 139, 141, 143, 145.

²³ De Administrando Imperio, s. 147, 149, 153.

da denir. Şimdi bu yerde, mezkûr Lebedia'da, aynı zamanda K(c)hingilous da denen K(c)hidmas adlı ırmak akar. Bunlar o zaman Türk adlanmıyordu fakat şu veya bu sebeple 'Sabartoi asphaloi' adına sahiptiler. Türkler yedi uruktu ve başlarında yerli veya yabancı asla bir prens bulunmazdı. Aralarında voyvodalar vardı. Bu voyvodaların ilki adı geçen Lebedias idi. Bunlar Hazarlarla birlikte üç yıl yaşadılar ve Hazarlarla ittifak halinde tüm savaşlarına katıldılar. Cesaretleri ve ittifaklarından dolayı Hazaria'nın Kağanı, Türklerin Lebedias adlı ilk voyvodalarına, yiğitliğinin ününden ve soyunun parlaklığından ötürü eş olarak asil bir Hazar kızı verdi ki, ondan çocukları olsun fakat bu Lebedias'ın bu aynı Hazar hanımından çocuğu olmadı. Şimdi, önceden Kangar adlanan Peçenekler (çünkü bu 'Kangar' onların arasında asalet ve cesarete işaret eden bir addı), o zaman Hazarlara karşı savaşa kalkıştılar, yenilerek kendi topraklarını boşaltmak ve Türklerin topraklarına yerleşmek zorunda kaldılar. Türklerle o zamanlar Kangar adlanan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru giderek İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hala Türklerin eski ismi olan 'Sabartoi Asphaloi' diye adlandırılır. Diğer kısım ise voyvodaları ve önderleri Lebedias'la birlikte batı bölgesinde, şimdi Peçeneklerin yaşadığı Atelkouzou adlı yerlerde yerleştiler. Bundan kısa bir süre sonra Hazaria'nın o zamanki Kağanı, Türklerle ilk voyvodaları Lebedias'ın ona gönderilmesini isteyen bir haber gönderdi. Bunun üzerine Lebedias Hazar Hakarı'na geldi ve ona kendisini çağırmasının sebebini sordu. Kağan ona şöyle dedi: 'Biz seni şu sebeple çağırdık ki, sen Türkler arasında asil, bilge, yiğit ve ilk olduğundan, seni milletine prens atayalım ve sen bizim sözüme, emrimize muti olasın.' O karşılık olarak Hakana şu cevabı verdi: 'Sizin bana teveccühünüz, benden beklentinize büyük saygı duyuyor, münasip şükranlarımı ifade ediyorum. Fakat ben bu hükümdarlık için yeterince güçlü olmadığım için size itaat edemem. Öte yandan benden başka Almoutzis adında bir voyvoda ve onun Arpad adında bir oğlu vardır. Bunlardan birisi ya Almoutzis ya da oğlu Arpad prens yapılınsın ve sizin sözüme muti olsun.' Kağan bu ifadeden hoşlandı ve adamlarından bazılarını onun yanına vererek onları Türklerle gönderdi. Onlar konuyu Türklerle konuşuktan sonra, Türkler babası Almoutzis'den ziyade Arpad'ın prens olmasını yeğlediler. Çünkü o daha kabiliyetliydi ve bilgeliği, basireti, yiğitliğiyle büyük hayranlık duyuluyordu. İdare etmeye yetenekliydi. Bunun üzerine onu bir kalkan üzerinde kaldırarak Hazarların âdetine veya 'zakonon'a (kanun) göre prens yaptılar. Arpad'dan önce Türklerin hiçbir zaman bir prensleri olmamıştı. Öyle ki, bugün bile Türkiye'nin prensi onun ailesindedir. Birkaç yıl sonra Peçenekler Türklerin üzerine köktüler ve prensleri Arpad'la birlikte onları sürdüler. Kaçan ve yerleşecek toprak arayan Türkler de gelerek Büyük Moravya'nın sakinlerini sürdüler ve onların arazisine yerleştiler ki, bugün Türkler burada yaşamaktadırlar. O zamandan beri Türkler Peçeneklerin bir saldırısına maruz kalmadılar. Doğuda, İran bölgelerinde yerleşen adı geçen Türk Milleti'ne, batı bölgelerine doğru oturan bu bahsedilen Türklerden hala onları yoklayıp sık sık resmi haberler getiren tüccarlar gönderilir.

O zamanlar Türklerin yaşadığı Peçeneklerin yeri, yerel ırmakların adına göre adlanır. Irmaklar şunlardır: İlk ırmak Barouk(c)h adında, ikinci ırmak Kou-bou adında, üçüncü ırmak Troullos adında, dördüncü ırmak Broutos adında, beşinci ırmak Seretos adındadır.”²⁴

Kabar Milleti’ne ve Kabarların, Türklerin Uruklarına Dair isimli bablarda:

“Kabarlar denilenler Hazar ırkından idi. Şimdi gün oldu ki, onlarla hükümetleri arasında bir ayrılık baş gösterdi ve bir iç savaş çıktığında ilk hükümetleri hâkim geldi. Onlardan bazıları öldürüldü, bazıları kurtulup geldi ve Peçeneklerin ülkesinde Türklerin yanına yerleşti. Bunlar birbiriyle dost oldular ve ‘Kabaroi’ diye adlandılar. Böylece onlar bu Türklere Hazarların dilini öğretti ve bugün dahi bu aynı dile sahiptirler. Bunun yanında Türklerin diğer dilini de bilirler. Savaşlarda kendilerini sekiz uruğun en güçlüsü, yiğidi olarak gösterdiklerinden ve savaşta öncü olduklarından onlar ilk uruk olarak yükselmişlerdir. Aralarında yani Kabarların üç urukları arasında bir prens vardır ki bugün dahi böyledir.”²⁵

“İlki Hazarlardan ayrılan mezkûr Kabarların uruğudur, ikincisi Nekilerdir, üçüncüsü Megerilerdir, dördüncüsü Kourtougermatulardır, beşincisi Tarialardır, altıncısı Genakh, yedincisi Kari, sekizincisi Kasi’dir. Bu şekilde birbirleriyle birleşerek Kabarlar, Peçeneklerin ülkesinde Türklerle birlikte oturdu. Bundan sonra İsa’yı seven, namlı İmparator Leon’un davetiyle bu tarafa geçerek Symeon’la savaştılar, onu tamamen yenip, sürdüler. Onu Moundraga adlı şehirde kapatarak Preslav’a kadar ilerlediler ve ülkelerine geri döndüler. O zaman Arpad’ın oğlu Liountikas onların prensi idi. Fakat Symeon Roma İmparatoru’yla bir kez daha barış yapıp harekette serbest kalınca, o Peçeneklere haber gönderdi ve Türklere saldırıp yok etmek için onlarla anlaştı. Türkler bir askeri sefere çıktıklarında, Peçenekler Symeon’la birlikte Türklere karşı yürüdüler ve ailelerini tamamen yok ettiler. Ülkelerini koruyan Türkleri oradan feci şekilde sürdüler. Türkler geri gelip ülkelerini bu şekilde boş ve tamamen tahrip olmuş bulduklarında, yukarıda söylendiği gibi, ırmakların adına göre adlanan bugün yaşadıkları yerlere yerleştiler. Türklerin önceden buldukları yer, içinden geçen ırmakların adıyla Etel ve Kouzou olarak adlandırılır ve burada şimdi Peçenekler yaşar. Fakat Peçeneklerce sürülen Türkler gelmiş ve şimdi yaşadıkları toprağa yerleşmişlerdir. Burada eski zamanların çeşitli işaretleri vardır. Bunların ilki, İmparator Traian’ın köprüsüdür ki, Türkiye buradan başlar. Sonra, bu aynı köprüden üç günlük mesafede içinde kutsal ve Büyük İmparator Konstantinos’un kulesinin bulunduğu Belgrat vardır; sonra yine, ırmağın geri kıvrıldığı yerde, Belgrat’tan iki gün uzaklıkta Sirmium adlı ünlü yer bulunur ve ötesinde Türklerin imha ettikleri fakat önceden üzerinde Sphendoplokos’un hüküm sürdüğü vaftizsiz Büyük Moravya uzanır.

Tuna boyundaki hudut yerleri ve adları böyledir fakat tüm bir Türkiye yerleşimini kapsayan bunun ötesindeki bölgeleri, orada akan ırmakların adına göre adlandırılır. Irmaklar şunlardır: İlk ırmak Timisis, ikinci ırmak Toutis, üçüncü ırmak Morisis, dördüncü ırmak Krisos ve yine diğer bir ırmak Titzza. Türklerin

²⁴ De Administrando Imperio, s. 171, 173, 175.

²⁵ De Administrando Imperio, s. 175.

komşuları doğu tarafta Bulgarlardır ki, aralarında aynı zamanda Tuna da denen İstros Irmağı akar. Kuzeyde Peçenekler, batıda Franklar ve güneyde Hırvatlar vardır. Türklerin bu sekiz uruğu kendi mahsus beylerine itaat etmezler fakat her nerede savaş çıkarsa, ırmaklar üzerinde bütün istek ve şevkleriyle birlikte savaşmak için ortak bir antlaşmaları vardır. En baştaki önder olarak verasetle Arpad'ın ailesinden gelen beyleri ve diğer ikisi yargı makamına sahip olan yulalar (gula) ve karçalar (karkha) vardır ve her uruğun bir prensi bulunur.

Yula (Gyla) ve karça (karcha) özel ad değil, ünvanıdır.

Türkiye'nin büyük Beyi Arpad'ın dört oğlu vardı. İlki Tarkatzous, ikincisi İlelekh, üçüncüsü İoutotzas, dördüncüsü Zaltas.

Arpad'ın en büyük oğlu Tarkatzous'un Tebelis adlı bir oğlu ve ikinci oğlu İlelekh'in Ezelekh adlı bir oğlu ve üçüncü oğlu İoutotzas'ın şimdiki bey olan Phalitzis adlı bir oğlu ve dördüncü oğlu Zaltas'ın Taxis (Takhsis) adlı bir oğlu vardı.

Arpad'ın tüm oğulları öldü fakat torunları Palis, Tasis ve onların amcaoğlu Taxis (Takhsis) yaşıyorlar.

Tebelis öldü ve yakınlarda buraya Boultzous'un 'dostu' olarak gelen Türkiye'nin üçüncü Beyi ve Karçası Termatzous onun oğludur.

Karça Boultzous, Karça Kalis'in oğludur ve Kalis bir özel isimdir fakat Karça, kendisinden üstün olan Yula gibi bir ünvanıdır.²⁶

42. Babda:

"Selanik'ten (Thessalonika) Belgrat adlı şehrin bulunduğu Tuna Nehri'ne kadar hızlı adımlarla değil, rahat yürüyüşle gidilirse sekiz günlük mesafedir. Türkler Tuna Nehri'nin ötesinde Moravya arazisinde ayrıca da bu tarafında Tuna ile Sava Nehirleri arasında yaşarlar. Tuna Nehri'nin aşağı uzantısından itibaren, Distra'nın karşısında Peçenek Ülkesi uzanır ve buranın sakinleri, kışlasında 300 adamın konuşlandığı ve yıllık olarak yenilediği Hazar Şehri Sarkel'e kadarki bölgeyi denetlerler. Onlarda Sarkel "beyaz ev" anlamına gelir. Hazarlar İmparator Theophilus'tan kendileri için bu şehrin kurulmasını rica ettiklerinde, Kamaterus soyadlı spatharokandidat Petronas tarafından kurulmuştur. Çünkü Hazarların o zamanki Kağanı ve Beyi (pekh) bu aynı İmparator Theophilus'a elçiler göndermiş ve kendileri için Sarkel Şehri'nin yapılmasını istiham etmiştir. İmparator onların taleplerine karşılık vermiş ve onlara mezkûr spatharokandidat Petronas'ı İmparatorluk donanmasının savaş gemileriyle göndermiş ayrıca Paphlagonia kaptan başısının savaş gemilerini yollamıştır. Bu aynı Petronas, Kerson'a vardı ve savaş gemilerini Kerson'da bıraktı. Kendi adamlarını yük gemilerine bindirerek şehri inşa edeceği Don (Tanaïs) Nehri üzerindeki o yere gitti. Bu yerde şehri inşa için uygun taşlar bulunmadığından, bazı fırınlar yaptı ve içinde tuğlaları pişirdi. İrmaktaki küçük deniz kabuklarından harç yaparak bunlarla şehrin inşasını gerçekleştirdi. Şimdi bu mezkûr spatharokandidat Petronas, Sarkel Şehri'ni kurduktan sonra İmparator Theophilus'a gitti ve ona dedi: 'Eğer Kerson şehri ve Kerson'daki yerler üzerinde efendilik ve hâkimiyetini tamamlamayı, buraların elinden kayıp gitmemesini istiyorsan,

²⁶ De Administrando Imperio, s. 175, 177, 179.

kendi askeri valini ata ve onların başpiskoposlarına, zadegânına güvenme.’ Zira İmparator Theophilus’un zamanına kadar buraya gönderilmiş askeri vali yoktu. İdare şehrin babaları olarak adlananlarla birlikte sözde başpiskoposun ellerindeydi. İmparator Theophilus bu konuda, şöyle veya böyle askeri vali gönderilmesi üzerinde danıştı ve sonunda mahalli işlerde tecrübesiz olmayan birisi olarak mezkûr spatharokandidat Petronas’ın gönderilmesine aklı yattı ve böylece onu Protospatharius makamına yükselterek askeri vali olarak atadı. O zamanki başpiskopos ve herkesin ona itaat etmesi emriyle onu Kerson’a gönderdi. O zamandan günümüze Kerson’daki askeri valilerin buradan atanması kaide haline gelmiştir. Dolayısıyla Sarkel Şehri’nin inşası bu şekildedir. Tuna Nehri’nden adı geçen Sarkel 60 gündür. Aradaki bu toprakta birçok ırmak vardır. Bunların en büyük ikisi Dinyester ve Dinyeper’dir. Diğer ırmaklar; Syngoul, Hybyl, Almatai, Kouphis, Bogou ve başkalarıdır. Dinyeper Nehri’nin yukarı kısımlarında Ruslar yaşar ve bu ırmaktan aşağı gemilerle gelerek Romalılara ulaşırlar. Peçenek yurdu; Rusya’ya, Bosporus’a, Kerson’a, ta Sarat’a, Bourat’a ve 30 yere sahiptir. Tuna Nehri’nden sahil boyunca Dnyester Nehri’ne 120 mildir. Dinyester Nehri’nden Dinyeper Nehri’ne ‘altın sahil’ denilen 80 mildir. Dinyeper Nehri’nin ağız Adara’ya geldikten sonra, bir insanın geçmesinin büsbütün imkânsız olduğu Nekropyyla adlı büyük bir körfez vardır. Dinyeper Nehri’nden Kerson’a 300 mildir. Aralarında Kersonluların tuz çıkarttığı bataklıklar ve limanlar vardır. Kerson ve Bosporus arasında Bölgeler’in şehirleri bulunur ve mesafe 300 mildir. Sonra Bosporus büyüklüğü dolayısıyla herkesin deniz olarak adlandırdığı Azak Gölü’nün ağızına gelir. Bu aynı Azak Denizi’ne pek çok ve büyük ırmaklar akar; kuzey tarafından üzerinden Rusların; Kara Bulgar, Hazaria ve Suriye’ye geldikleri Dinyeper Nehri akar. Bu aynı Azak Körfezi Dinyeper Nehri’nin yakınlarında bulunan Nekropyllerin karşısında, yaklaşık dört mil içinde durur, eskilerin ark kazdıkları, tüm Kerson memleketini, Bölgeler’inkini ve Bosporus memleketini çevreleyen, bin mil veya belki daha fazla bir alan kaplayan denizi içeri taşıdıkları yerde onlara katılır. Yılar geçtikçe bu ark tortu ile doldu ve büyük bir orman haline geldi. İçinde Peçeneklerin Kerson’a, Bosporus’a, Bölgeler’e geçtikleri iki yol vardır. Azak Gölü’nün doğu tarafına pek çok ırmak, Sarkel Şehri’nden akıp gelen Don Nehri ve Mersin balığı tuttıkları Kharkoul boşalır. Bunun yanında Bal, Bourlik, Çadır ve diğer pek çok ırmak vardır. Azak Gölü’nden Bourlik adlı bir haliç çıkar ve Bosporus’un olduğu yerde Karadeniz’e dökülür. Bosporus’un karşısında Tamatarkha adlı şehir vardır. Bu halicin boğazının genişliği 18 mildir. Bu 18 milin ortasında Atekh adlı büyük, alçak ada bulunur. Tamatarkha’dan sonra, ondan 18 ila 20 mil kadar ötede, Zichia ve Tamatarkha’yı bölen Oukrouch adlı bir ırmak vardır ve Oukrouch’dan üzerinde ırmak ile aynı adlı bir şehrin bulunduğu Nikopsis Irmağı’na kadar Zichia ülkesidir, mesafe 300 mildir. Zichia’nın ötesinde Papagia adlı ülke vardır. Papagia memleketinin ardında Kasakhia adlı ülke bulunur. Kasakhia’nın ötesinde Kafkas dağları vardır ve dağların arkasında Alania ülkesi bulunur. Zichia sahilinin açıklarında adalar, büyük olan ada ve üç ada bulunur. Zichililer tarafından otlak olarak kullanılmış ve onlarca inşa edilmiş adalar, Tourganirch,

*Tzarbaganin ve diğer bir ada sahile bunlardan daha yakındır. Spalaton Limanı'nda bir diğer ada ve Alan akınları sırasında Zichlilerin sığındığı Pteleai'de başka bir ada daha vardır. Zichia sınırından, yani Nikopsis Irmağı'ndan itibaren sahil bölgesi, Sotirioupolis Şehri'ne kadar Abasgia (Abhazy'a)'dır, burası 300 mildir.*²⁷

Sonuç

Birçok kavim ve değişik coğrafyalarda cereyan eden Türk tarihinin X. asır Balkanlar kesiti ile bazı şehir ve bölgelerin teşekkülü için ehemmiyet taşıyan ve tahtta bulunan bir imparatorun yazdığı De Administrando Imperio önemli Grek kaynaklarındandır. Konstantinos Porphyrogenetos eserinde, Bizans İmparatorluğu sınırları dışındaki unsurların dünü, bugünü hakkında bilgiler verirken; satırlar arasında birikimlerini konuşurarak imparator adayı oğluna nasihat etmekte, devlet idaresinin ve gelecekteki Bizans dış politikasının olması gereken ana noktalarını ortaya koymaktadır. Bu sebeple, De Administrando Imperio, X. yüzyıl Avrupa özellikle Balkan coğrafyasını bir imparatorun kaleminden öğrenme ve anlama imkânı vermektedir.²⁸

Kaynaklar

CHARLES, Diehl: *Bizans İmparatorluğunun Tarihi* (Türkçe Trc. A. Gökçe Bozkurt), İlgı Yayınları, İstanbul 2006.

KOÇAK, Fatma: "De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 1, 2017.

KURAT, Akdes Nimet: *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

LÁSZLÓ, Gy.: *The Magyars, Their Life And Civilisation*, Budapest (Corvina) 1996.

MORAVCİK, Gyula: *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, (Türkçe Trc. Hüseyin Namık Orkun), Ankara 1938.

MORAVCİK, Gyula: *Byzantinoturcica I*, Berlin 1958.

OSTROGORSKY, Georgiy: *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçe Trc. F. Işıltan), Ankara 1986.

PORPHYROGENİTUS, Constantinus: *De Cerimoniis Aulae Byzantinae Libri* (Nşr. I.I. Reiske), Bonnae 1829-1830.

PORPHYROGENİTUS, Constantinus: *De Administrando Imperio*, (Nşr. J. Bekker), Bonnae 1840.

PORPHYROGENİTUS, Constantine: *De Administrando Imperio*, (Ed. Gyula Moravcik, İngilizce Trc. Romilly James Heald Jenkins), Washington 1967.

²⁷ *De Administrando Imperio*, s. 183, 185, 187, 189.

²⁸ Metinler hususunda yardımlarını esirgemeyen Sayın Kürşat Yıldırım'a teşekkür ederim. Aynı konu 2017 yılında Fatma Koçak tarafından da ele alınmıştır. Fatma Koçak, "De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 1, 2017, s. 48-74.

TARİHSEL BİR PANORAMA: HİNT-TÜRK TARİHİNE DAİR “BABÜRLÜLER DÖNEMİNE KADAR”

Dr. Öğr. Üyesi H. Hilal ŞAHİN*

Öz

Çok farklı dini ve etnik grupların yaşadığı Hindistan'a Türklerin ilgisi M.Ö. I. binin başlarına kadar uzanmaktadır. Hindistan'da Türk hâkimiyeti tam anlamıyla gerçekleşmeden önce bu bölge farklı ülkelerin mücadelelerine sahne olmuştur. Türklerin Hindistan'da etkili olması, Gazneliler Devleti'nin kuruluşuyla (963-1187) başlayarak Sultan Mahmut (990-1030) döneminde en yüksek seviyeye ulaşmış ve Hindistan'da 1857'ye kadar sürecek olan Türk hâkimiyetinin temelleri atılmıştır.

Hint kıtasında tarihin en büyük devletlerinden birini Babürlülere (1526-1858) kadar geçen dönemde Türkler ile Hintliler tarihî ve kültürel bağlarla birbirine bağlı kalmışlardır.

Hindistan'da pek çok alanda varlığını hissettiren Türkler, entelektüel, edebi ve manevi faaliyetlerin kapısını da açarak o coğrafyada tarih bilimine yön vermiştir. Bu bağlamda Hindistan'da dünyanın en büyük ve güçlü medeniyetlerinden birini kuran Türkler, tarihin her safhasına derin izler bırakmıştır.

Çalışmamızda Babürlüler dönemine kadar Hindistan'da var olan Türk unsurunu “Tarihsel Bir Panorama” bağlamında ele almaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Hindistan, Türkler, Babürlüler, Gazneliler, Delhi.

A Historical Panorama: About The Indian-Turkic History “Up To Period Of Baburs”

Abstract

Interests of Turks to India, where many different religious and ethnic groups live. It reaches to the beginning of the first building. Before the Turkic sovereignty was fully realized in India, this region was the scene of the struggles of different countries. The influence of the Turks on India reached the highest level during the period of Sultan Mahmud (990-1030), beginning with the establishment of the Ghazne State (963-1187), and the foundations of Turkic domination, which lasted until 1857 in India, were laid.

* Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

The Turks and the Indians remained connected with the historical and cultural ties until the Baburs (1526-1858), one of the greatest states of history in the Indian Empire.

The Turks, who felt the presence of many inhabitants in India, also opened the gateway to intellectual, literary and spiritual activities, leading to history science in that geography. In this context, the Turks who established one of the world's greatest and strongest civilizations in India left deep traces in every stage of history.

We will try to deal with the Turkic element that exists in India until the time of Baburs in the context of "Historical Panorama."

Keywords: India, Turks, Babur, Ghaznevids, Delhi.

Giriş

Hindistan'a Türklerin ilgisi M.Ö. I. binin başlarına kadar uzanmaktadır. Ancak Türklerin Hindistan'da etkili olması, Gazneliler Devleti'nin kuruluşuyla (963-1187) başlayarak Sultan Mahmut (990-1030) döneminde en yüksek seviyeye ulaşmış ve Hindistan'da 1857'ye kadar sürecek olan Türk hâkimiyetinin temelleri atılmıştır. Babürlülere kadar geçen dönemde Hindistan farklı devletlere sahne olmuştur. Hindistan'da Türk hâkimiyeti tam anlamıyla gerçekleşmeden önce bu bölge farklı ülkelerin mücadelelerine sahne olmuştur. 7. yüzyıldan 10. yüzyıl başlarına kadar Hindistan'ı idare eden hükümdarlar çeşitli Türk ve Afgan kabilelerine mensup ileri gelenlerden oluşmuş; orduyu idare eden kişilerin çoğu Türklerden oluştuğu halde, orduda görevli olanların önemli kısmının Afgan olması, hâkimiyetin onların elinde olmasını sağlamıştır. Bu sebeple kaynaklarda Delhi'de¹ hüküm sürmüş olan hükümdarlar "Tathan Sultanları" ve Avrupalı tarihçiler tarafından da "Mamlûklar" şeklinde anılmışlardır. Delhi Sultanlığı'nın kurulmasıyla Hindistan'a göç eden Türk kabilelerinin sayısı da artmıştır. Hint Yarımadası, Orta Asya'dan gelen Türklerle yüzyıllarca iç içe yaşamıştır. Hindistan'ın birçok yerinde bugün dahi Türklere ait örneklerle rastlamak mümkün. Hindistan'ı kendi uygarlıklarıyla yoğuran, bu topraklara devlet kuran ve varlıklarını günümüze kadar taşıyan Türklere, bu topraklara devlet kuran ve varlıklarını günümüze kadar taşıyan Türklere,

Hindistan'a kuzeyden gelen Türkler, kültürleri, siyasi varlıklarıyla bölgede tutunmaya çalışmıştır. Türklerin, XI. yüzyıldan sonra Hindistan'a yaptıkları seferler XX. yüzyılın başlarına kadar birinci derecede etkili olmuş ve önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemi de bütünüyle bir çalışmanın sınırları içerisinde değerlendirmek mümkün değildir.

Türklerin Hindistan'daki hâkimiyet sürecinden önceki tarihi dönemlere kısaca göz atmak gerekirse İskender komutasındaki Makedonyalıların M.Ö. 333'de Pers İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdıktan sonra Maveraünnehir Bölgesi'ni de ele geçirerek M.Ö. 327 yılında Hindukuş üzerinden Hindistan'a gir-

¹ Hindistan tarihinin önde gelen kişilerinden olan Cavaharial Nehru (1889-1964), New Delhi Üniversitesi'nde yaptığı kısa konuşmasına şehrin kısa geçmişine ilişkin şunları söylemiştir: "Delhi, geçmişin işaretidir. Yeni Delhi nasıl önemli ise geçmişte de Eski Delhi öyle idi. Orası, çeşitli kültürleri bağrında saklamaktadır. Bu şehir, sultanlıkların, imparatorlukların İngiliz egemenliğinden Cumhuriyete kadar her şeyi yaşamıştır. Tarihimizi burası yönlendirmiştir." Nehru'nun vurguladığı bu tarihi kısa geçmişin bir bölümünü de Babürlüler oluşturmaktadır. Bkz. Enver Konukçu, "Hindistan'daki Kalaçların Başkentleri", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (25-28 Haziran 2007)*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 150.

diğini söylemek mümkündür.² Bir yıl sonra Vayhind³ (Ohind) üzerinden Sind'i geçip Kuzey Pencab'ın merkezi konumunda olan Taxila (Takshasila) önlerine gelen İskender'e, hükümdar Ambhi herhangi bir direnişte bulunmadan şehri teslim etmiştir. Porus'un azmine hayran kalan İskender, bölgenin idaresini tekrar O'na bıraktığı gibi ele geçirdiği bazı toprakların idaresiyle de görevlendirmiştir. Bu Raca İskender'in ölümüne kadar ona bağlı bir hükümdar olarak bölgedeki varlığını sürdürmüştür.⁴ İskender, daha sonra gelişen bazı olumsuz olaylar neticesinde Hindistan'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde Hindistan ve Türkistan arasında "Unutulmuş İmparatorluk" da denilen Baktrian Helenleri (Greko Baktria) Devleti kurulmuştur.⁵ Bunlar, siyasi açıdan bölgede fazla bir etkinlik gösteremediğinden çok geçmeden Saka ve Yüeciler tarafından mağlup edilmişlerdir. Böylece İskender'in Orta Asya ve Hindistan'a bırakmış olduğu son izler de silinmiştir.⁶ Kaynaklarda, İskender'in Hindistan seferinin daha sonra birçok Batılı yöneticiye ilham kaynağı olduğuna yer verilmiştir. Hikmet Bayur da İskender'in Hindistan seferinin, Hindistan ile Batı arasındaki ilk bağları kurmuş olduğuna işaret etmiştir.⁷ Yüecilerin Greko-Baktrianlıları ortadan kaldırmasıyla birlikte Kuşan Devleti'nin temelleri atılmıştır.⁸

Hindistan'da Kuşan Dönemi

Sakaların ardından yurtlarına yerleşen Yüeciler muhtemelen M.Ö. 133-129 yılları arasında Hunların vassalı olan Vusunların taarruzuna uğramışlardır. Beş ayrı Yabgu'nun hâkimiyeti altında yaşayan Yüeciler, takriben M.S. 10 yılı civarında Kuşan boyunun yabgusu I. Kujulakadphises (Ch'ü-chiu-ch'i) tarafından birleştirilmiştir. Baktria Helenleri Devleti'ni ortadan kaldıran Kuşanlar, üçüncü hükümdarları Vima Kadphises (Yen-kuo-ch'en) zamanında (öl. 78?) Hindistan'a yönelmişlerdir. Nitekim bu hükümdar döneminde devletin sınırları doğuda Varanasi (Banares), batıda Parthia hudutları, kuzeyde de Buhara'ya kadar uzanmıştır. Kanişka Devri (78-101 veya 120-144) ise Kuşanların en parlak tarihlerinin de en iyi bilinen dönemini teşkil eder. Yaklaşık yirmi üç yıl saltanat süren Kanişka, Partları mağlup ederek ezmiş, bütün Ganj Nehri boyu ile Dekken'e kadar uzanan bölgeyi, yani Malva ile Guccerat da dâhil olmak üzere Kuzey Hindistan'ı tümüyle hâkimiyeti altına almıştır. Onun için başşehir Baktria'nın merkezi Belh'den Gandhara'da Puruşapura (Peşaver)'ya taşınmıştır. Bu muazzam yayılışın Türkistan'da ulaştığı sınırları tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Yalnız, hem II. Kadphises, hem de Kanişka'nın

² Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, s. 3.

³ Vayhind: Attock'tan 19 km. kadar daha doğuda önemli bir geçiş noktasındadır. Bkz. R.K. Moorjeri, *The Gupta Empire*, Bombay 1952, s. 2.

⁴ Aziz Ahmed, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1949, s. 41.

⁵ Bu devleti meydana getiren halk, İskender'in büyük ölçüde Kıbrıs ve Mısır'dan getirip Pencab ile Hayber Geçitlerinden Ceyhun'a kadar uzanan sahada yerleştirdiği gruplardan oluşmaktaydı.

⁶ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Cilt: I, TTK Bas., Ankara 1987, s. 65.

⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 56.

⁸ Dursun Ali Akbulut, "İlkçağda Soğdia ve Baktria İle Hindistan İlişkileri", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler*, Ankara 2006, s. 5; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 45.

Hindistan ile Roma arasındaki ticarete İran'ı devre dışı bırakan kara ve deniz güzergâhını kontrol altında tutmaya özel bir önem verdiği düşünülürse bu sınırların Doğu Türkistan'dan Hazar kıyılarına kadar uzanan sahayı içerisine aldığına hükmedilebilir. Bir başka deyişle, Çiçi Kağandan (öl. M.Ö. 36) itibaren pek çok Türk hükümdarının yapmak isteyip de, bir türlü gerçekleştiremediği Hindistan ile Türkistan'a aynı anda hâkim olma düşüncesini Kanişka gerçekleştirmiş olmalıdır. Ayrıca bu dönemde, Güney Hindistan ile Batı ve Güneydoğu Asya arasındaki münasebetlerin geliştirilmesi de, bilhassa Güneydoğu Asya tarihinin geleceğinde etkili olacak ve önemli sonuçlar doğuracaktır. Bütün bunlar, Kuşanların Kanişka Dönemi'nde sadece Hindistan işleriyle değil, bölgenin bütün meseleleriyle ilgilenen gerçek bir imparatorluk haline gelmiş olduğunu göstermektedir. O yüzden sonraki dört yüzyıllık hâkimiyet dönemleri Hindistan kadar Batı Türkistan için de altın bir çağ olmuştur.

Kanişka'dan sonra yerine oğlu Vanişka (102-106), sonra da Huvişka (111-138) ve Vasudeva (145-176) geçmiştir. Bunların döneminde önemli bir olay bulunmamaktadır. Ama daha sonraki Kuşan hükümdarları ülkeyi karışıklığa sürükleyerek sınırların Pencap yöresine kadar çekilmesine sebep olmuşlardır. Bundan istifade eden Sasanî Hükümdarı I. Şapur (241-272) Kuşanlara karşı büyük bir galibiyet kazanarak Pencap'ın kuzeyindeki toprakları ilhak etmiştir. Fakat esas tehlike Maveraünnehr'de (Maveraünnehir) gittikçe güçlenen Hun boylar birliğine dâhil Chionitalerden gelmiştir. Bunların içerisinde Akhunlar/Eftalitler en tehlikeli olanlarıydı. Bazen Sasanîleri, bazen de Kuşanları hırpalayan bu grup, 385-420 yılları arasında Ceyhun'u geçerek Kuşan hükümdarı Kitolo'yu Peşaver taraflarına çekilmeye mecbur etmiştir. Bu arada Behram Gür (420-438) Akhunlara şiddetli bir darbe vurduysa da, sonuç değişmemiştir. Nitekim bir müddet sonra Belh'e hâkim olan Akhunlar, "tigin" adını verdikleri kumandanlar vasıtasıyla Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Kuşan beyliklerini birer birer ortadan kaldırmıştır.

Kuşanlar, dönemin ve Hindistan'ın en büyük imparatorluklarından birisini kurmuştu. Bu sonucun elde edilmesinde etkili olan idarî teşkilatlanma biçimi Sakalar ile başlamış, Kuşanlardan sonra da Hindistan'ın gelecekteki siyasî hayatında bir model olarak öne çıkmıştır. Hindistan'da hâlihazırda da uygulanmakta olan bu sistem, devlet hayatında katı bir merkezîyetçiliğin yerine, çeşitli bölgelerde gelişen siyasî teşekküller arasında büyük ölçekli, anonim bir ortaklığı esas alan gevşek bir federatif yapıyı öngörmekteydi. Aslında Kuşanlar Dönemi'nde, Kuzey Hindistan'da daha önce ortaya çıkan Part-Saka kültürü yeni bir terkibe tabii tutularak geliştirilmiş ve Ganj havzası da dâhil ülkenin tamamına yakın bir kesiminde etkili hale getirilerek dönemin Hint toplum hayatı bir bakıma yeniden düzenlenmiştir.⁹

Kanişka Budizm'i benimsemiş ve bu dini cihanşümul bir hale getirmiş, Budist kültürü Orta Asya ve Çin'de tanınmış ve yayılma imkânı bulmuştur.¹⁰

⁹ Salim Cönce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti, Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Ankara 2002, s. 817.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 39; Akbulut, *a.g.e.*, s. 8; Mehmet Tezcan, "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 9.

Hâkim olduğu topraklarda yaşanan kültür ve din çeşitliliğinin hepsine gerekli itibarı göstermiştir. Öyle ki hem Budist Gandhara, hem de Mathura okuluna destek verilmiş ve sonuçta Sarnath okulu ile özgün bir Hind-Kuşan sanatının doğması sağlanmıştır. Yalnız, bu okullarda yapılp da günümüze kadar ulaşan heykelerde Türk süvarilerine ait tipik elbiseler görülmektedir. Paraların üzerinde ise güzel manasına gelen “*kucula*” gibi Türkçe unvanlar yer alır. Bütün bunlar Budizm’i kabul etmiş olmalarına rağmen Kuşanların pek de Hintlileşmediklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu arada tamamen Türkçe olan “*Manas*” isimi de Budha panteonuna, bir ilâh adı olarak herhalde bu devirde girmiş ve yine bu dönemde Brahmaputra nehrinin kollarından birisine ad olarak verilmiştir.

Hindistan’da Akhun Dönemi

Batı kaynaklarında Eftalit,¹¹ Hint kaynaklarında Turuşka olarak anılan Akhunlar, Orta Asya hâkimiyeti Tabgaçların eline geçince güneye inen Hunlardır. Akhunlar, 496-567 yılları arasında Ganj Vadisi, Pencap, Harzem, Horasan, Afganistan, Aşağı Türkistan ve Doğu Türkistan’a hâkim olmuştur.¹²

Kaynaklarda, Akhunların Budist oldukları ve Budizm’in gelişmesine katkı sağladıklarına yer verilmiştir.¹³ Akhunlar, Afganistan’ı Hint kıtasına bağlayan önemli yollar üzerinde bulunan Gazne şehrini kısa sürede önemli bir merkez hâline getirmiş, Pencap bölgesine akınlara başlamışlardır. Bengal Körfezi’nden Sind’e kadar uzanan geniş saha üzerinde hâkim olan Guptalar (320-550) tarafından engellenmişlerdir.¹⁴

Akhunlar, Toraman liderliğinde Hindistan’ı istila etmek istemiş ve bu hükümdarın halefi Mihirakula zamanında (515-550) Gupta Devleti’ni dağıtarak Kuzey Hindistan’ı tamamen ele geçirmiştir. Hint kaynaklarında Akhunlardan ilk olarak Mleççha (Yabancı/Barbar) olarak bahsedilmiş ancak daha sonraki zamanlarda onlara Hun veya Hunalar denmiştir. Çok uzun süre Kuzey Hindistan’ın en kudretli siyasi varlığı halinde mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Yine Akhunlar komşu devletlerle kültürel, siyasi ve askerî ilişkiler kurarak Hint halkının hafızasında uzun süre yer etmişlerdir. Hintlilerin ilk defa Kuşanlarda gördükleri at kültürü ile Türk teşkilat yapısı bu dönemde Hindistan’a daha da yerleşmiştir.¹⁵ Neslihan Durak, o dönemlerde büyük bir Türk

¹¹ Eftalitlerin menşesine dair geniş bilgi için bkz. Tezcan, *a.g.e.*, s. 25-26; Dursun Ali Akbulut, “Akhunlar ve Eftalitler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 831’de, Hun topluluğu olan Akhunlara Eftalitlerin son verdiğini, bu sebepler Akhunlara Eftalit denmesinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bu konuda ilim çevrelerinde bazı görüş ayrılıklarının olduğu göze çarpmaktadır. Bir kısım araştırmacı Akhunları Eftalitlerle aynı topluluk kabul ederken diğerleri birbirinden tamamen ayrı halklar olduğuna inanmaktadır.

¹² İbrahim Kafesoğlu’na göre Akhun ve Eftalitler aynıdır ve bir Türk sülalesidir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983, s. 80-84.

¹³ Hamza Eravşar, *Türk Tarihi -Başlangıcından Osmanlı’ya Kadar-*, Yumak Yayınları, Eğitim ve Kültür Hizmeti: 2, Ankara 2011, s. 59.

¹⁴ I. Prasad, *A Short History of Muslim Rule In India From The Conquest Of Islam To The Death Of Aurangzeb*, Allahabad 1931, s. 77.

¹⁵ Akhunlar da Saka ve Kuşanlarla aynı sonu yaşamıştır. Enver Konukçu, “Hindistan’da Devlet Kurran Altaylı Kabilelerden Hunalar”, *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri*, Ankara 1979, s. 218.

grubunun, Afganistan'ın dağlık bölgelerine kadar nüfuz ederek ve Gazneli Mahmut'un Hint seferlerinde önemli vazifeler alarak bugünkü Pakistan'ın ortaya çıkmasını sağlamış olduklarına işaret etmiştir.¹⁶

Gaznelilerin bölgeye gelişlerine kadar Akhunlardan geriye kalanlar hayatlarını devam ettirmiştir. Kalaçlar, Akhunların kalıntısı olarak uzun zaman yaşamıştır. Türk kökenli Delhi sultanlıklarının kurulmasında rol oynayanlar arasında Kalaçların da olduğu bilgisine rastlamak mümkündür. Akhunlar, Hunların kolu ve devamı olarak İran, Çin ve Hindistan'da görülmekle birlikte, Sasani-Türk/Göktürk iş birliğiyle 557'de ortadan kaldırmış, Hindistan'da asimile olarak tarih sahnesinden silinmişlerdir.¹⁷

Bu bilgilerden hareketle, Kuşanlar ve Akhunlarla "*Hindistan'da Türk hâkimiyeti*"nin; Akhunlardan sonra Hindistan'a gelen Gazneli Mahmut ile de "*Müslüman Türk hâkimiyeti*"nin başlamış olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸

Hindistan'da Arap Dönemi

İslam'ın Hindistan'a girişi hemen hemen İslam'ın Arap Yarımadası'nda yayılmaya başlamasına denk düşmektedir. Tarihçi Elliot ve Dowson'un "*The History Of India As Told By Its Own Historians*" adlı kitaplarında belirtildiği üzere ilk Müslüman Arap tüccarların 612 ya da 629 yıllarında Güney Hindistan'daki Malabar bölgesine geldikleri söylenir.¹⁹

Kuzey Hindistan'daki Türk hâkimiyetine Hindu racaların son vermelerinden hemen sonra Müslüman Araplar, Hindistan'a gelmeye başlamıştır. Muaviye zamanında Sind'e giren Müslüman Araplar, Hindular tarafından kısa sürede geri atılmışlardır. Arapların o dönemlerde Hindistan'a "*akıl ve hikmet ülkesi*" dedikleri karşımıza çıkmaktadır.

Arap toplumu, IX. ve X. yüzyıl başlarında Müslüman tacirlerin bulunduğu Okyanus'tan Hindistan'a varan bir ekonomik yayılmaya başlamıştır.²⁰ Hindistan'ın Basra Körfezi'nden Çin'e uzanan deniz yolunda bulunmasından dolayı Arap gemilerinin düzenli olarak Hint limanlarına uğradıkları görülmektedir. Hindistan'ın Araplar tarafından istilasını Irak Valisi Haccac'ın zamanına rastlamaktadır.²¹ Haccac'ın güneydoğu ülkelerini fethetmek ve o bölgede İslamiyet'in tanıtılmasında görevlendirdiği Muhammed bin Kasım (707-708) Pencap ve Sind'i fethetmiştir.²² İslam'ın Hindistan'a uzandığı en uzak nokta aynı za-

¹⁶ Durak, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁷ Bhaskar Chattopadhyay, *The Age of Kushans*, Publisher: Punthi Pustak, Calcutta 1967, s. 57.

¹⁸ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, İslam Devletleri*, Cilt: I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara 2005, s. 291.

¹⁹ H.M. Elliot - J. Dowson, *The History Of India, As Told By Its Own Historians, The Muhammadan Period*, Cilt: III, London 1869, s. 354.

²⁰ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII. - XI. Yüzyıllar)*, Çeviren: İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 275.

²¹ Nadvi Allama Syed Sulaiman, *The Education of Hindu under Muslim Rule*, Karachi 1963, s. 4'te "*Hinduların, komşu ülkelerden Müslüman kadınları esir alıp köle olarak kullanmaya başladığı, bu durumu haber alan devrin Irak Valisi Haccâc b. Yusuf es-Sakaft'nin (661-714), 18 yaşındaki yeğeni Muhammed b. Kâsım komutasındaki bir orduyu Hindistan'a sevk ettiği*" bilgisine yer verilmiştir.

²² Galip, *a.g.e.*, s. 4.

manda Budizm'in en büyük merkezi olan Multan alınmıştır. Kaynaklarda, İslam akınlarının bu bölgede bir süre durduğuna ancak birkaç yıl sonra tekrar başladığına değinilmiştir.²³

İslamiyet'e ilk önce açılan Cemne ve Ganj nehirlerinin bulunduğu topraklara Araplar "*Hindistan*" ismini vermiştir. Hindistan ve Arap ülkeleri arasında ırk ve dil farkı olmasına rağmen ticari alandaki ilişkileri de çok eskilere dayanmaktadır. Bir bölgede ticaret yapmak, beraberinde ihtiyaçlar doğrultusunda yerli dilleri öğrenmeyi, bu bölgeye yerleşmeyi gerekli kılmıştır. Bundan dolayı bazı tüccarlar evlenerek bu bölgeye yerleşmişlerdir. Konkan, Malabar ve Gucerat şehirlerinde eski Arap köylerinin bulunmuş olması bunun ispatıdır. Böylece Hindistan'da Müslüman nüfus giderek çoğalmıştır.²⁴ Bu nüfusun bir kısmını da Arap aileleri oluşturmaktadır.²⁵

Hikmet Bayur, Arapların ele geçirdikleri yerlerdeki halkı genel olarak Müslüman olmaya çağırdığı, Hristiyan ve Yahudileri cizyeye bağladığı, bunların dışındakileri²⁶ de öldürdüğüne yer vermektedir. Gazneli Mahmut gelinceye kadar Sind bölgesi, İsmaili Tarikatı'nın bir kolu olan Karmatiler tarafından yönetilmiş ve genellikle de Mısır Fatimileri'nin propagandaları neticesinde dinî-politik çalkantılar içerisinde yüzmüştür.

Arapların Hindistan'a girişleri İslam'ın yayılması açısından pek kayda değer etki bırakmamıştır.²⁷ Bundan dolayı bazı Hindistan tarihçilerinin Hindistan'a İslam'ı asıl olarak getirenlerin Türkler olduğuna işaret ettikleri ve "*Arapların Sind'e askerlerini Malabar'a da tüccarlarını göndermekten öte bir şey yapmadıklarını*" kaydettikleri görülmektedir.²⁸

Diğer yandan Ömer'in valiliği zamanında Hindistan'a birçok Türk kabileleri gelerek buralara yerleşmiştir. Mübarek Galip, Gazneli Mahmut'un Hindistan seferlerine kadar bu Türk kabilelerinin kurdukları küçük hükümetlerden bazılarının Hindular tarafından ele geçirilmekle beraber diğerlerinin milli Hint hükümetlerine karşı devamlı kendilerini müdafaa hareketlerinde kaldıklarına işaret etmiştir.²⁹

Hindistan'a ilk gelen Müslümanlar, coğrafya, din, dil, ırk, renk, kültür ve medeniyet açısından tamamen değişik bir dünya ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu dönem Hindistan'ı hakkındaki en ayrıntılı bilgiyi *Kitabu't-Tahkik Mâ li'l-Hind* adlı eseriyle Birüni (973-1061) vermiştir.³⁰

İslam'ın gerçek etkinliğini 12. yüzyılda kazanmış olduğunu ve Hindistan'ın İslamlaşmasının büyük çoğunlukla Türklerle sağlanmış olduğunu söylemek

²³ K.A. Nizami, "Hindistan", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, İstanbul 1998, s. 85-86.

²⁴ Daha sonraki zamanlarda Müslüman Arapların Hindistan'a yönelik faaliyetleri büyük ölçüde durmuştur.

²⁵ W. Haig, *The Arab Conquest of Sind*, The Cambridge History of India, Cilt: III, Delhi 1958, s. 3.

²⁶ Dışındakiler diye tabir edilenler "*Ehli Kitaptan*" olmayanlar olarak tanımlanıyor. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *a.g.e.*, s. 94.

²⁷ Prasad, *a.g.e.*, s. 38.

²⁸ Durak, *a.g.e.*, s. 9.

²⁹ Mübarek Galip, *a.g.e.*, s. 4.

³⁰ Ebu Reyhan El Biruni, *Kitabu't-Tahkik Mâ li'l-Hind*, Trc.: Kivameddin Burslan, TTK, Ankara 2015.

mümkündür. Yılmaz Öztuna konuyla bağlantılı olarak şu ifadeleri kullanıyor: “...Araplar İslam dinini ancak Sint (İndus) Nehri’ne kadar getirebilmişler, daha ileriye geçememişlerdir. Hindistan’ın dini Brahman (Hindu) dinidir. Müslüman Türkler fethi başladığında Buda dini hemen hemen çekilmiş durumdadır.”³¹

Bu bilgilerden hareketle sonuç olarak İslamiyet’in Hindistan’a 710-711 yıllarında Araplar tarafından Sind’in fethiyle girdiği ve İndus vadisindeki Multan’a kadar ulaştığını söylemek mümkündür. Bu bakımdan X. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Gazneli akınları Hindistan’daki İslam fetihleri açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.³² Gaznelilerin Kuzey Hindistan’a yerleşmesiyle “ilk İslam devleti” kurulmuştur. İslam gerçek etkinliğini 12. yüzyılda kazanmıştır. Hindistan’ın Müslümanlaşması büyük çoğunlukla Türklerle olmuştur. Gaznelilerle başlayan Türk-İslam Devletleri zinciri Tuğluklular, Lodiler, Delhi Türk Sultanlığı ve son olarak Babür İmparatorluğu’yla 1858 senesinde sona ermiştir. İngilizlerin Babür Devleti’ni ortadan kaldırmasıyla Hindistan’daki 9 asırlık Türk-İslam hükümdarlığı da sona ermiştir.

Hindistan’da Gazneliler Dönemi

Yeminiler ve Sevükteginiler olarak da bilinen Gazneliler, Afganistan’ın Gazne şehrinde Türk komutanlarından Alptegin³³ tarafından kurulan Müslüman bir Türk devletidir.³⁴ Gazneliler, Hindistan’a uzun süre hâkim olan İslami Türk hâkimiyetinin temelini atmışlardır. 961-1187 yılları arasında Maverâünnehir, Hindistan’ın kuzeyi ve Horasan’da hüküm sürmüşlerdir. Tuharistan ve Gur bölgelerini hâkimiyetine alan Gazneliler özellikle, Hindistan’a karşı hem fetih yapmak, hem de İslam dinini yaymak amacıyla yaptıkları seferleriyle tanınmıştır. Hikmet Bayur, Müslüman Türklerin Hindistan’a, Gaznelilerin güneye doğru büyümesiyle girmiş olduklarına işaret etmiştir.³⁵

Bazı eserlerde Gazneliler zamanında Hindularla çatışmaların yaşandığı Hindulara karşı başarı elde eden Sevüktegin’in emir seçildiği yazmaktadır. Sevüktegin’den sonra yerine geçen oğlu Sultan Mahmut (997-1030), bir yandan Maverâünnehir ve Horasan’ın en güçlü hâkimi haline gelmeye çalışırken diğer taraftan da babası Sevüktegin’in başlattığı Hindistan’a yönelik akınlara büyük önem vermiştir.

İslam tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Gazneli Mahmut, hükümdarlığı döneminde Kuzey Hindistan’ı ele geçirmiş, böylece Hindistan’da İslamiyet’in kalıcı olmasını sağlamıştır. Gaznelilerin yükselişi Hindistan’da

³¹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, İslam Devletleri*, Cilt: I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara 2005, s. 824.

³² Erinc, *a.g.e.*, s. 78.

³³ İbrahim Kafesoğlu, “Gazneli Devleti (969/1187)”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s. 264’te Gazne Devleti’ni kuranın Sevüktegin olduğu yazmakla birlikte Alptegin’den hiç bahsetmez. Bunun yanı sıra bunu destekler nitelikte Erdoğan Merçil, Gazne Devleti’nin temelini kuvvetli bir şekilde Sevüktegin tarafından atıldığı yazmaktadır. Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 13, 1991, s. 480-484.

³⁴ Ebu’l Fazl Allami, *The Akbarnama*, Çeviren: Henry Beveridge, Asiatic Society of Bengal, Bengal, 1897, s. 57.

³⁵ Bayur, *a.g.e.*, s. 127.

İslâm kültürünün gelişmesinde yeni bir dönem başlatmıştır. Sultan Mahmut birçok yerde cami yaptırmış ve İslamiyet'e girenlere dini öğretmek için hocalar göndermiştir. Pencap'taki Müslüman hâkimiyeti, bölgenin çok geçmeden İslam-Fars ve Türk kültürü ile barışmasını sağlamıştır. Gazneli Mahmut'un zamanında Hindistan'ı sınıflara bölen bir devlet anlayışı varken merkezi idare ancak Mahmut'tan sonra kurulmuştur.

Sultan Mahmut, 32 yıllık saltanatı sırasında ömrünün 26 yılını Hindistan'a büyük seferler yaparak geçirmiş birisi olarak tanınmaktadır. Sultan Mahmut, İslamiyet'in yayılmasına zemin hazırlamış ve bölgede asırlarca sürecek Türk hâkimiyetinin temellerini atmıştır. Sultan Mahmut, tebaasındaki Hindulara karşı iyi davranmış ve ordusuna aldığı çok sayıdaki Hindu askerinin inançlarına karışmamıştır. O, bir yandan İslamiyet'i Hindistan'a yayarken diğer yandan da bu ülkenin demografik yapısını yeniden şekillenmesini sağlamaya çalışmış ve Türk kültürünü Hinduizm karşısında üstün kılmıştır. Gazneli Mahmut zamanında İslam'ın, Bengal hariç olmak üzere tüm Hindistan'da, en yüksek noktaya ulaştığını da söylemek mümkündür.³⁶

Bazı eserlerde Hindistan Türk Devleti'nin başlangıcı olarak 28.11.1001 gününün kabul edilebileceği bilgisi yer almaktadır.³⁷

Gazneli Mahmut'un Hindistan'a yaptığı seferler, Ortaçağ İslam devletlerinin ve bunu örnek alan Müslüman Türk devletlerinin geleneğidir. Lahor dışında fethedilen bölgelerde kalıcı bir yerleşim düşünülmemiş, bununla beraber İslamiyet'in yayılması için zemin hazırlanmıştır. Bu dönemlerde Lahor'a Orta Asya ve İran'dan çok sayıda ilim adamı ve mutasavvıf gelmiştir. Gazneliler, Pencap'ta İslam dinine güçlü bir dayanak noktası sağlamış ve böylece daha sonraki fetihleri kolaylaştırmışlardır. İslam'ın Hindistan'ın başka bölgelerine yayılması XII. yüzyılın ikinci yarısında Gurluların Gazne'ye hâkim olmalarından sonra başlamıştır. Gazneliler, özellikle Sultan Mahmut, Hindistan'a yaptıkları bu seferlerle tanınmıştır. Bu seferler, bir yandan İslamiyet'in bölgeye yerleşmesini sağlarken, diğer yandan da Türklere yeni yurtlar açılmasına olanak getirmiştir. Gaznelileri örnek alarak faaliyetlerini Hindistan'da sürdüren diğer Türk devletlerinde Gaznelilerin yürüttüğü askeri, siyasi, dini ve kültürel faaliyetlerin sonuçlarını görmek mümkündür.

Sultan Mesut döneminde (1030-1041) Gaznelilerin, Hindistan politikasında bir sessizlik göze çarpmaktadır. Selçuklular, Gaznelileri Hindistan dışında tamamen ortadan kaldırmıştır. Gazneliler, 1001'de Afganistan melikliğinden Hindistan İmparatorluğu'na yükselmiş, 1187'de son bulmuştur.

Gaznelilerden Timuroğullarına kadar geçen Hindistan'daki Türk hâkimiyeti 353 yıl sürmüştür.³⁸

³⁶ Durak, *a.g.e.*, s. 159.

³⁷ Gazneli Sultan Mahmut'un, Pencab hükümdarı Brahman Ceypal'i (Caypal) meydan muharebesinde yenip esir aldığı tarihte Sultan Mahmut, "Gazi" unvanını almıştır. Bu, Gazneli Mahmut'un 2. Hindistan Seferi'dir. Gaznelilerin imparatorluk döneminin başlangıcıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öztuna, *a.g.e.*, s. 824.

³⁸ Eravşar, *a.g.e.*, s. 60.

Hindistan'da Gurlular Dönemi

XII. yüzyılın sonlarına doğru Gaznelilerin yerini alan Gurlular (1187-1206) pek çok açıdan onların mirasçısı olmuştur. Başlangıçta Sultan Mu'izzeddin Muhammed Guri'nin komutasındaki Memluk Türklerinden oluşan Gurlu kuvvetleri, o sırada feodal devletçiklere sahip race ve maharacalar tarafından yönetilen Hindistan'da 1192'de önemli bir dönüm noktası olan Tarain Zafe-ri'ni kazanmışlardır. Gazne'nin Mu'izz eddin Muhammed tarafından kuşatılmasıyla Gazne Devleti tamamen sona ermiştir (1187).³⁹

Gurlular adına hareket eden Türk kumandanlar, İndus ile Ganj gibi iki büyük nehir boyunca ilerleyerek Kuzey Hindistan'ın bazı şehir ve kasabalarını da hâkimiyetleri altına almıştır.

Gurlulardan sonra Hindistan'da, Delhi'yi merkez edinerek hüküm sürmüş olan ve Delhi Sultanları olarak bilinen, Muizziler, Halâciler (Kalaçlar) Tuğluklular, Seyyidler ve Lodiler hüküm sürmüştür. Bu hanedanlıklar Müslüman nüfuzunun Hindistan'da pekişmesinde önemli rol oynamıştır.⁴⁰

Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığı Dönemi

Delhi Sultanlığı (1206-1451) Türkler tarafından kurulan ve gerek İslam dininin gerekse Türk İslam kültür medeniyetinin Hindistan'da yayılmasında önemli derecede rol oynayarak Hindistan'a damgasını vuran bir devlettir. Delhi Sultanlığı, Asya kıtasında baş gösteren Moğol istilasıyla aynı döneme denk düşmektedir.⁴¹ Bu istilalar sonucu İran ve Irak gibi ülkelerden kaçan ve Hindistan'a sığınan bilgin ve din adamları vasıtasıyla Delhi Sultanlığı dönemi her açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Bu olaylar Hindistan tarihini sosyal, ekonomik, siyasi açıdan etkilemiş, ülkedeki pek çok mahalli devletçik ortadan kaldırılarak merkezî idare geleneği geliştirilmiş, mimari gelişmiş, ilim ve kültür alanında önemli gelişmeler kaydedilmiş, ticaret hayatı canlanmış ve özellikle Delhi her açıdan zamanın en büyük merkezlerinden biri haline gelip milletlerarası bir kimlik kazanmıştır. Yine bu dönemlerde Hindular da İslamiyet'le tanışmaya başlamıştır.

a. Memluk Sultanlığı

Memluk Sultanlığı,⁴² 1206 yılında Muizzeddin'in ölümünden sonra Kuzey Hindistan'da kurulmuştur. Delhi'de ilk Türk Sultanlığı Kutbeddin Aybeg tarafından kurulmuş ve bu dönemde Hindistan'da Türk-İslam kültürünün ve mirasının temelleri atılmıştır.

Kutbeddin Aybeg'in temellerini attığı Delhi Türk Sultanlığı, kuzeyden özellikle Moğollara⁴³ karşı Hindistan topraklarını savunmuştur. Delhi Türk Sul-

³⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 800; Galip, *a.g.e.*, s. 42; Öztuna, *a.g.e.*, s. 828-829.

⁴⁰ C.E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Trc: Erdoğan Merçil - M. İpşirli, Oğuz Yayınları, İstanbul 1980, s. 226-33.

⁴¹ S. Haluk Kortel, *Delhi Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006, s. I.

⁴² Mısır Memlükleri ile karıştırılmaması için bunlara Hindistan Memlükleri denir. Önde gelen isimleri Aybeg, İltutmuş ve Balabfan'dır. Bkz. Eravşar, *a.g.e.*, s. 60.

⁴³ Hindistan'a ilk defa Moğol tehlikesi, Cemaleddin Harezşah zamanında girmiştir. Delhi Türk Sultanlığı'nın Kalaç ve Tuğluklular döneminde Moğol akınları Hindistan'da büyük sıkıntılarını yaşanmasına neden olmuştur.

tanlığı, Türklük ve İslamiyet açısından kalıcı faaliyetler gerçekleştirmiştir.⁴⁴ 1451 yılında saltanat Afganlaşmış bir Kalaç⁴⁵ hanedanı olan Ludilere (yani Afganlara) geçmiştir.⁴⁶

Bu dönemde Hindistan'daki Müslüman hâkimiyeti birbirine rakip hükümdarlar arasında dağılmış durumdadır.⁴⁷ İltutmuş, Türk-İslam hâkimiyetini yeniden sağlamıştır. İltutmuş, Delhi Sultanlarının en büyüklerinden biridir. Kaynaklarda, İltutmuş'un dönemin Abbasi halifesi tarafından tanınan Hindistan'ın ilk Müslüman-Türk Sultanı olduğuna işaret edilmektedir.⁴⁸

b. Kalaçlar

1290-1321 yılları arasında kurulan Kalaçların, en önemli ismi, Alâeddin Muhammed Şah'dır. Kalaçlar döneminde Keşmir dışında, Hindistan'ın tamamı alınmıştır.⁴⁹

Kalaç hükümdarı Celâleddin Firuzşah döneminden (1290-1296) itibaren kuzeyden gelişen Moğol akınlarının birkaçı İlhanlı olmak üzere çoğunluğu Çağataylılar tarafından gerçekleştirmiştir. İlhanlı veya Çağataylı akınlarına katılanlardan bir kısmının Hindistan'a yerleşmesi, bu akınların en önemli özelliklerinden biri olarak gösterilmektedir. Bu dönemde Delhi merkez konumundadır. Delhi Sultanlığı'nın idari teşkilatı genelde Türk-İslam devletleri teşkilatını temel almıştır. Delhi sultanları zamanında çok sayıda mimari eserler yaptırılmıştır.⁵⁰

Delhi Türk Sultanı Alaeddin Muhammed'in ölümü üzerine Mübarek Han "Kutbeddin" lakabıyla tahta çıkmıştır. Mübarek Han, Hüsrev Han adında bir Hindu tarafından öldürülmüştür (1320). Hüsrev Han, Hinduizmin tekrar üstünlük sağlaması için girişimlerde bulunmuştur. Sarayda birçok Hindu ayinleri düzenlenmiş ve Hindularca kutsal sayılan sığırın kesilmesi de yasaklanmıştır.

c. Tuğluklular

1320-1414 tarihleri arasında kurulan Tuğluklular, Hindistan'a göç eden diğer Türk boylarındandır. Tuğluklular, Delhi Sultanlarının 3. tabakasıdır. Dokuz padişah ile temsil edilen bu imparatorluk, Türk ve Sünni-Hanefidir. Resmî dilleri Farsça'dır. Hüsrev Han'ın idam edilmesiyle İslam dininin üstünlüğünü yeniden sağlamak amacıyla harekete geçen Gazi Melik'in, Delhi Sultanlığı tahtına geçmesiyle Tuğluklar devri başlamıştır. Tuğlukluların en önemli hükümdarı Firuz Şah Tuğluk'tur. Firuz Şah Tuğluk zamanında eko-

⁴⁴ Durak, *a.g.e.*, s. 160.

⁴⁵ Bazı kaynaklarda Halaçlar ve Halaciler diye de geçmektedir. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, s. 326.

⁴⁶ Bayur, *a.g.e.*, s. 269.

⁴⁷ Delhi'de İltutmuş, Multan'da Nasreddin Kabaca, Lahnavâti'de Halac emirleri hâkimdir. Taceddin Yıdız da Gurlular'ın Hindistan'daki mirasına sahip olmak istemiştir.

⁴⁸ Merçil, *a.g.e.*, s. 323.

⁴⁹ Salim Cönce, "Kalaç Sultanlığı", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (25-28 Haziran 2007)*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 79.

⁵⁰ Kutup Minar, Kuvvet-ül İslam Camisi, Hindistan'ın en büyük camilerinden biri olan Camii Mes-cid bunlara örnek olarak verilebilir. Merçil, *a.g.e.*, s. 337-338; T.W. Haig, *The Cambridge History of India III, Turks and Afgans*, 1928.

nomik açıdan büyük gelişmeler sağlanmıştır. Ancak bu dönemde Sünniler ve Şiiler arasında mezhep çatışması görülmüştür. Bunun Hint Müslümanlarının çoğunun Şii mezhebinden ve Sünnilerin ise azınlıkta olmasından kaynaklandığı iddia edilmiştir. Mübarek Galip, Hinduların sayıları karşısında Müslüman hükümdarların ordularını daima daha güçlü tutmaya çalışmış olduklarına işaret etmiştir.⁵¹

Eraşar, Tuğluklular'ın, Kalaçlardan devraldıkları toprakların tamamını koruyamamış olsalar da, bir asra yakın Hindistan'ı idare ettiklerine değinmiştir.⁵²

d. Seyyidiler

Seyyidiler⁵³ (1414-1451) Tuğlukların Güney Pencap Valisi olan Hızır Şah tarafından kurulmuştur.⁵⁴ Mübarek Galip, Seyyidiler'in Peygamber soyu ile ilgisinin olmadığına, sadece atalarından biri Seyyid lakabını taşıdığından bu unvanla anılmış olduklarına işaret etmiştir.⁵⁵ Şii olan Hızır Han ve çocukları Sünnilere zorbalık gösterirken, Mecusilerle Hindulara daha çok yakın davrandıkları ve bu durumun Müslüman tebaanın şiddetli eleştirisine neden olduğu belirtilmiştir.

e. Lodiler

Kaynaklarda, Lodilerin⁵⁶ (1451-1526) yılları arasında hüküm sürdükleri aslen Türk olmalarına rağmen sonradan Afganlaştıkları bilgisine rastlamaktayız.⁵⁷ Resmî dilleri Farsça, ordu ve saray dilleri Türkçe ve Afgancadır. Lodilerle beraber Hindistan Türk İmparatorluğu'nda Afgan tesiri başlamıştır.

Behlul Lodi'nin tahta çıkmasıyla Delhi Sultanlığı tekrar Afganlara geçmiştir. Afganların başa geçmesiyle devlet yeniden güç kazanmıştır. Türkler, Delhi Sultanlığı'nı idare eden kuvvet ve kudretten mahrum durumdayken, Afganlar savaşçı kabilelerle Türklere oranla daha güçlü durumdadır.

Tuğlukların ardından Seyyidiler, Lodiler zamanında uygulanan politikalar sonucunda Delhi Sultanlığı eski gücüne tekrar kavuşmuştur. Özellikle İskender Lodi zamanında yeni fetihler gerçekleştirilmiş, İbrahim Lodi dönemi (1517-1526) genellikle iç kargaşalara sahne olmuştur. Ancak Babür'ün İbrahim Lodi'yi mağlup etmesiyle Delhi Sultanlığı sona ermiş ve Babürlü İmparatorluğu'nun temelleri atılmıştır.⁵⁸

Babürlüler Devleti'nin kuruluşuna geçmeden önce Timurlular dönemine göz atmak gerektiği kanısındayız. Burada bilmemiz gereken önemli bir konu

⁵¹ Mübarek Galip, *a.g.e.*, s. 25-27.

⁵² Eraşar, *a.g.e.*, s. 61.

⁵³ Daha çok din adamlarına dayanan Seyyidiler, Türk ve Sünni-Hanefidir. Dört padişah devri yaşamıştır. Öztuna, *a.g.e.*, s. 841; Galip, *a.g.e.*, 1990, s. 30.

⁵⁴ T.W. Haig, "Hızır Han", *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s. 472.

⁵⁵ Galip, *a.g.e.*, s. 95.

⁵⁶ Lodiler, bazı kaynaklarda Ludiler olarak da geçmekle birlikte Afganlaşmış Türklerdir. Sünni-Hanefi mezhebindendirler. Üç padişah dönemi geçirmiştir.

⁵⁷ Bazı kaynaklarda Lodilerin kuruluş tarihi 1489 olarak geçmektedir. Öztuna, *a.g.e.*, s. 844.

⁵⁸ Erinç, *a.g.e.*, s. 74; Eraşar, *a.g.e.*, s. 60.

var: Timur'un Hindistan'da söz sahibi olması, Timur'un -beşinci kuşaktan-torunu olan Babür Şah'ın Hindistan'ın fethinin hareket noktası olmuştur. İşte bu yüzden Timur dönemini bilmek Babür Şah'ın Hindistan fethini anlamak açısından önemlidir.

Hindistan'da Timurlular Dönemi

XIV. yüzyılın doğru Hindistan'a kuzeyden gelen büyük bir akına değinmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Semerkant merkez olmak üzere kısa sürede Çağataylı topraklarında hâkimiyet kuran Emir Timur Küregen, Tuğluklar zamanında (1398-99) Hindistan'a seferler düzenlemiş, 1398'de Delhi'ye girmiştir. Timur, 1399'daki Hindistan seferinin ardından Timuroğulları adına Kuzey Hindistan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Kaynaklarda, Timur'un Hindistan'da çok büyük tahribatlar yaptığı karşımıza çıkmaktadır.

Tuğluklu hâkimiyetinin zayıflaması ve Timur döneminin ardından Hindu-ların egemenliğinde olan yönetimlerin yanı sıra bazı küçük devletçikler kurulmuştur. Timur'un Hindistan'a yaptığı seferlerin, İslamiyet'in lehine olmadığı iddia edilmiştir. Bunun yanı sıra bölgedeki pek çok Türk hâkimiyeti de büyük bir darbe almış ve Delhi yönetimi el değiştirmiştir. Delhi Sultanlığı, Türklerden Afganlılara geçmiş fakat bu kısa sürmüştür.

Timur'dan yaklaşık 125 yıl sonra Hindistan'a yönelen Babür, dedesinin sebep olduğu bütün olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Gerek Babür gerekse ondan sonra gelen yöneticiler zamanında Hindistan'da başlatılan imar faaliyetleri Türk-Hint mimarisinin en güzel örneklerini vermiştir. Timur devrinden bu yana birçok isyana sahne olan ülke imar edilmiş, halkı refah ve saadete kavuşturulmuştur. Ancak İskender Şah'ın vefatından sonra devlet işleri ehliyesiz ellere düşerek ülke hızlı adımlarla çöküşe doğru sürüklenmiştir. İskender gibi büyük bir hükümdarın vefatıyla Delhi için başlayan matem yılları Babür'ün Hindistan'a gelişine kadar devam etmiştir.⁵⁹

Sonuç ve Öneriler

Türk tarihi tüm zamanlarda en çok merak edilen ve incelenen konulardan biri olmuştur. Özellikle dünya milletlerinin çok önemli bölümleri kendi tarihlerini aydınlatılabilmek için ister istemez Türk tarihine bakmak ve geçmişlerini onunla ilişkilendirmek durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda Türkler tarihin kadim dönemlerinden beri büyük devletler kurmuş köklü milletlerden biridir. Türkistan'ın en muhkem mevkilerinde tüm zamanların en köklü halkı olarak yaşamış olan Türkler yine İslam dinini kabul edinceye değin birçok devletler kurmuş ve zamanlarına da hükmetmişlerdir. Ana yurttan oluşturdukları bozkır kültürü ile kendilerine münhasır bir milli kültür vücuda getiren bu köklü millet zaman zaman bölgelerinden türlü yönlere doğru göç etmek durumunda

⁵⁹ Berâr'da İmâdsâhiler. Bider'de Beridsâhiler, Bicâpür'da Âdilsâhiler, önce Kuzey ve Batı Maharaştra'da, daha sonra Ahmednagar'da Nizamsâhiler Golkonda'da Kutubşâhiler hânedanları kuruldu. Bengal'de Bengal Sultanlığı, Keşmir'de Keşmir Sultanlığı, Gucerâtta Gucerât Sultanlığı, Cavnepür'da Şarkî Sultanlığı, Mâlvâ'da Mâlvâ Sultanlığı ve Kandedş'te Fârûkiler; Babürülüler öncesi Hindistan'da hüküm süren önemli devletler arasında yer alır. Galip, *a.g.e.*, s. 35.

da kalmışlar ve gittikleri yerlerde ana yurtlarındaki teşkilatlarını kullanarak yine çok güçlü siyasi örgütlenmeler vücuda getirmişlerdir.

Türklerin çeşitli faktörlerin tesiriyle zaman zaman ana yurtlarından ayrılarak gittikleri yerlerden biri de Hindistan sahasıdır. Esasen Türkler bu saha ile M.Ö. dönemlerden beri ilgilenmekte olup, zaman zaman buraya gelme teşebbüsünde de bulunmuşlardır. Fakat Hindistan sahasının temel dinamikleri olan iklim, etnik yapı, dinsel motifler ve kültürel farklılık gibi unsurlar onların alt kıtada kadim dönemlerden beri tutunmalarının önündeki en büyük engelleri oluşturmaktaydı. Buna karşın sonraki devirlerde burada kurumsallaşan Türk hükümetlerini değerlendirdiğimizde tarihte belki Türklerin sonradan gelerek yerleştikleri ve teşkilatlarını en iyi kurdukları yerlerin başında yine Hindistan gelmektedir dersek bu savımız yanlış olamayacaktır. Çünkü kadim dönemlerden beri aralıklarla geldikleri bu saha başta iklim olarak onlara tamamen zıt koşullar barındıran dinamiklere sahipti. İşte coğrafyanın vatanlaştırılmasında mahir olan Türklerin Hint yurdunu yurt edinmeleri Türk tarihinin bütünsel ve varlığını her ortamda muhafaza edebilme imgelerinin de bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Erken ortaçağlardan itibaren Güney Asya'ya daha yoğun topluluklar halinde inerek bölgeye yerleşmeleri bir süre sonra bu sahada onların tutunmalarının temel argümanlarını oluşturmuştur.

Türklerin Hint coğrafyasına dair yaklaşımları tedricen olmuştur. Yani bu sahaya doğrudan girilmeden oraya gittikçe yakın merkezlerde örgütlenmeler olmuş arka sahanın potansiyeli oluşunca da nihayette alt kıtanın hâkimiyeti kolay olmuştur. Örneğin Maveraünnehir'den itibaren alt kıtanın kuzeyine değin yayılan Kuşanlar, bunlardan sonra Akhunlar ya da eş deyişle Eftalitler erken ortaçağın sonlarına ve ortaçağın ortalarına doğru Hindistan'da artık tutunabilmeyi başaran Türk gruplarının dinamik potansiyelleri olmuştur. Yani Gaznelilerin hemen öncesinde Hindistan kapılarına dayanma potansiyeli sağlayan Türk kültürünün temel dinamikleri işte bahsettiğimiz geri plandan güçlenip ileriye akma dinamizmi idi.

İşte bu dinamizmin beslediği ve kültürel olarak tetiklediği Gazneliler konjonktörün sağladığı imkânla tarihi iyi değerlendirmiş ve alt kıtaya Türk kültürünün kurumsallaşma mührünü vurmuştur. Bu kurumsallaşma mührü Hindistan sahasının büyük bölümünde güç elde ederek kurumsallaşan Gazneli Devleti varlığıdır.

Gaznelilerden devam eden süreç Delhi Türk Sultanlığı ile sürmüş ve bu durum aynı zamanda Türk teşkilatçılığının da dışa vurumu olmuştur. Delhi Sultanlığı'nda asker Türklerin yönetimi ele geçirmeleriyle vücut bulan hükümlerlik aşağı yukarı aynı dönemlerde Mısır'da yönetimi ele alan Kölemenler ya da eş deyişle Memlükler devletiyle birbirine koşut tarihsel olguların hayata geçmesi olmuştur.

Delhi Türk Sultanlığı hanedanlıklarından Tuğlukluların ardından bir kaos yaşayan Hindistan önce Timur'un bölgeye gelerek adeta bir kırılma yaratması ardından da torunu Babür'ün bölgeyi denetime alarak Babürlü Devleti'ne

dahil etmesi bağlamında da kayda değer tarihsel ve toplumsal bir süreklilik yaşamıştır.

Ana hatlarıyla tarihsel bir süreklilik ve Türk kültür tarihinin coğrafyanın vatanlaşmasını temin ettiği sahaların başında gelen Hindistan'a dair tespitlerimiz onu kuşkusuz Türk tarihinin bir parçası olarak görmemizin temel argümanları olmuştur. Bu bağlamda Hindistan Türk tarihi, aynı zamanda bütünsel Türk tarihinin de panoramik bir parçasıdır.

Türk tarihine bütünsel bakış açımızın sonucu olan tespitlerimizin ardından konuyla ilgili önerilerimiz ise kuşkusuz yine bu sahanın Türk tarihine dair daha çok tanınırlığını sağlayacak çalışmalara dair yaklaşımları imleyecektir.

Hindistan Türk tarihini bütün Türk tarihinden ayırmadan bütünsel olarak ele alıp incelemek bu dönemi daha sağlıklı tanıyabilmemize imkân tanıyacaktır.

Çalışmamızda, Babürlülere kadar geçen süreci tarihsel bir panorama bağlamında incelemeye çalıştık. Böylece Hindistan'a vurulan Türk mührünün seyrini ana hatlarıyla değerlendirmeyi amaçladık. Şunu belirtmek gerekir ki söz konusu coğrafya da var olan Türk unsuru genellikle göz ardı edilmiş bu cümleden olarak da yapılan çalışmalar kısıtlı kalmıştır. Biz bu çalışmamızla Hindistan'ın tarihselliğinde yer alan Türkleri birbirleriyle olan diyalogları bağlamında değerlendirmeye çalıştık. Bunu yaparken dönemin ve bölgenin diğer bakiyelerine değindik.

Çalışmamız bize M.Ö. devirlerden 1526 yılında Babürlü Devleti'nin kurulmasına kadar geçen zamanda varlık gösteren Türk unsurunun, kendisinden sonra oluşacak ve günümüze kadar da devam edecek Türk ruhunun temelini ne kadar zorlu bir tarihi geçmişi bünyesinde barındırdığını göstermiş oldu. Bu bağlamda Hindistan Türk tarihi hemen hemen Anadolu Türk tarihiyle birbirine koşut zamanları içerirken, Türk tarih yazıcılığının Anadolu Türk tarihine verdiği önemi buraya vermemesinin büyük bir boşluk yaratmış oluşunu söylemek yerinde olacaktır.

Bu bağlamda Hindistan Türk tarihi hemen hemen Anadolu Türk tarihiyle birbirine koşut zamanları içerirken Türk tarih yazıcılığının Anadolu Türk tarihine verdiği önemi bu saha Türk tarihine vermemesi büyük bir boşluk yaratmış oluşunu söylemek yerinde olacaktır. Mevcut saha ile ilgili çalışmalar yoğunlaştırılarak devam etmeli, yeni araştırmalar yapılmalı ve kurumsal çalışmaların önünü açmak için üniversitelerde Hint Türk tarihi ve kültürü kürsüleri kurulmalıdır.

Hindistan Türk tarihinin, genel Türk tarihinin bir parçası olduğunun maddi tespitleri yapılmalı ve ekipler kurularak bölgede saha araştırmaları yapılmalıdır. Bu bağlamda gerek eski dönemler gerekse de yakın asırlara ait arkeolojik çalışmalar başlatılmalıdır. Bu ve önerilerimiz ve hacmi sınırlı araştırmamız bu bağlamda hayat bulacak düşünce ve çalışmalara ilham verirse Türk tarihinin bir halkası olan Hindistan Türk tarihinin kuşkusuz daha çok anlaşılıp benimsenmesinin de önü açılmış olacaktır.

Kaynaklar

AHMED, Aziz: *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1949.

- AKBULUT, Dursun Ali: “Akhunlar ve Eftatlitler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: XIII, Ankara 2006.
- AKBULUT, Dursun Ali: “İlkçağda Soğdia ve Baktria İle Hindistan İlişkileri”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 2006.
- ALLAMI, Ebu'l Fazl: *The Akbarnama*, Çeviren: Henry Beveridge, Asiatic Society of Bengal, Bengal 1897.
- BAYUR, Hikmet: *Hindistan Tarihi*, Cilt: I, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- BİRÜNİ, Ebu Reyhan: *Kitabu't-Tahkik Mâ li'l-Hind*, Trc: Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- BOSWORTH, C.E.: *İslam Devletleri Tarihi*, Trc: Erdoğan Merçil-M. İpşirli, Oğuz Yayınları, İstanbul 1980.
- ÇAĞLAYAN, H. Hilal: *Ekber Şah Döneminde Hindistan (1542-1605)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- CHATTOPADHYAY: *Bhaskar The Age of Kushans*, Publisher: Punthi Pustak, Calcutta 1967.
- CÖHCE, Salim: “Kalaç Sultanlığı”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (25-28 Haziran 2007)*, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- CÖHCE, Salim: “Hindistan’da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler*, Cilt: 8, Ankara 2002.
- DOWSON, H.M. Elliot-J.: *The History of India, As Told By Its Own Historians*, The Muhammadan Period, Cilt: III, London 1869.
- DURAK, Neslihan: *Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yay., Ankara 2000.
- ERAVŞAR, Hamza: *Avrupa’daki Çocuklarımız İçin Türk Tarihi*, Yumak Yayınları, Türkiye Kitabevi, Ankara 2011.
- GALİP, Mübarek: *Hindistan’da Türk Hükümdarlar*, (Yayına Haz: Saadettin Yağmur Gömeç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- HAIG, T.W.: “Hızır Han”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- HAIG, T.W.: *The Cambridge History of India III*, Turks and Afgans, 1928.
- HAIG, W.: *The Arab Conquest of Sind*, The Cambridge History of India, Cilt: III, Delhi 1958.
- KAFESOĞLU, İbrahim: “Gazneli Devleti” (969/1187), *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.
- KONUKÇU, Enver: “Hindistan’da Devlet Kuran Altaylı Kabilelerden Hunalar”, *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri*, Ankara 1979.
- KONUKÇU, Enver: “Hindistan’daki Kalaçların Başkentleri”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (25-28 Haziran 2007)*, TTK Yay., Ankara 2008.
- KORTEK, S. Haluk: *Delhi Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.
- MANTRAN, Robert: *İslam’ın Yayılış Tarihi (VII. - XI. Yüzyıl)*, Çeviren: İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Yayınları, Ankara 1981.
- MERÇİL, Erdoğan: “Gazneli Ordusunda Yer Alan Hintliler”, *Bellekten*, Cilt: LXX, Aralık 2006.
- MERÇİL, Erdoğan: “Gazneliler”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 13, İstanbul 1996.
- NİZAMİ, K.A.: “Hindistan”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, İstanbul 1998.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 1988.
- ÖZTUNA, Yılmaz: *Devletler ve Hanedanlar, İslam Devletleri*, Cilt: I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara 2005.
- PRASAD, I.: *A Short History of Muslim Rule in India From The Conquest Of Islam To The Death of Avrangzep*, Allahabad 1931.
- SULAIMAN, Nadvi: *The Education of Hindu under Muslim Rule*, Karacbi 1963.
- TEZCAN, Mehmet: “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftatlitler”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu*, 2006.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

BİR RUS ESİRİNİN GÖZÜYLE DANYAL BİY ATALIK DEVRİNDE BUHARA HANLIĞI VE KOMŞULARI

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı'nın iktidara geldiği ilk dönem, yani XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla alakalı Rus kaynağı olarak F.S. Efremov'un notları oldukça kıymetlidir. Onun bir rapor niteliğindeki notlarında, Mangıtların Maverâünnehir'de Muhammed Rahim Biy Atalık'la birlikte hâkimiyeti elde etmeleriyle alakalı olarak oldukça ilgi çekici malumatlar bulunmaktadır. Onun notları bunun yanı sıra Buhara Hanlığı'nun bilhassa Muhammed Danyal Biy Atalık'ın hâkimiyeti devrindeki askeri, siyasi, coğrafi, sosyo-ekonomik, kültürel, dini, hukuki, mimari vb. yönlerini, ayrıca Türkistanlıların adet ve geleneklerini gözler önüne sermektedir. F.S. Efremov'un notları Buhara Hanlığı'nun haricinde Kazaklar, Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı, Doğu Türkistan ve İran tarihi açısından da kısa ve öz olsa da kıymetli bilgiler içermektedir.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Buhara Hanlığı, F.S. Efremov, Danyal Biy Atalık, Muhammed Rahim Biy Atalık.

The Bukhara Khanate And Neighbors In The Time Of Danyal Biy Atalik According To Eyewitnesses Of A Russian Prisoner Abstract

The notes of F.S. Efremov, a Russian source related to time when the Mangit dynasty came to power (namely second half of 18th century) are quite valuable for that time of history of Bukhara Khanate. In his report notes, there are some very interesting facts related to Mangit domination which came with the Muhammed Rahim Biy Atalik in Maverâunnehir. In addition to this, the Bukhara Khanate, especially in the time of Muhammed Danyal Biy Atalik, there are very important information about military, political, geographical, socio-economic, cultural, religious, architectural legal as well as the traditions and customs of the Turkestan. The notes of F.S. Efremov contain brief and concise information on Kazakhs, the Khokand Khanate, Hive Khanate, East Turkestan and Iranian history.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Keywords: *Turkestan, Bukhara Khanate, F.S. Efremov, Muhammed Danyal Biy Atalık, Muhammed Rahim Atalık.*

Giriş

XVIII. yüzyılın ilk 60 yılı Türkistan tarihinde önemli değişimlerin meydana geldiği bir dönemdir. Nitekim Kazak cüzlerinde Rus nüfuzu ve yayılması süreci bu dönemde başladı. Bu yüzyılın ilk yarısında siyasi birlikten yoksun olan Türkistan'ın birçok bölgesi Kalmukların saldırılarına maruz kaldı. Bunu İran'a hâkim olan Nadir Şah'ın Maverâünnehir ve Harezmi istilası takip etti. Hiç kuşkusuz Buhara ve Hive hanlıklarının tarihleri açısından yalnızca hanedan değişimiyle açıklanamayacak ehemmiyete haiz bir dönüşüm olarak Çingiz neslinin hâkimiyetinin sona ermesinde onun askeri ve siyasi faaliyetleri önemli rol oynadı. Aynı yüzyılın ortalarında Afganistan'a hâkim olan Durrani Hanedanı Ahmed Şah'la birlikte Belh dâhil Türkistan'ın güney bölgelerini tehdit etmeye başladı. XVIII. yüzyılın Türk tarihi açısından en hazin hadiselerinden biri de hiç kuşkusuz Doğu Türkistan'ın Mançular tarafından işgal edilmesiydi. İşte Türkistan'ın her taraftan böylesine sıkıştırıldığı ve bununla birlikte büyük değişimlerin meydana geldiği bir dönemin hemen sonrasında 1774'ten itibaren dokuz yıl boyunca başta Buhara olmak üzere Turan ülkesinin birçok yerinde bulunan bir şahsiyet olarak F.S. Efremov dikkat çekmektedir.

1. F.S. Efremov'un Hayatı ve Türkistan Esareti Hakkında

Danyal Biy Atalık'ın hüküm sürdüğü yıllarda Buhara Hanlığı'nda bulunan bir Rus askeri Filipp Sergeevič Efremov'un öyküsü ilgi çekicidir: 1750 yılında Rusya'nın Vyatka şehrinde doğan F.S. Efremov (1750-1811) henüz 13 yaşındayken askeri eğitim için Nijegorod Piyade Alayı'na girdi. Askeri eğitimini tamamladıktan sonra 1774 yılında Donguzsk Garnizonu'nda görevlendirildi. Tam da o zaman cereyan eden Pugaçev Ayaklanması esnasında Orenburg sınır hattı dolaylarında Yayık Kozakları tarafından esir alındı. Daha sonra da Kazakların eline esir düştü. F.S. Efremov aynı sıralarda kervanla Buhara'ya gitmekte olan Gafur Hoca adlı birine köle olarak satıldı. Gafur Hoca da onu, kendi kayınpederi olan Buhara'nın fiili hükümdarı Muhammed Danyal Biy Atalık (1758-1785)'a hediye etti. F.S. Efremov bundan sonra Danyal Biy Atalık'ın yanında askeri hizmette bulundu. Askeri bilgisinden dolayı Hanlık ordusunda eğitim vermekle görevlendirildi. Esaret altındayken Buhara ordusuyla birçok kez askeri seferlere katıldı. Hizmetlerinden dolayı Buhara ordusunda yüzbaşı rütbesi dahi elde etti. Danyal Biy Atalık'ın Hive ve Merv'e sefere yolladığı Buhara ordularında yer aldı. Müslüman olmayı reddettiği için Danyal Biy'in emriyle işkenceye tabi tutuldu. Ancak Danyal Biy iradesine saygı duyduğundan dolayı sonradan onu bağışladı. Hatta Hive'deki çatışma esnasında gösterdiği kahramanlığın için kendisine para ve toprak hediye etti. Daha sonra Hivelilerle çatışan Buhara kuvvetlerine gönderilecek takviye birliğinde yer alması kararlaştırıldı. Ancak o parayla Danyal Biy'in kâtibini kandırarak kendisinin Hokand'a elçi olarak gönderildiğine dair üzerinde Han mührü bulunan sahte bir kararname hazırlattı. Böylece orada bulunan başka

iki Rus uyruklu ile birlikte önce Hokand'a oradan da Margilan üzerinden Kaşgar'a kaçtı. F. Efremov'un yanında götürdüğü Ruslardan biri burada vefat etti. Onu defnettikten sonra Yarkend üzerinden Tibet'e geçmeyi başardı. Tibet'te 35 gün kaldıktan sonra Hac için Hindistan üzerinden Mekke'ye gitmekte olan üç Müslümanla birlikte yayan olarak Keşmir'e ulaştı. Orada hastalandığı için Mekke'ye Hac için giden Müslümanlardan ayrıldı. Bir aydan fazla bir süre iyileşmek için bekledikten sonra Delhi'ye gitti. Oradan da uzun bir yolculuktan sonra Kalkuta'ya ulaştı. Kalkuta'dan bir İngiliz ticaret gemisiyle İngiltere'ye giden F.S. Efremov, nihayet 1782 yılında Sankt-Petersburg'a ulaştı. İmparatoriçenin emriyle Fars ve Buhara dillerini bildiğinden dolayı tercüman olarak Rus Dışişleri'nde görevlendirildi. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde görevlerde bulunan F.S. Efremov 1800 yılında emekli oldu. 1810 yılında hayatının son günlerini geçirmek üzere Kazan'a geldi.¹

2. F.S. Efremov'un Notları Hakkında

F.S. Efremov uzun bir süre bizzat bulunduğu başta Buhara Hanlığı olmak üzere Türkistan'ın birçok bölgesinin siyasi, sosyo-ekonomik, idari, askeri, kültürel, coğrafi vb. yönleriyle ilgili önemli bilgiler elde etti. Ayrıca Türk dilini iyi bilmesinden dolayı Türkistan ahalisinin tabiatı, mizacı ve gelenekleriyle ilgili birçok tarih ve etnografya malumatı edindi. Birçoğunu gezip görme fırsatını yakaladığı Türkistan şehirleri hakkında mimari ve istatistiki notlar tuttu. Böylece F.S. Efremov Rusya'ya döndükten sonra Türkistan'da ve Asya'nın diğer bölgelerinde gördüğü yerler ve öğrendiği şeyler hakkında tuttuğu notları bir eser haline getirdi. Onun Türkistan ve çevresi hakkında Rus Dışişleri'ne sunulan bir rapor niteliğindeki notları farklı tarihlerde ve çeşitli başlıklarla yayınlandı ve büyük ilgi uyandırdı.² Bunlar arasında Kazan Üniversitesi tarafından tarihçi Peter Kondirev'in önsözünüyle yapılan üçüncü baskı en dolu olanıdır.

Başlıca yedi bölümden oluşan F.S. Efremov'un eserinde öncelikle onun kendi yolculuğu anlatılmaktadır. Sonra ise sırasıyla Kazaklar, İran, Hive Han-

¹ *Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Material k İstorii İzuçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856*, İzd. Sagu, Taşkent 1955, s. 23-24; Filipp Efremov, "Stranstvovanie Flippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu", *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1995, s. 181-193.

² F.S. Efremov, *Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nıne Kollejskogo Aссора Desyatiletnee Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu Pisannoe İm Samim*, S. Peterburg 1786; F.S. Efremov, *Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiiyu i İndiiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu. Novoe, İsprav. İ Umnoj*, S. Peterburg 1794; F.S. Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811; Eserin daha sonraki yayınları şöyledir: F.S. Efremov, "Rossiyskogo Unter-Ofitsera, Kotoryy Nıne Praporşçikom, Devyatiletnee Stranstvovanie, Priklyuçenie v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu, Pisannoe im Samim v Sankt-Peterburge 1784 goda", *Russkaya Starina*, 1898, s. 125-149; F.S. Efremov, *Devyatiletnee Stranstvovanie (k 200-letiyu so Dnya Rojdeniya Avtora)*, Pod. Red. So Vstupit. Stately i Kommentariem Ed. Murzaeva, Gos. İzd. Geogr. Lit-ri, Moskva 1950; Filipp Efremov, "Stranstvovanie Flippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu", *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1995, s. 177-251.

lığı ve Türkmenler, Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı, Kaşgar, Tibet ve Hindistan hakkında tarihi, sosyo-ekonomik, coğrafi, askeri, kültürel vb. konularda bilgiler verilmektedir. Bunlar arasında en dolu ve kapsamlı olan malumatlar hiç kuşkusuz Buhara Hanlığı'yla alakalı olanlardır. Bu yüzden onun eseri içeriği bakımından Danyal Biy Atalık dönemi Buhara Hanlığı tarihinin öğrenilmesinde ana kaynak niteliğindedir. Diğer taraftan Kazaklar, Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı, İran ve Doğu Türkistan ile ilgili olarak verdiği malumatlar da Buhara Hanlığı'na nispeten az olsa da oldukça kıymetlidir.

F.S. Efremov'un notlarını okumadan önce onu daha iyi anlayabilmek amacıyla Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı'nın Muhammed Rahim Biy'le birlikte iktidara gelişine ve Danyal Biy Atalık döneminin önemli siyasi hadiselerine göz atmakta yarar vardır.

3. Muhammed Rahim Biy Atalık'tan Danyal Biy Atalık'a Kısaca Buhara Tarihi

Ebulfeyz Han Döneminde Buhara Hanlığı ve Nadir Şah'ın Türkistan Seferi

Buhara Hanlığı'nda XVII. yüzyılın başında iktidara gelen Canoğulları (Ashtarhan) Hanedanı temsilcileri ülkede siyasi istikrarı bir türlü sağlayamadılar. Neticede XVIII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Hanlık birkaç müstakil ve yarı müstakil bölgeye ayrıldı. Ebulfeyz Han'ın (1711-1747) iktidarı devrinde ülkede meydana gelen iç karışıklıklar ve bunun sonucunda merkezi otoritenin ortadan kaybolması ahalinin yaşamını oldukça ağırlaştırdı. Bu dönemde Buhara Hanlığı'nın her tarafında isyanlar oluyor ve Özbekler birbirleriyle çatışıyorlardı.³ Hanlığın kötü vaziyetinden istifade eden Hive Hanı Şirgazi 1719 yılında gerçekleştirdiği saldırıyla başkent Buhara'ya bir günlük mesafeye kadar olan toprakları büyük bir yıkıma uğrattı.⁴ 1720-1725 döneminde Buhara'da bulunan Rusya Elçisi Florio Beneveny tarafından ifade edildiği üzere Hanlığın sosyo-ekonomik hayatına büyük darbe indiren siyasi kriz ortamının neticesinde başında ayrılıkçı yöneticilerin bulunduğu Belh, Bedehşan, Hisar, Hocend, Türkistan, Anthoy ve benzeri büyük vilayetler artık Buhara'nın hâkimiyetinden çıktı.⁵ Hiç kuşkusuz, 1709'dan itibaren Özbeklerin Ming Hanedanı'nın kontrolüne girmeye başlayan Hokand merkezli Fergana Vadisi de bu listeye dâhildi.⁶ 1720'li yıllarda Cengiz soyundan Recep Han'ın başkaldırısının merkezi olan Semerkant⁷ ve ayrılıkçı Kenegeslerin bulunduğu Şehrisebz de Buha-

³ Abdurrahman Tali, *Tarih-i Abu-l-Fayz-hani (İstoriya Abulfayz-hana)*, Perevod A.A. Semenova, İzd. FAN, Taşkent 1959, s. 44.

⁴ *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718-1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury İzdatelstva "Nauka", Moskva 1986, s. 126.

⁵ *A.g.e.*, s. 123.

⁶ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 13-15.

⁷ 1721-1722 yıllarında Buhara Hanlığı'nın en etkili kabilelerinden biri olan Kataganların lideri İbrahim Biy Semerkant tahtına Hive Hanı Şirgazi (1715-1728)'nin biraderi olan Recep Sultan'ı çıkardı ve onun adına Semerkant Vilayeti'ni yönetmeye başladı. Recep Sultan ve İbrahim Biy 1725 yılında Buhara'ya saldırıya geçtiler. Ancak Buhara ordusu Vapkent yakınlarında onları geri püskürtmeyi başardı. Ertesi sene Recep Han yeniden Buhara'ya bir saldırı gerçekleştirdi ve Buhara

ra Hanı'nın kontrolünden çıkan bölgeler arasındaydı. Aynı dönemde Kazaklar da Maveräünnehir'e saldırdılar. Onlar 1722-1730 yılları boyunca Zerefşan Vadisi'nin yerleşik alanlarına saldırarak birçok yeri yağmaladılar ve verimli tarım alanlarını talan ettiler.⁸ Bu olaylarla muvazi olarak merkezi otoritenin tamamen ortadan kalkması Maveräünnehir'i adeta istilaya açık bir hale getirdi.

Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı'nın iktidara gelmesi Ebulfeyz Han devrinde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığın yanı sıra İran'da hâkimiyeti ele geçiren Nadir Şah'ın siyasi faaliyetleri ve askeri seferleriyle bağlantılıdır. Tarihi malumatlarımıza göre 1737-1738'de Belh'i zapt eden Nadir Şah'ın oğlu Rızakuli Mirza 10-12 bin kişilik ordusuyla Amu-Derya'nın sağ tarafına geçerek Buhara Hanlığı'nın önemli vilayetlerinden biri olan Karşi'yi kuşattı. Ebulfeyz Han, Hive Hanı İlbars'ın yolladığı 45 bin kişilik destek kuvvetine rağmen İran ordusuna mağlup olmaktan kurtulamadı ve Karşi Kalesi'ne çekildi. Ancak Rızakuli, babasının emriyle kuşatmayı kaldırarak Belh'e dönünce Ebulfeyz Han kısa bir süreliğine olsa da rahatladı.⁹

Hanlığın içerisinde bulunduğu zor duruma ve dış tehditlere rağmen Ebulfeyz Han vaktinin çoğunu içki içerek eğlence meclislerinde geçiriyordu.¹⁰ Onun iktidarının son döneminde yönetim Mangıt kabilesinin temsilcisi Hüdayaroğlu Muhammed Hâkim Biy Atalık'ın kontrolü altındaydı. O hanlığın içerisinde bu-

ordusunu bozguna uğratarak başkente kadar kovaladı. Üçüncü çatışma Kermine Kalesi yakınlarında cereyan etti. Muhammed Hâkim Biy Recep Han'ın ordusunu zorlukla geri püskürttü, M.A. Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI - Pervoy Polovine XIX Veka*, T.1, İzd. Fan, Taşkent 1966, s. 170-175. Ayrıca bkz. *İstoriya Samarkanda v Dvuh Tomah*, Otvetstvennyy Redaktor İ.M. Muminov, T.1, İzd. Fan, Taşkent 1969, s. 263-264.

⁸ P.P. İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostochnoy Literaturı, Moskva 1958, s. 93-95; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, 2. bs., Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 163-170. 1723 yılında Kalmukların (Çungarların) Kazak topraklarını istilasıyla birlikte çok sayıda Kazak Buhara Hanlığı başta olmak üzere Türkistan'ın farklı yerlerine göç etmek zorunda kaldılar. Bu hususta F. Beneveni'nin şu sözleri ilgi çekicidir: "...(*Ebulfeyz Han*) benim bulunduğum sıralarda, Buhara Hanı Recep Han'ın hak iddiası ve kendine muhalif Özbeklerin haricinde, komşu halklar olan Kara Kalmuklar (Çungarlar), Kazaklar, Karakalpaklar ve Hivelilerden de korkuyordu.", *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni...*, s. 126; Bu hususta geniş bilgi için bkz. A.K. Alekseev, *Politicheskiye İstoriya Tukay-Timuridov po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al-asrar*, İzd. S. Peterburgskogo Universiteta, Saint-Petersburg 2006, s. 197-200; F. Efremov'a göre Buhara Hanlığı'nı Kazakların saldırıları ve istilalarından Ebulfeyz Han tarafından Topçubaşı makamına getirilen Rus asıllı komutan ve onun emrindeki Buhara ordusundan görevli Rus ve Tatar asıllı askerlerin kahramanlıkları kurtarabilmiştir. F.S. Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811, s. 90-91.

⁹ Mirza Mehdi-han Astrabâdi, "İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri)", *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hivinskie İstoçniki*, T.II, İzd. AN SSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 139. "*Tuhfat-al-honi*" (Tarih-i Rahim-hani) adlı eserin müellifi Muhammed Vefa-i Kerminegi'ye göre ise Karşi'yi kuşatan Rızakuli'ye karşı Ebulfeyz Han Semerkant Hâkimi Adinakuli Bahadır'ın altı bin süvarisinin de dâhil olduğu ordusuyla harekete geçti. Ancak sayıca üstün olmasına karşın Rızakuli'nin ordusu tarafından mağlup edildi ve Karşi'ye çekilerek orada direniş organize etmeye çalıştı. Bu arada Rızakuli'nin kuvvetleri Şulluk Kalesi'ni kuşatarak yıktı. Ancak İlbars Han'ın 60 bin kişilik kalabalık bir orduyla Harezm'den Buhara'ya yardıma geldiğini duyan Rızakuli Buharahlılarla barış yaparak Belh'e geri çekildi. Muhammed Vefa-yi Kerminegi, "*Tuhfat-al-honi*" (Tarih-i Rahim-hani), rukopis IV AN RU, No: 16, s. 30a-34b' Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *Buharskiy Emirát Vtoroy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX VV. v Pismennuh İstoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskikh Nauk, Hunjand 2014, s. 75-76'dan naklen.

¹⁰ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *Ta'rih-i Salâtin-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie Teksta, Predislovie, Perevod i Primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostochnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 41.

lunduğu zor durumu aşmak için çareyi Nadir Şah'a müracaat etmekte buldu. Bu amaçla ona tâbi olacağını belirten bir mektup gönderdi.¹¹

XVIII. yüzyıl tarihçisi Mirza Mehdi-han Astrabadi'nin belirttiğine göre Hâkim Biy Atalık, Nadir Şah'ın 27 Ağustos 1740'ta Buhara'ya ait Kerki'ye geldiğini işitince oğlu Muhammed Rahim'i Hisar ve Karşı hâkimleri ve çok sayıda kumandan ve zadeganla birlikte onun otağına yolladı. Buhara heyeti dâhilindeki yüksek orun sahipleri boyun eğerek Nadir Şah'a hizmet etmekten şeref duyacaklarını belirttiler. O bundan büyük memnuniyet duydu. Birkaç gün sonra Çarcuy yakınlarında kurulan duba köprü üzerinden Amu-Derya'yı geçen İran ordusu Buhara'ya doğru ilerlerken bu kez bizzat Hâkim Biy Atalık ve refakatindeki kabile temsilcilerinden ve Buhara'nın önde gelen şahsiyetlerinden oluşan büyük bir grup bağlılıklarını ve itaatlerini bildirmek üzere Nadir Şah'ın huzuruna çıktı. Buhara heyeti orada iki gün kaldıktan sonra Nadir Şah tarafından Ebulfeyz Han'ı otağına getirip kendisine itaat etmesi ve af dilemesi için Buhara'ya gönderildi. Bu arada Nadir Şah'ın ordusu Karakul üzerinden başkent istikametine doğru manevralar yaparak Buhara'ya dört fersah mesafede kamp kurdu. Ebulfeyz Han direniş gösterme imkânından yoksundu. Çünkü onun Türkistan'ın en uzak bölgelerinden topladığı Türkmen ve Özbeklerden meydana getirdiği ordusu Nadir Şah tarafından bozguna uğratılmıştı. Bu yüzden boyun eğmekten başka bir çaresi kalmadı. Neticede Hâkim Biy Atalık, hocalar, kabile temsilcileri ve Buhara'nın diğer önde gelen şahsiyetleri ile birlikte Nadir Şah'ın huzuruna çıkarak ona itaatini bildirdi.¹² Bunun üzerine Nadir Şah Ebulfeyz'i vassalı olarak ilan etti, onun Han unvanını tasdik etti ve Türkistan'ı yönetmekle görevlendirdi.¹³

Nadir Şah güvenini kazanan Hâkim Biy Atalık'ın biraderi Danyal Biy'i Kermine Hâkimi olarak atadı. Ayrıca Buhara ile İran arasında yapılan anlaşmaya göre her iki ülke arasında doğal sınır olarak Amu-Derya'nın güney tarafı kabul edildi. Belh'den Çarcuy'a kadar uzanan topraklar İran'a bağlandı. Buhara yönetimi İran'a bir miktar tahıl vermeyi ve İran ordusunu 10 bin süvari ile takviye etmeyi kabul etti.¹⁴ Anlaşmayı pekiştirmek amacıyla Nadir Şah Ebulfeyz Han'ın kızlarından biriyle evlendi.¹⁵

Muhammed Rahim Biy'in Buhara'da Hâkimiyeti Ele Geçirmesi ve İcraatları

İran Şahı, Ebulfeyz Han'ı resmîyette tahtta bırakmış olmasına rağmen gerçekte bütün yetki o andan itibaren Mangıt Emiri Muhammed Hâkim Biy

¹¹ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 77.

¹² Mirza Mehdi-han Astrabadi, *a.g.e.*, s. 140-141.

¹³ M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁴ *İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetreh Tomah*, T.1, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1967, s. 564.

¹⁵ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012, s. 177. XVIII. yüzyıl tarihçisi Muhammed Vefa Kerminegi'nin belirttiğine göre Muhammed Hakim Atalık'ın oğlu Muhammed Rahim Nadir Şah'ın yanına annesiyle birlikte gelmişti. Annesi İran Şahı'ndan oğlunu kendi koruması altına almasını rica etmişti. XVIII. yüzyılın başka bir tarihçisi Mir Abdükerim Buhari'ye göre ise Muhammed Rahim İran Şahı'na Ebulfeyz Han'ın adına değerli hediyelerle birlikte gelmişti. Bkz. M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 169.

Atalık'ın eline geçti. Nadir Şah Buhara'dan ayrılırken iç çekişmelerin önde gelen şahsiyetleri dâhil 12 bin aristokrat ve yüksek orun sahibini kendisiyle birlikte İran'a götürdü. Geleceğin Mangıt hükümdarı Muhammed Rahim de Şah'la birlikte gidenler arasındaydı. İran'a götürülen Buharalı göçmenlerin sorumlusu olan Rahimkul Kalmuk'un bir süre sonra Meşhed'de ölmesinin ardından Nadir Şah'ın emriyle bu görev Muhammed Rahim Biy'e verildi. Bu Mangıt Beyi Buhara'yı ancak babası Muhammed Hâkim Biy'in ölmesi üzerine 1743 yılında ziyaret edebildi.¹⁶ Muhammed Rahim'in Buhara'ya nihai olarak gelişi ise 1745 yılında gerçekleşti. O Hitay Kıpçakların Katta-Kurgan'dan İbadullah Biy önderliğinde çıkardıkları ve Buhara'da Şeyh Bahaeddin Nakşibendi'nin türbesi dâhil birçok yeri yağmaladıkları ayaklanmayı bastırmak üzere Nadir Şah tarafından kendine tabi Özbeklerle birlikte Buhara'ya gönderildi. Şah'ın emriyle Behbudhan Cindaul ve Hasankulihan Bayat'ın komutasındaki Kızılbaş kuvvetleri de ona refakat etmekle görevlendirildi.¹⁷ Neticede Rahim Biy ayaklanmacıları Semerkant'a kadar kovaladı. Ayrıca bazı emirleri Nesef, Şehrisebz ve diğer uzak yerlere sürgün etti. Bu icraatlarıyla hanlığın birliğinin muhafazası için mücadele etti ve aynı zamanda kendine yüksek iktidar yolunu açmaya çabaladı. Mirza Abdal Azim Sami'nin yazdığı gibi Muhammed Rahim Biy faaliyetleri ile Buharalıları kendine karşı korkuya sevk etti ve bu yüzden halk ona itibar etmeye başladı.¹⁸ Ebulfeyz Han da Muhammed Rahim Biy'e "emir'ül-umera (emirlerin emiri)" unvanını bahşetti.¹⁹

Nadir Şah'ın 1747'de Meşhed'de ölmesi Muhammed Rahim'e Buhara tahtının yolunu açtı. Kısmen XVIII. yüzyıl İran tarihçisi Muhammed Kazım'ın "Name-i Alamara-i Nadiri" adlı eserinde²⁰ kısmen de Muhammed Vefa Kerminegi'nin "Tuḥfat-al-hani" (Tarihi Rahim-Hani)²¹ adlı eserinde Ebulfeyz Han'ın Buhara tahtından uzaklaştırılmasının Kızılbaş ordusunun komutanı Behbudhan tarafından toplanan Muhammed Rahim Biy'in de katıldığı meclis toplantısında alınan kararla 1747 yılının Recep ayının ilk günü (9 Haziran) gerçekleştiği bildiriliyor. Toplantıda devlet yönetiminin zayıflaması ve askeri kuvvetleri komuta etmekte ehliyete sahip olmaması nedeniyle "Padişah Ebulfeyz Han'ın" devletin yüksek iktidarından uzaklaştırılması ve yerine onun on iki yaşındaki oğlu Abdülmümin'in getirilmesi uygun görüldü. Böylece devlet yönetiminde hiçbir tecrübesi olmayan çocuk yaştaki Abdülmümin Buhara tahtına oturuldu. Gerçekte bütün yetki Muhammed Rahim Mangıt'ın eline geçti. Tahttan

¹⁶ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹⁷ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 43; Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740-1818)*, Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876, s. 107-109.

¹⁸ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁹ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 81; M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 179.

²⁰ Bkz. Muhammad Kazim, *Name-yi 'Alamara-yi Nadiri*, T.3, İzd. Nauka, Moskva 1966, 1.186b-197a.

²¹ Muhammed Vefa-yi Kerminegi, "Tuḥfat-al-honi" (Tarih-i Rahim-hani), 195a-195b' Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 82'den.

indirilen Ebulfeyz Han, elleri ve ayakları bağlanarak İran askerlerinin refakatinde Kalandarhan bahçesine götürülerek bir odada hapsedildi.²²

Bu hadiseye değinen başka kaynaklara göre Nadir Şah'ın ölüm haberini gizli tutan Muhammed Rahim Biy önce Ebulfeyz Han'ın tutuklanmasını emretti. Onun kendisiyle ilgili planlarını öğrenen Han, Ark'tan kaçmak ve Cuybar şeyhlerinin mahallesinde saklanmak zorunda kaldı, sonra da Namazgâh Kapısı'ndan şehri terk etti. Tahttan indirilen son Canoğulları Hanı Hac yapmak üzere Mekke'ye gitmek için Muhammed Rahim'den destek istedi. Ancak yakalanarak Mir Arab Medresesi'nde nezaret altında tutuldu. Bu hadiseyi haber alan İran askerleri ve Ebulfeyz Han'ın taraftarları Çingiz soyundan gelen ve Nadir Şah'ın kaynatası olan hükümdarı özgürlüğüne kavuşturmak için ayaklanma hazırlıklarına başladılar. İran askerleri daha sonra Buhara'yı kuşattılar, ancak Muhammed Rahim İran ordusunun hizmetinde bulunan Afganların tarafına yaslanmak suretiyle düşman kuvvetlerini bozguna uğratmayı başardı. İran askerlerinin Kiblegâh Kapısı'ndan başkente girmelerine müsaade eden Muhammed Rahim onlara Nadir Şah'ın ölüm haberini verdi.²³ Ayrıca Kızılbaş askerlerine İran Şah'ının öldüğünü henüz Hanlığın ahali öğrenmeden barışla Buhara'yı terk etmelerini tavsiye etti. O böylece kendi hareketini "bu ülkenin halkı sizin eski düşmanınızdır" düsturuyla motive ediyordu.²⁴ Aksi takdirde Özbek kabilelerini cihada davet etmekle onları tehdit etti. Neticede Kızılbaşlar otağlarını ve toplarını bırakıp ülkelerine dönmek zorunda kaldılar.²⁵

F. Efremov Muhammed Rahim'in Buhara'da hâkimiyeti ele geçirmesi hususunu çok daha farklı bir şekilde izah etmektedir. Onun belirttiğine göre Buhara seferinden sonra Nadir Şah Ebulfeyz Han'ın kızını kendine eş olarak aldı ve Özbeklerden ve başkalarından çok sayıda kişiyi kendi ülkesine götürmek üzere ordusuyla yola çıktı. Kumlu yolda ağırlığını hafifletmek için ağır toplarından bir kısmını bıraktı ve böylece başkentine ulaştı. Ebulfeyz Han'ın kızı İran'da yaşarken hastalandı ve kocası Nadir Şah'tan anne babasını ve Bahaeddin Nakşibendi'nin türbesini ziyaret etmek için Buhara'ya gitmesine müsaade etmesini rica etti. Şah ona izin verdi ve Muhammed Rahim'i emrine verdiği bir miktar İranlı askerle ona refakat etmekle görevlendirdi. Rahim Biy henüz Buhara'ya varmadan yolda Şah'ın ölüm haberini aldı. Önce askerlerin itaatini sağladı, sonra da ziyaretin asıl sebebi ortaya çıkmasını diye Ebulfeyz Han'ın kızını sakladı. Bu arada Şah adına Ebulfeyz'in öldürülmesi ve Atalık makamına kendisinin gelmesi hakkında sahte bir kararname yazdı. Buhara'ya gelerek Han bahçesi Cizmanda'da yerleşti, Ebulfeyz Hanı Nadir Şah'ın emirlerini ileteceği bahanesiyle yanına çağırdı ve onu rehin aldı. Daha sonra Nadir Şah'ın Ebulfeyz'in öldürülmesi, yerine oğlunun geçirilmesi ve Muhammed Rahim'in Atalık makamına getirilmesi hakkındaki kendi hazırlattığı sah-

²² B.A. Ahmedov, *İstoriko-Geografıçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismennue Pamyatniki)*, İzd. Fan, Taşkent 1985, s. 113; Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 82-83.

²³ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 111-113; Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 44; M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 381.

²⁴ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 45.

²⁵ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 113-114.

te kararnamesini şehrin ileri gelenlerine yollayarak onların da desteğini aldı. Böylesi bir kurnazlıkla şehri ele geçirdi ve Ebulfeyz Han'ı da öldürterek yerine oğlunu geçirdi, kendisi de Atalık makamını alarak Hanlığın gerçek iktidarının sahibi oldu.²⁶

Buhara Emiri Şah Murad 1789'da Osmanlı Sadrazamı'na gönderdiği mektubunda Muhammed Rahim Biy'in iktidara gelişini şöyle anlatmaktadır:

“Eskiden beri bu memleketlerin padişâhı Cengiz neslinden idi. Vakta ki rafîzi Nâdir Şah galebe etti, devlet erkânından pek çoğu züllete düşüp hakaret gördü ve rezil kimseler makam sâhibi oldu. Hattâ o zaman akrabamız olan Muhammed Rahim Han'a emrolunmuş ki Ebulfeyz'i hükümetten indirsin ve yerine, hanedana zarar gelmemesi için bir yabancı değil fakat yine Ebulfeyz'in evlâdından birini padişâh yapsın. Böylece yerine padişâh olan oğlu şeytana uyarak o zatı şehit etmiş ve aynı zamanda, bozguncuların tahrikiyle yedi evlâdını dahi şehit etmiştir. Sonra kendinin Abdülmümin Han ve Lütfullah Sultan adlarında iki oğlu kalmış, az sonra da yukarıda adı geçen Muhammed Râhim Han da bu ikisini şehit etmiştir.”²⁷

Şah Murad'ın mektubundan Abdülmümin'in Ebulfeyz'in oğlu değil de torunu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda diğer kaynaklardan farklı bir şekilde mektupta Abdülmümin'den sonra Han tahtına çıkarılan kişinin adının Ubeydullah değil de Lütfullah olarak geçmesi de ilgi çekicidir.

Neticede Ebulfeyz Han 1747 yılının Mayıs ayında Muhammed Rahim Biy'in emriyle idam edildi. Şah ve Han'ın ölüm haberini alan İran kuvvetlerinin komuta kademesinin Afganların ihaneti nedeniyle Muhammed Rahim Biy'le anlaşma yapmaktan başka çaresi kalmadı. Böylece Buhara'da yüksek yönetim makamına Çingiz soyundan olmayan Mangıt asıllı Muhammed Rahim Biy geçti ve Hanlığın mutlak hâkimi o oldu. Han tahtına oturttuğu Ebulfeyz Han'ın 12 yaşındaki oğlu Abdülmümin'i de vesayeti altında tuttu.²⁸ Mirza Abdal Azim Sami'nin ifade ettiği üzere o “kızını Abdülmümin Han ile evlendirerek devletin tam hak sahibi hükümdarı haline geldi.”²⁹ Mirza Şems Buhari'nin eserini yorumlayan V.V. Grigoryev'in bildirdiğine göre Abdülmümin'in adamları onun tahta çıkmasından altı yıl sonra Rahim Biy'i ortadan kaldırmaya karar verdiler ve bu amaçla bir suikast tertip ettiler: genç hükümdarın öğlen yemeğine Rahim Biy'i davet ettiler. Bu sırada odada gizlenen bir kişi onun üzerine doğru tüfekten ateş açtı, mermi Rahim Biy'in şapkasını delerek geçti, ancak kendisine bir zarar vermedi. Bundan dolayı onun taraftarları hükümdarın bürokratlarını katlettiler, altı ay sonra Abdülmümin Han'ı da bir kuyuya atarak boğdular.³⁰ Mir Abdulkerim Buhari Abdülmümin Han'ın öldürülmesini şöyle

²⁶ F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 91-92.

²⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ Yay., İstanbul 1990, s. 23-24.

²⁸ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 179-180.

²⁹ Mirzâ Abdal Azim Sâmi, *a.g.e.*, s. 45-46.

³⁰ Mirza Şems Buhari, *O Nekotorh Sobitiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirzi Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861, s. 91.

anlatmaktadır: “Muhammed Rahim adamlarına Abdülmümin Han’ın Çarh-i Ab adlı kuyuya bakması için götürmelerini emretti. O kuyunun kenarında oturmuştu ve onun dibini seyrediyordu, o sırada bazı alçaklar, onu Yusuf misali aşağıya attılar. Onu çıkardıklarında artık ölmüştü.”³¹ F. Efremov’a göre Abdülmümin’in öldürülmesine sebep olan suikast tertibini yapan kendi babası Ebulfeyz’in öldürülmesinin intikamını almak isteyen Muhammed Rahim Biy Atalık’ın karısından başkası değildi.³²

Muhammed Rahim, Abdülmümin Han’ın öldürülmesinden sonra Buhara tahtına Ebulfeyz Han’ın diğer oğlu Ubeydullah’ı geçirdi. Fakat onu da 18 ay gibi kısa bir süre sonra ortadan kaldırmakta gecikmedi. Bu arada kendisi de Ebulfeyz Han’ın kızıyla evlendi. Böylece 1756 yılında Han unvanını alarak Buhara tahtına oturdu.³³ Tarihçi Muhammed Vefa Kerminagi’nin belirttiğine göre Muhammed Rahim gözleri bağlanmış bir şekilde beyaz keçe kilime oturuldu ve taç giyme törenine geçirildi. Mangıt, Utarçi, Bahrin ve Saray adlı dört büyük Özbek kabilesinin temsilcilerinin her biri keçe kilimin dört köşesinden birini tutuyordu. Buhara’da meşhur Mahtum Azam Kasanî, Seyid Ata, Hoca Muhammed İsmail Cuybarî ve Hoca Ahrar’ın yolunun takipçilerinin temsilcileri ve aynı şekilde dodho, tuksaba, sadr, reis ve bazı ordu kumandanları da kilimin kenarlarını tutuyorlardı. Böylece yeni hükümdar tahta oturtuldu.³⁴ Bundan sonra Cuma hutbeleri onun adına okunmaya başlandı. Ayrıca yeni basılan paralara onun adı “Muhammed Rahim Bahadur Han” olarak yazıldı.³⁵

Fiili olarak 1747’den itibaren iktidara gelen Muhammed Rahim Han hâkimiyetinin ilk günlerinden itibaren merkezi otoriteyi sağlamak amacıyla büyük emirleri kendi tarafına çekmeye gayret etti. Bununla birlikte emirlerden hiç biri ayrılıkçı ihtiraslarla ona karşı kafa kaldırmadı. Zira Muhammed Rahim gerek yüksek rütbelere vererek, gerekse de değerli hediyelerle onları kendi işbirlikçileri haline getirdi.³⁶

Mangıtlar hâkimiyetlerinin ilk senelerinde ülkenin birliğinin ve merkezi otoritenin sağlanması için büyük çaba gösterdiler. İktidara muhalif olanlar arasında Nurata Vilayeti’nin Hâkimi Togay Murad Barkud ve İbadullah Bahrayn vardı. Muhammed Rahim onlara karşı defalarca sefer düzenledi ve bazı

³¹ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 115. 1812-1813 yıllarında Türkistan’a gerçekleştirdiği seyahatle meşhur olan Mir İzzettullah da aynı hadiseden bahsetmektedir. Bkz. *Travels in Central Asia by Meer İzzut-oollah in the Years 1812-1813*, Translated by Captain Henderson, Calcutta 1872, p. 71.

³² F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 94.

³³ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 103-104; Yuri Bregel, “Mangits”, *Encyclopedia of İslam*, Vol. VI, Leiden (Brill), 1991, p. 418; Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002, s. 70. Mirza Şems Buhari’ye göre Muhammed Rahim Biy’in evlendiği Ebulfeyz Han’ın kızının adı Yulduz Begüm’dü, *a.g.e.*, s. 3. Mir İzzattullah’a göre ise Rahim Biy Ebulfeyz Han’ın Şumsman Ayem adlı kızıyla evlenmişti, *a.g.e.*, p. 71.

³⁴ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 46; B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 118; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 66-67.

³⁵ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 46; V.V. Velyaminov-Zernov, “Moneti Buharskaya i Hivinskaya”, *Trudi Vostochnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*, St. Peterburg 1859, s. 409; E.A. Davidoviç, *İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv. (Zolote i Serebyannye Moneti Djanidov)*, Duşanbe 1964, s. 178-183.

³⁶ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 46.

darbeler indirdi. Onların haricinde Şehrisebz Vilayeti'nin Hâkimi Alim Biy Keneges, Hisar Hâkimi Emin Biy Yüz ve Şirabad Hâkimi Şirali Biy merkezi otoriteye boyun eğmeye diremiyorlardı.³⁷ Muhammed Rahim sadece 1750-1752 yıllarında Şehrisebz'in müstakil olmaya çalışan Kenegeslerine karşı dört sefer icra etti. Vaziyet iktidarı, zor ve muhalif siyasi durumu makbul yollarla çözüme sevk ediyordu. Kısmen farklı kabilelerin ayrılıkçı faaliyetlerini azaltmak amacıyla onların asıl yurtlarından başka topraklara göç ettirilmesi siyaseti uygulamaya sokuldu. Miyankal'dan yedi kabile, Nurata'dan Burkutlar, Kabadian'dan Durmenler, Şehrisebz köyü Sangfuruş'tan Kenegesler ve Urgutlar, Hisar'dan Şadman dağlıları "ok uyli" sürecine tabi tutuldular ki, bu onların kendi topraklarından ülkenin başka yerlerine göç ettirilmeleri anlamına geliyordu.³⁸ Bu uygulamayla yaklaşık 20 bin aile yer değiştirdi.³⁹ İktidarın merkezi otoriteyi ve ülkenin birliğini sağlama siyasetinden haklarının kısıtlanmasından dolayı memnuniyetsiz olan bazı yöneticiler kendilerine ülke dışından müttefikler aramaya çabaladılar. Bunun üzerine Afgan hükümdarı Ahmed Şah'ı kendi tarafına çekmeye çalışan Hisar'daki Yüzlerin Hâkimi Muhammed Emin Biy onlardan biriydi. 1753 yılında kendi adamlarından oluşan bir heyeti yardım rica etmek amacıyla Afganistan'a yolladı. Ancak bu girişim onun için beklenen neticeyi sağlamadı.⁴⁰ Ne var ki, Muhammed Rahim Biy'in zorlamalarından rahatsız olan Amu-Derya'nın güneyinde yer alan dört vilayete hâkim aksakallar ve Belh'in batısındaki toprakları kontrolü altında tutan Özbek asilzadesi Meymene Hâkimi Hacı Biy Ming'in girişimleriyle Belh ve Meymene Buhara Hanlığı'nın kontrolünden çıkarak Afganların hâkimiyetine girdi. Zira Ahmed Şah Durranî onları kendi yanına çekmeyi başardı.⁴¹

Muhammed Rahim ülkenin iç meselelerini bazen komşu devletlerle işbirliği yaparak çözmeye kalkışıyordu. Nitekim Hokand hükümdarı İrdana Biy ile ittifak kurarak 1754-1755 yıllarında hâkimiyet altına alınamayan Uratübe Beyliği'ne karşı sefer düzenledi.⁴² Ayrıca Taşkentli hocalarla ve Kaşgar'ın yöneticileriyle o dönemde Türkistan şehirlerini ve köylerini sıklıkla istila eden Kalmuklara karşı ittifak kurdu.⁴³

Muhammed Rahim merkezi otoriteyi ve ülkenin birliğini sağlamak amacıyla 1756-1757 yıllarında Hisar'a sefer düzenledi. Orayı zapt ettikten sonra hâkim olarak amcası Danyal Biy'i atadı ve onu bütün dağlık bölgelerin yöneti-

³⁷ Mirza Salimbek, *Kaşkûli Salimiy Tavarihi Muttakaddimin va Muntaahirin*, Fors-Tojik Tiliden Üzbekçaga Dotsent Narzullo Yuldoşev Ügirgen, Buho 2003, b. 287.

³⁸ B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 116; *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 181.

³⁹ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 102-103; Djamşed Habibullojeviç Djurabayev, "Borba za Tsentralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buharskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)", *Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, Seriya Gumanitaruh Nauk*, 2012, No: 3 (51), s. 238.

⁴⁰ B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 117.

⁴¹ Jonathan L. Lee, *The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden, New York, Brill 1996, p. 79-84.

⁴² Hudayarhanzade, *Andjum At-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, Perevod s Persidcko-Tadjikskogo Yazıka, Vvedeniya i Kommetarii Ş. Vohidov i S. Elşibayev, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2011, s. 70-71.

⁴³ B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 117; *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 182.

miyle görevlendirdi. Daha sonra Miyankal, Semerkant, Uratübe ve Şehrisebz'e seferler düzenledi ve bu vilayetleri hâkimiyeti altına almayı başardı.⁴⁴

Buhara Hanlığı'nda uzun mücadelelerden sonra merkezi otoriteyi sağlayan Muhammed Rahim'in nüfuzu komşu ülkelerde de kendini göstermeye başladı. Nitekim Hive Hanı Gaip'ten memnun olmayan Harezmi ahalisinin müracaatı üzerine 1758 yılında Timur Gazi Sultanı desteklemek suretiyle Hive Hanlığı'nın yönetimine müdahalede bulundu. Neticede onun desteğiyle Timur Gazi Harezmi tahtına çıkabildi.⁴⁵

Danyal Biy Atalık'ın Hâkimiyeti Devrinde Buhara Hanlığı

Muhammed Rahim'in 1758 yılında vefat etmesinden sonra Buhara tahtı yeniden yüksek hükümdardan yoksun kaldı. Zira Muhammed Rahim'in kızı olan altı yaşındaki torunu Fazıl Töre dışında mirasçısı yoktu.⁴⁶ Devleti yönetme kabiliyeti bulunan Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy enerjik ve aktif bir şahsiyetti. Nadir Şah'ın seferleri esnasında onun tarafına geçmiş ve Kermine Hâkimi olarak atanmıştı. Muhammed Rahim de onu Miyankal'ın yönetimiyle vazifelendirmişti.⁴⁷ Neticede emirler, bürokratlar ve kabile beylerinin ittifakıyla hâkimiyet Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy'e geçti. Fazıl Töre de Han makamına çıkarıldı. Kendisi ise onun yanında atalık olarak kaldı. Bir süre sonra çocuk yaşındaki Fazıl Töre'yi hâkim olarak Nesef'e atadı ve babasıyla birlikte başkentten uzaklaştırdı.⁴⁸

Danyal Biy çeşitli vilayetlerin hâkimlerinin müstakil olma gayretleriyle alakalı olarak hem son Canoğulları devrinde hem de Muhammed Rahim'in iktidarı döneminde var olan siyasi meseleleri devraldı. Muhammed Rahim'in vefatını öğrenen birçok memnuniyetsiz kabile ayrılıkçı eğilimlerini tekrar aktifleştirdi. Kısmen Hisar'a göç eden Yüz, Keneges, Burkut, Bahrin ve Saray kabilelerinin temsilcileri 10 bin kişilik gönüllü milis kuvveti toplamayı başardılar ve Buhara'yı zapt etmeye kalkıştılar. Danyal Biy Şeyh Mahdum Azam'ın neslinden gelen İshak Hoca aracılığıyla onlarla müzakerelerde bulundu.⁴⁹ Ne var ki, ayaklanmacılar barışmaya yanaşmadılar. Bunun üzerine Danyal Biy arka tahkim etti ve sokakları keserek süvarileri şehre yerleştirdi. Tüccarlar ve zanaatkarlar başta olmak üzere şehir ahalisinin de desteğini aldı. Zira ülkenin

⁴⁴ Mirzâ Abdal Azîm Sâmî, *a.g.e.*, s. 46; Hudyarhanzade, *a.g.e.*, s. 71-73. Mir Abdulkarim Buhari göre Rahim Biy tahta çıktıktan sonra Miyankal hâkimliğine amcası Danyal Biy'i getirdi. Ayrıca kendisi Şehrisebz, Hisar, Kulab ve Hocend üzerinde hâkimiyet sağladı. Taşkent ve Türkistan da onun hâkimiyeti altında olan yerlendendi, ancak Rahim Biy'in buralardaki hâkimiyeti sadece sembolik bir nitelikteydi, Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁵ *Firdaws Al-Iqbal: History of Khorasm by Shir Muhammed Mirâb Mûnis and Muhammed Rıza Mirâb Âgâhî*, Translated from Caghatay and Annotated by Y. Bregel, Brill 1999, p. 70-72; Dinçer Koç, "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asır Çengizoğulları*, Yayına Haz. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloglu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 591.

⁴⁶ Mirzâ Abdal Azîm Sâmî, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁷ M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 181.

⁴⁸ Anke von Kügelgen, *a.g.e.*, s. 73-75. Mir İzzettullah'a göre Rahim Biy vefat ettiğinde Kermine'de bulunan amcası Danyal Biy'in Buhara'da hâkim olmasında Devlet Bey Kuşbegi'nin büyük rolü olmuştur, *a.g.e.*, p. 71.

⁴⁹ *İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetreh Tomah*, s. 650-651.

iç düzeninin sağlanması sonuncuların çıkarınaydı. Neticede hanlığın birliğini tehdit eden ayaklanmacılara karşı direnebildiler. Danyal Biy onların yardımcıyla siyasi hâkimiyeti ele alabildi. Ancak bu başarı geçici bir süreliğineydi.⁵⁰

Muhammed Rahim'in vefatından bir yıl sonra Uratübe ve Hisar yöneticileri merkezi otoriteye boyun eğmeyi reddettiler ve ayaklanma yoluna girdiler. Kermine Hâkimi Nakib Muhammed Emin Hoca ve Nurata Hâkimi Yedigâr Burkut onlarla bir oldular.⁵¹ Ayaklanmacılara "Etti Urug" kabilesi de katıldı. Ülke adeta bir iç savaş alanına dönüştü. Bütün vilayetlerin hâkimleri birbirleriyle savaşıyorlardı. Miyankal, Şehrisebz, Guzar, Baysun, Şirabad ve Hisar iç çatışmaların öne çıkan yerleriydi. Yüz kabilesinin yöneticisi Fazıl Biy Hocesend'den çıkararak Uratübe ve Semerkant'ı işgal etti. Semerkant Hâkimi olan Danyal Biy'in kardeşi Barat Biy'i ve ailesini esir aldı. Sonra ordusuyla Miyankal'a dayandı. Burada Hitay Kıpçakların yedi kabilesi onunla birleşti. Emirler ve kabile başkanları Fazıl Biy'i Buhara'ya sefer düzenlemeye ve iktidarı ele geçirmeye çağırdılar. Danyal Biy Kermine'ye geldi ve onlarla müzakereleri başlattı. Ayaklanmacılar Danyal Biy'i Buhara tahtını Fazıl Biy'e bırakmaya ve onun yanında müşavir olarak kalmaya davet ettiler.⁵² Daha sonra kaynakların verdiği malumatlara göre ilginç olaylar vuku buldu. Sami'nin belirttiğine göre, Danyal Biy'in kabile temsilcileriyle görüşmelerini öğrenen ve o sırada Buhara'da arkta bulunan Fazıl Töre ve babası Narbuta Biy öngörülmeyle faaliyetlere girişti. Narbuta Biy başkente dönmekte olan Danyal Biy'den önce ark kapısını kapattı, ancak korkudan tekrar kapıları açtı ve ondan merhamet diledi. Bu davranışının nedeni kaynaklarda açıklanmıyor. Neticede "yumuşak, akıllı ve sabırlı" olan Danyal Biy, Narbuta Biy'i affetti ve Fazıl Töre'yi hâkim olarak Karşı'ye atadı. Buhara tahtına da Ebulfeyz Han'ın torunu Ebulgazi'yi oturttu.⁵³ Ancak o kukla bir handan başka bir şey değildi. Zira Ebulgazi Han, Danyal Biy Atalık'ın müsaadesi olmaksızın evinden dışarı dahi çıkamıyordu. Hanlıkta pratikte bütün yetki Danyal Biy'in elinde toplanmıştı.⁵⁴ Han'a kıyasla Atalık'ın üstün konumunu ortaya koymasına bakımından F. Efremov'un şu ifadeleri oldukça manidardır: "Han hareminde oldukça az kişi var... Han'ın bir karısı ve altı cariyesi bulunuyordu, oysa Atalık'ın dört karısı ve altı cariyesi vardı. Hanı görmek çok nadiren mümkündür. Zira o sadece yabancı elçiler için yapılan kabullerde ve Cuma günleri namaz için mescide gittiğinde görülüyor."⁵⁵

Neticede resmi hükümdar Ebulgazi Han'ın yanında Danyal Biy, Atalık olarak kaldı ve idari ve mali işleri yönetti.⁵⁶ Sami'nin belirttiği üzere "Han unvanı ve etmek lokmasıyla memnun edilen Ebulgazi hayatını hoş bir şekilde geçiriyordu."⁵⁷

⁵⁰ İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), s. 183.

⁵¹ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 49-50.

⁵² M.A. Abduraimov, a.g.e., s. 182-183; Mirza Salimbek, a.g.e., b. 289; Djurabayev Djamshed Habibullaevič, a.g.e., s. 99-100; Muhammed Bilal Çelik, a.g.e., s. 70-71.

⁵³ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 49-50; Anke von Kügelgen, a.g.e., s. 74-75.

⁵⁴ A. Vambery, İstoriya Boharı ili Transaksonii s Drevneyşih Vremen da Nastoyaşçago, Perevod A.İ. Pavlovskogo, T. I, S. Peterburg 1873, s. 117.

⁵⁵ F.S. Efremov, a.g.e., s. 97.

⁵⁶ V.V. Bartold, Soçineniya, T. 2, Ç. 1, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s. 279.

⁵⁷ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 50.

Danyal Biy döneminde Buhara Hanlığı dâhilinde merkezi otorite nispeten sağlanmakla birlikte dış siyasette gerekli adımlar atılamadı. 1760'lı yıllarda yeniden Buhara'nın hâkimiyetine alınmak istenen Belh ve Bedehşan başarısız sefer girişimleri neticesinde Ahmed Şah'ın başında bulunduğu Durranilere terk edilmek zorunda kalındı.⁵⁸ Buhara hükümdarı Merv'i elde etmek için İran'a hâkim Kaçarlarla giriştiği mücadeleden de olumlu bir netice alamadı. Zira F.S. Efremov'un belirttiğine göre Danyal Biy oğlu Şah Murad'ı kendisinin de içerisinde yer aldığı 2000 kişilik küçük bir orduyla Merv'e sefere yolladı. Ancak Şah Murad savaşı kaybetti ve geri çekilmek zorunda kaldı. Çatışmada çok sayıda Buhara askeri öldürüldü.⁵⁹

Buhara Hanlığı'nın dış ilişkileri bakımından ilgi çekici hadiselerden biri de Harezm'de iktidar mücadelesi veren Kongrat kabilesinin Beyi Muhammed Emin İnak'ın 1770 yılında Buhara'ya sığınmasıydı.⁶⁰ Ancak onun Danyal Biy'den istediği yardımı alamadığı anlaşılmaktadır.⁶¹ F.S. Efremov'un belirttiğine göre Merv'e yapılan başarısız seferden iki yıl sonra Danyal Biy Hivelilerin talebi üzerine Ebulgazi Han'ın öz kardeşini Badal Bek'in komutası altında bulunan 1500 kişilik bir ordunun refakatinde Hive'ye yolladı. Zira o sıralarda Hiveliler kendi hükümdarları Muhammed Emin İnak'ı ortadan kaldırarak Danyal Biy'in rızasıyla Ebulgazi Han'ın kardeşini Hive tahtına çıkarmak istiyorlardı. Ancak Buhara ordusu Hazarasp'tan bir gün uzaklıktaki Bagatka-Kasabası'na yarım günlük bir mesafe kala komployu öğrenen Muhammed Emin İnak'ın ani bir saldırısına maruz kaldı. Çatışmanın en kritik anında Buhara ordusunun komutanı Badal Bek F.S. Efremov'u yardım istemek üzere Buhara'ya gönderdi. Ne var ki, F.S. Efremov Buhara'ya döndükten sonra ülkesine ulaşmak üzere Hokand'a kaçtığı için bahsi geçen Buhara-Hive çatışmasının sonucu hakkında daha fazla bilgi verememiştir.⁶²

Danyal Biy Atalık'ın hâkimiyeti devrinde Buhara Hanlığı ile Rusya arasındaki siyasi ilişkiler gelişti. 1774 yılında Buhara Elçisi Molla Ernazar Maksutoğlu Pugaçev Ayaklanması esnasında ayaklanmacılar ve Kazaklar tarafından malları yağmalanan Buharalı tüccarların taleplerinin karşılanması ricasıyla 1776 yılında Astarhan üzerinden Moskova'ya geldi. Rus Hükümeti onun Hazar Denizi boyunca beş yıl süresince gümrük vergisi ödemeksizin ticaret yapmasına izin verdi. Ayrıca Maksutoğlu'na değerli hediyelerle birlikte Buhara'da bir okul inşa edilmesi için dört bin ruble gümüş hediye edildi. Ancak malları yağmalanan Buharalı tüccarların talepleri karşılıksız bırakıldı.⁶³ Aynı Buhara Elçisi 1779 yılında bu kez Petersburg'a geldi ve malları Kazaklar tarafından yağmalanan Buharalı tüccarların taleplerinin yerine getirilmesini ısrarla Rus yetkililerinden rica etti. Ayrıca kendisinin Rusya üzerinden İstanbul'a, Buharalıların da aynı topraklarından serbestçe Mekke'ye gitmesine izin ve-

⁵⁸ Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 73.

⁵⁹ F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁰ *Firdaws Al-Iqbal...*, p. 106-107.

⁶¹ Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 74.

⁶² F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 21-23.

⁶³ Yakovlev, "Mulla İrnazar Maksutov, Poslannik Buharskiy", *Sibirskiy Vestnik*, Ç.1, 1824, s. 7-10; S.V. Jukovskiy, *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915, s. 88-89.

rilmesini talep etti. Rus Hükümeti Buharalıların taleplerinin ilkini reddetti, ancak İstanbul'a gitmek isteyen Maksutoğlu'na ve Mekke'ye gitmek isteyen Buharalılara kendi ülkeleri üzerinden seyahat etmeleri için gerekli müsaadeyi verdi.⁶⁴ F.S. Efremov'un Rusya'dan Buhara'ya dönen Elçi Ernazar'ın Rus İmparatoriçesi adına Han'a yollanan mektubu hakkındaki anekdotu ilginçtir. Onun belirttiğine göre Danyal Biy Atalık mektubu okuması için kendisini görevlendirdi. F.S. Efremov mektup denilen evrakın aslında Buhara Elçisi'nin Rus topraklarından sorunsuzca geçmesi için düzenlenen bir nevi pasaport olduğunu anladı ve Atalık'a bunu izah etti. Atalık ona pasaport evrakının üst tarafında Rus İmparatoriçesi'nin unvanı, alt tarafında da mührünün bulunmasının sebebinin sordu. F.S. Efremov cevaben unvanın mühründen çok daha ehemmiyetli olduğu için böyle yapıldığını söyledi. Danyal Biy ona açıklamasının yanlış olduğunu bunun esasen doğru yolda olan Müslümanlar olarak Rusya'nın kendileri önünde küçüldüğü anlamına geldiğini ifade etti.⁶⁵

Buhara Hanı'nın Rus Sarayı'na dostluğunu bildirmek amacıyla iki kez elçi yollaması üzerine, İmparatoriçe II. Ekatarina tarafından 1781 yılında Buhara'ya bir elçi gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Orenburg Genel Valisi İ.A. Reynsdorop tarafından aslen bir İdil-Ural Türkü olan Mendiya Bekçurin'in bu misyonu ifa etmesi kararlaştırıldı. 1781 yılında Buhara'ya ulaşan M. Bekçurin Han'a İmparatoriçe'nin iyi dileklerini sundu. Ayrıca Kont Nikita İvanoviç Panin ve Orenburg Valisi'nin yazdıkları mektupları da ilettiler.⁶⁶ Ruslar Buhara Hanlığı ile bir ticaret anlaşması yapmak istiyorlardı. Buna karşılık Danyal Biy Özbeklerin bütün meseleleri birbirleriyle danışarak hallettiğini ifade ederek, 92 Özbek kabilesinin onayını almadan anlaşma yapamayacağını söyledi.⁶⁷ M. Bekçurin Buhara'da gerçekleştirdiği görüşmelerde ticari konuları ele almasından başka Buhara Hanı'nın Osmanlı Devleti'ne elçi göndermekle amacının ne olduğunu öğrenmeye çalıştı. Ayrıca Buhara elçisinin niçin İran üzerinden değil de Rusya topraklarından İstanbul'a yollandığını öğrenmeye çalıştı. Bunların dışında Buhara Hanlığı'nın iç durumu, askeri gücü, Buhara şehri, Han'ın elçi kabulü, yargılama usulü vb. konularda malumatlar topladı. Onun Orenburg'a dönmesinin akabinde 1783 yılında Rusya'ya Buhara'dan bir elçi daha geldi. Bilgilerimize göre artık ülkesine kaçmış olan F.S. Efremov Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından Buhara Elçisi'ni Orenburg'a geçirmekle görevlendirildi.⁶⁸

Muhammed Yakub'un sözlerine göre Danyal Biy "cömert ve insancıl" bir hükümdar olarak şöhret olmuştu. Devlet yönetimiyle alakalı bütün önemli meselelerde din adamlarına danışıyordu. Onların rızası olmaksızın tek adım at-

⁶⁴ Yakovlev, "a.g.m.", s. 10; S.V. Jukovskiy, *a.g.e.*, s. 89.

⁶⁵ F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 21-25.

⁶⁶ *Obraz Russkikh Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu*, s. 26; İgdavletov İlaşat Suleymanoviç, "Diplomaticheskaya Deyatelnost Maksyuta Yunusova i Mendiya Bekçurina v Yugo-Vostochnoy Politike Rossii v XVII v.", *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, No: 13, 2014, s. 115-116.

⁶⁷ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 105.

⁶⁸ S.V. Jukovskiy, *a.g.e.*, s. 89-91; Mendiya Bekçurin'in Buhara izlenimleri hakkında geniş bilgi için bkz.: "Posolsvo Pervodçika Bekçurina v Buharu v 1781 godu s Predisl. S. Jukovskogo", *Vostochny Sbornik*, Kn. II, 1916, s. 274-340.

mıyordu.⁶⁹ Buna rağmen bu Mangıt Emiri'nin iktidarı devrinde ülke ahalisinin vaziyeti çok daha kötüleşti. Hükümdarın yönetiminde çeşitli makamlara getirilen Mangıt kabilesinin temsilcilerinin, keyfi uygulamaları vardı. Tarihçilerin şahadetine göre onlar “*dul kadının lambasından ateş ve vakıf kilerinden eklemek çalıyordu*.”⁷⁰ Kendilerinden kimsenin hesap soramayacağını düşünüyorlardı. Emir ve hâkimlerin arasında şeriata aykırı şekilde şarap içilmesi ve kumar geniş bir şekilde yaygınlaşmıştı. Bu dönemde tarihçi Ahmed Doniş’in ifadesiyle “*oluk ve saluktan, eminane, vekilane tipi vergilerden ahali ve alt tabakadaki insanlar yerinden kıpırdayamıyordu veya rahatça nefes alamıyordu*.”⁷¹ Özellikle mali ve vergi işlerini kontrolünde tutan Kuşbegi Devlet Biy ve Kadı Nizameddin yürürlüğe soktukları ağır vergiler ve keyfi uygulamalarıyla halkın büyük nefretini çekiyorlardı.⁷² Bu durum halkın galeyana gelmesine neden oldu. Danyal Biy ülkede sarsılan nüfuzunu tekrar sağlayabilmek amacıyla 1783 ve 1785 senelerinde Osmanlı Padişahı I. Abdülhamid’e müracaat ederek, Osmanlı Devleti’nden yardım talep etti. Ancak istediği karşılığı alamadı.⁷³ Neticede 1785 yılında Buhara’da büyük bir ayaklanma cereyan etti, onun bastırılması esnasında binden fazla yurttaş hayatını kaybetti. Aynı yıl Danyal Biy’in vefatından sonra yerine büyük oğlu Şah Murad (1785-1800) geçti. Şah Murad, Ebulgazi Han’ı tahttan indirerek Emir unvanını aldı ve Buhara tahtının tek yetkili hükümdarı oldu.⁷⁴

4. F.S. Efremov’un Türkistanla İlgili Notlarının Türkçe Tercümesi⁷⁵

Kazaklar⁷⁶

Efremov’un bulunduğu Kazak Bozkırı Orenburg ve oradan Büyük Buhara⁷⁷ya giden yol üzerinde yer alıyor⁷⁸ (bundan sonra Buhara denildiğinde

⁶⁹ Muhammed Yakub İbn Emir Danyalbiy Buhari, *Gülşen’ül-mülk*, rukopis İV AN Tacikistana, No: 108, b. 2663’ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, s. 103’den naklen.

⁷⁰ Ahmed Doniş, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967, s. 28.

⁷¹ Ahmed Doniş, *a.g.e.*, s. 27.

⁷² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 121; Mirza Alim Mahdum Hoca, *Tarihi Turkistan*, “Yangi Asr Avlodi”, Taşkent 2009, s. 169-170.

⁷³ Bkz. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 19-22.

⁷⁴ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 184-185; Anke von Kügelgen, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁷⁵ Tercümede başlıca olarak F.S. Efremov’un notlarının 1811 yılında Kazan Üniversitesi’nin tarihçilerinden P. Kondirev’in önsözü ve redaksiyonuyla yapılan 3. baskısından ve 1995 yılında yapılan son baskısından faydalanılmıştır. Ayrıca diğer baskularla karşılaştırılarak farklı olan kısımlar dipnotlarla alıntı yapılarak gösterilmiştir.

⁷⁶ Burada esasen F.S. Efremov Kazakları Kırgızlar olarak adlandırmaktadır. Rus tarih literatüründe sebebi bilinmemekle birlikte Kazaklara “*Kırgizi*” yani Kırgızlar denilmiştir, asıl Kırgızlar ise Dağlı Kırgızlar veya Kara Kırgızlar adlandırmalarıyla onlardan ayrılmıştır. Okuyucuda kafa karışıklığı olmaması için metinde Kazakları kast etmek üzere kullanılan Kırgızlar ifadesi yerine doğrudan Kazaklar tabiri kullanılmıştır.

⁷⁷ Büyük Buhara’dan kasıt Türkistan’ın doğuda sınır olarak Kaşgar’dan başlayarak Fergana Vadisi, Kazak Bozkırı’nın güney kısmı, Zereşan Vadisi, Maveraünnehir, Kuzey Afganistan (Belh ve Bedeşan) ve Harezm’in dâhil olduğu geniş bir alandır. F. Efremov tarafından ileri sayfalarda kullanılan Küçük Buhara tabiri ile de Doğu Türkistan kastedilmektedir.

⁷⁸ Eski coğrafya literatüründe Orta Asya’yı Küçük Buhara yani Doğu Türkistan (Kaşgarya)’dan ayırarak böyle adlandırıyorlardı.

Büyük Buhara kastedilecektir). Burada toprak bir dereceye kadar oldukça iyi, küllü ve tozudur. Neredeyse bütün bozkır aynıdır ve çoğunluğu kara toprağa benzer.⁷⁹ Yolda kum neredeyse yoktur, fakat Karakalpaklara yaklaşıldığında, bir süre sonra aralarında dağların bulunduğu düzlüklerde çok fazla kum görüyorsunuz. Bu sonuncusunun beyaz-sarı renginde killi bir toprağı vardır. Dahası toprağın üzerinde kum yoktur ve üzeri kısa boylu otların haricinde hiçbir şeyle kaplı değildir. Kısa boylu otların arasında pelin çıkıyor. Yer yer sadece ufak söğüt çalılıkları görünür. Kazak Bozkırının bulunduğu ülkede epey fazla sayıda dağ vardır, fakat dağlar çok yumuşak meyillidir: onlardan herhangi birinin zirvesinden eteğine kadar olan boyu birkaç verst⁸⁰tir. Orada oldukça geniş düzlükler bulunuyor ve neredeyse bütün bozkır bu yer şekillerinden meydana geliyor.

60, 70 ve daha fazla verst yol güzergâhında derelere ve onların kenarlarında yer alan söğüt çalılıklarına rastlanılır. Dahası ufak otlar ve saksaul çalılıkları dışında bütün ülke açıktır. Bahsi geçen saksaul çalılıkları o kadar sert olurlar ki, onları balta ile kesmek imkânsızdır ve kırılma eğiliminden dolayı doğranmazlar, bunun yerine köklerinden sökülüp çıkarılır veya basitçe kırılabilirler. Efremov Kazanka genişliğinde (30 sajen kadar) yalnızca üç nehir görmüştü. Onların her iki sahilleri boyunca yarım verst genişliğinde uzanan çam, köknar, meşe ve benzeri ağaçların yer aldığı kereste ormanları bulunur. Bozkırda iklim gayet iyi ve sıhhatlidir, yaz sıcaktır, kış ise soğuktur. Sıklıkla rüzgâr çıkıyor, kışın da derin kar oluyor. İklim genelde her yerde aynı surettedir, hatta Sır Nehri'ne kadar böyledir. Sıcaklık oradan başlayarak epey hissedilir derecede yükseliyor ve Buhara'ya yaklaştıkça daha fazla artıyor. F. Efremov aynı bozkırın ortasında sadece iki ay kaldı. Ekim ve kısmen Aralık'ta oraya gitmişti ve yerde artık kar bulunuyordu. Bunun üzerine Buharalı tüccarların Orenburg'dan kendi memleketlerine daha ziyade Ekim'in sonunda gittiklerini ifade etmek gerekir. Yağmur epey yağar. Kışın Ekim, yazın da Mart ayından itibaren başladığını belirtmek mümkündür.

Kazakların büyük bir kısmı uzun boylu, sıhhatli, beyaz, geniş yüzlü, küçük gözlü ve yurtçudur.⁸¹ Hayvancılık ve yurtçuluk⁸² (hâlihazırda da ticaret) onların başlıca meşguliyetleridir. Onların hiçbir daimi konutları ve ikametgâhları yoktur. Hayvan sürüleri bir yerde bütün otları yiyip bitirdiğinde, başka bir yere göç ediyorlar. Çadırlar kuruyorlar ve kışın bile çadırlarda yaşıyorlar. Kışın rüzgârdan ve diğer kötü hava şartlarından korunmak ve kendilerini daha sıcak tutmak için derelerin ve ağaçlık yerlerin kenarlarında veya derin yerlerdeki ormanların yanında yurtlanıyorlar. Böylesi obalar 30, 40, 50 ve benzeri sayıda çadırlardan oluşuyor. (Küçük hükümdarın soyundan, asilzadeler

⁷⁹ F. Efremov'un notlarının 2. yayınında "toprak ise neredeyse Rusya'daki gibidir" ifadesi bulunuyor.

⁸⁰ Verst 1,06 km eşit olan bir Rus uzunluk ölçüsü birimidir.

⁸¹ Burada F. Efremov'un notlarının ilk yayınında "hırsızlığa çok yatkınlardır ve kendi hayvan ve ganimetleriyle geçiniyorlar" ifadesi yer almaktadır.

⁸² Burada avcılık kastedilmektedir.

veya Han'ın akrabalarından) Sultan'ın bulunduğu obalarda ise yaklaşık 100 ve üzerinde çadır oluyor, ne var ki, bu çok nadirdir. Böylesi bir yerde toplanan çadırlar aul olarak adlandırılıyor. Orenburg'dan Buhara'ya giden yol üzerinde aullar azdır, ya da bu güzergâhta neredeyse hiç olmadığını söylemek daha iyidir. Onlar daha çok nehirlerin uzaklığına bağlı olarak birbirlerinden otuz verst mesafede bulunuyorlar.

Kazaklar yazın Rus sınırlarına doğru, kışın da Buhara istikametinde Sır-Derya civarına doğru, bu nehirle Kuvan arasında kalan Karakalpaklarla bitişik yerlere göç ediyorlar. Kuvan'dan ötede ise onlardan fazla yoktur. Sırf ısı oranı onları kışı Buhara istikametinde geçirmeye zorlamıyor, aynı zamanda da alışveriş için oraya göç ediyorlar.

Kazaklar bozkırlarda ve ormanlarda bulunan kuş ve vahşi hayvanları avlamayı seviyorlar. Örneğin tilki, yabani keçi, at, (çok sayıda) kurt, (nadiren) ayı ve benzerlerini yakalıyorlar. Bu yüzden de berkutları yetiştiriyorlar ve kullanıyorlar. Onlar kendileri için koyun postlarını işliyorlar ve gocuk dikiyorlar. Deve yününden eldiven dokuyorlar. Yazın yemek için koyun ve inek eti ile kısrak sütünü (kımız) kullanıyorlar. Kışın ise büyük at eti (zira çok sıcak tutuyor) ile inek ve koyun sütünden yapılan kurutu, yani peyniri üzerine et suyu dökerek yiyorlar.⁸³ Pişirilmiş darı lapasını da içiyorlar. Yolculuk sırasında genellikle kurutu tulumlarına veya deriden yapılmış torbalara koyuyorlar. Bunun için ölmüş atların arka bacaklarından derilerini alıyorlar ve geniş ucunu dikiyorlar, dar ucunu da kurut ve su doldurmak için açık bırakıyorlar. Suyla karıştırılan kurutun bulunduğu böylesi tulumları bağladıkları eyer tanklarının sallanmasından dolayı bir süre sonra tulumun içindeki malzeme kalın süte dönüşüyor. Kazaklar yazları birbirlerine misafirlige gidiyorlar ve o zaman ziyafet veriyorlar, onlar böylece koyun kızartıyorlar ve kımız içiyorlar. Onların karşılıklı muameleleri yeterince iyidir (şimdi sık sık bozuyorlar), yabancılarla münasebette de muhtemelen din birliğinden dolayı Buharalılara, Ruslara göre daha iyi davranırlar. Kazaklar tuz kullanıyorlar ve onu çoğunlukla İletsk İstihkâmı'ndan alıyorlar.

Kazakların dini İslam'dır, ancak onunla ilgili anlayışları, görünen o ki, epey zayıftır. Sanki hiçbir inanca sahip değillermiş gibi gözüküyorlar. Mollalar bazen ibadete sevk için onlara geliyorlar, ne var ki bu uzun süreliğine değildir. Görüldüğü kadarıyla Ufa'da yaşayan Müftü'nün onların üzerindeki tesiri azdır, gene de onun yılda üç kez Orda'da bulunarak, din hizmetleri ve ibadeti biraz düzene soktuğunu söylüyorlar.

Bilindiği üzere Kazaklarda her bir ordanın başlıca yönetici şahsiyeti Han'dır: aulda yaşlılara tercih hakkı veriliyor ve geri kalanlar da kısmen itaat ediyorlar.⁸⁴ Onların hiçbir kanunları yoktur, öyle görünüyor ki, okuma ya da yazmadan anlayan insanlar da yoktur, varsa bile olağanüstü derecede azdır.

⁸³ Burada F. Efremov'un notlarının ilk yayınında "kurutu, yani peynirdir... tahta fincana koyuyorlar, içine etle kaynatılan sıcak su katıyorlar" ifadesi yer almaktadır.

⁸⁴ F. Efremov'un ilk yayınında burada "aile üyeleri olan o hanlara hiçbir saygı göstermiyorlar"; "Onlarda kimin kabilesi varsa halkta onun nüfuzu fazla oluyor, çünkü o lüzumu halinde hukuk ve müdafaa yerine kendi ailesinin gücünü kullanabilir" cümleleri yer almaktadır.

Bazı cezalar oldukça serttir. Birinin parmağını kesen, buna sebep olduğu kim ise onun isteğine göre cezalandırılıyor, başka hükümler de parmağın kesilmesi şeklinde oluyor. Cinayet işleyenleri ölüm cezasına çarptırıyorlar. Örneğin dört atı farklı istikametlere doğru koyuyorlar ve suçluyu çağırıp vücudunun belirli kısımlarını atların kuyruklarına bağlıyorlar. Ondan sonra atların üzerine oturuyorlar ve onlara sert bir şekilde vuruyorlar, bu yüzden onlar aniden hareket ederek, suçlunun vücudunun parçalarını koparıyorlar ve yerde hızla götürerek öldürüyorlar. Kazakların elinde esir olan Ruslardan biri F. Efremov'a gördüğü bir olayı anlattı: bir zaman bozkırda oldukça ağır bir kış olmuş, ondan dolayı çok sayıda insan ve hayvan kırılmış. Kazaklar nefretle bir Rus'u almışlar ve Rusların Tanrısı bu Hristiyan'ın ıstıabını görüp insaf gelsin ve Kazakların üzerine öfkelerini azaltsın diye onu ateşte yakmışlar. Ne var ki, bu anekdot pek te doğru olmayabilir, hatta F. Efremov dahi böylesi bir şeye itibar etmiyor.

Kazakların kendi aralarındaki ticaretleri çoğunlukla hayvanlardan ve insanlardan⁸⁵ müteşekkildir. Ruslar ve Buharalılarla alışverişleri ise demir (şimdi tahıl), elbise, boya ve diğer ürünlerden ibarettir. Kendi aralarında neredeyse hiç ticaret yapmıyorlar. Buhara'da Vardanzı, Vapkent ve Rajdivan⁸⁶ gibi sınır şehirlerinde ve onların kasabalarında alışveriş yapıyorlar, Buhara'nın kendi başkentine de sıkça gidip geliyorlar.

Kazakların silahları yay, mızrak, kılıç ve fitilli tüfeklerden ibarettir. Onların elinde çok esir olur ve bunların çoğunluğu Ruslardan ziyade Perslilerdir. Neredeyse onların hepsini kendilerine gocuk, çalbar yani koyun postundan şalvar ve ham at derisinden çizme vererek hayvan otlatmak için kullanıyorlar. Eğer bu esirlerden biri kaçır ve sonra yakalanırsa, o zaman kulaklarından ve burnundan yoksun kalıyor. Aynı şekilde onun topuklarının altına kesiyorlar ve ince doğranmış at kıllarını kesilen yerlere dolduruyorlar. Ondan sonra artık topuklarının üzerine hiçbir şekilde basamaz, sadece çok yavaş bir şekilde parmaklarının ucunda yürümelidir. Bazen de ona işkence ediyorlar veya öldürüyorlar.

Pers Ülkesi

F. Efremov Pers ülkesi⁸⁷'nin Buhara ile doğudan sınır olan kısmını ziyaret etti. Orada Merv ve Altın Mescid⁸⁸ şehirleri bulunuyor, o yüzden burada sadece bu memleketlerin tasvirine değinilmektedir.

Pers ülkesi ile Buhara arasında geniş kumlu ve ıssız bozkırlar bulunmaktadır, bir de Pers ülkesinin burada tasvir edilen kısmının düz ve kumlu toprağı vardır. Bozkırdaki yolda hiçbir su kaynağı yoktur, orman alanı oldukça azdır ve kuyular açılmıştır. Pers ülkesinde toprak kil rengindedir ve kumlu olsa da, gene de onu gübreleyebiliyorlar ve meyve çıkarabiliyorlar. Yazın ol-

⁸⁵ Burada insanlardan kasıt Kazaklarda yaygın olan esir ticareti olmalıdır.

⁸⁶ Gijduvan (metinde farklı yazımlarla karşılaşıyor - Rijdivan, Rijdevan vb.)

⁸⁷ F. Efremov İran için Persiya yani Pers ülkesi tabirini kullanıyor. İran ahali için de İranlı veya Fars tabiri yerine Persler diyor.

⁸⁸ Altın Mescid, İran'ın doğusunda Horasan'ın idari merkezi olan Meşhed şehridir.

dukça sıcak oluyor. Kışın bizim Rusya'nın orta kuşağının sonbaharına benzer ve yaklaşık olarak yarım ay sürer. Kar yağmaz. Yağmur nadiren yağar, fakat anlaşılan onlar da oradaki çamur harçlı evlerinin aşınmaması için bunu istemezler. Çok miktarda pirinç ve buğday ekiyorlar. Darı, yulaf ve çavdar ise hiç yoktur. Burada çok miktarda büyüklüğü meşe odununu aşan hurma, akide şekeri yapımında kullandıkları şeker kamışı (nayşakar), pamuk, susam, çam ebadında tut ağacı, küçük yapraklı saksaul ve daha çok sayıda meyve veren ağaçları yetiştiriyorlar.

Bahsi geçen kamış kumlu topraklara tohum ekilmesi suretiyle yetiştiriliyor, üç senede olgunluğa erişiyor ve o zaman boyu üç arşın ve daha üstüne ulaşıyor, kalınlığı ise çayırdaki vasat bir ıhlamur büyüklüğünde oluyor. Onu oraklarla biçiyorlar ve sonra ince ince doğuyorlar, bunun ardından bir miktar su katarak, ocakta yaklaşık bir gün aralıksız kaynatıyorlar, ondan bir tür jöle yapıyor, onu demir dipli, tellerden oluşan bir sajen⁸⁹ uzunluğunda ve iki arşın genişliğinde bir kalbura koyuyorlar. Kalburu güneşli günde sabanlara bağlıyorlar, onun altına çömlek kapları koyuyorlar, tellerinden de iplik geçiriyorlar. Kalburdaki karışım eriyor ve ipliklerden kaplara akıyor. Kaplar dolduğunda ve karışım donduğunda ipleri kesiyorlar ve şekerini çıkarıyorlar. Kalburda kalanları tahılla karıştırıyorlar ve onunla filleri besliyorlar. F. Efremov böylesi şekeri sadece Pers ülkesi ve Hindistan'da görmüştü. Özel şahıslardan birçoğu onun elde edilmesiyle uğraşüyor ve sıklıkla tarlalarının onda bir, bazen iki, üç ve daha fazlasına kamış ekiyorlar (Astarhan'da da böyle kamış yetiştirmeye çalışıyorlardı). Bu şeker Asya'da mutataş içecek olan şerbetin pişirilmesinde oldukça fazla kullanılır.

Pamuğun elde edilmesi için tohumları kumlu yerlere ekiyorlar. Yazın fideleler büyüyor, onun üzerinde bulunan yumrular ilk önce yeşil renkte oluyorlar, olgunlaşmaya başladıklarında ise renkleri grileşiyor. Bu yumrular olgunlaşarak dörde bölünüyorlar; ortadan pamuk çıkıyor ve onu aynı zamanda topluyorlar. Çekirdekleri çentikler aracılığıyla pamuktan ayırıyorlar. Onları ekinde kullanmalarının yanı sıra küncü veya susam tohumuyla da karıştırıyorlar ve bunu atlar aracılığıyla hareket ettirilen değirmenlerde öğütüyorlar. Öğütme kabının dibine yağ akıyor; onun etrafında kalandan da küncü denilen bir tür hamur çıkıyor ve onunla develeri doyuruyorlar. Yağı idare lambalarında kullanıyorlar, zira orada mum yoktur.

Persler⁹⁰ bunların dışında çok fazla meyve topluyorlar ve büyük miktarda ipek böceği yetiştiriyorlar. Ham ve işlenmiş ipek, şık duvar kâğıtları, basma,⁹¹ inci, hurma, Hindistan cevizi, şeker, pamuk kumaş başlıca mallar ve ürünlerdir.

Perslerin konutları çamur harcıdır. Medreseler haricinde taş yapılar neredeyse hiç yoktur. Çamur harcıdan yapılan evler dışardan pek de güzel gözükmezler, içerden ise sıvalıdır, duvarlarının ve tavanlarının çoğu da rengârenk boyalıdır. Odaları azdır. Kadınların sayısına göre çok veya azdır. Avluları

⁸⁹ Sajen 2,13 metrelik bir Rus uzunluk ölçü birimidir.

⁹⁰ Perslerden kasıt İran'da yaşayan halklardır, yani Farslarla aynı manadadır.

⁹¹ Resimli kumaş.

da ev sahibinin hayvancılıkla uğraşması durumu haricinde aynı şekilde geniş değildir. Avlularda üzerinde ekmek pişirdikleri tandır denilen ocaklar bulunmaktadır. Kış ortasında sükûnet içerisindeyken derin bir çukur kazıyorlar (tandır), içinde ateş yakıyorlar, onun üzerinde bir tahta sıra (sandalye) oluyor, bunu da battaniyeden yapılmış pamuk bezle örtüyorlar, sıranın etrafında oturuyorlar ve bacalarını onun kenarlarıyla örtterek ısıtıyorlar.

Persler orta ve uzun boyludur, daha çok uzun boyludurlar, esmer yüzlüdürler, temizliği severler ve buna riayet ederler, aşırı kıskançtırlar, yabancılarla muameleleri Buharalılardan daha iyidir ve onlardan daha savaşçılardır. Dilleri Buharalılarkine benzer,⁹² ancak muhtemelen onlarınkinden daha kabadır. Persliler Müslüman'dır ve Türklerle ayrı mezheptendir.⁹³ Onların Buharalılarla oldukça büyük ticari münasebetleri bulunmaktadır. Onlara çeşitli kumaşlar ve meyveler, gümüş ve altın ihraç ediyorlar; onlardan da Rus keten bezi, çuha ve demir işi ufak eşyaları (örneğin makas vb.) alıyorlar. Develer üstünde gitme oldukça kullanışlıdır. Buharalılar Pers ülkesine az gidiyorlar, buna karşılık Persliler Buhara'ya fevkalade fazla geliyorlar.

Onlar her zaman asker bulunduruyorlar, savaş durumunda da daha fazla asker topluyorlar: kilitli tüfekleri vardır, büyük bir kısmı ise fitillidir. Aynı şekilde epey fazla sayıda kendi döktükleri topları vardır, ancak içlerini yapamazlar, gene de temiz delebiliyorlar ve kavkı bırakabiliyorlar. Zaten düzgün gülle dökmeyi beceremiyorlar ve onların pürüzleri topun içine çok zarar veriyor. Gerçek barut yapımında ve ayarında da bilgili değiller, güllelerin karşısına orantısız yük koyuyorlar, bu yüzden de nadiren istenilen yere ateşi tutturabiliyorlar, aynı şekilde havan topları da rastgele çalışıyor. Orduda çok miktarda kılıç ve tabanca bulunuyor.

Sınır şehirleri tahkimlidir, oldukça iyi inşa edilmiş ve içlerinde çok sayıda insan bulunur. F. Efremov'un bulunduğu Merv Buhara'dan yaklaşık 250 verst uzaklıktadır, nerdeyse oyukla eşit bir yerde bulunur ve iki toprak surla tahkimlidir. Surların uzunluğu üç, kalınlığı iki, yukarısı da iki kişinin serbestçe yürüyebileceği şekilde yaklaşık bir sajen ölçüsündedir. Surlar arasında müthiş taşlarla döşenmiş dört sajen derinliğinde bir hendek bulunuyor. Şehir büyüklüğü bakımından Svyajsk kadardır veya biraz daha büyüktür. Şehir kapılarında kaldırılabilir köprüler bulunuyor. Yapılar birbirlerine yakın mesafededir. Sokaklar o kadar dardır ki, iki yük devesi yan yana zar zor geçebilir, evlerin sayısı 2 bin kadardır, şehrin sakinleri ise 15 bin kişi civarındadır. Merv'den Gilan⁹⁴'a doğru yaklaşık 100 verst mesafede düz bir yerde Altın Mes-cid (Meşhed) denilen bir şehir vardır. Orası Merv'den daha küçüktür. Düz bir yerdedir, sakinleri ondan önce bahsedilen şehirlerin sakinlerinden daha zengindir. Oranın hâkimi kendi kendine hüküm sürüyor. Oralarda böylesi yöne-

⁹² Burada Buharalıların dilinden kasıt Buhara'da yaşayan Taciklerin dilleri olmalıdır.

⁹³ F. Efremov'un notlarının 2. yayınında "...inançları Muhammed'in takipçilerinden farklıdır, zira büyük Peygamberin onun değil damadı Ali'nin olduğuna inanıyorlar." Yani İranlılar şiiirdir, sunni değillerdir anlamında ifadeleri bulunmaktadır.

⁹⁴ Gilan İran'da idari merkezi Reşt şehri olan bir bölgedir.

ticilerden çok vardır. Onlardan biri güçlendiğinde ordusuyla diğerinin üzerine yürür, onun topraklarını işgal eder ve hâkimiyeti altına alır.

Hive ve Türkmenler

Hive (Buhara dilinde Hivai, Harezmi, Hovarezm, Korazan gibi diğer adlandırmalarla aynı) doğuda Amu Nehri'nde Büyük Buhara'yla, kuzeyde Türkmenlerle, batıda Hazar Denizi ve kısmen Türkmenlerle, güneyde Pers ülkesiyle sınırdadır. F. Efremov baş şehir Hive'de bulunmamıştır, sadece Ürgenç civarına ve onun ötesine gitmiştir. Burada toprakların büyük bir kısmı düzlüktür, kül renkli ve kumludur. Ürgenç'ten Mangıslak rıhtımına doğru, aşağıda Pers ülkesi tarafında kumlu bozkırı meydana getiren kumul tepeleri ve ovalar uzanır. Hiveliler Rusya ile Orenburg ve Astarhan'da, Pers ülkesi ve Buhara'yla da aynı topraklarda ticaret yaparlar. Buharalılar ve Hiveliler karşılıklı olarak birbirlerini ziyaret etmelerine rağmen, gene de sonuncusu bunda üstünlüğe sahiptir. Astarhan'a Hazar Denizi'nin Mangıslak burnuna doğru uzanan kumlu bozkırdan, sonra da aynı deniz üzerinden giderler. Ürgenç'ten oraya kadar yaklaşık 12 gün sürer, malları (develerin üzerinde) taşır. İki şehir arasındaki mesafe 500 versttir, denizden ise Astarhan'a iyi hava şartlarında bir günde erişirler. Bozkırdaki yolda suyun yetersizliğinden dolayı kuyular yapılmıştır. Orenburg'a Aral Denizi'nin güneyinden ve onun doğusundaki bozkır üzerinden giderler. Bu bozkırdaki göçebe Tsyaarod Karakalpaklar ve Kazaklar yaşarlar.

Ürgenç'ten (Kuvan ve Sır arasında, birçoğu da Kuvan ile Amu arasında yaşayan) Karakalpaklara kadar gitmek için Amu Nehri'nden geçilmesi gerekir, yol ise pek çok kumul olmasına rağmen yine de iyidir.

Buhara'dan Ürgenç'e kadar 300 verstten biraz daha fazladır, yol üzerinde Hive şehirleri Pitnak ve Azarrest⁹⁵ bulunuyor. Hive birçok yönüyle Buhara'ya oldukça benzer; orayı bir hükümdar yönetiyor. Bu memleketin tamamında göçebelerin bulunmadığını söylüyorlar, sadece kalıcı konutlar ve evler vardır. Hivelilerin Müslüman oldukları artık bilinmektedir, onların dili Türkmence ve Tatarca'yla benzerdir: konuşmalarda Tatarları, Türkmenleri ve Kazakları gayet iyi şekilde anlıyorlar, bu arada bu sonuncuların sayıları azdır ve Buharalılarla neredeyse hiç konuşamazlar. Hivelilerin töreleri ve adetleri Buharalılara benzer, askeri ruhları da aynı derecededir. Ürgenç şehri Rusya'daki oldukça büyük vilayet şehirlerinden, örneğin Sviyajsk'tan büyük değildir. Ürgenç Amu Nehri'nin sol tarafından üç verst mesafede düzlük bir yerde bulunmaktadır. Orada dört kapı ve 5 bin kadar ahali yaşıyor, küçük olmasına rağmen oldukça ticari bir şehirdir ve Rusya'dan Hive ve Buhara'ya oradan gidiyorlar.

Ürgenç'ten kuzeye doğru uzak olmayan bir mesafede Ambar Köyü⁹⁶ bulunuyor. O köyden yirmi beş verst ötede Türkmenlerin göçebe yurdu başlıyor ve Aral ve Hazar denizlerine kadar uzanıyor. Burası fevkalade yoğun nüfusludur ve sadece göçebe alanları vardır. Türkmenler az miktarda ve kendi ihtiyaçlarına zor yetecek şekilde buğday, pirinç ve arpa ekiliyorlar, hayvanları Kazakların-

⁹⁵ Hazarasp kastedilmektedir.

⁹⁶ Ambar - Hive'den kuzey batıya doğru 50 km uzaklıkta Şahabad Kanalı'nın yanında yer alan bir kasaba, aynı zamanda Çavdur kabilesinin yerleşim yeridir.

kinden çok daha azdır. Onlar nazik ve saygılıdır, Hive ve Buhara'yla barış içerisinde yaşıyorlar, Kazaklardan farklı Rus Tatarlarına benzer şekilde giyinmiyorlar, tembeldirler. Kazaklardan daha savaşçılar ve Perslere boyun eğdiriyorlar. Hiveliler ve Buharalılar tarafından askerlik etmeleri ve savaşmaları için sık sık kiralanıyorlar. Pers şehri Merv ve diğer Pers yerlerine Hive üzerinden gidip geliyorlar, birçok Persliyi yakalıyorlar ve onları Hive ile Buhara'da satıyorlar.

Büyük Buhara

Büyük Buhara adı altında Pers memleketinden doğuya doğru Amu-Der-ya'nın akımındaki önemli bir alan ve Aral Denizi ile Taşkent'ten güneye, Hindistan ve kısmen Pers ülkesinden kuzeye, Küçük Buhara ve Tibet'ten güneye doğru uzanan kara yolunda bulunan memleketler kastedilmektedir. Küçük Buhara'dan, Tibet'ten, Pers ülkesi ve kısmen Hindistan'dan güneye doğru; aynı şekilde Aral Denizi'nin kuzeyine doğru Buhara ülkesini dağlar ayırmaktadır. Buhara ülkesinde birçok münferit hükümdar bulunmaktadır, fakat onların arasında Buhara'da yaşayan hükümdar en meşhuru ve büyüğü olarak kabul edilmektedir. Kendisi böyle adlandırılan Buhara ülkesinin genişliği yaklaşık 250 verst, uzunluğu ise 300 verst civarındadır. Buhara'dan Yarkend'e kadar 11 günlük yol mesafesidir veya yaklaşık 600 versttir, Ondan Belh⁹⁷e kadar da 8 gün (*Doğu ülkelerinde yer mesafeleri bizde ve Avrupalılarda olduğu şekilde hesaplanmaz. Bu yüzden de onlar mesafe tespitinde, bir günü eğer yolculuk develerin üzerindeyse 35 ile 40 verste kadar sayarak hesaplarlar. Fakat her yerde, aynı zamanda aynı mesafeyi kat etmek mümkün olmadığından dolayı bu hesaplamayı güvenilir kabul etmek her zaman mümkün değildir*) veya yaklaşık 350 verst sürer, Semerkant'a kadar ise 4 gündür.

İklimine değinilecek olursa, hava burada çok ılıman ve sıhhatlidir. Beşinci aydan itibaren sıcaklar başlar, ikinci aydan itibaren ise hava buz gibidir, beşinci ay civarında hava ılıman olur. Burada sıcaklık her halükarda, Astarhan'dan daha fazladır. Yağmur neredeyse hiç yağmaz, gök gürültüsü de aynı şekildedir; yılda dört kez oldukça hafif şekilde yağmur yağar ve sadece bir iki saat sürer; yağmur Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında yağar, ilkbahar ve sonbaharda ise neredeyse hiç yağmaz. Aralık ayında güneşin dönmesinden sonra Buharalılarda yeni yıl veya nevruz olur ve yaklaşık o sıralarda kış başlar. Kurban Bayramı'ndan itibaren - yaklaşık iki ay süren İlkbahar, Gülisurh Bayramı'ndan itibaren de, artık bütün çiçekler açtığında yaz olur. Nehirler buz tutmaz; sabahları ayaz olur bu yüzden bazen kürk giyinirler, ancak kısa süre sonra güneş yükselir yükselmez sıcak başlar ve kürklerini çıkarırlar. Kar da çok az yağar. Gene de bazı zamanlar soğuk kendini hissettirir ve hatta kar bazen yarım arşın boyuna ulaşır. Fakat çok geçmeden erir: Buharalıların birçoğu bunun bir süre sonra Rusların ülkeleri üzerinde hâkimiyet kuracaklarının alameti olduğunu söylemektedir. Bazen yağın kar bir verşok⁹⁸ boyuna ulaşır, ancak bu otuz gün içerisinde meydana gelir. Buhara ülkesinde sıcaklık o kadar fazla değilse de, gene de nehirler ondan ötürü az kurumamışlardır.

⁹⁷ Belh - Kuzey Afganistan'da yer alan tarihi öneme haiz bir şehirdir.

⁹⁸ Verşok, 1 inç, yani 2,54 cm ölçüsünde bir uzunluk birimidir.

Buhara ülkesinin birçok yeri dağlıktır. Fakat gene de, yüzeyin daha fazlası düzlüktür. Arazisi kumludur. Hem de kül renklidir. Bunun istisnası da vardır, mesela Semerkant civarında arazi beyaz ve kızıl renklidir. Belh dolaylarında arazi kara topraklıdır. Buhara, Semerkant ve Belh civarı oldukça verimlidir. Birçok yer de çoraktır. Pers ülkesi, Hive ve Amu-Derya civarları, Buhara'dan Belh ve Kaşgar'a doğru uzanan topraklar pek kumludur.

Buhara ülkesinde pek az nehir vardır. Amu-Derya (Derya nehir demek) onların arasında en meşhur olanıdır. Bu nehir Buhara ülkesinin güneyinde, Hindistan'dan kuzeye doğru (90 verst) ve Tibet'ten batıya doğru, Keşmir ve Kabil'e yakın olarak uzanan topraklardan doğmaktadır. Önce batıya doğru akar. Sonra birçok küçük dereyi kendine katarak, hemen hemen tamamen kuzeye doğru kıvrılır ve bu vaziyette bir taraftan Pers ülkesi ile Hive arasında, diğer taraftan da Buhara ülkesinde akarak, bin versten daha fazla mesafede güneyden Aral Denizi'ne dökülür. Söylediklerine göre o bir zamanlar Hazar Denizi'ne akıyormuş, fakat sonra yatağı kasten ondan ayrılmış ve bahsi geçen Aral'a taşınmış. O nehrin en geniş olduğu yerler yaklaşık bir verst veya daha azdır. Buhara şehrinin karşısından geçen yeri bir versttir. Akışı çok hızlı değildir. Bir verstin iki katı bir hızla akmaktadır. Kıyıları yumuşak meyilli ve kumludur. Pers tarafı sarpıtır. Topraklı yerleri kül renklidir ve kumla karışık-tır. Kıyıları boyunca bazen orman (karaağaç vb.) bitmektedir. Yapılaşma ve ev işi için pek müsait değildir.

Dikkate şayan ikinci su kaynağı yarım verst ve daha az genişliği ile ve aynı şekilde hızlı olmayan akımıyla Aral Denizi'ne dökülen Kuvan Nehri'dir. Kıyıları hafif meyillidir ve sarp değildir. Sarp olan yerleri bir sajenden daha fazla değildir. Sahillerinde çok miktarda kızıl kereste ormanı bitmektedir: çam, köknar, Sibiryaya göknarı, aynı şekilde akağaç ve söğüt ağaçları vardır. Üçüncü büyük nehir olan Sır-Derya'nın kıyılarında kızıl kestane ormanı bitmektedir: çam, köknar ve Kuvan Nehri kenarında bulunanlara benzeyen diğer büyük ağaçlar bulunur, daha büyüktür, ancak onun aksine ağaç miktarı azdır, genişlik bakımından Kuvan'ın neredeyse iki katıdır, ancak burada zaten Amu'dur. Gerek bu nehirde, gerekse de diğerlerinde geçişler kayıklarla yapılmaktadır. Kuvan'da Karakalpaklar, Sır-Derya'da da Kazaklar bu işi yerine getirmektedirler. Kuvan ve Sır Nehirleri buz tutmaktadır (fakat onların Buhara ülkesinin kendisine dâhil olmadıklarını belirtmek gerekir). Oranın yukarısında başka küçük nehirler de bulunmaktadır. Bu arada onlardan biri fevkaladedir, Kazanka büyüklüğündedir (derinliği yaklaşık 200 verst, genişliği 40 sajen) ve Aral Denizi'ne dökülür. Bir başkası ise Buhara'nın yakınında Amu-Derya'ya dökülen Kuryak'tır.⁹⁹

Göl neredeyse hiç yoktur. Bütün Buhara ülkesinde nehir ve kaynakların yetersizliği nedeniyle Amu, Sır, Kuvan ve diğer nehirlerden köylere ve şehirlere beş sajen ve daha az genişlikte büyük ve küçük su kanalları çıkarılmıştır. Küçük olanlardan da göletlere su doldurulmaktadır. Yağmurun çok nadir

⁹⁹ Buhara Zerafşan Nehri kenarında bulunuyor, adı geçen nehrin orta akımı Kara Derya adıyla biliniyor.

yağmasından dolayı bu göletlerden bahçeler için su alınır. Hendekler dölşenerek ve suyun akımı tutularak yazları birkaç kez kıyılardan su çıkarmak zorunda kalırlar. Böylece aynı zamanda sürölmüş tarlalar sulanır. Nehirlerin akımının bir taraftan Aral Denizi'ne, başka nehir ve kanallardan da güneye ve güneybatıya doğru olması Buhara ülkesinde bulunan dağların ve onların civarındaki yerleşimlerin, aynı şekilde Küçük Buhara'ya doğru uzanan memleketlerin konumlarının yüksekliğini ortaya koymaktadır. Hive, Karakalpakların yaşadığı bölge, Taşkent, Pers ülkesi ve güneye doğru eğim; Amu'dan Pers ülkesi, Hindistan ve Tibet'e doğru ise yükselti mevcuttur.

Buhara'da çok miktarda pirinç, arpa, buğday, darı, mısır (bizim bezelyemize benzer; kendi kullanımlarının haricinde buğday unu katarak esirleri ve atları onunla besliyorlar) ekerler. Bilindik Rus bezelyesi, çavdar ve yulaf ise neredeyse hiç yoktur.

Buhara'nın içerisinde keresteye büyük ihtiyaç duyulur. Keresteyi bahçelerde üretirler. Üstelik kereste nehirlerin kıyılarında pek fazla bulunmaz. Bazen nehirlerin her iki tarafında keresteler bir versti ancak aşar. Söğüt ve aynı şekilde fidanlıklar önemli miktardadır. Bahçeleri epey büyüktür ve sayıları pek fazladır. Bahçelerde armut, ceviz (çama benzer ağaç), nar elmaları, tut ağaçları, üzüm ki Buharalılar tıpkı Kalmuklar gibi onun tanelerini daha çok kuru olarak tüketiyorlar, kızıl ve beyaz bal (çirni) elde etmek için de kırmızı ve beyaz üzüm tanelerine bakarak onu kullanıyorlar; erik türü meyveleri veya incir, fıstık ve ince ve yumuşak kabuklu badem yetiştiriyorlar. Bostanlarda salatalık (bizimkinden iki kat daha uzun ve ince), lahana, havuç, pancar, turp, şalgam, bahçe bezelyesi yetiştiriyorlar. Bunların hepsi bizim sebzelere benzer. Karpuz ve kavun bilhassa Semerkant civarlarındaki tarlaların boş alanlarını işgal eder.

Ürünlerden bahsederken onlarla ilgili bazı mülahazalarda bulunacağız. Buhara'da toprağı pullukla sürerler. Mart ayının ortalarına doğru ekim yaparlar ve yedi hafta sonra da ekinleri biçerler. Pirinç ve buğday ekimi diğer tahıllara kıyasla çok daha fazladır. Bir pud¹⁰⁰ ağırlığında ekilen pirinçten yaklaşık on beş katı hasat elde ederler. Pirincin tohumu ince ve uzundur, Rusya'daki iri arpa tohumuna benzer. Buğday bizimkinden iki kat daha iridir. Mısır ve arpa iyi ürün verir. Onların tohumları da bizimkinden iki kat daha iridir. Diğer tahıllara kıyasla darı pek fazla ekmezler, fakat gene de ondan iyi ürün alırlar. Darıları bizimkine kıyasla daha sarı renkli ve iridir; onunla bir çeşit içki mayalarlar.¹⁰¹ Pirinçle lapa pilav, buğdayla ekmek yaparlar. Arpayı daha çok atları beslemek için kullanırlar. Darıyı ise lapa yapımında ve Kazaklarla değiş tokuşta kullanırlar. Genel olarak hasat güzel, sağlam ve bizimkinden daha iyi olur. Yabancı bölgelere tahıl pek az miktarda satsalar da, gene de Buhara'nın içerisinde kendi erzaklarını karşılamalarının haricinde onu satışa da çıkarırlar. Zira çiftçilikle uğraşmayan birçok kişi kendi tahıl ihtiyacını satın alma yoluyla karşılar.

¹⁰⁰ Pud, 16,38 kilograma eşit ağırlık ölçüsü birimdir.

¹⁰¹ F. Efremov'un notlarının ilk yayınında burada "şarap kurutulmuş kara üzümle mayalanıyor" ifadesi yer almaktadır.

Kereste daha ziyade bina, iplik, beşik vb. şeylerin yapımında kullanılır, çok miktarda yakacak odunu da bozkırlardan getirirler. Masa ve sandalye kullanılmadığından dolayı da ev mobilyası oraya az gider. Bahçeler epey geniştir. Çevreleri yaklaşık iki ya da üç verst büyüklüğündedir. Alelade olan bahçelerin çevrelerinin ölçüsü ise yaklaşık bir buçuk verst ve daha azdır. Birçoğunun iki veya üç bahçesi vardır, onları (kil ve saman karışımı) toprak duvarlarla çevirirler ve üzerlerine birer kapı yaparlar. Özel üzüm bağları neredeyse hiç yoktur. Üzüm başka ağaçlarla birlikte büyür ve Nisan dolaylarında olgunlaşır. Mayıs'ın başlarında ise neredeyse tüm meyveler olgunlaşmış olur. Karpuzları tarlaların bilhassa boş yerlerine ekerler. Bazen karpuz ekilen boş alanlar bir buçuk verst büyüklüğündeki tarlanın onda birini bulur. Karpuz kavundan sonra değer. Karpuz büyüklük bakımından alışılmış Rus karpuzuna göre iki kat daha iridir, hatta bizim Tsaritsın bölgesinin karpuzlarından biraz daha büyüktür. Ağırlığı bir pud'dan fazla gelir. Dışı yeşil ve grimsidir. İçi etli ve oldukça kırmızıdır. En iyi ve büyük karpuzlar Buhara dolaylarında yetiştirilir. Semerkant'ta da çok miktarda karpuz üretilir, ancak onların boyu biraz daha küçüktür. Kavunları oldukça iridir. İçi kabuğundan kalbine kadar dörtte biri etli ve aktır. Başlıca iki türü vardır: ilkini Buhara'dan Amu'ya doğru otuz verst mesafede bulunan Karakul şehri civarında yetiştirirler. Oldukça uzuncadır. Zira uzunlukları bir arşındır, hatta bazen bir buçuk arşını geçer. İki pud veya daha fazla ağırlıkta olurlar. Öyle ki, bir deveye sadece yaklaşık sekiz adet kavun yüklenir (orada yola çıkan bir deveye 18 pud'dan fazlası yüklenmez). Kavun Rusya'da ve İran'da satılır. Diğerleri de Rus kavunlarından daha yuvarlak ve iridir. Onlardan Buhara, Semerkant ve diğer şehirler dolaylarında çok bulunur. Karpuz ve kavun arasında orta boyda bir bitki türü vardır. Bu bitki onlardan önce biter, onun kabuğu etli ve sarı renklidir, içi kavundan daha yumuşak ve kavun gibi tatlıdır, tohumları salatalığı gibi ufaktır, onun yaprakları oldukça fazladır ve Rus lapuşkininin¹⁰² yapraklarına benzer: meyvesi Rus karpuzundan daha küçüktür, ağırlığı yaklaşık üç funt¹⁰³tur.

Burada pamuğu kumlu yerlere ektikten sonra yetiştirirler. Boş arazinin yaklaşık onda birlik kısmına sekiz pud kadar ekim yaparlar ve sonra bu ekili yerlerden otuz beş pud kadar hasat elde ederler. Bunun için tohumları külle yumuşatarak ıslatırlar ve karıştırırlar, iki gün sonra ekerler, altı hafta sonra ekinler yükselir, on hafta sonra da olgunlaşır. Yapraklı ince dallar bir arşından daha fazla büyürler. Onların üzerindeki yumruların rengi ilk önce yeşil olur, olgunlaştığında ise ceviz büyüklüğüne ulaşır ve grimsi bir renk alır. Başka şeylere gelince, biz artık onlar hakkında Pers ülkesinin doğal ürünleri bahsinde bilgi verdik. Burada sadece ekmek pişirmede veya yakacak odunla birlikte kullanılan çalının dalları buna dâhil değildir. Pamukla peçe, mitkal,¹⁰⁴ patiska, alacalı kumaş, basma kumaş, duvak, burmet (bizde ondan kırmızı renk kumaş yapılır¹⁰⁵) dikerler. Hayvanlara yem olarak verilen otlar azdır. Bir miktar

¹⁰² Lapuşnik - dikenli yabancı bir ot türü, dulavrat otu diye de bilinir.

¹⁰³ Funt (libre), 453,5 gram ölçüsünde bir ağırlık birimidir.

¹⁰⁴ Mitkal - ağartılmamış basma kumaş, pamuklu kumaş.

¹⁰⁵ Kumaçi - kolsuz kadın elbisesinde kullanılan kırmızı veya mavi renkli basit pamuk kumaş.

Semerkant civarında bulunmaktadır. Orada mera, kır ve bozkır vardır. Diğer yerlerde otu ekerler ve sonra bir yaz içerisinde üç kez biçerler veya tırpanlarlar (zira orada bütün bitkiler oldukça çabuk büyür). Böylesi otlara yurunça denilir. Bu otların uzunluğu bir arşını bulur ve sonra herhangi bir ekim yapılmaksızın beş yıl süresince çıkmaya devam eder. Otları yığarak sicimlerle bağlarlar ve açık havada bırakırlar. Otun kuruması baş belasıdır. Onun bir pudu on kopye satılır. Otu ekerler, samanla yarı yarıya karıştırarak atları beslerler.

Buhara atları Ruslarınkine nispetle daha hızlı ve güzeldir. Onları oldukça fazla beslerler, fakat bu hemen hemen sadece bir sürüş veya süvari içindir. Onlar bizim atlarımızın yüklendiği kadar ağırlığı taşıyamazlar. Buharalılar herhangi bir şeyi taşımak için Kazaklardan satın aldıkları atları veya öküzleri (bilhassa toprağı işlerken) kullanırlar. Aynı zamanda tek hörgüçlü develer (çoğunlukla gerek Buhara'nın içerisinde bulunan gerekse de ülkenin dışından getirilen malların taşınması için) ve eşekler veya katırlar genellikle deri çuvaların içerisinde suyun taşınması için kullanılır.

İnekleri yalnızca kendi evlerinin ihtiyacını karşılamak için beslerler.

Sürekli Buhara ve Hive'de yaşayan Beyaz Araplar¹⁰⁶ denilen halk çok sayıda koyun besler: sürülerinin çoğu bin ve üzeri baştır. Koç ve koyunlar oldukça büyüktür ve sayıları yalnızca Ruslarınkinden değil aynı zamanda Kazaklarınkinden de fazladır. Koyunların kuyrukları yassı ve uzundur, yünleri oldukça yumuşaktır. Onların yünlerini yazın iki kez kırparlar. Kuzuları kara veya gri ve ak renklidir. Boz ve kıvırcıktır. Onları iki veya üç haftalıkken keserler ve çok miktarda kuzu postunu Rusya'ya gönderirler. Efremov oradayken Buhara'da onların tanesi yaklaşık 10 kapiyk'e satılıyordu. Aynı zamanda onlardan şapka ve mont bandı yaparlar. Orada keçi azdır. Onların yünü de oldukça yumuşaktır. Koyun yününden neredeyse Buharalılar yalnızca kendilerinin kullandıkları bez, keçe ve başka kumaşları yaparlar. Keçi yünü ise semer yapımında kullanılır ve o kadar önemli bir ihtiyaç değildir. Mamafih, Buharalılar yemekte çok fazla et (at, bilhassa da koyun ve inek eti) kullandıklarından dolayı şehirlerde onun ticaretini yaparlar. Etin yanı sıra süt, yağ ve kaymak üretmek için de çok sayıda hayvan beslemek zorundadırlar. Kurt, ayı ve benzeri vahşi hayvanlar, aynı şekilde filler burada bulunmaz. Az miktarda balık tutarlar. Amu ve Kuryak nehirlerinde turna balığı bulunur, onu susam yağıyla kızartırlar (onun haşlanarak pişirilmesi uygun görülmez).

Buhara'da çok sayıda tut ağacının bulunduğu bahsetmiştik. Onun meyveleri böğürtlene benzer ve iki türdür: tatlı ve beyaz renkliler ve tatlı-mayhoş ve siyah olanlar. İpek yapan böceklerin bu ağacın yapraklarıyla beslendiği bilinmektedir. Orada ipekten altın ve gümüş motifli sırma kumaş, atlas, kadife, kuşak ve otlı örtü (onunla bizde yastık kılıfı, Tatarlar da ise keten bezi yapılı) dokurlar. Bu ürünler, gene de, en yüksek kalitede değillerdir. Buraya o böcekler ve onlardan elde edilen ipek hakkında kısa bir yorum ekleyelim: kış güneşinin dönüşünden sonra tut ağaçlarının üzerinde yapraklar gözükmeye başladığından kısa bir süre sonra onlar ortaya çıkar. İpek böceklerinin

¹⁰⁶ Afrikalı zencilerden ayrı olarak beyaz tenli Araplar kastediliyor.

yumurtaları kabuklarından dışarıya çıkarılarak kamış hasırlara konulur ve güneşe serilir. Sabahları onları özenle ısıtırlar. Onların görüntüsü kül rengini aldıktan kısa bir süre sonra öğlen vaktinde saat 1 civarında veya daha önce güneşe bırakılırlar ve sonra odalara veya ambarların damları altına geçirirler. Yarım saat sonra siyah renkli ipek böceklerini kabuklarından çıkarırlar, onları ince kıyılmış tut yapraklarıyla beslerler. Dört veya beş gün sonra yedikleri bu yemden dolayı büyürler ve renkleri beyaza döner. Dokuz veya on gün sonra da sarı rengini alırlar ve başlarını yukarı kaldırarak bir gün veya daha fazla süre uyurlar. Uyanınca koza yapmaya başlarlar ve dört veya beş gün boyunca durmaksızın ağızlarından çıkardıkları ipele kendi etraflarını örerek kozalarını sararlar. Yetiştiriciler üretim için lazım olan küçük böcekleri ayırırlar ve onları serin bir yere götürürler.

Bir hafta sonra küçük böcekler kelebeğe dönüşürler ve yerlerinden uçup gitmeden ikişer ikişer çiftleşirler, alçaktan uçarlar ve beş veya altı günden fazla yaşamazlar. Yumurta verenler haşhaş tohumuna benzer ve sarı renklidir. Her kelebek çiftinden bir solucan doğar. Solucanın ağırlığı bir zolotnik¹⁰⁷tir. Bir zolotniklik solucandan da iki funt ipek elde edilir. Yuvaları uzunca kuş yumurtası şeklindedir. Büyüklükleri meşe odunu kadardır. Onlara biraz tuz serperler ve salamura olması için sekiz veya dokuz gün süresince tut yaprağıyla sararak çömeklerde bekletirler. Bir süre sonra üzerinde ince bir tabaka oluşur ve ortası da sarımsı bir renk alır, o zaman onları kazanların içerisine koyarak kaynatırlar ve sonra da dört veya daha fazla sayıda kişi çok ince temiz sarı-gri ipeği çarkın üzerine kaldırır ve farklı renkte boyalarla pişirirler. Buharalılar böceğin ortaya çıkması zamanı fevkalade sıcak olsun diye özenle gözlemliyorlar, uyku esnasında onlar küçüktür, soğuktan sonra da öyledir. Ayrıca temizliği ve kuruluğu muhafaza ediyorlar, mümkün mertebe nemden, kötü kokudan, dumandan, kurumdan ve gayet ince bir koku hissine sahip olan böceklere zarar verebilecek her şeyden kaçınıyorlar. Siyah olan böcekler çok yiyorlar, beyaz olanları ise daha az. Sarıya dönüşmeleri semizleştiklerini ve olgunlaştıklarını ifade ediyor.

Yemlere gelince, onlara da yaprakların çok kuru, nemli, soğuk veya sıcak ve kötü kokmaması için dikkatle bakıyorlar. Bu yüzden yukarıda zikredilen hasırları nemin ve dumanın olmadığı yerlere seriyorlar. Eğer böcekler onların üzerinde sıkışık durumda olurlarsa, o zaman onları hasırdan küreklerle alıyorlar ve başka bir yere bırakıyorlar. Bu suretle de onları uzun parmaklıklardan oluşan gözelerle koyuyorlar, onlar olgunlaştıklarında kozalarını örmek için yer aramaya başlıyorlar. Bu gözeleri gölge altında yüksek yerlere koyuyorlar. Beyaz kozalayanlar daha iyi olarak kabul ediliyor. Onlara bakarken hangi dişiden erkek cinsi kelebekler çıkabileceğini öğreniyorlar. İnce kabuklu ve ucu sivri olanlar ilk, kalın kabuklu ve yuvarlak olanlar da sonra çıkıyorlar. Çıkmadan önce böcek kozası her zaman kıpırıyor. Hasırlara serilenler birbirlerini sıkıştırmamalıdır. Onlardan işe yaramaz olanları, aynı şekilde de ölmüş kelebeği kuş ve hayvanlar için zararlı olmaları nedeniyle toprağa gömüyorlar.

¹⁰⁷ Zolotnik 4,265 gram ölçüsünde bir ağırlık birimidir.

Buhara'da tuz yetersizdir. Tuzu Kalmuklar, Türkmenler, Kazaklar, aynı şekilde Beyaz Araplar ve kısmen de Hivelilerin yaşadıkları topraklardan getiriyorlar. Buhara ülkesinde altın ve gümüş maden ocakları yoktur. Altını bilhassa ticaret yaptıkları halklardan Persliler ve Hindistanlılardan para ve külçe olarak alıyorlar. Gümüşü değiş-tokuşla Çinlilerden at tırnağına benzeyen külçelerle alıyorlar, Hollanda saf altını oldukça fazla miktarda bulunuyor, ne var ki onları da diğer para ve külçeleri de Buhara parasına dönüştürüyorlar. Sadece Buhara'da ve Han'ın adına para basıyorlar. Genellikle paranın bir tarafında onun adı, öbür tarafında da Kur'an'dan birkaç söz yer alıyor. Buhara'da bakır, gümüş ve çoğunlukla da altın para dolaşımdadır. Bizim kopyik türü bakırdan küçük paraya karapul deniliyor. 10 karapul eden gümüş tengenin yaklaşık yarısı bakırdandır. Altın, eşrefi veya tilla 30 tenge değerindedir ve saf Buhara onluğudur (on ruble). Buhara dilinde para kelimesi pul, bakır-mis, gümüş-nokra, altın-altun şeklinde ifade ediliyor.

Buhara'da yaşayan Ruslardan biri, Efremov'un orada bulunduğu sırada Hive'de gümüş ve altın bulunan iki dağın olduğunu söylemiş. O dağlar Hive'den Mangışlak burnuna doğru kırk verst ötedeki bozkırdaymış.¹⁰⁸ Maden işinden anlayan Rus ustalardan biri Petro devrinde Bekoviç'in başarısız seferinden¹⁰⁹ sonra Hivelilere esir düşmüş ve onların Hanı tarafından gerek maden cevheri bulunması gerekse de madenin işlenmesi için kullanılmış. Rus bahsi geçen dağları bulmuş ve onlardan altın ve gümüş çıkarmış. Han ona bir keresinde şöyle sormuş: o dağlarda ne kadar fazla maden bulunmaktadır? Usta maden elde edildiği takdirde Hive'deki bütün odaları saf gümüşten inşa etmek ve altınla kaplamak mümkündür diye cevap vermiş. O buna cevap verirken Hanı ziyadesiyle sevindirmek ve böylece lütfunu hak etmek arzusunda olmuş, fakat kendisi açısından büyük bir felakete neden olmuş. Han ustayı güya maden çıkarması için yukarıda bahsi geçen dağda bulunan maden ocağına yollamış, ancak o oraya çıktığında derhal alıkoyulmasını emretmiş. Hive hükümdarı madenin açığa çıkmasının yabancı güçlerin ilgisini çekebileceğinden ve bunun Hive'nin zapt edilebilmesine sebep olacağından, ayrıca da kendi halkı arasında tembelliğe yol açabileceğinden korkmuş olabilir. Bu anekdotu tamamen makul olduğundan vermedik, ama en azından Efremov'a bir görgü tanığı ve ustanın arkadaşı tarafından hakikate büyük bir bağlılıkla anlatılmıştır.

Rusya'da birçok insan Hive ve Buhara'da nehirler boyunca elde edilen kumlu gümüş hakkında konuşuyordu. Böylesi gümüş ve altın ne Buhara'da ne de Hive'de hiç yoktur, en azından F. Efremov bu hususta hiçbir şey duymamış ve şahsen görmemiştir. Gümüş ve altın ise Buhara'da, ifade edildiği

¹⁰⁸ Türkistan devletlerinin altın ve gümüş bakımından zengin olması efsanesi XVIII. yüzyılda yaygın bir hal almıştır. Buhara Hanlığı'nda bulunmuş yabancılardan biri olan Blankennagel bu ülkeyi yeni Peru olarak adlandırmıştı.

¹⁰⁹ Rus komutanı Knez A. Bekoviç-Çerkaskiy 1717 yılında Rus Çarı Petro'nun emriyle 6 bin kişilik bir kuvvetle Hive Hanlığı'na sefer düzenledi. Ancak Şirgazi Han tarafından pusuya düşürülerek askerlerinin birçoğu ile birlikte katledildi. Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 215, İstanbul 2015, s. 85-86.

üzere, Çinlilerle, Ruslarla ve Perslerle yapılan ticaretten dolayı çok miktarda bulunuyor.

Buhara halkı orta boylu, endamlı, beyaz yüzlü ve biraz esmer, haşin, kısmen Tatarlara benzer, kara kaşlı, kahverengi gözlü, zayıf ve nazik fizikli ve kuvvet bakımından oldukça vasattır. Buharalılar neşeli, mütevazı, sabırsız, çok yalancı, tembel ve ticarete oldukça yatkındır. Büyük bir kısmı işe tutsakları gönderir. Onlarda hırsızlık nadiren olur. Sıcak içecekleri az içerler veya neredeyse hiç içmezler. Gene de Kalmuklardan usulca satın aldıkları çihiri¹¹⁰ içerler. Aynı şekilde fevkalade iyi üzüm şarabı ve boza içerler. Davranışlarında pek tutarlı değillerdir. Buhara'da farklı halklar yaşamaktadır:

1- Kendi kendilerini Buhara'nın adıyla tanıtan asıl Buharalılar;

2- Yaklaşık 2000 kişi olan Lezginler;

3- Yaklaşık 1000 kişi olan Afganlar¹¹¹;

4- 3000 kişi kadar olan Persler; son üçü daha ziyade memuriyettir;

5- Kendi kendilerini asilzade veya soylu kökten gelenler olarak adlandıran Özbekler (asiller) uzun boylu, geniş yüzlü, geniş omuzlu, orta kuvvette, Kalmuklar gibi küçük gözlü, savaşa meyilli ve çalışkandırlar, çoğunluğu ticaretten ziyade tarımla uğraşır, sert içkileri Buharalılardan daha çok kullanırlar, onlarla barış içerisinde yaşarlar; Semerkant ve civarında kalıcı konutları vardır. Onların sayısı 200.000 kişiyi aşmaktadır. Onlar beş soydur¹¹²: Akmangit, Tokmangit, Karamangit, Barın ve Yabu soyları farklı yerlerde bulunmaktadır. Onların konutları temizdir, ne var ki bunda Buharalılardan geridedirler. Özbeklerin dilleri Tatarcaya benzer. Buharalıların dili Perslerinkine benzese de, onlar için tamamen başkadır, gene de Buharalılar ve Özbekler aralarında öyle veya böyle kendi dillerinde anlaşırırlar. Bizim Rusya'da Orenburg kurulduğunda Nogaylardan birçoğunun Orenburg bölgesinden ayrılarak Buhara'ya göç ettiğini ve kendilerini Özbekler olarak adlandırdıklarını söylüyorlar;

6- Kırgızlar asıl Buhara'da değil de oraya yakın Oş şehri ve Kaşgar arasındaki dağlarda ve az sayıda göçebe düzlüklerinde yaşıyorlar. Onların kendi beyleri vardır, neredeyse Buhara'da bulunmazlar, sıkça Hokand'a giderler, koyun, öküz ve develerini değiş tokuş için oraya götürürler ve Hokandlılar Kırgızlardan çok daha zengin ve kurnazdır;

7- Beyaz Araplar (Ak Arap) başkent Buhara'dan kuzeyde, Amu Nehri'nin aşığı akımına doğru 60 verst mesafede, Mangışlak bozkırı istikametine doğru uzanan yerlerde sabit konutlarında yaşarlar. Onlar mütevazı, sessiz, esmer yüzlü ve görünüşleri Perslileri andırır. Buharalılardan uzundurlar, hayvancılık ve çiftçilikle uğraşırırlar ve oldukça zenginlerdir. Onların Muhammed'in soyundan olduklarını ve bu yüzden Müslümanlar tarafından çok saygı gördüklerini söylüyorlar.

Buhara Hanı'nın kendi hâkimiyetindeki kadın ve erkek cinsiyeti bütün halkın tamamını yarım milyon kişi civarında hesap etmek mümkündür. Demek

¹¹⁰ Çehir - Sert içimli kırmızı şaraptır.

¹¹¹ N. Hanikov, Afganların 4 bin kişi, Lezginlerin 2 bin kişi ve Arapların 50 bin kişi olduğundan bahsetmektedir. *Opisanie Buharskago Hanstva*, Sanktpeterburg 1843, s. 56-57.

¹¹² N. Hanikov, Özbek kabilelerini aynı şekilde vermektedir. N. Hanikov, *a.g.e.*, s. 58-65.

ki, eğer buna bahsi geçen Han'ın hâkimiyetinde bulunmayan Büyük Buhara ahalisinin birkaçını daha katarsak, o zaman Büyük Buhara'da yaşayanların hepsinin sayısı 3.000.000 kişiden daha fazla olmayacaktır.¹¹³ Bu arada, gene de, Buhara Hanı'nın hâkimiyetinde bulunmayan kısmın oldukça az olduğunu ve bunun Büyük Buhara'nın tamamının yarısını dahi meydana getirmediğini belirtmek gereklidir.

Şimdi Buhara'daki âdetler, yemekler, elbiseler, konutlar ve hastalıklar hakkında bazı mülâhazalarda bulunmak gerekiyor. Han'ın dışında kimsenin şahsi hamamı yoktur. Yere inşa edilmiş taşlı olan ticari hamamlar ise vardır, onların üstü bir pencerelidir ve ancak ortaları toprağın üzerindedir. Onlar kaynaktan ısıtılırlar. Odunla değil, sokak ve bahçelerden aldıkları mayısların¹¹⁴ (gübre) yakılması suretiyle suyla ısıtılırlar. Mayısları dört gün kuruttuktan sonra yakıyorlar. Rus ahırlarına benzer şekilde hamamların tabanının altında akış oluyor. Pisliğe aldırış etmeden sabunsuz yıkıyorlar, onu sadece elbiselerini yıkarken kullanıyorlar. Onlarda düğünler Tatar âdetine göre oluyor, cenaze törenini de diğer Müslümanlar gibi yapıyorlar. Tabutları yok, cenazeyi tahta sütuna koyuyorlar, mescide taşıyorlar, orada dua ediyorlar, sonra onu mescidden çıkarıp kabristana götürüyorlar ve mezara gömüyorlar.

Buharahılar tıpkı Persler gibi oldukça kıskançlar. Yabancılar onların ne kızlarını ne de karılarını göremezler. Onların iki veya üç karıları vardır, zenginlerin ise genellikle daha fazladır ve ayrıca birkaç cariyesi olur. Her bir eş ve cariyenin kendileri için hususi bir odası vardır. Koca sırasıyla bu odalarda onlarla ayrı ayrı uyur. Çok eşlilik erkekleri yabancı kadınlarla ilgilenmekten alı koyar. Zaten buna ihtiyaçları da yoktur. Ama kadınlar bu son avantajdan yoksunlar. Bekârlar sık sık nikâhın kutsallığını ihlal ediyorlar, ihtiyar kadınlarla tanışıyorlar ve onların aracılığıyla bir kadın elbisesi giyinerek kız arkadaş görüntüsü altında bilhassa kocanın diğer kadının yanında misafir olduğu esnada kendilerine hayran kadın ve cariyeleri ziyaret ediyorlar. Kadınların kendileri de sık sık kız arkadaş ziyareti bahanesiyle sevgililerinin yanlarına gidiyorlar.

Her iki cinsiyetten olan kent sakinleri de ata binerek geziyorlar. Köylülerin büyük bir kısmı da at sırtında¹¹⁵ gider. Yazın pabuçların içerisinde çıplak ayaklarla yürüyorlar.¹¹⁶ Göletlerden suyun taşınması için ve her türlü ağır işte esirleri kullanıyorlar. Beslenmeleri kıttır. Az kaliteli tahıl unuyla pişirilmiş pidelerden ve kızarmış ekmekten günde 1 funttan daha fazlasını nadiren alıyorlar. Pideleri pişirirken ocağın tabanına değil yanlarına yapıyorlar, onların yapıları bizimkilerden farklıdır. Hırsızlık o kadar sert bir şekilde cezalandırılıyor ki, ufak tefek şeyler için bile erkekleri asıyorlar, kadınları ise göğüs hizasında kazdıkları hendeğe sokarak taşlamak suretiyle öldürüyorlar.

¹¹³ E. Meyendorf, Buhara'da yaklaşık 2 milyon nüfus olduğunu belirtmiştir.

¹¹⁴ Tezek.

¹¹⁵ F. Efreinov'un notlarının ilk baskısında bu cümle "*köylüler ise eşekler üzerinde gider*" şeklinde geçiyor.

¹¹⁶ F. Efreinov'un notlarının ilk baskısında bu cümle "*yazın yalınayak yürürler*" şeklinde geçiyor.

Cinayet ve yaralanmaya sebep olma durumunda suçluyu öldürülenin veya yaralanmanın akrabalarına teslim ediyorlar, onlar da suçluya işlediği cürme uygun bir şekilde istedikleri gibi davranıyorlar. Cinayete karşılık olarak suçluyu öldürüyorlar, vücudun bir kısmına zarar vermenin karşılığını da ödetiyorlar, yani dişe diş ve göze göz alıyorlar. Koca karısını bir başkasıyla gayet kısa bir muamelede gördüğünde ve bunu ispat ettiğinde onların her ikisini de öldürme hakkına sahip oluyor. Kaçan ve sonra yakalanan esirlerin, şayet hayatlarını kaybetmelerini istemiyorlarsa, kulaklarını ve diğer organlarını kesiyorlar. Efendisi kölelerinin üzerinde mutlak hak sahibidir.

Burada her zaman tüketilen gıda birçok Asya ülkesindeki gibi plov veya pilav denilen yemektir. Pilavı şu şekilde hazırlıyorlar: eti haşlayıp suyu ile birlikte çıkarıyorlar ve pirinci katıyorlar, yarım pişince soğuk su ile ayrı bir kaba döküyorlar, onun piştiği kazana ise bahsi geçen eti koyuyorlar, sonra da soğan, havuç, üzüm ve safran katıyorlar. Bundan sonra gerek et gerekse de bahsi geçen sebzeler ve tam pişmemiş pirinci hep birlikte ateşte kızdırmaya koyuyorlar, onların üzerine koyun yağı döküyorlar ve kazanın üstünü sıkıca kapatıyorlar. Karışım kabarmaya başladığında ateşten alıyorlar ve yiyorlar. Sebzededen daha çok et yerler. Soylular masalarında açık kahverengi kapları bulundururlar, diğerleri ise cilalı olanları kullanırlar. Bakır ve kalaydan ise öğrenirler.

Buhara ülkesindeki tüm kadınların göğüsleri dışardadır ve onu sadece en nadide muslin bezle örterler. Göğüslerinin üzerine farklı renklerde ipek işlemeli çantalar koyarlar ki, hepsi muslin bezden görünür. Orada deri veya çuhadan yapılmış ayakkabılar giyerler. Kaftanları kısadır, dışarı çıktıklarında onların üzerlerine ferace, yani uzun gömlekler giyerler.¹¹⁷ Feracelerin kolları dardır ve astarı ile birlikte dikilmiştir. Zavallı yaşlı kadınlar dâhil yüzlerini saç tüllerile örterler. Kızlar belli olurlar, çünkü onlar saçlarını on saç örgüsüyle örterler. Saç örgüleri evli olan kadınlarınkı gibi uzundur. Saç örgüleri doğaldır, eğer kısa olursa başkalarını bağlarlar,¹¹⁸ böylece onların uzunluğu baldırların altına kadar ulaşır, üstelik baştan topuğa kadar iki kanatlıdır. Böylesi kanatlar zarif ve işlemeli ipekten yapılmış ve kıvrımlıdır ve yukarı kısmı iki verşok, alt kısmı ise yarım verşok genişliğindedir. Tüm genç ve yaşlı kadınlar boyunlarına altın kolye takarlar. Başlarındaki çeyrek yay ölçüsünde süslü bombelere de çeşitli zarif baş örtülerini takarlar. Kadınlar servetlerine göre ipek veya pamuk kumaşından yapılmış topuklarına kadar uzanan dar ve uzun iç çamaşırları giyerler. Gömleğin üstüne göğsü örten muslin bezine üç verşok uzunluğunda gümüş zincir bağlarlar, alt kısmının sonuna iri inci veya basit boncuklar takarlar. Bu tür zincire peşoviz denilir.

Gerek şehirlerde gerekse de köylerde yapılar balçıktandır. Genellikle biri diğerinden iki eşit çit mesafesinde olur, onların arasındaki boşluğa çiğ kerpiç koyarlar. Odanın hem içini hem de dışını öküzler vasıtasıyla öğütülmüş

¹¹⁷ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "kadın elbisesinin uzunluğu başa kadardır beştir" ifadesi kullanılıyor.

¹¹⁸ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "bu bağlı örgüler üç burçaklı saçtan yapılır" ifadesi kullanılıyor.

samanla karıştırılmış kille sıvarlar. Ondan sonra dışını çamurla, içini de kaymak taşı ile sıvarlar. Çatıları bizim Rusya'da olduğu gibi değildir. Düzgün ve bir tarafına doğru biraz eğimlidir, su akıtan küçük olukları vardır. Taş binalar oldukça nadiren bulunur. F. Efremov yalnızca on tane civarında böyle bina gördü, onlar da çok eskiden inşa edilmişti ki, bunu hatırlamak çok zordur. Bütün binalar alçaktır (Han'ın kendi konutu beş arşın uzunluğundadır) ve içleri boyalıdır. Tabanları kerpiçtendir, zenginlerinki halılarla, durumlarına göre keçelerle örtülüdür, fakirlerinki ise kamış paspaslarla. Masa ve peykeler kullanılmaz.

Buhara'da mevcut hastalıklardan fevkalade olanı orada rişta denilen kıl kurdudur. Onu biraz açıklayacağız. Artık yukarıda ifade edildiği üzere Buhara ülkesinde susuzluk sebebiyle insanlar nehirler dışında, onlardan (örneğin Amu ve Sır'dan) çıkarılan kanallar ve göletlerden su sağlar. Geçen yazda su o kadar durgunlaşır ki, üzeri yeşilliklerle kaplanır ve kıl kurdu dâhil sayısız haşeratin barınağı haline gelir. Kıl kurdu içme suyundan belli olmadan içeri girer. Vücuda girdikten iki veya üç hafta sonra derinin altında sanki kalın bir iplik ortaya çıkar ki, o kıl kurdudur, vücudun içine girmemesi için onu oradan dikkatle ve oldukça hafif bir şekilde çekmek, pamuğa sarmak, sonra da hasta olan yerin üzerini yağlı tut yaprağı ile bastırmak gerekir. Sonuncudan onların hepsi bir ay veya daha az bir süre içerisinde dışarıya çıkarlar. F. Efremov'dan ilk yıl ağzı bile dâhil olmak üzere 20, başka bir keresinde 15, üçüncü kez de 8 kıl kurdu çıktı. Bir gün onlardan biri bacağından çekilip çıkarılırken yırtıldı ve ondan irin çıkana kadar, yüksek ateş ve ağrı sebebiyle yürümesi mümkün olmadı. Oranın sakinleri kendilerinde yazın rişta olduğunda bunu şans olarak sayarlar, zira kıl kurtları sıcağı sevdiklerinden daha çabuk dışarı çıkarlar, soğuk zamanlarda ise daha fazla gizlenirler, bundan dolayı insanların büyük bir kısmı güzün bu hastalıktan mustarip olur ve birçoğu koltuk değneğiyle yürür. Rişta hastalığı göletlerden su içenlerde her yıl olur. Suyu neredeyse her zaman şehrin dışında bulunan nehirlerden ve kanallardan alanlar ise bu hastalıktan mustarip olmazlar veya onlardan çok az kişi olur.

Buharalılarının dinine değinecek olunursa, onların tamamı Müslüman'dır veya Muhammed'in yolundadır. Muhammed aracılığıyla verilen yazılı emirleri yerine getirmede onları gayretli olarak adlandırmak doğru olmaz, onlar hakkında aşırı karıştıta denilemez. Onlar bu konuda ortada yer alıyorlar. Bizim Rus Tatarları Tanrı'ya daha hürmetkâr ve ibadetlerinde daha gayretlidirler. Buharalılarının kutsal saydıkları mübarekleri de vardır. Örneğin başkent Buhara'nın yakınında ahali tarafından adlandırıldığı şekliyle Bogovodin (Bahaeddin)¹¹⁹'in türbesi bulunmaktadır. Rivayet ettiklerine göre kâinatın yaratıcısı cisimleştiğinde ve yeryüzünde yürüdüğünde, bu mübarek kişi ona müşavir ve yoldaş olmuş. Onun mezarı çuha ile örtülüdür, kaftanı da Buhara'da muhafaza edilmektedir. Birçok kişi Bogovodin'e saygı duyar ve uzak ülkelerden onun mezarını ziyaret etmek için gelir. Rijdivan şehrinde de türbe bulunmaktadır: Hocacan (mübarek adam). Buharalılar iblisin mevcudiyetini kabul ediyorlar

¹¹⁹ Bahaeddin Nakşibendi kastedilmektedir.

ve onu şeytan diye adlandırıyorlar. Onun bütün insanları bozduğuna ve onların aralarını açtığına inanıyorlar. Allah'ın yanında melekler (farişta) bulunuyor. Her kişinin onu iblisten koruyan meleği vardır. Öldükten sonra ruh toplu hesaba çekilmeden evvel cennet ile cehennem arasında semada kalır, hesaba çekildikten sonra vefat eden gene vücuda bürünür ve bütün iman sahipleri cennette kendi eşleriyle, cariyeleriyle ve onların ayarladığı kızlarla birlikte yaşar. İman etmeyenlerin (Müslüman olmayanlar) veya pagan inancında olanların hepsi de cehenneme girer.

Buharalılar Mekke'ye nadiren gidiyorlar; onlar Tanrı'ya Hüda, Allah, Kerim, Rahim adını veriyorlar ve onun yetmiş iki isminin olduğunu söylüyorlar. Mescitler her yerde yeterince var, fakat onların tamamı yapıları bakımından bizimkilere benzemez ve esasen basit çamur harçlı evlerdir, etrafları nadiren duvarlı ve içleri sıvalıdır. Dini rütbelere şunlardır: Kazı-Kelan¹²⁰ (büyük din adamı, bizim metropolit gibi), Nakip (başpiskopos gibi, ancak, çok önemli bir şahsiyet), Müftü (piskopos veya metropolit gibi), Ahunlar ve Mollalar. Din adamları yönetime az katılır; onlar Cuma günleri Han Sarayı'na giderler, orada Atalık ile toplantı halinde otururlar ve rica edilen işlerin çözümü için Kur'an'ın emrettiğine göre ona öğüt verirler. Onların hepsi evli ve Buharalıların soyundandır, onlardan ilk üç bürokrat maaş olarak az miktarda para alır (Kelan yaklaşık 200 Buhara gümüş parası) bir de üç bayramda elbise olarak -gümüş ve altın işlemeli- ipek kıyafetler, simli kumaşlı altın veya gümüşlü sarıklar, Pers kuşakları, kışın da Rusya'dan getirilen kürkleri alırlar. Onlar köylerin sahipleridir veya köyler onlara ihsan edilir, bunları kendi varislerine bırakabilirler; çok saygınlar ise de, gene de bazen Han'ın emri gereğince hayatlarını kaybedebilirler. Şehirlerde mescidlerin yanında okullar bulunur, okullarda dogmatik inançlar ve Persçe, Türkçe, Arapça ve Agazaratça¹²¹ dil eğitimi verilir.

Buhara'da çok iyi okullar vardır. Bütün Buhara ülkesinden, Hive'den, diğer farklı memleketlerden ve kısmen de bizim Tatarlardan oraya akıp geliyorlar. Bu okullar da mescidlerin yanlarında bulunurlar ve medreseler olarak adlandırılırlar. Medrese binaları epey büyük, taştan ve iki katlıdır. Böylesi medreselerden bu başkentte dikkate şayan olanlar sekiz tanedir. Onlardan beşi büyük, ikisi veya üç tanesi daha küçük ve tek katlıdır. Her birinde otuz dört hücre bulunur; bir hücrede iki veya üç öğrenci, bir de üç öğretmenin yanı sıra molla vardır ve zenginlerden ücret alınır. Fakirlerden ise hiçbir şey alınmaz, ayrıca onların iaşesi sağlanır, o yüzden medreselere miras bırakıyorlar (ancak, az). Köylerden veya daha doğrusu topraklardan onların işlenmesi karşılığında sağlanan kazançların yarısını alarak gelir elde ediyorlar.

Mollaların kendi evleri vardır. Öğrencilerin (onlardan birçoğu bazen 45 hatta 50 yaşında oluyor) büyük bir kısmı evlidir. Onlar gündüz medreselerde eğitim alırlar, geceleri ise evlerine eşlerinin yanına giderler. Bu medreseler-

¹²⁰ Kazi-kelan Buhara'nın yüksek yargıcidir.

¹²¹ Buhara'da yaşayan Hindistan'lı tüccarların dili kastediliyor (onların önemli bir bölümü Guccarat soyundandı; bu yüzden onların dili "Guzaratça" olarak adlandırılıyor).

deki öğrencilerin sayısı bazen 1000 kişiyi aşar, çoğunlukla da daha az olur. Ramazan Bayramı'nın başlangıcında onların hepsi öğretmenleriyle geceleyin saat on birde Saray'a Han'ın huzuruna çıkarlar, Han onlara lapa ikram eder, öğretmenler ve öğrencilere ne öğrettiklerini ve öğrendiklerini sorar, sonuncularını sınırlar ve başarısına göre öğrencilerden her birine para ihsan eder. Semerkant'tan da Buhara'ya eğitim almaya gelirler; ilkinde (Semerkant'ta) boş, büyük, görkemli ve mermerle kaplanmış üç medrese bulunuyor. Kitap basımı, kitap deposu ve kitap dükkânları hiçbir yerde yoktur. Ahunlar ve mollaların büyük çoğunluğunun dinsel ve yazma eserlerden oluşan küçük kitap koleksiyonları vardır.

Aynı şekilde yazılı kanunları da yoktur. Onların kitapları Kur'an'dır. Bütün topraklar ahali arasında paylaştırılmıştır. Herkes keyfine göre nerede ve ne istiyorsa onunla meşgul olur. Köyün yöneticisi olarak bir ihtiyar veya kıdemli kimse (Aksakal) vardır.¹²² Şehirde ve havalisinde - Han tarafından atanmış Toksabay (Bey) yöneticidir. Memurlar Deomegi¹²³ evlerden ve dükkânlardan gelir vergisi toplar. Metel'ler¹²⁴ ise - ihraç ve ithal mallardan, orduya cephaneye için vergi toplarlar. Her bir askere sefer zamanında yılda bir kez olmak üzere üçer gümüş para maaş verirler; dahası köylerden ekme toplarlar, o yüzden Deomegi memurları yollar. Han da aynı şekilde para basımından gelir elde eder. Mariob¹²⁵ kanallar üzerinde denetim yapan ve onların kullanımından dolayı ahalden hazineye vergi toplayan bürokrattır. Buhara Hanı'nın genel gelirleri on milyon rubleyi aşabilmektedir.

Fabrikalar için özel yapılmış binaları yoktur. Bütün el işlerini kimilerinde iki veya üç tezgâhın bulunduğu evlere gönderirler. İpek ve pamuktan oldukça fazla miktarda türlü kumaşlar üretirler. Deri işlemezler ve onları Rusya'dan alırlar. Yalnızca ayakkabı tabanlarını yaparlar ve süet (tabaklama) için meşeye benzeyen arça ağacının kabuğunu kullanırlar. Bu ağaç oldukça büyüktür, kavak yüksekliğindedir ve sertliği meşeye kıyasla çok daha azdır, yarığının içinde çok miktarda monogram vardır ve yaprağı ıhlamura benzer. Buharalılar Asya'nın tüccar halkı olarak kabul edilirler. Toprakları dünyanın bu kısmının ortasında bulunuyor ve onların Hindistanlılarla, İranlılarla, Ruslarla, Hiveliyle, Kazaklarla, Kalmuklarla ve Çinlilerle ticari bağlantıları vardır. Kabil'in yakınında bulunan Ambarsar şehri üzerinden Hindistan'la ticaret yaparlar. Çok sayıda at satarlar ve karşılığında altın, gümüş, inci ve değerli taşları alırlar. Merv ve Altın Mescid şehirleri İran'daki Buharalılarının ticaret amacıyla ziyaret ettikleri başlıca yerlerdir, bizim Rus mallarının birçoğunu oralarda satarlar. Buna karşılık bıçak ve kılıçları süslemek için firuze, altın ve

¹²² N Muravyev ile kıyaslayın: "Aksakalların (halk tarafından seçilen ihtiyarların) nüfuzu Hanınkinden daha mühim görünmektedir", *Puteşestvie v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah, Gvardeyskago Generalnago Ştaba Kapitana Nikolaya Muravyeva, Poslannago v Sii Stranu dlya Peregovorov*, Çast 1, Moskva 1822, s. 33.

¹²³ Divanbegi, Emirlik bürokrati olarak toprak vergilerinin toplanmasından sorumlu yöneticiydi.

¹²⁴ Mehter, ticari işler, zekâtın toplanması ve sahibi olmayan malların tasarrufunu yapmakla görevli bürokrattı.

¹²⁵ Mirab, su kanallarından ve suyun dağıtılmasından sorumlu bürokrattı.

gümüş motiflerle bezekli kuşak, Hindistan cevizi, (Buhara'da pek yaygın olan) şerbet yapımı için kullanılan şeker ve sadece asillerin içtiği çay satın alırlar.

Büyük Buhara için Kaşgar ve Yarkend Küçük Buhara'nın en önemli ticaret şehirleridir. Oraya gömlek, muslin kumaşı ve diğer ürünleri götürürler; buna karşılık fanzu (ipek kumaş türü), kitayka,¹²⁶ çay ve gümüş alırlar. Ravent Tibet'ten alırlar, mamafih oraya az giderler. Rusya'ya pamuk kumaş, gömlek, kuzu kürkü, meyve ve genellikle pamuk ile ipekten yapılan bütün ürünleri ihraç ederler. Şeker, çeşitli tuhafiyeye eşyaları, ilaç, bal, balmumu, çuha, ayna ve benzeri ürünleri de ithal ederler. Ticaretin büyük bir kısmı develer aracılığıyla kara yolu üzerinden yürütülür. Şehirlerde oralarda kervansaray denilen misafir sarayları bulunur. Panayırları, bilhassa dikkate şayan olanları yoktur. Başkentte ticaret her gün yapılır, geri kalan şehirlerde ise ticaret için özel günler belirlenmiştir ki, farklı yerlerden onun için gelirler.

Buhara memleketinde daimi veya düzenli ordu yoktur. Han'ın yanında az sayıda yaklaşık 200 kişilik hassa ordusu bulunuyor, o farklı kuşaktan insanların oluşturduğu, Seapoşo¹²⁷ adı verilen muhafız sınıfıdır.¹²⁸ Savaş zamanlarında ordu yerleşim yerlerinden toplanır, yabancıları da kiralarlar. O zaman Buhara Hanı'nın askerlerinin sayısı 10.000 kişiyi aşar. Atalık (vezire benzer) iç ve dış işlerde mutlak yetkili, baş ve mühim kişidir. Ordunun başkomutanıyla ve kendinden sonra her biri yüz kişiyi komuta eden iki yüzbaşının geldiği muhafız birliğinin komutanıyla eşit düzeydedir. Kuşbegi¹²⁹ orduda Atalık'tan sonra gelen en mühim kişidir; o bayrağı yanında bulundurur ve üç veya dört binlik birlikleri komuta eder. Toksabay'ın komutası altında 1.000 kişi bulunur. Yüzbaşılardan (yüzbaşı) sonra sırasıyla Penzibaşı (50 kişiye komuta eden emir eri veya emir subayı gibi) ve Dabaşı (10 kişinin üstü) gelir. İnak¹³⁰ta oldukça önemli bir askeri bürokrattır, komutası altında yaklaşık 1.000 ve daha fazla kişi bulunur; o barış zamanlarında Kuşbegi ile başkent düzenini gözetir ve polisi vazifeye sevk eder.

Çeşitli yerlerde kaleleri vardır, garnizonları ise neredeyse hiç yoktur. Şehirlerdeki düzenden toksabaylar sorumludur ve onların yanlarında bir miktar asker olur. Silahları şunlardır: fitilli tüfek, mızrak, kılıç, top. Gerek tüfeği gerekse de barutu Buhara'da yapıyorlar. Efremov'un orada olduğu son zamanlarda, top namlusunun makarasında dokuz funt ağırlığında beş, beş funt ağırlığında iki ve üç funt ağırlığında sekiz gülle vardı, ayrıca beş havan topu bulunuyordu. Onların hepsini hareket ettiremiyorlar ve sadece bir borudan tutabiliyorlar. Ücret alıyorlar: bölük komutanı (yüzbaşı) her yıl 20 altın para ve eklemek yerine toprak, bir de Nevruz Bayramı veya yeni yılda koyu kırmızı renkli kaftan, ipek kuşak ve ipek işlemeli kalın şapka; çavuş üç buçuk altın

¹²⁶ Kitayka - deve tüyü rengi Çin bezidir.

¹²⁷ Sipahi.

¹²⁸ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "onların ordusu farklı halklardan oluşur", ikinci baskısında da "büyük bir kısmı yabancıardan oluşuyor" ifadesi yer almaktadır.

¹²⁹ Kuşbegi, XIX. yüzyılın başında Mangıtlar devrinde büyük önem kazanan vezir unvanıdır.

¹³⁰ İnak, Han mührünü bulandıran, hükümdarın talimatlarını emir soyundan olmayanlara ileten bürokrattır.

para, altı buçuk batman ölçüsünde buğday ve o kadar da mısır, koyu kırmızı kaftan ve şapka; onbaşı iki buçuk altın para, dört buçuk batman ölçüsünde buğday ve o kadar da mısır, çuhadan yapılmış kaftan veya çuhanın yetersiz olması halinde gömlek; er dört batman ölçüsünde buğday ve o kadar da mısır, iki altın para ve muslinden yapılmış şapka. Orduyu neredeyse sadece süvariler oluşturuyor, onların, söylendiği gibi, fitilli tüfekleri, kılıçları vardır, fakat mızrakları ve yayları daha fazladır. Başçavuşlara maaş yerine -ekine toprak veriliyor-, onlar bundan epey önemli bir gelir elde ediyorlar. Bundan başka, üç bayramda, yani nevrüz, kurban ve gulisurh'ta onlara altın ve gümüş işlemeli sırma kumaştan elbiseler hediye ediyorlar.

Savaş durumunda Atalık kendisi ordunun başına geçer ve düşman şehrine veya ülkesine yaklaşırken silahlarının ve havan toplarının ateşlenmesini emreder. Eğer bununla düşmanın gözünü korkutamazsa ve onları haraç ödeyerek barış yapmaya zorlayamazsa, o zaman tüfeklerle, kılıçlarla, kargılarıyla ve yaylarla, daha fazla da mızraklarla savaşa tutuşur. Bu suretle rakibini alt edemezse sonra savaş meydanındaki bütün ekinleri ve otları kendi atlarına yedirmeye çabalar.¹³¹ Bu suretle rakibini gene de alt edemezse, oradan ayrılır. Ertesi sene tekrar oraya gelir ve üç kez bunu tekrar eder; bundan dolayı oradaki şehirlerin birçoğu Buhara'nın hâkimiyetine girdi. Buhara Hanı'nın savaş zamanlarında ordusunun sayısı, söylendiği gibi, yaklaşık 10.000 kişiyi aşar; her halükarda lüzumu halinde bunu ve fazlasını toplamak mümkündür.

Buhara'nın tarihi hakkındadır.¹³² Söylenenlerden bütün Büyük Buhara'nın şu anda başlıca olarak Buhara Hanı'nın topraklarından ve Belh'den meydana geldiği anlaşılıyor. F. Efremov orada neredeyse hiç bulunmadığı için sonuncusu hakkında burada çok az şey söyledik. Üstelik bütün Buhara ülkesi dıştan güçlü bir devlete ait değildir, bunun nedeni belki, bir taraftan Çinlilerin oraya hâkim olarak kendilerini dağlardan ve bozkırlardan gelecek tehditlerle rahatsız etmek istemediklerinden, diğer taraftan onunla sınırdaş olan Hindistanlıların ve Afganların kendileri sürekli olarak tedirginlik içinde bulduklarından, aynı şekilde İranlıların da nehirden geçmek çok zahmetli olduğundan dolayıdır. Galiba bir tek Rusya burada hükmetmeye karardır, fakat o da bozkırlar ve kumlu yerlerden oluşan büyük boşluklardan dolayı uzaklaşıyor. Büyük Petro tarafından bir kez daha Hive'ye gönderilen Aleksandr Bekoviç yolda öldü. Hiveli Hoca (eski nesilden din adamı) onunla birlikte olan askerlerden yüz kişiyi muhafaza ederek gizli bir şekilde onları Buhara'ya Ebulfeyz Han'a yolladı. Han inayette bulundu ve kendi sarayının korunması vazifesini

¹³¹ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "...alışılmışın dışında olan bir seston korkuyorlar, kendilerini yakalattıyorlar ve Atalık'a haraç ödüyorlar. Bu şekilde gözleri korkmayanlar için ise orduya ekili darılarıyla atlarını doyurmalarını, otları yakmalarını ve o yerdeki her şeyi zehirlemelerini emrediyor." ifadesi geçmektedir.

¹³² F. Efremov'un ilk baskısında burada "Buhara ülkesi bir taraftan Hokand şehriyle, Hokand da Kaşgarya bölgesiyle sınırdaştır. Diğer taraftan Belh ve Afganistan ile, bunlar da Hindistan'la komşudur. Üçüncü taraftan Pers ülkesi ile, dördüncü taraftan da Mangışlak Bozkırı ile komşudur. Başkent Buhara'dan Mangışlak Bozkırı'na kadar 1 gün veya 35 verst sürer. Buranın yönetimi nasıldır peki, o müstakildir ve tamamen Atalık'ın iradesi ve hakimiyeti altındadır, Han da ona bağlıdır", ifadesi geçmektedir.

onlara emanet etti. Onlara büyük güven duyuyordu, onlar olmaksızın hiçbir yere çıkıp gitmiyordu ve onlardan birini Topçubaşı, yani Albay yaptı ve sonra da ona Kaplan adını verdi.

Sonradan Buhara'ya gelen Tatarlar ve onlara benzeyen diğer yabancı kabilelere mensup şahsiyetler Kaplan'dan onları Rus diye adlandırmasını rica ettiler, bu yüzden o zaman Buhara'da Ruslar adı altında yaklaşık 500 kişi oldu. Bir keresinde Kazaklar Buharalılara karşı silahlandıklarında ve Buhara'nın bütün sakinleri kıtlıktan dolayı açlıktan kırılıp teslim olsunlar diye başkenti her tarafından kuşattıklarında, Kaplan Topçubaşı ölümün neredeyse kaçınılmaz olduğunu ve bütün çıkışlarda ani saldırılardan büyük darbe yediklerini görüp, Han'a eğer topraklarının yarısını kendisine verirse kendi tarafından başkenti Kazakların ablukasından kurtaracağına söz verdiğine dair bir teklifte bulundu. Han ilk başta onunla kopmak istemiyordu, fakat sonunda kendini onun teklifini kabul etmeye mecbur hissetti ve halk da bunu tasvip etti. Kaplan Topçubaşı derhal bahsi geçen 500 askerine iyi durumda olan tüfeklerle ve kılıçlarla silahlanmalarını ve zırhlarını üzerlerine giyinmelerini emretti. Bunun yerine getirilmesi üzerine onlarla birlikte geceleyin sessizce şehirden çıktı ve orada bol miktarda bulunan kamışların arasında gizlendi. Şafak vakti mahir bir şekilde Kazaklara yaklaştı ve birden onları yaylım ateşine tuttu. Bu onları korkuttu ve tamamen düzensiz bir şekilde ve neredeyse tüm savaş aletlerini yerde bırakarak ricat etmeye mecbur etti. Kaplan ordusuyla o sırada Buharalıların getirdikleri atlara binerek, üç gün Kazakların ardından kovaladı. Şehrin yakınında Kazaklardan 5.000'den fazla kişi vardı, onlardan sadece 1.000 civarında kişi geri kaçarak hayatını kurtarabildi. Geri kalanların tümü ise öldürüldü. Han bu kadar mühim hizmetinden dolayı teşekkürlerini bildirmek ve Buhara'ya dönmesini rica etmek üzere kendi toksabayını Kaplan'ın ardından yolladı. Başkente gelen Kaplan halk tarafından büyük sevinçle karşılandı ve sadece VapKent şehri ona ait civar bölgelerle birlikte kendi mülkiyetine aldı. VapKent'in ortasına Buhara'dakinden daha kısa ve ince olan bir sütun dikti. Rus adı altında hizmet eden Rus Tatarları ise kendilerine bir mescid inşa ettiler. Bu bina şu ana kadar mevcudiyetini korumaktadır.

Bu hadiselerin üzerinden bir süre geçtikten sonra İran hükümdarı Nadir Şah Buhara ülkesine geldi. Nadir Şah Ebulfeyz Han'ın kızını kendine eş olarak aldı ve Özbeklerden ve başkalarından çok sayıda kişiyi kendi ülkesine götürdü. Ağırlığını hafifletmek için ağır toplarından bir kısmını kumlu yolda bıraktı. Ebulfeyz Han'ın kızı İran'da yaşarken hastalandı ve kocası Nadir Şah'tan, kendi sözüne göre, İslam inancının önde gelen şahsiyeti Bahaeddin'in türbesini ziyaret etmek ve anne babasını görmek için Buhara'ya gitmesine müsaade etmesini rica etti. Şah ona izin verdi ve refakat etmeleri için bir miktar askeri Rahim Bek'in komutası altında onunla birlikte Buhara'ya yolladı. Rahim Bek yolda Nadir Şah tarafından daha önce bırakılan topları da yanına aldı.

Rahim Bek henüz Buhara'ya varmadan Şah'ın ölüm haberini aldı ve askerlere şefkat gösterdi ve onların bağlılığını sağlayarak Ebulfeyz Han'ın kızının ifşa edilmesini yasakladı, onu götürdü ve gizlice sakladı. Ondan sonra

yalan bir mektup ve kararname yazdı, güya Şah düzensizliklerden dolayı ona Ebulfeyz Han'ı öldürmesini, kendisinin yani Rahim Bek'in de Atalık olmasını emretmişti. Buhara ülkesinin başkentine gelerek Han bahçesi Cizmanda'da yerleşti, Şah'ın karısı Ebulfeyz'in kızını gizli tuttu ve onun hakkında kimseye açıklama yapmadan güya bazı gizli toplantılar için bahsedilen mektupla Ebulfeyz Han'ı yanına çağırdı. Kaplan, Han'a Bek'in yanına çok sayıda askerle gitmesini ve kendisini de beraberinde götürmesini tavsiye etti. Ne var ki başlıca bürokratlar: toksabaylar veya beyler ve din adamları Ebulfeyz'i öyle yapmaktan vazgeçirdiler ve Rahim Bek Şah tarafından elçi olarak gönderildiğinden dolayı az sayıda silahsız insanla onun yanına gitmesini telkin ettiler. Han sonuncuların sözlerine uydu ve az sayıda silahsız kişiyle onun yanına gitti.

Rahim Bek'in yanına geldiğinde hürmetle kabul edildi. Sonra başka bir odaya çağrıldı ve elleri kolları bağlandı. Onun yanında bulunan insanlardan birçoğunu da yakaladılar. Diğerleri ise şehre kaçmayı başardılar ve Kaplan'a Han'ın başının vurulduğunu bildirdiler. Kaplan derhal şehri kapattı ve bir hafta direndi. Bu arada Rahim Bek Nadir Şah'ın adına hocalara ve aksakallara Ebulfeyz Han'ın düzensizliklerden dolayı hayatından mahrum bırakıldığını, yerine hanlığa onun oğlunun geçirildiğini, Rahim Bek'in ise Buhara'da Atalık olduğunu duyurmaları için kararnameyi verdi. Beyler ve din adamları bu kararnameyi Kaplan'a gösterdiler ve ona şehri ve Han sarayını açmasını tavsiye ettiler. Rahim Bek Kaplan'a kendisine toksabay, yani bey unvanını vereceğine ve Ruslara karşı da tıpkı Ebulfeyz Han'ın yaptığı gibi lütufkâr olacağına dair söz verdi. Böylesi bir kurnazlıkla şehir ele geçirildi, Ebulfeyz Han'ın da sonra başı kesildi: daha sonra Kaplan ve diğerleri bunları öğrendilerse de, artık çok geçti. Ebulfeyz Han'ın oğlu hanlığın başına geçirildi, Rahim Bek de atalık yapıldı. Rahim Bek Kaplan'a gerçekten de toksabay unvanını verdi ve onu komutan olarak Şehrisebz'e yolladı, onun yanında bulunan Rusların bazılarını ayırıp Vapkent'e gönderdi, diğerlerini de kendi yanında bıraktı.

Bir yıl sonra yeni Han, Atalık tarafından boğduruldu, halka ise onun doğal yoldan öldüğü açıklandı. Ebulfeyz'in ikinci oğlu hanlığın tahtına çıkarıldı ise de kısa bir süre sonra Rahim Bek'in emriyle bir kuyuya atıldı, yurttaşlara Han'ın güya güvercinleri kovalarken oraya kendisinin düştüğü söylendi. Atalık ondan sonra Şah'ın karısı, Ebulfeyz'in kızı ile evlendi ve oranın âdetine göre hanlığın tahtına çıktı.

Bir keresinde zadedânlar ve başka insanlarla öğlen yemeği yediği esnada karısı babasının ölümünün intikamını almayı arzularak gizlice duvarda bir delik açtı ve tüfeğini oraya sokarak Rahim Bek'e ateş etti, fakat onu vurmadı, kurşun sadece başındaki şapkayı düşürdü, kendisi (Ebulfeyz Han'ın kızı) de bu arada saklandı. Faili arayıp bulamayan Rahim Bek buna Rusların sebep olduğunu düşünüyordu. Güya Rusya'dan Buhara'ya gelen elçiyle lüzumlu olan görüşmeyi yapması bahanesiyle Kaplan'ı yanına çağırdı. Başkente gelen Kaplan Toksabay Han sarayına girdi, fakat henüz attan yeni inmişti ki, aniden yakalandı ve öldürüldü. Bir süre sonra Buhara ve Vapkent'te olan Rusların büyük bir kısmını da öldürdüler, geri kalanlar ise kaçarak hayatla-

rını kurtarabildiler. Ondan sonra Rahim Bek hastalandı. Hastalığının üçüncü günü karnı oldukça şişti ve bu yüzden hanlığın başında sadece bir yıl kaldıktan sonra (Ebulfeyz ise yaklaşık 40 yıl) aniden vefat etti.

Rahim Bek'in öz yeğeni Daniar Bek¹³³ amcasının vefatını haber aldığı anda mümkün olan her türlü yolla askerlerin sevgisini kazanmaya gayret etti ve bunu başararak atalık oldu, Hanlığın tahtına ise hocalardan genç bir kişiyi çıkardı. Bu kişi daha önce çoban olan Ebulgazi adlı biriydi. Daniar Bek Rahim'in hayatına kastedenlerin Ruslar olmadığını ve onlardan birinin tüfekten ateş etmediğini, ama Ebulfeyz'in kızının bunu yaptığını öğrenerek ayrılıp gidenleri bulmak için büyük çaba sarf etti, fakat sadece beş kişi onun yanına geldi. Onlardan ikisi yaklaşık yüz beş yaşlarında idi, üçüncünün ise yaşı biraz daha azdı. Bu ihtiyarlar Efremov'a Ebulfeyz Han'ın kaderi, Kaplan ve kendi işleri ve ıstırapları hakkında bildiklerini anlattılar.

Şimdi geriye Belh dâhil Büyük Buhara'daki bazı dikkate şayan şehirlerden bahsetmek kalıyor. F. Efremov Belh ve onun topraklarını meydana getiren şehirler hakkında daha çok başkalarından duyduklarını biliyor.

Buhara, Bohara Buharalıların kendileri, Özbekler, Hiveliler, Kazaklar, Persler ve Hindistanlılar tarafında Şagar Buhari adıyla da ifade edilmektedir. Çoğunlukla ona basitçe Şagar (başlıca şehri belirtiyor) derler. Bütün Buhara ülkesinin başkentidir ve sadece orada değil aynı zamanda da Ural'dan Hindistan'a ve Amu Nehri'nden veya İran'dan Çin'e kadar uzanan bütün ülkelerde tanınır. O tamamıyla düzlük bir yerde kuruludur, etrafında hiçbir dağ yoktur, Buhara'dan otuz verst uzaklıktaki Vapkent şehrinin yakınından akan nehirden çıkarılan kanalın yanındadır. Nehir suyu temiz ve sıhhatlidir. Sekiz verst güneydeki Karşi şehrine doğru Kuryak Deresi akar. Şehir içine çok kil katılmış toprak surlarla çevrilidir. Surların kalınlığı altta iki sajen, üstte de bir sajendir ki, iki kişi yan yana serbestçe gezebilir. Surların yüksekliği iki sajen kadardır, yukarıda mazgallar bulunmaktadır. Birbirlerinden yüz sajen veya daha fazla uzaklıkta olan on iki kapısı vardır. Kapılarda bekçiler durur. Bütün şehrin çevresi ise on verstten daha fazla olacak.

Rus tarafında şehrin önünde büyük bir bataklık var, orada mühim miktarda kamış yetişiyor, tüm bunların üzerinden sadece geçiş için toprak set yapılmıştır. Yazın aşırı sıcaklar esnasında bataklıktan gelen hava şehre oldukça rahatsızlık veriyor. Evlerin sayısı 1.000 kadardır, mamafih onların büyük bir kısmı alçak çamur harçlı kulübedir. Caddeleri çok sayıda kör sokakla ve ara sokakla çarpık bir görüntüdedir ve oldukça dardır. Sakinlerinin tamamı da yaklaşık 70.000 kişiyi aşabilir (elli binden çok daha fazla ve yüz binden daha az olmalıdır). Onlar az sayıda ticari işleri bulunan Hindistanlılar; burada iyi zanaatkârlar olan Yahudiler ki, onlar özel bir yerleşimde yaşıyorlar ve çok fazla miktarda ipek üretiyorlar; Küçük Buhara¹³⁴ ile Pers ülkesinden gelenler; zamanla sayıları daha çok artan Rus Tatarları ve nihayet Buharalılarının kendileridir.

¹³³ Danyal Biy.

¹³⁴ Doğu Türkistan.

Şehrin ortasında savaş zamanında düşmanın hareketlerini gözetlemek için yapılmış uzunluğu elli, genişliği ise üç sajen ölçüsünde olan taş bir sütun bulunmaktadır. O yuvarlaktır, çeşitli yerlerinde kerpiçten yapılmış merdivenleri ve pencereleri vardır. Çarşı pazarı bu sütunun yakınındadır. O pazar yerinde dört kervansaray vardır ve sabahdan öğlene kadar orada ticaret yapılır. Günün öbür yarısında ise Han sarayının yanında ticaret yapılır, oradaki pazara Registan denilir. Büyük bir kısmı taştan yapılmış olan misafir sarayları veya kervansaraylardan bahsi geçen meşhurların haricinde geri kalanlar şunlardır: Taşkent, Urgançin ve Sokta (orada Ruslar ve Ermeniler kalıyorlar).¹³⁵

Mescidlerin sayısı gayet fazladır. Onlar 50'den daha fazla ve 100'den daha az olmalıdır. Han'ın sarayı veya Han sarayı neredeyse şehrin tam ortasında toprak bir tepeliğin üzerindedir, oranın alt tarafında büyük bir bahçe ve hamam bulunmaktadır. Ticari banyolar oldukça fazladır, onların büyük bir kısmı taştan yapılmıştır. Yangın oldukça nadiren olur. Han haremindedir oldukça az sayıda kişi vardır. O zaman orada Han'ın bir karısı ve altı cariyesi bulunuyordu, oysa Atalık'ın dört karısı ve altı cariyesi vardı. Hanı görmek çok nadiren mümkündür. Zira o sadece yabancı elçiler için yapılan kabullerde ve Cuma günleri namaz için mescide gittiğinde görülür. Birincilerin kabulü esnasında glazet¹³⁶ veya İran simli kumaşından (izobrat)¹³⁷ yapılmış uzun gömlekle, belinde üzerine hançer takılı zengin işlemeli kuşakla ve altın taşlanmış ve pırlantalarla süslenmiş içetkiyle¹³⁸ taht üzerinde oturur. Taht bir tente altında on basamaklı yükseltilmiş bir platforma koyulmuş yastıktan oluşur. Buhara'nın yedi verst ve daha az dışında farklı istikametlerde büyük bahçeleleriyle Han evleri vardır, onlardan en iyisi Cizmanda'dır.

Semerkant, başka türlü adlandırması Samarhand, Buhara'dan doğuda, tamamen düzlük bir yerde bulunuyor. Orada toprağın altı gri renklidir.¹³⁹ Buhara'dan 5 gün uzaklıktadır. Yol düz ve etrafı ot ve suyla doludur. Yedi verst doğuda dağlar bulunur, onlardan akan dereler Sır'a dökülür. Bu nehrin sol tarafında Semerkant uzanır. Şehrin çevresi iki versten fazla değildir. Her biri yarım versti aşan surlar topraktan veya daha doğrusu balçıktandır. İki kapısı vardır. Semerkant bir zamanlar başkent ve büyük bir şehirdi, önceden onun yaklaşık on iki tane kapısı vardı. Şimdi bütün çağdaş Semerkant'ın dokuz verst etrafında çok sayıda toprak ve kısmen taş yıkıntılar bulunuyor. Toprak surlar oldukça gözle görülür biçimdedir. İç çatışmalar onların yıkılmasına neden olmuştur.

Şu anda bu şehirde neredeyse hiçbir okul ve eğitim kurumu bulunmuyor. Şehirde yarım verst ötede taştan yapılmış ve farklı renklerde mermerlerle dö-

¹³⁵ Rus tüccarları Nogay Kervansarayı'nda kalıyorlardı.

¹³⁶ Glazet - Alacalı kumaş çeşididir.

¹³⁷ İzabat - Üzeri altın ve gümüş bezeklerle işlemeli ipek kumaştır.

¹³⁸ İçetki - Maroken işlemeli, ince tabanlı ve topuksuz ayakkabıdır. Genellikle Kazan Tatarları arasında yaygındır.

¹³⁹ F. Efremov'un ilk baskısında burada "Hava orada sıhhatli ve ılımandır, yer bazen beyaz, bazen kızıl, bazen de kumludur, fakat her yerde verimlidir. Burada çok miktarda üzümün haricinde harikulade meyveler, buğday, çavdar, mısır, pirinç, ceviz ve pamuk yetiştiriyorlar... Bu şehrin önceden küçük olmadığı bellidir, şimdi ise harap ve geçmişe kıyasla üç kat daha küçüktür." ifadeleri yer almaktadır.

şenmiş iki boş medrese duruyor. Onların arasındaki alan da saf beyaz mermerle kaplanmıştır. Onlar iki katlıdır, sokak tarafında ne pencereleri ne de kapıları yoktur. Avludan her hücre için ayrı kapı yapılmıştır. Kapıların üst tarafına da kışın kâğıt ile kapatılan pencereler yapılmıştır. Böyle hücrelerin büyüklükleri, mamafih, eşit değildir. Böylesi hücrelerden her medresede otuz dört tane ve daha az bulunuyor. Onlardan biri siyah deri ve altınla kaplanmış, boyu iki eni bir arşın, kalınlığı beş verşok ölçüsünde olan ve eski zamanlardan kalan büyük bir kitaptan yükseltilmiş bir yerde duruyor. Kitap büyük yazıyla yazılmış, fakat F. Efremov hangi dilde olduğunu ne kadar sorduysa da buna kimse cevap vermemiş. Burada da bir mezar ve üzerinde bir kraliçenin üzeri ipek kumaşla örtülü taş türbesi vardır.¹⁴⁰ Bunun etrafı ağaç parmaklıklarla çevrilidir.

Şu anda bu şehirde çoğu oldukça basit çamur harçtan yapılmış yedi bin kadar ev saymak mümkündür. Burada toksabay ve savaş halinde dört bin kadar asker çıkaran Semerkant bölgesinin merkezi bulunuyor. Semerkant'ın etrafı bahçeler ve ağaçlarla doludur. Orada neredeyse her bahçeye derenin bir kolu akıyor. Bu orada özellikle yakıcı sıcakların olduğu dönemlerde büyük rahatlık sağlıyor. Aynı şekilde şehrin çevresinde ot ve diğer faydalı bitkiler çoktur. Semerkant'tan kuzeye Taşkent'e doğru basit topraktan ve kumlu yerlerden oluşan bozkır uzanıyor. Son olarak Semerkantlılardan bahsetmek gerekiyor. Onlar iri yapılı, beyaz yüzlü, temiz ve gayet sıhhatlidir, fakat savaşlarda çok ürkekler.

Büyük Buhara'da dikkate değer başka şehirler şunlardır: Buhara'dan Hindistan'a doğru uzanan ve toksabay'ı olan Karşı;¹⁴¹ Kazakların yurtlarına sınırdaş olan ve kanalın kenarında yer alan Vardanzı; Buhara'dan otuz verst ötede olan Vapkent; Buhara'dan elli verst uzaklıkta Semerkant ile Buhara arasında yer alan ve Müslüman bir ermişin ziyareti bulunduğundan dolayı çok meşhur bir şehir olan Rijdevan; Semerkant yakınındaki Sarmuz ve Semerkant'tan üç gün yol mesafesinde Sır Nehri'nden çıkarılan ve birkaç şehirden daha geçen kanalın kenarında kurulmuş olan Öretepe.¹⁴² Öretepe'nin dört kapısı var ve Özbeklerden biri (Efremov'un orada bulunduğu sırada Yüz soyundan Hüdayar adında biri) müstakil olarak hâkim durumdadır. Daha önce kısmen ifade ettiğimiz üzere burada Özbeklerin çok eski zamanlarda Orenburg bölgesinde meskûn Nogaylardan ayrılarak buraya göç ettiklerini ve kendilerini bu isimle (Özbek) adlandırdıklarını düşünüyorlar. Semerkant (belki onun yıkıntıları üzerine) ve diğer şehirleri de inşa ettiler. Bir de bahsi geçen kraliçe onlarla aynı soydandır.

Semerkant'tan doğuya doğru müstakil Hokand¹⁴³ ülkesi bulunuyor. Orada toprak kumlu-boz renkli, yer şekilleri düzlük, orman az, nehirler de aynı şekilde azdır; Sır-Derya'nın kenarında Oş, Margilan, Hokand ve Hocend şehirleri bulunmaktadır. Hokand hükümdarına Buharalılar Bek, Çinliler de Han diyorlar. Hokand Buhara ile sürekli çekişiyor, Çin'le ise mutabakat içerisinde

¹⁴⁰ Burada Uluğbey döneminde inşa edilen içerisinde mermer stand üzerinde oldukça büyük bir Kur'an'ın bulunduğu Bibi Hanım Mescidi ve türbesinden bahsedilmektedir.

¹⁴¹ Mangıtların yerleşim alanı olan Karşı şehri.

¹⁴² Öretepe veya Uratübe Aksu Nehri kenarında yer alır.

¹⁴³ F. Efremov Hokand yerine Kokan adlandırmasını kullanıyor. Tercümesinde Hokand'ı kullanmayı tercih ettim (D. Koç).

bulunuyor. Bu memleketlerden Büyük Buhara'ya dâhil edilebilir şehirler şunlardır: Semerkant'tan dört günlük yol uzaklığında olan ve Sır Nehri kenarında bulunan Hocend ve Hocend'ten bir günlük yol mesafesinde bulunan Sır Nehri'nin yukarı kesimindeki başkent Hokand. Hokand hükümdarının adı Narbuta Bek¹⁴⁴'tir. Buranın atalığı Mangıtların soyundandır, Rahim Han da aynı soydandı, bir de şu andaki (1805 yılı civarı) Buhara Hanı Daniar Bek Atalık'ın öz torunudur ve aynı soydandır. Han'ın dini asalet sahibi olması ve doğuştan Buharalı olarak o nesilden gelmesi gerekli görülür. Bu yüzden de sık sık savaşlar meydana geliyor.

Hokand şehri Buhara'dan küçük ve onun beşte biri kadardır, surları yoktur, bahsedilen Sır Nehri'nin kenarında ovalık bir yerde bulunuyor. Oradaki yapılar oldukça büyüktür. Margilan Hokand'dan bir gün mesafede Sır-Derya'nın yukarı kesiminde yer alır; burada her türlü renkte yünden kadife kumaş ve benzerlerini dokuyorlar. Pazarda yüksekliği kırk, genişliği de iki buçuk sajen ölçüsünde olan ve taştan yapılmış yuvarlak bir direk vardır. Oş, Margilan'dan üç günlük yol mesafesindedir ve ondan daha küçüktür, fakat bununla birlikte Hiveliler, Buharalılar, Taşkentliler ve başkaları tarafından ziyaret edilen gayet ticari bir şehirdir. Oranın yakınında epey yüksek bir dağ bulunuyor, onun üstünde bulunan düz yerin (sanki bir taşmış gibidir) çevresi on altı sajendir. Orada küçük bir mescid var, dağın altında ise büyük bir mescid var. Eskiden Süleyman Peygamberin at üstünde bu dağa çıktığını ve bu mescidde ibadet ettiğini söylüyorlar. Efremov merakından oraya gitti ve yamacında at nalına benzer izleri ve asayla yapılmış çukurları fark etti. Mescidde ise sanki o Peygamber dua ediyormuşçasına insan alnını karakterize eden çukur, el parmakları, diz ve ayak izlerini gördü. Birçok ülkelerden yılda bir kez dua etmek için burayı ziyarete geliyorlar.

Oş şehrinin yakınında dağdan dökülen bir nehir akıyor. Hokand memleketinden doğuya doğru Küçük Buhara ve oradaki Kaşgar bölgesi uzanıyor. Onların arasında ise dağlarda Kazaklardan ayrı soydan olan Kırgız göçerleri yaşıyorlar. Hokand memleketi (şimdiki Kokaniya adlandırması doğru değildir) Sır-Derya'nın sol tarafında Kazak bozkırıyla küçük ve büyük Buhara'nın arasında yer alıyor. İlkiyle Hokand doğrudan sınırdadır. Hokand Kara Kırgızların topraklarıyla komşudur. Onlar, söylendiği üzere, ona tâbi şehir ve bölge olan Oş ile Kaşgar arasında göçebe olarak yaşıyorlar. Başkent Hokand'dan Kaşgar'a kadar Margilan, Oş ve Kırgızların obaları üzerinden (Buhara dilinde Kırgız-Kırgız; Kırgız-Kaysak ise - Kazak) dağlık yoldan gidildiğinde on günden fazla sürmez. Bu yolda ağaç o kadar çok yoktur, dağdan akan su ve ot ise gelip geçenler için yeterli miktardadır. Kırgızlar tarafından gerçekleştirilen eşkıyalık olayları pek azdır. Orta Orda'nın Kazak bozkırı üzerinden Semipalatinsk ve Petropavlovsk kalelerine gitmek oldukça tehlikelidir. Orenburg ve Troitsk'e giden yolun ise bozkırın uzak olmasından dolayı çok tehlikesi yoktur ve bu yüzden oradan gidip geliyorlar.

¹⁴⁴ Hokand Hükümdarı Narbuta Bek 1774-1800 yılları arasında Fergana'da iktidarda kaldı.

Hokand Taşkent'in yakınında bulunuyor. Toprakları her taraftan Kazaklarla çevrilidir. Buharalılar Semipalatinsk'i nadiren ziyaret ediyorlar, ifade edildiği gibi ayrı ve tehlikeli bir yoldan oraya gidiyorlar. Eğer ki oraya gidiyorlarsa ya Taşkent'ten Hokand ve Kazak bozkırı üzerinden ya da doğrudan Hokand'dan Taşkent'i geçerek gidiyorlar. Semerkant'tan Hokand'a kadar Öretepe ve Hocend üzerinden otu, suyu bol ve tamamen olmasa da nispeten tehlikesiz düz bir yol aracılığıyla beş gün sürer. Bu şehirlerin arasında göçebe yerleri yoktur, yalnızca kalıcı konutlar vardır.

Hokand'da halk Özbek kökenlidir, onlar boy bakımından Buharalılardan biraz daha uzunlardır. Beden yapıları sağlıklıdır. Çok çalışkan değillerdir. Bir kısmı ayyaşır (orada mutat olan içki sarı buğdaydan yapılmış bozadır, bize göre biradır); gene de Hokandlılar oldukça hatırı sayılır çiftçilerdir.

Hayatın tadına yarayan ürünleri azdır. Ürünler ipek, üzüm vb. dâhil genelde aynı Buhara'da olduğu gibidir. Çok miktarda pirinç ve buğday ekiyorlar. Aynı şekilde epey fazla pamuk üretiyorlar. Üzüm gibi bazı ürünler de Buhara'ya kıyasla çok daha azdır. At ve başka hayvanları takas yoluyla Kırgızlardan ve Kazaklardan alıyorlar. Hokandlılar gerek zanaatta gerekse de ticarete Buharalılardan aşağı seviyededirler. Birinciler oldukça iyi keten bezi, kitaykaya yakın kalitede kadife yün, Hokand ve diğer şehirlerde hazırlanan patiska ve alacalı kumaş üretiminde fevkaladeler. Gömlek ve benzeri şeyleri dikiyorlar ve bunların hepsinde kendi pamuklarını kullanıyorlar. Hokandlılar alışverişin büyük bir kısmını kendi memleketlerinde yapıyorlar. Hive'ye hemen hemen hiç gitmiyorlar. Buhara'ya da sık gitmiyorlar. Taşkent ve Kaşgar'a daha fazla gidiyorlar. Çok sayıda Kaşgarlı, Taşkentli, Semerkantlı ve Buharalı onlara geliyor. Hokand hükümdarı Buhara hükümdarından çok daha (on kat) zayıftır, Hive hükümdarına göre bile iki kat daha zayıftır. Sık sık çekiştiği Öretepe Hâkimi'nden ise daha güçlüdür.

Böylece yukarda ifade edilenlerden ortaya çıkmaktadır ki, bütün Büyük Buhara hizmet edenlerin yararı ve zevki için birçok ürün bakımından bolluk içinde bulunsun da, gene de bunu topraktan ziyade ahalinin çalışkanlığı sağlıyor. Üstelik toprak birçok kimse için yetersizdir. Burada halkın refahı doğal ürünlerden daha çok ticarete ve el işçiliğine dayalıdır. Bu iki meşguliyet halkın refahının ana dayanağını oluşturmaktadır. Diğer kimi Asya halklarından (Örneğin Hiveliler, Taşkentliler vb.) eğitilmiş olan bazı Buharalılar Avrupalıların birçoğundan epey geri durumdadır. Bu konuda oldukça fazla zamana ve kendilerini bu durumdan çıkarması için bir dehaya ihtiyaçları vardır. Onların Asya halklarıyla bağlantıları gayet geniş ölçeklidir. Onların Rusya ile de münasebetleri vardır. Fakat gerek birincilerle gerekse de Rusya ile münasebetleri sadece ticari işlerle sınırlıdır. Çevresindeki küçük memleketlerle, örneğin Hive'yle, Hokand'la vb.'le ise sık sık çekişme içerisindedirler. Bizim tarafımızdan Buhara'dan alınan maddeler oldukça az sayıda olmakla beraber (bize ham pamukla neredeyse aynı ölçüde ipek ve pamuk kumaş da lazımdır), mamafih yurdumuzla ticaret haricindeki münasebetleri, herhalde, son derece uzun zamana dayanmıyor. Oysaki Buharalılar kısmen bizim zararımıza olmak üzere

satışlardan büyük kâr sağlıyorlar. Ayrıca Buhara hükümdarı etrafını kuşatan memleketlere ve halklara kıyasla oldukça kudretlidir.

Küçük Buhara

F. Efremov Küçük Buhara'da neredeyse yalnızca oradan geçerken bulundu; bu yüzden de burada bu konudaki mülahaza çok kısa olacak.

Bütün Küçük Buhara Çin Bogdihanının hâmilîği altında bulunuyor. Orada başlıca altı şehir vardır: Kaşgar ya da Kaşkar, Aksu, Yarkend, Hotan ve başka iki tane daha, Efremov onlardan bahsetmedi. Onlardan her birinin Serdar adı verilen ve Çin İmparatoru tarafından seçilen kendi küçük prensi vardır. Onların güdümündeki bölgeye kendi adet ve geleneklerine göre adaleti tevzi etmesi için küçük prens gönderiliyor (zira küçük prens de neredeyse her zaman Küçük Buhara'da doğmuş ahaliden oluyor) ve onun zikredilen şehirlerden birinde ikametgâhı bulunuyor. Bunun dışında her küçük prensin yanında, mutat şekilde kendi ailesiyle ve küçük prenslerin ikametgâhlarına oldukça yakın mesafelerde bulunan özel kasabalarda bazı Çinlilerle yaşayan bir Çinli vekil bulunuyor.¹⁴⁵ Birçok durumda kısıtlama var ve onlar herhangi bir kararda otoriteleri sınırlandırıldığında (mesela, herhangi birinin öldürülmesi hakkında) vekillere müracaat ediyorlar, onlar da genellikle Pekin'e.

Çinlilerin kasabalarında epey fazla sayıda dükkân bulunuyor ve çok ticaret yapıyor ve hatta alışveriş akşama kadar sürüyor. Oraya birçok Buharalı geliyor, fakat kısa sürede çanı çalıyorlar, o zaman bütün yabancılar çıkmak ya da ayrılmak zorunda kalıyor ve alışverişe ertesi güne kadar ara veriliyor. Gerek bu kasabalarda gerekse de Buharalılarınkilerde ordu kapıların girişlerinde bekçi bulunduruyor. Küçük Buhara halkı boy bakımından Büyük Buharalılar gibidir, beden yapıları da zayıftır. Onların yüz rengi kısmen esmer, kısmen de beyazdır. Dilleri Büyük Buharalıların dillerine benzemez, Tatarca'dan da aynı şekilde epey farklıdır. Yine de hem Tatarlar¹⁴⁶ hem de Küçük Buhara ahalisi kendi ana dillerinde konuşurken birbirlerini anlıyorlar.

Burada üretim Büyük Buhara'dan fevkalade azdır. Hayvan sayıları Kırgızlarınkinden daha azdır. Kırgızlar oraya satmak için çok fazla hayvan getiriyorlar. Ekinler epey ürün veriyor, üzüm yoktur,¹⁴⁷ karpuz ve kavun çoktur, meyve ağaçları oldukça azdır veya neredeyse hiç yok demek daha doğrudur. Pamuk bir hayli çoktur. Tütün ekiyorlar ve tütün bazen iyi ve çok sayıda yetiştirildiği söylenen Buhara'daki gibi ürün veriyor. Kaşgar'a ulaşmadan iki gün berideki dağlık alanda bu şehrin idaresi altında olan meşhur bir şarap fabrikası bulunuyor. Toprağın yüzeyi düz ve Büyük Buhara'dan daha düzgündür. Dağlar azdır, onlar da aynı şekilde meyillidir. Sular halkın ihtiyacı için yeterli miktardadır, yine de nehirlerin suyu iyidir. Zira kuyular Büyük Buhara'da olduğu gibi genellikle meyan köklüdür.

¹⁴⁵ Çinli vekile Amban deniliyordu.

¹⁴⁶ Burada (kendilerini genellikle Nogaylar olarak adlandıran) bütün Müslüman Türkler kastedilmektedir.

¹⁴⁷ Burada açık bir çelişki mevcuttur, çünkü daha sonra üzüm şarabının bolluğundan bahsedilmektedir.

Kaşgar küçük bir nehrin sol tarafında düzlük bir yerde bulunuyor. Bu şehir büyük değildir, yine de Semerkant'tan daha büyüktür. Orada çok ticaret yapılıyor. Farklı yerlerden tüccarlar oraya geliyorlar, özellikle Buhara'dan, Semerkant'tan, Belh'den; Rusya'dan (Tatarlar) ve Çin'den. Çin'den gelenler her türlü malı getiriyorlar, ama büyük çoğunlukla gümüş ve çay getiriyorlar. Çinliler otuzda - bir oranında vergi alıyorlar. Burada keten bezini kitaykadan daha aşağıda olmayan kalitede yapıyorlar. Ahali kendini içkiye çok kaptırmış ve diğer bazı hususlara aykırı hareket ediyor. Karısından hoşlanmayan koca ona şöyle diyor: gönlüm senin benim karım olmanı arzulamıyor ve ev onun kendi malıysa, o zaman karısını yolluyor. Bundan üç dört gün sonra başkasıyla evleniyor. Mesele mahkemeye kadar vardığında ise, mahkeme de aynısını tasdik ediyor. Kadınlar da kocalarına aynı suretle muamele ediyorlar. Kendi karısını seven ve onu başkasıyla edep dışı davranışta görüp beklenmenin aksine, onu öfkelenmekten korkarak kendisinden boşanmasını diye karısına o konu hakkında konuşmaya cesaret edemeyen erkekler de var: ona aşırı derecede şarap ve boza içiriyorlar ve o meseleyi sona erdiriyorlar. Burada kadın cinsiyeti, galiba, daha fazla erkeksidir.

Yarkend veya Yarkant, Kaşgar'dan kumlu yol üzerinden beş günlük uzaklıkta, nehir kenarında yer alır. Pazarda yüksekliği kırk, genişliği ise iki buçuk sajen ölçüsünde olan yuvarlak taş bir sütun vardır. Bulunduğu yer düzlüktür, çevresi de öyledir. Hotan da düzlük bir yerdedir.

Aksu Küçük Buhara'nın kuzeyinde yer alır, oldukça ticari bir şehirdir, Rusya'dan oraya çok gidiyorlar, fakat daha öteye nadiren: zira Çinliler buna engel oluyorlar. Bu şehir düz bir yerde, dağdan akan küçük bir nehrin sağ tarafında yer alır; büyüklüğü Semerkant kadardır. Buhara'dan aynı şekilde Aksu'ya da geliyorlar; doğrudan Rusya'dan gelenler, söylendiği gibi, Küçük Buhara'da sadece bu şehirde oluyorlar, aynı şekilde bazen de Kaşgar'da bulunuyorlar, ancak oraya Buhara'dan geliyorlar. Çinliler Küçük Buhara'ya sadece ticari işleri olan insanları bırakıyorlar ve Hristiyan olanlara müsaade etmiyorlar;¹⁴⁸ o yüzden Avrupalılar için orada olmak epey zordur, oraya ancak herhangi bir Asyalı tüccar kılığında girmek ve dünyanın bu kısmının geleneklerini bilmek gerekir.

Sonuç

Türkistan'ın birçok bölgesi hakkında önemli bilgiler veren F.S. Efremov'un notları sayesinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında Buhara Hanlığı'nın siyasi, idari, askeri, hukuki, sosyo-ekonomik ve kültürel yönleri açıklığa kavuşmaktadır. Onun ifadelerinden bilhassa ipek böcekçiliği dikkat çekici olmakla birlikte Buhara Hanlığı'ndaki üretim faaliyetleri adeta resmedilmektedir. Ayrıca Özbeklerin ve diğer Türkistan sakinlerinin adet ve gelenekleri birçok yönüyle yansıtılmaktadır. F.S. Efremov'un Buhara'daki medreseler ve medrese öğrencilerinin durumuyla alakalı ilgi çekici tespitleri eğitimin esasen

¹⁴⁸ Burada sadece Avrupalı Hristiyanlar kastedilmektedir. Zira Gürcü ve Ermeni tüccarlarının Doğu Türkistan'a serbestçe girdikleri bilinmektedir.

geri seviyede olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda onun notlarında Türkistan şehirleri hakkında başta ticaretin durumu olmak üzere değerli tespitler ve istatistiki bilgiler yer almaktadır. F.S. Efremov'un Buhara Hanlığı'nda Danyal Biy Atalık'ın iktidarı devrinde bulunmuş olmasına rağmen Mangıtların iktidara gelişiyle ilgili olarak bizzat hadiselerin tanıklarının ifadelerine dayanarak verdiği tarihi bilgiler, birçoğu bahsi geçen hanedanın iktidarı devrinde yazılmış yerel kaynaklarla bazı hususlar bakımından örtüşmemekle birlikte ilgi çekicidir. Tüm bu açılardan değerlendirildiğinde F.S. Efremov'un notlarının ilk Mangıt hükümdarları devrinde Buhara Hanlığı'nın tarihinin farklı yönlerinin öğrenilmesi açısından oldukça ehemmiyet arz eden bir kaynak olduğuna şüphe yoktur.

F.S. Efremov'un yalnızca Buhara Hanlığı'yla alakalı değil, aynı zamanda bu devletin komşuları olan diğer Türkistan hanlıkları ve halkları hakkında da önemli bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde Kazak ülkesinin coğrafi özelliklerini, Kazakların teşkilat yapısını ve ekonomik faaliyetlerini ortaya koymaktadır. Onlarla ilgili olarak ifade ettiği en ilginç husus ise kanaatimce hukuk sistemiyle alakalı olanlardır. F.S. Efremov İran, Hive Hanlığı ve Türkmenler, Hokand Hanlığı ve sonra da Doğu Türkistan hakkında kısa fakat öz bilgiler vermiştir. Bilhassa Narbuta Bek dönemi Hokand Hanlığı hakkında söz konusu devre ait yeterli tarih kaynağından yoksun olunması onun verdiği bilgileri çok değerli kılmaktadır. Aynı şekilde Küçük Buhara adıyla ifade ettiği Doğu Türkistan'daki ekonomik faaliyetler ve ticaretle ilgili verdiği kısa bilgiler, bu bölgenin Mançu işgaline rağmen Asya'nın başlıca rağbet gören alışveriş merkezlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Abdurrahman Tali: *Tarih-i Abu-l-Fayz-hani (İstoriya Abulfayz-hana)*, Pervod A.A. Semanova, İzd. FAN, Taşkent 1959.
- M.A. Abduraimov: *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI - Pervoy Polovine XIX Veka*, T.1, İzd. Fan, Taşkent 1966.
- Ahmed Doniş: *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967.
- AHMEDOV, B.A.: *İstoriko-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismenne Pamyatniki)*, İzd. Fan, Taşkent 1985.
- A.K. Alekseev: *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov po Materialam Persidskogo İstoriceskogo Soçineniya Bahr al-asrar*, İzd. S. Peterburgskogo Universiteta, Saint-Petersburg 2006.
- BARTOLD, V.V.: *Soçineniya*, T.2, Ç.1, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1963.
- BREGEL, Yuri: "Mangits", *Encyclopedia of İslam*, V. 1., Leiden (Brill), 1991.
- ÇELİK, Muhammed Bilal: *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.
- DAVIDOVIÇ, E.Ä.: *İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv. (Zolotie i Serebyanne Monet Djanidov)*, Duşanbe 1964.
- EFREMOV, F.S.: *Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nine Kollejskogo Asessora Devyatiletnee Stranstvovanie i Priçlyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu Pisannoe İm Samim*, S. Peterburg 1786.
- _____ : *Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiyu i İndiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu. Novoe, İsprav. İ Ümnoj.*, S. Peterburg 1794.
- _____ : *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Ümnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811.
- _____ : *Rossiyskogo Unter-Ofitsera, Kotoryy Nine Praporşçikom, Devyatiletnee Stranstvovanie, Priçlyuçenie v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu, Pisannoe İm Samim v Sankt-Peterburge 1784 goda*, *Russkaya Starina*, 1898.
- _____ : *Devyatiletnee Stranstvovanie (k 200-letiyu so Dnya Rojdeniya Avtoru)*, Pod. Red. So Vstupit. Statey i Kommentariem Ed. Murzaeva, Gos. İzd. Geogr. Lit-ri, Moskva 1950.

- _____ : "Stranstvovanie Flippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Perisii, Tibete i İndii i Vozvraşenie Yego ottuda çrez Angliyu v Rossiyu", *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1995.
- Firdaws Al-Iqbal: *History of Khoresm by Shir Muhammed Mirâb Mûnis and Muhammed Rıza Mirâb Âgâhî*, Translated from Caghatay and Annotated by Y. Bregel, Brill 1999.
- HABİBULLAYEVİÇ, Djurabayev Djamşed: "Borba za Tsentralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buharskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)", *Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, Seriya Gumanitarnih Nauk*, 2012, No: 3 (51).
- _____ : *Buharskiy Emirats Vtoroy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX VV. v Pismennih Istoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoricheskih Nauk, Hunjand 2014.
- HANIKOV, N.: *Opisanie Buharskago Hanstva*, Şanktpeterburg 1843.
- Hudayarhanzade: *Andjum At-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, Perevod s Persidcko-Tadjikskogo Yazıka, vvedeniya i Kommeterii Ş. Vohidov i S. Elşibayev, "Yangi asr avlodi", Taşkent 2011.
- İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetreh Tomah*, T. 1. İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1967.
- İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012.
- IVANOV, P.P.: *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1958.
- JUKOVSKIY, S.V.: *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915.
- KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015.
- _____ : "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 215, İstanbul 2015.
- _____ : "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Yayına Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- KÜGELGEN, Anke von: *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangutendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002.
- LEE, Jonathan L.: *The 'Ancient Supremacy: Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden; New York; Köln; Brill 1996.
- Mir Abdoul Kerim Boukhary: *Histoire de L'Asie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoğand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire, (1740-1818)*, Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876.
- Mirzâ Abdal Azim Sâmî: *Ta'rih-i Salâtin-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie teksta, predislovie, perevod i primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1962.
- Mirza Alim Mahdum Hoca: *Tarihi Turkistan*, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2009.
- Mirza Mehdi-han Astrabâdi: "İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri)", *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hivinskie Istoçniki*, T.II, İzd. AN SSR, Moskva-Leningrad 1938.
- Mirza Salimbek: *Kaşkûli Salimiy Tavarihi Muttakaddimin va Muntaahirin*, Fors-Tojik Tiliden Üzbekçaga Dotsent Narzullo Yuldoşev Ügirgen, Buhoro 2003.
- Mirza Şems Buhari: *O Nekotorih Sobitiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861.
- Muhammad Kazim: *Name-yi 'Alamara-yi Nadiri*, T.3, İzd. Nauka, Moskva 1966.
- Muhammed Vefa-yi Kerminegi: "Tuhfat-al-honi" (*Tarih-i Rahim-hani*), rukopis İV AN RU, No: 16.
- Muhammed Yakub İbn Emir Danyalbiy Buhari: *Gülşen'ül-mülk*, rukopis İV AN Tacikistanı, No: 108.
- MURAVYEV, Nikolay: *Puteşestvie v Turkmeniyyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah, Gvardeyskago Generalnago Ştaba Kapitana Nikolaya Muravyeva, Poslannago v Sü Stranu dlya Peregovorov, Çast 1.*, Moskva 1822.
- Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materiali k İstorii İzuçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856*, İzd. Sagu, Taşkent 1955.
- Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718-1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", Moskva 1986.
- "Posolsvo Perevodçika Bekçurina v Buharu v 1781 godu s Predisl. S. Jukovskogo", *Vostoçnyy Sbornik*, Kn. II, 1916.
- ŞARAY, Mehmet: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ Yay., İstanbul 1990.
- SULEYMANOVIÇ, İğdavletov İlşat: "Diplomaticheskiye Deyatelnost Maksyuta Yunusova i Mendiya Bekçurina v Yugo-Vostoçnoy Politike Rossii v XVII v.", *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, No: 13, 2014.
- Travels in Central Asia by Meer Izzut-oolah in the Years 1812-1813*, Translated by Captain Henderson, Calcutta 1872.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: *Bugünkü Türküli (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, 2. bs., Enderun Yay., İstanbul 1981.
- VAMBERY, A.: *İstoriya Boharı İli Transaksonii s Drevneyşih Vremen da Nastoyaşçago*, Perevod A.İ. Pavlovskogo, T.I, S. Peterburg 1873.
- VELYAMINOV-ZERNOV, V.V.: "Moneti Buharskaya i Hivinskaya", *Trudi Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo Obşçestva*, St. Peterburg 1859.
- Yakovlev: "Mulla İrnazar Maksutov, Poslannik Buharskiy", *Sibirskiy Vestnik*, Ç.1, 1824.

TANZİMAT DÖNEMİNDE SİYASAL TOPLUMSALLAŞMA: “DAMGA TEORİSİ” BAĞLAMINDA BİR ANALİZ

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN* - Hümeysra TÜREDİ**

Öz

Bu çalışmada, Batı’da Türkler hakkında oluşan damgalara yönelik farkındalığın seyri ve bu durumun siyasal toplumsallaşmaya yansımaları gibi hususlar “Tanzimat Dönemi” özelinde ele alınmaktadır. Çalışma ile amaçlanan, modern dönem Türk siyasal kültürünün oluşumunda Batı etkisini farklı bir açıdan; “Damga Teorisi” bağlamında analiz etmektir. Bu çerçevede Damga Teorisi’ndeki farkındalık aşamasının varsayımları kolektif manada kullanılmış, bu doğrultuda elde edilen verilerden hareketle siyasal kültür incelemesine girilmiştir. Çalışmanın “Tanzimat Dönemi” ile sınırlandırılmasında; Türk elitlerinin Batılı damgalarla tanışmasının esas olarak bu periyotta yaşandığı ve son dönem Osmanlı nesillerindeki Batı algısını şekillendiren başlıca kalemlerin de yine bu dönemde sahne aldığı gibi yaklaşımlar etkili olmuştur. Çalışmayı önemli kıldığı düşünülen bir başka husus olarak da; damgalara yönelik farkındalığı siyasal toplumsallaşmaya aktaran Tanzimat Dönemi düşünürlerinin, ileride Cumhuriyet’in siyasal kültür politikalarına yön verecek kurucu kadro üzerinde de etki sahibi olması gösterilebilir.

Bahsedilen problematik ve arka plan doğrultusunda çalışma için belirlenen araştırma soruları: “19. yüzyıla gelindiğinde Batı’daki Türk imgesi nasıldır ve bu imgeye kaynaklık eden başlıca damgalar nelerdir?”, “Türklerin farkındalık sürecinin gelişimi tarihsel manada nasıl özetlenebilir?”, “Tanzimat Dönemi’nin etkili kalemlerinde damgalara yönelik farkındalık ne düzeydedir?”, “Tanzimat Dönemi’ndeki farkındalık süreci damga teorisi bağlamında ele alındığında ne gibi tespitlerden bahsedilebilir?” ve “Tüm bunlar siyasal toplumsallaşma açısından ne anlama gelmektedir?” şeklinde belirlenmiştir. Ulaşılan başlıca sonuçlar ise; Türkler ve Avrupalıların birbirlerine yönelik damga üretmeye elverişli bir tarihsel süreç yaşadıkları, 19. yüzyıla gelindiğinde Batı’da olumsuz bir Türk imgesinin olduğu, bu imgenin kaynağında yer alan damgalara yönelik farkındalığın asıl olarak Tanzimat Dönemi’nde başladığı, Tanzimat aydınlarının bahsi geçen damgalara karşı; reddetme ve karşı-damgalamada bulunma şeklinde bir tutum izlediği, Tanzimat aydınlarınca damgalara verilen tepkilerin

* Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.

Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının siyasal toplumsallaşmasını da etkilediği şeklindedir. Bu sonuçların esas itibarıyla Tanzimat aydınlarının yazılanların, Damga Teorisi çerçevesinde betimsel bir analize tabi tutulmasıyla elde edildiğini de belirtmek gerekir.

Anahtar kelimeler: Türk, Batı, İmge, Damga, Siyasal Kültür.

**Political Socialization Of Tanzimat Period:
An Analyze In The Context Of Stigma Theory**

Abstract

In this work, the awareness of Turks about Western stigmas and the effects of this awareness on the political socialization within the Tanzimat Period are examined. The main aim of this work is to examine the Western effect on the Turkish political culture within the framework of Stigma Theory. Therefore, stages of Stigma Theory about the stigma awareness was handled in a collectivist view. The main reason for limitation of Tanzimat Period is the appearance of the Ottoman intellectuals who know West and Western stigmas in that period. Moreover, these intellectuals could influence the founder cadres of the Turkish Republic through political socialization.

Within this framework, the research questions can be written like that: "How was the image of Turks in the West in the 19th century?", "What are the main stigmas which can be seen as the sources of the Turkish image?", "What is the level of the awareness on the behalf of the important Turkish intellectuals during Tanzimat Period?", "What kind of results can be reached in the framework of stigma theory?", "What does this research mean according to the political socialization issue?". The results of the research show that the Turkish awareness about their stigmas continue increasingly after Tanzimat Period. Furthermore, Tanzimat intellectuals use some politics like refusal of stigmas and the production of counter-stigma. Lastly, it can be said that this awareness about the stigmas affects the political socialization of Turkish founder cadres and shape Turkish modernization somehow. In the end, it should be noted that all these results were reached by examining the writings of the notable Tanzimat intellectuals through descriptive content analysis.

Keywords: Turks, West, Image, Stigma, Political Culture.

Giriş

Bir toplumda siyasetle ilgili yerleşik değer, tutum ve inançlar siyasal kültürün başlıca unsurları olarak ifade edilebilir.¹ Siyasal kültürü ise kitle ve elitler düzeyinde ele almak yaygın bir yaklaşımdır. Elitlerin siyasal kültürü biçimlendirme ve topluma empoze etme gibi bir fonksiyona sahip olduklarını da belirtmek gerekir.² Yani kitlesel manada siyasal tutum, inanç ve değerlerin oluşumunda elit siyasal kültür bir başlangıç noktası olabilmektedir. Elitlerin siyasal kültür sürecindeki bu etkin konumları, ulus-inşasının bir hedef haline geldiği, kitlesel iletişim ve eğitim imkanlarının arttığı modernleşme döneminde pekişmiştir. Yaygın okul sistemine geçiş, gazete ve dergi gibi iletişim araçlarının toplumsal hayatın önemli birer parçası haline gelmesi modern döneme ait özellikler arasındadır. Bu doğrultuda bilhassa 19. yüzyılla birlikte

¹ Dennis Kavanagh, *Political Culture*, The Macmillan Press, London 1972, s. 10.

² Walter A. Rosenbaum, *Political Culture*, Nelson Ltd., London 1975.

okur-yazar sayısının artmasına paralel olarak düşünürlerin siyasal toplumsallaşma bağlamında daha güçlü aktörler haline geldiği söylenebilir.³

19. yüzyılda Türk aydınlarınca Batı'daki olumsuz Türk imgesinin⁴ keşfi, bir yandan onların toplumsallaşmasına etki ederken diğer yandan da kitlelere nüfuz edebilmelerini sağlayan önemli bir iletişim kanalı olmuştur. Batı'da Türkler hakkında yazılanlara bakıldığında ise özellikle 16. yüzyıldan itibaren; barbar, despot, tembel, kaderci, medeniyetsiz, cahil, komik giyinen, kadınlara değer vermeyen, geri kalmış ve sanat üretemeyen şeklindeki etiketlerle karşılaşmak mümkündür.⁵ Tanzimat döneminde Batı'yla ilişkileri yoğunlaştırma devlet politikası olarak tercih edilince oldukça politize bir topluluk olan dönemin elitleri Batı'yı yakından tanıma imkânına kavuşmuş, Türklere yönelik etiket ve damgaları yazılarına konu ederek bunları birer siyasal kültür unsuru haline getirmişlerdir.

İşte bu çalışma 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte siyasal toplumsallaşma sürecinin parçası olmaya başlayan Türklere yönelik Batılı damgaların, elit siyasal kültür üzerinde yarattığı etkileri “*Damga Teorisi*”nden hareketle ve siyasal toplumsallaşma bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Türklere yönelik Avrupa'da oluşmuş başlıca etiket ve damgaların neler olduğu, Türklere nezdinde farkındalığın nasıl gerçekleştiği ve bu durumun siyasal toplumsallaşmaya yansıması Tanzimat Dönemi özelinde yakın plana alınacaktır. Bu kapsamda üzerinde yoğunlaşılacak husus olarak; damgalar noktasındaki farkındalığın siyasal toplumsallaşma ve siyasal kültür bakımından doğurduğu etkiler gösterilebilir. Tüm bunlardan hareketle çalışmanın araştırma soruları; “19. yüzyılda Batı'daki Türk imgesi nasıldır ve bu imgeye kaynaklık eden başlıca damgalar nelerdir?”, “Türk elitlerinin farkındalık süreci nasıl gelişmiştir?”,

³ Rosenbaum, *a.g.e.*, s. 151-160; Gabriel Almond ve Sidney Verba, *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton 1963, s. 22.

⁴ İmge “Bir halk veya bir grubun başka bir ya da daha fazla halk veya grup hakkındaki soyut ve somut tüm fikir, hayal ve yargılarını içeren, gücünü toplumsal bellekten alan ve sosyo-kültürel yansımaları bulunan bir düşünme biçimi” olarak tanımlanabilir. (Nilüfer Z. Nahya, “İmgeler ve Ötekileştirme: Cadılar, Yerliler, Avrupalılar”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 2011, s. 29.) Toplumların diğer toplumlar tarafından nasıl tanıdığı ve algılandığı hususunda imgeler önemli rol oynamaktadır. Olumsuz bir kolektif imgenin kaynakları olarak ise; ulusal önyargılar, etiket ve damgalar ön plana çıkmaktadır.

⁵ Türklerin Batı'daki imgesi hakkında şu eserlere bakılabilir: Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoçu: 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988; Necmettin Alkan, *Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı*, Selis Kitaplar, İstanbul 2006; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002; Ingmar Karlsson, *Avrupa ve Türkler*, Çev. Turhan Kayaoğlu, Yaylacık Matbaası, İstanbul 2007; Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993; Onur Bilge Kula, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010; Özlem Kumrular, *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011; Justin McCarthy, *Amerika'daki Türk İmgesi*, Çev. Zeynep Enez, Tarih&Kuram, İstanbul 2015; Jean-François Solnon, *Sark ve İstanbul: Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2013; Margret Spohn, *Her şey Türk işi: Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık (Ön) Yargıları*, Çev. Leyla Serdaroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996; Mahmut Tezcan, *Türklerle İlgili Stereotipler ve Türk Değerleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974; Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, Yelken Matbaası, İstanbul 1974; Selçuk Ünlü, *19. Yüzyıl Alman Edebiyatında Türkler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005; Hakan Yılmaz - Emre Erdoğan, “*Bizi Yanlış Tanıyorlar...*” *Avrupalıların Türkiye ve Türkler Hakkındaki Algıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2012.

“Bu farkındalık süreci damga teorisi bağlamında ele alındığında ne gibi tespitlerden bahsedilebilir?”, “Bu tespitler siyasal toplumsallaşma açısından ne anlama gelmektedir?” ve “Damgaların 20. yüzyılda yeniden şekillenen Türk siyasal kültürüne etkisi olmuş mudur?” şeklinde belirlenmiştir. Bu sorular çerçevesinde girilen analizlerin sadece toplumsallaşmanın niteliği açısından değil, Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının takip ettiği kültürel inşa politikaları açısından da farklı bir pencereden değerlendirme yapmaya imkân tanıyacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın akışı ise; damga teorisi ve bu teorinin siyasal analizlerdeki kullanımına ilişkin teorik bir zemin, ardından Türklere yönelik damgalara ve farkındalık sürecine yönelik tarihsel bir göz atış ve son olarak teorik zemin kısmında elde edilen ölçütlerden hareketle Tanzimat’ın etkili kalemlerini yakın plana alma şeklindedir. Sonuç kısmında ise oluşan farkındalığın politik toplumsallaşma açısından yol açabileceği etkilere damga teorisinin varsayımlarından hareketle ulaşmaya çalışan analizler ağırlıklıdır.

1. Teorik Zemin: Siyasal Toplumsallaşmada Damgalar

Bireylerin siyasal kurumlara yönelik algılarını biçimlendiren değer, inanç ve tutumlar -ki bunlar siyasal kültüre ait unsurlardır- toplumsallaşma ile bireye aktarılır. Esasen siyasal kültür kapsamında; kodların oluşumu ve bu kodların bireylere aktarılması şeklinde akıp giden iki ana süreçten bahsetmek mümkündür. İşte bu süreçler kapsamında bireylerde bilgi, tutum ve değerler oluşurken sosyal, siyasi, ekonomik faktörler kadar psikolojik faktörler de devredir. Son yıllarda siyasal kültüre etki eden psikolojik faktörler bağlamında da daha çok kolektif düzeydeki damgalara yönelik bir ilgiden söz etmek mümkündür. Bu gelişmenin yaşanmasında damga konusunda yapılan çalışmalarda, damgaların bireysel (özel) hayata ilişkin davranışlar kadar siyasal alanda da etkili olduğunu gösteren verilerle karşılaşılması etkili olmuştur.

Bu noktada, damga teorisinin birey eksenli başlayıp kolektif (toplumsal) analizlere doğru bir evrim geçirdiğinden ve bu teoriden faydalanan araştırma sahalarının giderek çoğaldığından bahsetmek gerekir.⁶ Damga Teorisi bağlamında önceleri bireylerin aktör olarak damgalanmışlıkları üzerine yapılan çalışmalar zamanla bireyi aşarak toplumsal ve uluslararası bir boyut kazanmış; kimlik politikalarının kurgulanmasından uluslararası ilişkilere, eğitim müfredatının teşkilinden siyasal davranışların oluşumuna kadar geniş bir alanda damgaların rolü üzerinde durulmaya başlanmıştır. Nitekim bu çalışma da siyasal toplumsallaşma döngüsüne kolektif damgaları dâhil eden bir çalışmadır.

Damga Teorisi denilince akla ilk gelen düşünür ABD’li Erwing Goffman (1922-1982)’dir. Goffman damgalanmanın sadece psikolojik değil sosyolojik ve siyasal yönleri de olan çok boyutlu bir olgu olduğu hususuna dikkat çek-

⁶ Rebecca Adler-Nissen, “Stigma Management in International Relations: Transgressive Identities, Norms and Order in International Society”, *Forthcoming In International Organization*, Cilt: 68, Sayı: 1, Cambridge 2014, s. 5.

miştir. O'na göre; damgalamaya ait “kimliğin toplumsal kurgulanışı” şeklindeki özellik dahi tek başına damga sürecinin bireysel olduğu kadar toplumsal bir olgu olduğunu göstermektedir.⁷ Goffman'a paralel bir şekilde, toplumsal manadaki tüm imgelerin kaçınılmaz olarak siyasal bir içeriğe de sahip olduğu görüşünde olan Nahya ise; olumsuz imgelerin, damgalamaya (stigmatizasyon) dönüşerek toplumsal bir boyut kazanabildiğine dikkat çekmektedir. Yine Nahya, damgaların siyasal kültür kadar uluslararası ilişkiler açısından da etkili olabileceği görüşündedir.⁸

Bu teori kapsamındaki başlıca kavramlar yakın plana alındığında ise; damgalamayı (*stigma*) bireysel düzeyde bir insanı diğerlerinden ayıran, o insanın istenmeyen bir niteliğe sahip olduğunu gösteren etiketleme şeklinde tarif etmek mümkündür.⁹ Tam bu noktada, damga ve etiket kavramları arasındaki farklardan bahsetmek faydalı olabilir. Öncelikle her ikisinin temelinde de kalıpyargı¹⁰ ve önyargıların bulunduğunu belirtmek gerekir. Ancak etiket, damgalama sürecinin ilk basamağı daha doğrusu damganın kaynağı konumunda olan daha dar kapsamlı bir yakıştırmadır. Buradan hareketle damgaların zemi olarak kalıpyargı ve önyargıların türettiği etiketler gösterilebilir. Ancak her etiketin damgaya dönüşmediği hususunu da gözden kaçırmamak gerekir.¹¹ Kısacası kalıpyargı ve önyargılar sebebiyle ortaya çıkan etiketler; yaygınlaşma, sosyal müeyyide gücüne ulaşma ve farkındalığın gerçekleşmesi gibi aşamalar yaşandığı takdirde birer damgaya dönüşebilmektedir. Tüm bunlardan, damganın etikete göre daha derin bir anlam içerdiği; siyasal, toplumsal ve bireysel analizlerde ön planda olan asıl araştırma ölçütü olduğu da anlaşılabilir.

Damgaların siyasal toplumsallaşma sürecinde oynadığı role odaklanıldığında ise; damgaların politik etkilerini ilk defa gündeme taşıyan Goffman'ın¹² tıpkı Walter Rosenbaum gibi siyasal kültürün oluşumunda toplumsal psikolojinin de etkisi olduğu tespitinden hareket ettiğine değinmek gerekir.¹³ Bu bakış açısına dayanan çalışmalar iki binli yıllarda giderek artmış; psikolo-

⁷ Erving Goffman, *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, Heretik Yayıncılık, Ankara 2014, s. 145.

⁸ Nahya, *a.g.e.*, s. 27-38.

⁹ Gamze Özçürümez, “Damgalayan ve Damgalanan Psikiatri”, *TPD 17. Yıllık Toplantı ve Klinik Eğitim Sempozyumu*, Antalya 2013.

¹⁰ Kalıpyargı; bir toplumsal gruptaki herkesi kapsayacak şekilde zihinde yer etmiş olan gruba dair bilgi şeklinde ifade edilebilir. Biraz daha detaylandırmak gerekirse; kalıpyargıda herşeyden önce bir kategorileştirme sözkonusudur ve bir gruptaki herkesin benzer ayırıcı özelliklere sahip olduğu şeklindeki varsayımca bir yaklaşımı içermektedir. Peşinen (önceden) inanış ve beklenti olarak ifade edilebilecek olan önyargıların kaynağı (zemini) olarak da kalıpyargıları göstermek mümkündür (Nil Gürel, “Kişilik Psikolojisi, Önyargının Psikolojisi ve Kamuoyu: Gordon Allport ve Walter Lippmann'ın Görüşleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ankara 2011, s. 106-108.)

¹¹ Hediye Arslan - Dilek Konuk Şener, “Stigma, Spiritüalizm ve Konfor Kavramlarının Meleis'in Kavram Geliştirme Sürecine Göre İrdelenmesi”, *Maltepe Üniversitesi Hemsirelik Bilim ve Sanat Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2009, s. 53.

¹² Goffman'ın dışında bu konudaki diğer öncüler olarak; Alexander Wendt, Michael Barnett, E.H. Carr, Ernst Haas, Hans Morghentaun, David Lumsdaine, John Boli, George Thomas, James Lee Ray, Neta Crawford, Margaret Keck, Richard Price sayılabilir.

¹³ Rosenbaum, *a.g.e.*, s. 8.

ji-sosyoloji tabanlı bir kuram olan damga teorisinin siyasal toplumsallaşma ve siyasal davranış analizlerinde kullanımı yaygınlaşmıştır.¹⁴

Damgalara siyasal-toplumsal çerçeveden odaklanıldığında ise damgalı bir bireyin gösterdiği belirtileri kolektifleştirerek siyasal kültür ve uluslararası ilişkiler gibi sahalara uyarlamaya çalışmanın giderek popülerleştiği görülebilir. Bu kapsamda kullanılan başlıca bulguları belirtmek gerekirse; damgalamanın beraberinde ötekileştirmeyi getirmesi,¹⁵ damgaların damgalanan tarafından içselleştirilebileceği, damganın iç ve dış politikada *siyasal araç* olarak kullanılabilmesi, damgalamayla bir *günah keçisi bulma*¹⁶ fonksiyonunun gerçekleştiği ve damga gerçek olmasa bile damgalanmışlık algısının bir grubun özimgesini derinden etkileyebileceği gibi hususlardan bahsedilebilir. Yine damgaların damgalananların kimliğinin bir parçası haline gelebilmesi, kişinin geçmişinde ve bugününde düşünce ve eylemlerini yönlendirebilmesi, kamuoyu oluşturma gücü olan elitlerin damgaları içselleştirerek damgalayanların gözüyle mensubu olduğu gruba bakabildiği ya da kendi toplumu hakkında olumsuz duygular hissedebileceği gibi tespitlerde toplumsal analiz unsurları olarak kullanılmaktadır.¹⁷

Damgalananların bu durumu fark etme süreçlerine ilişkin aşama ve tespitlerden de toplumsal (kolektif) analizlerde yararlanılmaktadır. Bu noktada ilk olarak *damgaların kabul edilmesi* şeklindeki tutumdan bahsetmek gerekir. Kendisine yönelik damgaların varlığını kabul eden ve de bu damgaları haklı bulan bir aktör, Goffman'a göre geçmişi konusunda bilinenler yüzünden damgalarını silmekte başarı sağlayamadığı için böyle bir tutuma yönelmektedir.¹⁸ Damgalanmış aktörün diğer seçeneği ise *damgalarını reddetme* olmaktadır. Bu stratejide, damgalı aktör, damgaların varlığını kabul etmemekte ve damgalanmasına rağmen kendisinin tamamen normal olduğu düşüncesiyle hareket etmektedir.¹⁹ Damgalı aktör, böyle bir süreçte genellikle kendi yakın çevresin-

¹⁴ Bu çalışmalara örnek olarak, Finnemore ve Shikkink (1998) "International Norm Dynamics and Political Change", Nina Tannenwald (2005) "Stigmatizing the Bomb", Ayşe Zarakol (2011) *After the Defeat*, Rebecca Adler-Nissen (2014) "Stigma Management in International Relations", Karen E. Hayden "Stigma And Place", Bruce G. Link ve Jo C. Phelan (2001) *Conceptualizing Stigma*, Nilüfer Göle (2003) "The Voluntary Adoption of Islamic Stigma Symbols" sayılabilir.

¹⁵ Etiket her zaman böyle bir sonuç doğurması söz konusu değildir. Çünkü etiketleme, arkasında güçlü bir sosyal baskının olmadığı, damgalamaya göre etkisi az olan bir yakıştırma. Etiket, aktöre yakıştırılan bir sıfat durumundayken; damga bu etiketin güçlü bir sosyal müeyyide içeren halidir ki bu husus ikisi arasındaki başlıca farklılıktır (Shlomo Shoham, *The Mark Of The Cain: The Stigma Theory Of Crime And Social Deviation*, Israel University Press, Jerusalem 1970, s. 15.)

¹⁶ Günahkeçisi konumuna getirme ile kast edilen; bir gruba başarısızlıkları maletme, nefret duygusu ve içerlemelerle yüklenmedir. Bu durum süreklilik kazanırsa damgalanma için uygun bir zemin oluşması kuvvetle muhtemeldir. Bu arada devletlerin kendi iç siyasetlerinde de bazı grupları günahkeçisi olarak damgalayabildikleri görülmektedir. İç siyasette günahkeçisi oluşturma yoluna gitme; üretilmiş normlara uymayı sağlama düşüncesiyle bir toplumsal güvenlik politikası olarak da tercih edilebilmektedir. (Shlomo Shoham, *a.g.e.*, s. 101-103, 163.)

¹⁷ Gülsüm Özge Doğanavşargil Baysal, "Damgalanma ve Ruh Sağlığı", *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, Adana 2013, s. 242; Erving Goffman, *a.g.e.*, s. 35, 36, 153-155; Ayşe Zarakol, *Yenilgiden Sonra: Doğu İle Batı Yaşamayı Nasıl Öğrendi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 136.

¹⁸ Rebecca Adler-Nissen, *a.g.e.*, s. 12; Goffman, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁹ Goffman, *a.g.e.*, s. 35.

den destek görmekte ve onların gözünde seçkin bir aktör haline gelebilmektedir.²⁰ Damgalanmışlık algısına sahip bir aktörün uygulamaya koyabileceği bir başka strateji de *karşı-damga* üretme politikasıyla kendini damgalayanlara karşı atağa geçmesidir. Burada karşı damga üreterek damgalayanları kendi silahlarıyla vurma amacı söz konusudur.²¹

Aktörün damgaları konusunda bir farkındalığa ulaşması ise Goffman'ın tespitlerinden hareketle üç aşamayla ifade edilebilir. Buna göre ilk aşamada, aktör çevresindekilerin kendisi hakkındaki bakış açısını öğrenmekte ve kendisinin yetersiz olduğu hissine kapılabilmektedir. İkinci aşama damgayı idare etme daha doğrusu aktörün kendisine yönelik muameleyle nasıl başa çıkacağı öğrenmesidir. Üçüncü aşama ise Goffman'ın "*aldatıcı görünüm*" adını verdiği ve damgalı aktörün "*muş gibi yapması*" olarak ifade edilebilecek olan durumdur.²² Farkındalık sürecine yönelik tüm bu unsurlar özellikle elitler düzeyinde gerçekleştirilen siyasi toplumsallaşma analizlerinde kullanılabilir argümanlardır.

E. Goffman ve Rebecca Adler-Nissen farkındalığın başlamasıyla beraber ortaya çıkan belirtilerin de kolektif manada yaşanabileceği iddiasındadır. Bu belirtilerden biri damgalananın kendini *itibarsız* hissederek "*saygınlığını yitirmişlik*" ya da "*gözden düşmüşlük*" gibi duygularla kendini değersizleştirmeye başlamasıdır.²³ Bu durum çoğu defa bir *özgüven eksikliği*ni de beraberinde getirmektedir.²⁴ İkinci bir belirti olarak, damgalanmış aktörün kendisini damgalayanlara yönelik kin, nefret, intikam gibi duygularla *hasmane ve bunalımlı* bir bakış açısı geliştirebilmesidir.²⁵ Üçüncü belirti ise her zaman ayrımcılık gördüğüne inandığından damgalananın *eşitlik* isteğini abartabilmesidir. Bir başka belirti ise damgalanmış olduğunu düşünen aktörün çevresine karşı şüpheli ve güvensiz bir yaklaşım sergilemesidir.²⁶

Damga Teorisi kapsamında yer alan ve buraya kadar dile getirilen tüm bu unsurlar, uluslararası ilişkiler ve siyasi kültür başta olmak üzere birçok alana uyarlanan (kullanılan) analiz unsurları konumundadır. Damga Teorisi kapsamında yer alan bu varsayımların, daha çok devletlerin dış politikaları bağlamında işlevsel olduğuna değinmek gerekir. Yapılan çalışmalara göre devletler, diğer devletler hakkında sahip oldukları kalıp yargıların etkisiyle damgalamaya girişebilmekte, bu damgalama çoğu kez hem damgalanan hem de damgalayanın pozitif adımlar atmasına engel olmaktadır. Damgalamayı

²⁰ Shoham, *a.g.e.*, s. 154.

²¹ Rebecca Adler-Nissen, *a.g.e.*, s. 1, 13-27.

²² Goffman, *a.g.e.*, s. 122-123.

²³ Goffman, *a.g.e.*, s. 31.

²⁴ Elif Yıldırım - Deniz Akyl Sokullu - Özcan Köknel, "Alkol Bağlılığında İçselleştirilmiş Damgalanma: Depresif Belirtilerle İlişki", *Psikoloji Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 32, İstanbul 2012, s. 2; Elif Kuş Saillard, "Ruhsal Hastalara Yönelik Damgalamaya İlişkin Psikiyatrist Görüşleri ve Öneriler", *Türk Psikiyatri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 21, Ankara 2010, s. 15.

²⁵ Aynur Bahar, "Şizofreni ve Damgalama", *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Elazığ 2007, s. 103.

²⁶ Rebecca Adler-Nissen, *a.g.e.*, s. 4; Ayşe Zarakol, *After The Defeat*, Cambridge University Press, New York 2011, s. 3.

uluslararası politika alanına aktaran başlıca düşünür olarak Rebecca Adler-Nissen'den bahsedilebilir. Adler-Nissen'e göre; eğer bir devlet damgalanmış olduğunu düşünüyorsa, damgalanmaya karşı "çare" olarak geliştirebileceği politikalar temelde üç tanedir: Birincisi devlet damgasını kabul eder ve bu damgaları yok etmeye çalışır, ikincisi damgaların varlığını kesinlikle reddeder, üçüncü olarak ise karşı-damga oluşturarak, var olduğu düşünülen damgaları da bir gurur kaynağı haline dönüştürmeye yönelebilir.²⁷

Bu çalışmada da asıl olarak ulus inşa (kimlik) politikalarının oluşumuna yönelik damga teorisinden hareketle uyarlamalara gidilmekte; siyasal kültür yeniden dizayn edilirken damgalanmışlık algısının da etkili bir faktör olduğu tezinden hareket edilmektedir. Damga teorisi kapsamında yer alan tespitlerin analizlerde kullanılabilmesi açısından damgalara yönelik farkındalığın oluşması bir eşik niteliğindedir. Zira bu aşamayla birlikte damgaların psikolojik, siyasal vb. etkileri kendini göstermeye başlamaktadır.²⁸ Şimdi buradaki teorik verilere bağlı kalarak Türklerin farkındalığa ulaşması ve bu farkındalığın elitlerin siyasal toplumsallaşmasına ve dolayısıyla siyasal kültüre yansısı üzerinde durulabilir. Bu maksatla ilk olarak tarihsel metottan hareketle 19. yüzyıla gelindiğinde Türklere dair damgaların neler olduğunu tespit etmekte yarar vardır. Ardından bu verilerin ışığı altında farkındalığın gerçek anlamda sağlandığı Tanzimat Dönemi yakın plana alınabilir.

2. Batı'daki Türk İmgesi ya da Türklere Yönelik Başlıca Damgalar

Türklerin Batılı (Avrupalı) toplumlarla yakın ilişki içine girmesinin başlangıcı olarak Batı Hunlarının Doğu Avrupa'ya gelerek devlet kurduğu M.S. 4. yüzyıl gösterilebilir. XV. yüzyıla birlikte Osmanlı Türkleri'nin Doğu ve Orta Avrupa'da kalıcı (uzun süreli) egemenlik tesis etmeye başlamasıyla birlikte etkileşim düzeyi iyice artmıştır. İlişki sürecinin asırlar boyunca karşılıklı meydan okuma ve güç mücadelesi şeklinde yaşanmış olması ise Türkler'i Batı nezdinde aksiyoner (çatışan/rekabet eden) öteki haline getirmiştir. Tüm bunlardan Batı ile Türkler arasında damga üretmeye müsait bir tarihsel ve sosyolojik zeminin zamanla oluştuğu anlaşılabilir.

Türklere yönelik; "nezaketsiz", "saldırgan", "keyfine düşkün", "kaderci", "fanatik" şeklindeki etiketlerin yaygınlaşması ve bunlardan bazılarının damgaya dönüşmesi ise esas manada 16. yüzyıla birlikte görülmeye başlayan bir durumdur. Bu gelişmenin arka planında Türk ordularının bir türlü durdurulamaması ve özellikle de İstanbul'u kaybetmenin Batı'da yarattığı psikolojik yıkımın yer aldığı söylenebilir.²⁹ 16. yüzyıl Avrupa'sında Türklerin dinsiz, hoşgörüsüz, kaba, hoyrat, yıkıcı, vicdansız ve acımasız eylemler gerçekleştiren günahkârlar olarak tasvir edilmesi yaygındır.³⁰ Taraftarları giderek artmakta

²⁷ Rebecca Adler-Nissen, *a.g.e.*, s. 3.

²⁸ Goffman, *a.g.e.*, s. 114.

²⁹ Mürsel Gürses, "Meşrutiyet Dönemi Gezinlerinin Gözlemleriyle Avrupa'da Türk İmgesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 21, Samsun 2012, s. 156.

³⁰ Paulino Toledo, "Türkler ve Hristiyanlar Arasında' Adlı Komedi Türk İmgesinin Biçimlenmesi", Özlem Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 269; Margret

olan protestan mezhebinin kurucusu Martin Luther'in (1483-1546) söylemlerinde de Türk kelimesi barbarlıkla özdeşir ve ayrıca birçok dini şarkıda Türk kelimesi; "*Tanrı'nın cezası, Tanrının kırbacı ve şeytanın hizmetçisi*" gibi tabirlerle birlikte kullanılmaktadır.³¹ Yine 16. yüzyıl boyunca Avrupa'da Türklerle ilgili yazılan 2500 civarındaki eserin neredeyse tamamında olumsuz bir Türk imgesi mevcuttur.³² Barbarlık, tembellik, fanatik müslümanlık, despotluk, kadercilik gibi sıfatlar etrafında dönen bu olumsuz Türk imgesi; şiirler, romanlar, seyahatnameler ve özellikle de kiliselerin basıp dağıttığı kitapçıklarla giderek yayılmış; hatta bu imge evanjelik protestanlar tarafından yeni keşfedilen Amerika kıtasına da taşınmıştır.³³ 17. yüzyıla gelindiğinde ise artık Avrupa'daki karakteristik Türk tipinin; "*okuma yazma bilmeyen, miskin, tamahkâr, aşırı gururlu ve Hristiyanları hiçe sayan insanlar*" şeklinde olduğu söylenebilir.³⁴

18. yüzyıla girilirken Avrupa'lıların başlıca ötekisi olan Türkler; kötülük, barbarlık ve fanatizm gibi sıfatlardan kaynaklanan çok sayıda damganın da muhatabıdır.³⁵ Bu arada Türklerin II. Viyana Kuşatması'nda (1683) yaşadığı başarısızlığın ardından Batılıların sıradışı bir şekilde Türklere karşı seri zaferler kazanması ve nihayetinde 1689 yılında Karlofça Antlaşması'yla Türklerin ilk defa toprak kaybetmesi küçümseyici nitelikteki etiketlendirmeler için de bir başlangıç olmuştur.³⁶

Türklere yönelik damgalamalar bağlamında 18. ve 19. yüzyıllara yönelik genel bir değerlendirme yaparak; Batılı elitlerin Türkleri her bakımdan geri kalmış bir topluluk olarak gördüklerinden bahsedilebilir. 19. yüzyılda Osmanlıya yönelik popüler bir etiketleme olan "*Avrupa'nın hasta adamı*" yakıştırmasını bu bakış açısıyla alakalandırmak mümkündür.³⁷ Bu arada 19. yüzyılın insanlık açısından kırılma anı niteliğindeki dönemlerden biri olduğuna da değinmek gerekir. Bu yüzyılda sanayi devriminin etkisiyle Batı'dan başlayarak toplumsal hayatta büyük bir değişim söz konusudur. Bu kapsamda insanların hayatına yeni iletişim araçlarının girmesi toplumsallaşma süreçlerinin de niteliğini değiştiren önemli bir gelişme olmuştur. Oldukça ilgi görmekte olan gazetelerde Batı'nın başlıca ötekisi olan Türklere dair karikatür

Spohn, *Her Şey Türk İşi: Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık (Ön) Yargıları*, Çev. Leyla Serdaroglu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 28-29; Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1997, s. 17; Necla Mora, "Tarihten Günümüze Alman Kolektif Belleğinde Türk İmgesi ve Medyada Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 15, Erzurum 2011, s. 25.

³¹ Erhan Akdemir, "Avrupa Aynasında Türk Kimliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 138; Bertrand Russel, *Din İle Bilim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

³² Ingmar Karlsson, *Avrupa ve Türkler*, Çev. Turhan Kayaoğlu, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 2007, s. 16.

³³ Özlem Kumrular, *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011a, s. 8.

³⁴ Burcu Alarşlan, "Türk İmajının Görsel Yansımaları", Özlem Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 150.

³⁵ Akdemir, *a.g.e.*, s. 140.

³⁶ Karlsson, *a.g.e.*, s. 20.

³⁷ Alain Sevantie, "Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişimler", Özlem Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 69.

ve yazılar sıklıkla yer almaktadır. Basın organlarında “*sarıklı, sakallı kafası ve ejder vücuduyla yerlerde sürünen, yaralanmış, aman dileyen Türk ejderi teması*” ile karşılaşmak sıradan bir durumdur.³⁸ Yine Türkleri kadınlara değer vermeyen kişiler olarak resmetme ve despotlukla özdeşleştirme de gazetelere sıkça yansıyan hususlardandır.³⁹ Bu arada tarih çalışmalarının etkisiyle giderek güçlenen oryantalizm rüzgârının da Batı kamuoyundaki olumsuz Türk imgesini pekiştirdiği söylenebilir. Özellikle İç Asya çalışmalarının popülerleşmesi ve Türklerin Doğulu sarı ırka mensup bir kavim olarak ele alınmaya başlamasıyla birlikte Türklere yönelik; sanat eseri oluşturamayan hatta yok eden, medeniyet kurması mümkün olmayan topluluk şeklindeki damgalar gündeme oturmuştur.⁴⁰

Sonuç itibarıyla Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren Türklere yönelik ilk başlarda “*korku*” zamanla “*küçümseme*” gibi saiklerle kolektif etiketlendirmeler ve bunlardan kaynaklanan damgalar üretildiği görülmektedir. Toplumsallaşma süreçlerine “*öteki*” niteliğini de içerecek şekilde yansıyan olumsuz bir Türk imajı söz konusudur. Türk elitlerinin tüm bunlarla karşılaşması Batı ile yakın ilişki içine girdikleri Tanzimat Dönemi’yle birlikte olmuştur. Etiket ve damgaların Türklerin toplumsallaşmasına konu olması ise esas manada 19. yüzyılın son çeyreğine ait bir gelişmedir.

3. Damgalarla Tanışma Anı: Tanzimat Dönemindeki Farkındalık (1839-1876)

Peki, Türkler kendileri hakkında Batı’da oluşan olumsuz etiket ve damgalarla ne şekilde tanıştılar? Bu konudaki farkındalık ne gibi toplumsal ve siyasal etkilere yol açtı? İşte bu sorular bağlamında ulaşılabilecek verilerin damga teorisindeki farkındalığa ilişkin belirti ve reaksiyonlar ışığı altında yorumlanması neticesinde, Türkiye’de siyasal kültür hatta milli kimlik bağlamında yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan dönüşüm farklı bir bakış açısıyla yorumlanabilir.

Bahsi geçen soruların cevabı için yakın plana alınması gereken dönem ise Tanzimat Dönemi’dir. Geniş kapsamlı bir yeniden yapılanmaya (resterasyon) girişilen bu dönemde, Avrupa’nın büyük devletleriyle siyasal, idari ve kültürel ilişkileri arttırmak önemli bir hedef olmuştur. Böylece ilk defa Batı’yı yakın-

³⁸ Alarslan, *a.g.e.*, s. 156.

³⁹ Alarslan, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁰ Oryantalist yaklaşımla ele alınan neredeyse tüm metinlerde Doğu insanı ile Türklerin özdeş (aynı) görüldüğü de söylenebilir. “*Despot*”, “*geri kalmış*”, “*tembel*”, “*kirli*”, “*vahşi*”, “*barbar*”, “*fanatik*”, “*kaderci*”, “*tehlikeli*” gibi birtakım olumsuz damgalar hem “*Doğu*” kavramı hem de “*Türk*” kavramı kapsamında ayırım yapılmaksızın kullanılmaktadır. (Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekcı, “Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul’un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinde “*Doğu*” ve “*Batı*” İmgeleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 11, Eskişehir 2012, s. 24.) Bir somutlaştırma yapmak gerekirse McCarthy’nin 19. yüzyılda Batı’daki Türk imajına dair derlediği “*barbarlar, canavarlar, zorbalar, saldırgan yaratıklar, kalles müslümanlar, rezil Tatar sürüsü, iğrenç otokrasi*” gibi sıfatlar oryantalist çalışmalarda Doğu için de sürekli kullanılan yakıştırmalardır. (Justin McCarthy, *Amerika’daki Türk İmgesi*, Çev. Zeynep Enez, Tarih & Kuram, İstanbul 2015, s. 51; Alain Grosrichard, *Sultanın Sarayı: Avrupalıların Doğu Fantezileri*, Çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 108.)

dan tanıma fırsatı bulan Osmanlı elitleri Batı'daki olumsuz Türk imgesiyle de tanışmışlardır. Tanzimat öncesine, Osmanlı klasik dönemine⁴¹ göz atıldığında; Batı'yla elitler düzeyinde de olsa ciddi bir yakınlaşma sürecinin yaşanmadığı görülmektedir. Dolayısıyla Batılı damgalara yönelik bir farkındalığa bu periyotta rastlanmamaktadır. Hatta tam tersine klasik dönemde Osmanlı Türkleri tarafından yazılan ve Hristiyan Avrupa'ya konu alan eserlerin çoğunda -ki bunlar asıl olarak gazavatnameler ve sefaratnamelerdir- bir damgalanmışlık algısından ziyade kendini üstün görme duygusu belirgindir.⁴²

Batı hakkında bahislerin yer aldığı, Batı ile Osmanlı'yı kıyaslayan başlıca eser kategorisi olan gazavatnamelere göz atıldığında damgalar konusunda bir farkındalıktan ziyade Avrupalıları küçümseyici ifadelerle karşılaşılmaktadır.⁴³ Özellikle Karlofça Antlaşması⁴⁴ (1699) öncesinde yazılmış olan gazavatnamelerde Batı'yı küçümseme son derece nettir.⁴⁵ Bu göstergelere bakarak, Karlofça Antlaşması'na kadar olan dönemde Osmanlı Türkleri'nin kendilerini Batılılardan üstün gördükleri rahatlıkla ifade edilebilir.⁴⁶ Damga teorisinde yer alan; kendisini üstün gören tarafın, küçümsediği grubun fikirlerine önem vermediği şeklindeki tespit⁴⁷ hatırlandığında Osmanlıların Batılıların Türkler hakkındaki yargılarına önem vermemiş olabileceği de düşünülebilir. Klasik dönemde damgalardan bahseden neredeyse hiçbir Osmanlı eserinin olmaması Batı ile temasın sınırlı olması kadar Batı'yı küçük gören bu bakış açısının varlığıyla da irtibatlandırılabilir.⁴⁸

⁴¹ Osmanlı Devleti'nin kuruluş evresini tamamlayarak yükseliş sürecine girdiği Fatih Sultan Mehmet döneminden 18. yüzyıla kadar uzanan zaman dilimini "Klasik Dönem" olarak ifade etmek yaygın bir kullanıştır. (Taner Timur, "Osmanlı Mirası", Irvin C. Schink - E. Ahmet Tonak (Ed), *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, 6. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2013, s. 25.)

⁴² Gazavatname ve Sefaratnamelerde Batı'daki olumsuz Türk imgesinden haberdarlığa işaret eden doğrudan bahisler neredeyse hiç yoktur. Ancak çıkarım yapılabilecek cümlelerden bahsedilebilir. Örneğin kitabında Türklerin zorba istilacılar değil tam tersine yaşama tarzı, görgü kuralları ve komşuluk ilişkileriyle örnek hatta özenilen bir toplum olduğunu dile getiren Neşri, 15. yüzyıl gibi erken bir tarihte barbarlık damgasından haberdar görünmektedir. (Celaleddin Vatandaş, *Ulusal Kimlik Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*, Atılım Kitap, İstanbul 2004, s. 127.)

⁴³ Örnek olarak; *Saltukname (1480)*, Ahmedi'nin (1334-1413) *Dasitan-ı Tevârih-i* (1390), Aşıkpaşazade'nin (1400-1484) *Tevârih-i Ali Osman'ı (1480)*, Mihaloğlu Ali Bey'in *Gazavatnamesi (1507)*, Barbaros Hayrettin Paşa'nın *Gazavatı*; Sinan Çavuş'un *Süleymanname'si*, Haydar Çelebi'nin *Vakıat-ı Sultan Cem* inden bahsedilebilir. Hatta Şeyh'ül İslam Ebu Suud Efendi'nin (1440-1574) ünlü fetvalarına bakıldığında; Avrupalıların yaşadığı yerden *kâfiristan* olarak bahsedildiği, *kefere* olarak tanımlandıkları, korkak ve pısrık gibi sıfatlarla anıldıkları görülmektedir. (Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözüyle Avrupa*, Gökkuşbu, İstanbul 2007, s. 47, 213-217; İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara 2006, s. 45-65.)

⁴⁴ Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti ilk defa büyük çapta toprak kaybetmiştir. (Uğur Kurtaran, "Karlofça Antlaşmasında Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi", *TAD*, Cilt: 35, Sayı: 60, Ankara 2016, s. 100.)

⁴⁵ Şirin, *a.g.e.*, s. 149-155.

⁴⁶ Korkut, *a.g.e.*, s. 70-71; Şirin, *a.g.e.*, s. 45-65.

⁴⁷ Erving Goffman, *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 165-172.

⁴⁸ Bu noktada, Osmanlı Türkleri'nin savaşlarda caydırıcı olabilmek adına Batılıların kendilerinden; "korkunç, vahşi, barbar" olarak bahsetmesine tepki göstermediği, hatta bu gibi etiketlerin yayılmasında fayda gördükleri şeklinde yaklaşımlar olduğuna da değinmek gerekir. (Özlem Kumrular, "Köpekler ve Domuzlar Savaşında Kanuni'nin Batı Siyasetinin Bir İzdüşümü Olarak Türk İmajı", Özlem Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011b, s. 109-127.)

Avrupa'ya 18. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte daimi elçilerin gönderilmeye başlaması⁴⁹ damgalara yönelik farkındalık süreci açısından üzerinde durulması gereken bir husustur.⁵⁰ Zira bu gelişmeyle birlikte Osmanlı yöneticilerinin Batı'daki olumsuz etiket ve damgalarla karşılaşmasına vesile olabilecek bir ortam ilk defa doğmaktadır.⁵¹ Elçiliklerce hazırlanan sefaretnamelere bakıldığında ise asıl fark edilenin; Avrupalıların bilim, teknoloji, sanayi ve mimaride sağladığı gelişmeler olduğu görülebilir. Yine seferatnamelerde göze çarpan bir diğer husus da Türklerin kendilerini Batı'dan üstün görme duygusunun 18. yüzyılda da devam etmekte oluşudur.⁵²

Bunların dışında meslekleri icabı Avrupa'da bulunmuş olan Osmanlı tüccarları, seyyahları, esirleri ve denizcilerinden kalan klasik döneme ait hatırat vb. eserlerde de damgalara dair bir farkındalık ya da damgalananın tepkilerine yönelik ciddiye alınacak düzeyde emareler mevcut değildir.⁵³ Tüm bu veriler Tanzimat öncesinde damgalara dair farkındalık ya da devlet yöneticilerinde aşağılanmışlık şeklinde bir algının olmadığına işaret etmektedir.⁵⁴ Hatta 19. yüzyılın başlarında Avrupa'nın önemli bir bölümünü hala idaresi altında tutan bir devlet olarak Osmanlı'nın kendisini üstün görmeye devam ettiği, Batı'ya karşı geleneksel Osmanlı bakışı ve zihniyetinin bu yüzyıla kadar varlığını koruduğunu söylemek mümkündür.

Tanzimat Dönemi'nde ise Batı'ya bakış büyük ölçüde değişmiştir. Bu dönem Batı ile ilişkiler açısından Lale Devri'nden sonraki ikinci kırılma anı olarak ifade etmek mümkündür. Lale Devri Batı'ya yönelmenin başlangıç anıdır.

⁴⁹ İlk daimi elçi olarak Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi 1720 yılında Fransa'ya gönderilmiştir. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Avrupa ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkilerin giderek yoğunlaşmasına paralel olarak sefaretnamelerin sayısında da bir artış söz konusudur. Osmanlı döneminde açılan 49 büyükelçiliğin çoğunluğu bu yüzyılda tesis edilmiştir (Korkut, *a.g.e.*, s. 19.)

⁵⁰ Korkut, *a.g.e.*, s. 47; İbrahim Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 209.

⁵¹ Ömer Düzbakar, "15. - 18. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Elçilik Geleneği ve Elçilik İşlerinin Karşılanmasında Bursa'nın Yeri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6, Samsun 2009, s. 183.

⁵² Seferatnamelerde Avrupalıların resmi törenleri, diplomatik usulleri, eğlence ve hatta yemek kültürleri çoğu kez küçümseyici bir dille anlatılmaktadır. Bu arada dikkat çekici bir ayrıntı olarak; Batılı birçok usulü küçümsemelerine rağmen, elçilerin; siyasal sistem, bilim, mimari gibi alanlarda Osmanlı ile Avrupa arasında ciddi bir karşılaştırma çabası içinde olduklarını belirtmek gerekir (Korkut, *a.g.e.*, s. 47, 213-217.)

⁵³ Korkut, *a.g.e.*, s. 17-19; Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) Avrupa'yı tanımak gerektiğini vurgulayan kitabı; İrşadu'l Hayara, Avrupalıların İslam coğrafyasında gözü olduğu uyarısının yer aldığı İbrahim Müteferrika'nın (1674-1745) *Beyan Al Asfar'ı*, Cenova, Fransa ve Stokholm ile ilgili özet bilgilerin yer aldığı 1747 tarihli "*Frankistandan vürut eden nümune-yi havadisat*" başlıklı çalışma ve Ahmet Vasıf Yahovaki'nin veya İspanyol elçisi Dagomanlarından Hristiyan Cismo Comidas'ın 1799 tarihli Avrupa'nın siyasi hayatıyla ilgili eserinde ortak olan husus; Osmanlıların yoğun bir üstünlük duygusu içinde olmasıdır. (Osman Horata, "Vakiat-ı Sultan Cem'de Batı Kültürü Hakkında Bazı Egzotik Dikkatler", *Milli Folklor*, Cilt: 13, Sayı: 52, Ankara 2001, s. 73; Şirin, *a.g.e.*, s. 114-125.)

⁵⁴ Ayrıca Avrupa'da Osmanlı elçilerine gösterilen ilginin de, kendilerini damgalanmış ya da aşağılanmış olarak hissetmelerine fırsat tanımayacak kadar yoğun olduğuna da değinmek gerekir. Bir örnek vermek gerekirse; Ratib Efendi'nin (1750-1799) Avusturya'nın Erdel şehrinde soylular ve askerlerin, Osmanlı elçilik heyetinin ihtişamını ve kıyafetlerini hayranlıkla izlediklerini itharla anlatışından bahsedilebilir. Yine Paris'te, Çelebi Mehmed Efendi'ye ilgi o kadar yüksektir ki onu görebilmek için birçok kişi ezilme tehlikesi atlatmıştır. Anlatılanlara göre Osmanlı heyeti Fransa'nın Beziers şehrine geldiğinde kıyadaki halk o kadar kalabalıktır ki, askerler halkı durdurmakta zorlanmış ve yaşanan hengâmede ezilenler olmuştur. (Korkut, *a.g.e.*, s. 76-77.)

Tanzimat Dönemi ise Batı'yla ilişkileri yoğunlaştırma amacıyla geniş kapsamlı yakınlaşma politikalarının hayata geçirildiği bir dönemdir. Bu kapsamda Batı örnek alınarak ciddi kurumsal reformlara girişilmiş, çok sayıda öğrenci ve bürokrat yurt dışına gönderilmiştir. Artık daha öncesinde sadece tüccarlar, elçiler ve devlet adamlarının görebildiği Batı, artık Osmanlı elitlerinin de yaşadığı, gözlemler yapabildiği bir saha konumundadır. Bu arada yakınlaşma Batı tarzı askeri, idari ve hukuki kurumsallaşma adımlarıyla sınırlı kalmamış; Batı'ya ait bazı hayat pratikleri de Osmanlı elitlerinin dünyasına girmiştir. Yine, Tercüme Odası'nın⁵⁵ kurulması, matbaanın devreye girmesi, gazetelerin günlük hayatın parçası haline gelmesi⁵⁶ ve Batı medeniyetine mal olmuş eser ve düşünürlerin popülerleşmesi Batılı damgalara yönelik farkındalık sürecine katkıda bulunan önemli gelişmelerdir. Tanzimat Dönemi'nde yetişen ve Türk modernleşmesinin kurucu entelektüelleri olarak nitelenebilecek olan; Ahmet Mithat, Namık Kemal, Ali Suavi, Şinasi, Ziya Paşa gibi isimler yaklaşık bir asır boyunca Türk elitlerinin toplumsallaşmasında etkili olan başlıca isimler konumundadır. Batı'yla entelektüel iletişimde olan ve eleştirel bir bakış açısına sahip olan bu isimlerin Cumhuriyet'in kurucu kadroları üzerinde de etkili oldukları düşünüldüğünde, Batı'daki olumsuz Türk imgesi hususunda bu aydınlarca ortaya konulan farkındalığın Cumhuriyet dönemi Türk siyasal kültürünün biçimlenmesi açısından da önemli bir etken olduğu ileri sürülebilir.

Tanzimat, Batı'nın daha yakından tanınmaya çalışıldığı ve üstünlüğünün de Türkler tarafından ilk defa kabullenildiği bir süreç görünümündedir.⁵⁷ Esasen 19. yüzyılla birlikte giderek artan toprak kayıplarının Osmanlıları Avrupa'nın üstünlüğünü kabullenmeye zorladığı, özellikle de II. Mahmut (1808-1839) dönemiyle birlikte Batı'nın askeri ve siyasi sistemine olan ilginin giderek arttığı söylenebilir.⁵⁸ Tanzimat döneminde artan yakınlaşmanın ise "Pera sokaklarının Avrupa'daymış hissi vermesi" derecesine kadar ulaştığına değinmek gerekir.⁵⁹ Bu noktada odaklanılması gereken husus olarak; 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı'yla Batı'ya yönelik bir zihniyet değişiminin de başlamış olması gösterilebilir. Modernleşmeyi hızlandıran Tanzimat reformları sadece

⁵⁵ Divan-ı Hümayun Tercümanlığı'nda başta Rum kökenliler olmak üzere gayri müslim Osmanlı vatandaşlarının görev alması usulüne son verilerek 23 Nisan 1821'de bir Tercüme Odası kurulmuştur. Bu hamle ile amaçlanan diplomatik tercümanlık mesleğinin bundan böyle Türk ve Müslümanlar tarafından icra edilmesini sağlamaktır. Batı'yla ilişkilerin arttığı Tanzimat Dönemi'nde Tercüme Odası'nda çalışanların sayısı artmış, burada yetişen bürokratlar devletin önemli görevlerine atanmaya başlamıştır. (Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 82-92.)

⁵⁶ 1 Kasım 1831'de ilk resmi Türkçe gazetenin yayımlanmasının ardından birçok gazete yayın hayatına katılmıştır. Bu gazeteler vasıtasıyla okur-yazar kesimin Batı hakkında bilgi edinme imkânı artmıştır. (Mustafa Karabulut, "Tanzimat Döneminde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 187, İstanbul 2010, s. 129-130.) Gazetelerin aktardığı hususlar arasında Batı'nın sanat, fikir ve sosyal hayatının yanı sıra Batı'daki Türkler hakkındaki düşünceler de yer almaktadır.

⁵⁷ Karabulut, *a.g.e.*, s. 121; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 209.

⁵⁸ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 8. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 92-99.

⁵⁹ Jean-François Solnon, *Sarı ve İstanbul: Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 405.

idari, askeri ve mali alanlarda değil; geleneksel Osmanlı toplumsal yapısında, özellikle kentlerdeki yaşam biçiminde ve daha da önemlisi zihniyet dünyasında da değişimi başlatmış durumdadır.⁶⁰ Bu noktada Tanzimat'ın Batı'nın aydınlanmacı değerlerinin Osmanlı Devleti'ne hızla taşındığı bir dönem oluşuna da dikkat çekmek gerekir.⁶¹ Bu husus hem Batılılaşma idealindeki artış, hem de sonraki dönemlerde giderek artacak olan milli imaj kaygısı açısından etkili bir gelişme olarak değerlendirilebilir.⁶²

Bu arada, 1857'de demiryolu taşımacılığı ve telgrafın devreye girmesi, 1860'larda basın hayatının canlanması ve hatta modern edebiyat akımının doğması gibi gelişmeler de Batı'daki Türk imgesinin daha geniş bir kitle tarafından öğrenilmesine katkı sağlamıştır. 1857'de İstanbul'da 13'ü Türkçe, 9'u Rumca, 9'u Ermenice, 7'si Fransızca, 3'ü Bulgarca, 2'si İngilizce olmak üzere 47 dergi ve gazetenin yayın hayatında oluşu dikkate değerdir.⁶³ Bu arada kaybedilen imparatorluk topraklarından Türkiye'ye göçler de sürmektedir ve göçmenler Batı'daki Türk imgesi konusunda daha çok bilgi sahibidir. 20. yüzyıla girilirken 1783 ve bilhassa 1804 sonrası Kırım'dan, 1862'den sonra Kafkaslar'dan, 1878'de ise bu defa Balkanlar'dan olmak üzere yaklaşık beş milyon insanın göç ettiği bir Türkiye söz konusudur.⁶⁴

Tanzimat Dönemi'ne dair tüm bu bahsedilenler devrin aydınlarının Batı'daki Türk imajı hakkında az çok farkındalık içinde olduklarına işaret etmektedir. Nitekim Tanzimat Dönemi'nin başlıca aydınları olan Namık Kemal (1840-1888), Ali Suavi (1839-1878), Ahmet Mithat (1842-1912) ve Ziya Paşa'nın (1829-1880) yazdıkları da bu tahmini doğrular niteliktedir.⁶⁵ Bu arada dönemin aydınlarının önemli bir kısmının Tercüme Odası'nda çalışmış olması, yabancı dil bilmeleri, yurt dışı temsilciliklerinde görev yapmaları ve belli sürelerle yurt dışında yaşamış olmalarının da Batı'daki tarihsel Türk imajını fark etmelerini kolaylaştırdığı söylenebilir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı nesillerinin siyasal toplumsallaşmasında önemli rol oynadıkları görülen bu aydınlar farkındalık açısından yakın plana alındığında başlangıç Ali Suavi'nin (1838-1878) 1869 tarihli "Türk" başlıklı makalesiyle yapılabilir.⁶⁶ Ali Suavi, makalesinin girişin-

⁶⁰ Yasemin Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde 'Otoriter Modernleşme' ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi", *OTAM Dergisi*, Sayı: 21, Ankara 2007, s. 3.

⁶¹ Halil İnalçık'a göre 1890-1914 arasında Türkiye'de adeta bir aydınlanma çağı yaşanmıştır. Bu gelişmenin arka planında Tanzimat dönemindeki aydınlanmacı değerler kapsamında yaşanan tartışmaların ve proje önerilerinin yer aldığını belirtmek gerekir. Nitekim II. Abdülhamit döneminde eğitim alanında atılan reformist adımlar da; İnalçık'ında ifade ettiği gibi Tanzimat döneminde geliştirilen Batıcı ve sivil eğitim projesinin hayata geçirilmesinin birer sonucudur. (Halil İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 180-181.)

⁶² Anzavur Demirpolat - Gürsoy Akça, "Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema", *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 36, Erzurum 2008, s. 120.

⁶³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 201.

⁶⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 328-329.

⁶⁵ Avcı, *a.g.e.*, s. 3.

⁶⁶ Falih Rıfıkı Atay'ın ifadesiyle: "Kendisini aşağılık duygusundan belki de ilk kurtaran, tarihe ve ilme sarılarak, vatandaşlarını Türk rûkânın ve dilinin üstünlüğüne inandırmak için çırpınan inkılâpçı Ali

de “Türkleri mesâ-i zihniyeden ârî, yalnız bir kaba kahraman olarak mütâ-laa ediyorlar. Bu mütâlâ’ının yanlış olduğunu göstermek istiyorum” dedikten sonra, Türklerin bilim ve medeniyete yaptığı katkılardan gururla bahsetmektedir. Türklerle yönelik “barbar” damgasının farkında olduğu görülen Ali Suavi, “Hikmet-i ameliyede Türkler birinci derecededir” diyerek, Türklerin aslında olumsuz sıfatlarla anılacak bir kavim olmadığını Arthur Lumley Davids (1811-1832) ve Giambattista Toderini (1728-1799) gibi yabancı yazarlardan da alıntılar yaparak ispata çalışmaktadır.⁶⁷ Osmanlı ulemasının “cümleye faik allameler” olduğu yönünde bir alıntıyı da kullanan Ali Suavi’ye göre Osmanlılarda “hesap ilmi” o derece ilerlemiştir ki, “Avrupalıların saatlerce uğraştıkları ve nice tabaka kâğıtlar karaladıkları hesapları, Osmanlılar bir iki dakikada yarım sahife kâğıt üzerine yapıvermektedir.”⁶⁸ Yazısında “Şimdi Avrupa’yı sar-san Schelling ve Hegel felsefeleri nedir?” diye soran Ali Suavi, Türkler tarafından bu tür felsefi tartışmaların beş-altı asır önce yapıldığı ve çok sayıda eser ortaya konduğu bilgisini de okuyucularıyla paylaşmaktadır.⁶⁹ Yine bu yazıdaki “İngiltere bir Shakspeare’i nice kurunda yetiştirir, Türk de bir asırda nice Shakspeare’ler bulunur” şeklindeki ifade ise Ali Suavi’deki Türklerin edebiyat alanında üstün bir millet olduğu yaklaşımının bir yansımasıdır.⁷⁰ Ali Suavi’nin makaledeki bir başka çabası da; aralarında Türklerle yakınlığı ile bilinen Alphonso de Lamartin’in (1790-1869) de olduğu bir çok yabancı yazardan alıntılar yaparak “Türkler mesai-i zihniyeye kabiliyetsizdirler” inancını çürütmeye çalışmaktadır.⁷¹

Ali Suavi’nin çalışmalarında; Türklerin bilim, medeniyet ve zekâ (idrak) gücünde üstün bir millet olduğunu ispatlama gayreti, birçok büyük eserin Türkler tarafından ortaya konduğuna yapılan vurgu, başta Buhari ve Maturidi gibi büyük âlimler olmak üzere çok sayıda Müslüman bilim adamının Türk kökenli olduğu, Türkleri kaba saba insanlar olarak gösteren Batılı çalışmalara gösterilen sert tepki ve Osmanlı Devleti’nde gayri müslim tebanın insancıl (medenî) bir yönetim tarzı ile idare edilmesine dair örnekler sıklıkla karşılaşılan hususlardır. Tüm bunlar kendisinin Batı’daki Türklerle yönelik damgalardan ziyadesiyle haberdar olduğu ve farkındalığını topluma mal etmek istediği anlaşılmaktadır.⁷²

Ali Suavi’nin çağdaşı olan Ahmet Midhat Efendi’de (1844-1912) Avrupa dillerinde yazılmış yirmiden fazla Osmanlı tarihinden sadece iki tanesinde Türk aleyhtarlığının olmadığını, diğerlerinin tamamıyla önyargılı ve yanlı bir tutumla Türklerden bahsettiğini *İkdam Gazetesi*’nde yayınlanan yazılarında

Suavi’dir.” (Mustafa Güçlü, “Cumhuriyet Dönemi Süreli Yayınlarda Ali Suavi İle İlgili Yayımlanan Makalelerin Değerlendirilmesi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, Ankara 2013, s. 6.)

⁶⁷ Ali Suavi, “Türk”, *Ulüm*, No: 2, s. 1-17 (Celaledin Vatandaş, *Ulusal Kimlik / Türk Ulusçuluğunun Gelişimi* içinde, Açılım Kitap, İstanbul 2004, s. 233-243.)

⁶⁸ Suavi, *a.g.e.*, s. 237.

⁶⁹ Suavi, *a.g.e.*, s. 238.

⁷⁰ Suavi, *a.g.e.*, s. 238.

⁷¹ Suavi, *a.g.e.*, s. 242.

⁷² Güçlü, *a.g.e.*, s. 6-7.

zaman zaman dile getirmiştir.⁷³ Ahmet Mithat Efendi, İkdam'daki "*Hikmeti Tarihiyeden Bir Nebze (16 Mayıs 1897)*" başlıklı yazısında Avrupalıların Osmanlı akınlarını Cengiz Han zamanında yapılan akınlarla karıştırmış olabileceklere bahsetmekte ve 1897 yılındaki Türk-Yunan Savaşı'nda Türk askerlerinin ele geçirdikleri bölgelerde yerli halka yaptığı iyilikleri Türklere yönelik barbarlık söylemini çürütmek için kullanmaktadır.⁷⁴ Dönemin bir başka etkili düşünürü olan Ziya Paşa (1829-1867) ise; yazılarında Türklere ilişkin olumsuz yakıştırmaların Batı'da yok edilememesini, Avrupalı diplomatik temsilcilerin İstanbul'da nadiren Beyoğlu'nun dışına çıkmaları ve Osmanlılarla ilişkiyi Rum tercümanlar vasıtasıyla kurmalarına bağlamaktadır. Ziya Paşa'ya göre, bu iki hususa bir çözüm bulunması ve Batılılarla iletişimin artırılması acil bir gerekliliktir.⁷⁵

"*Vatan Yahut Silistre*" adlı eseriyle büyük ün kazanan Namık Kemal'i (1840-1888) Tanzimat Dönemi'nin en etkili aydını olarak göstermek mümkündür.⁷⁶ Siyasal toplumsallaşma açısından Cumhuriyet'in kurucu kadroları üzerinde de büyük tesiri olduğu bilinen⁷⁷ Namık Kemal'in 10 Haziran 1871 tarihli İbret Gazetesi'nde yer alan "*Avrupa Şarkı Bilmez*" başlıklı yazısı Batılıların Türklere yakıştırdığı kaba, vahşi, barbar gibi etiketlere yönelik Türk kamuoyunda oluşan farkındalığı somutlaştıran güzel bir örnektir. Makalede "*Türkler daima adem asarlar ve astıkça da ilan-ı sürür ederler itikadını*"nın Batı'daki yaygınlığından şikayetçi olan Namık Kemal; Türk adı anıldıkça "*ehl-i salib hunharlarına benzer dünyanın altını üstüne getirmeği arzu eder bir vahşi aşiretin*" çağrışım yapmasını ise son derece üzücü bulmaktadır.⁷⁸ Ayrıca, İbret'te 17 Haziran 1871 tarihli "*Mukâbele*" başlıklı yazısında da Batılıların Türklere yönelik bu ithamlarına karşı çıkmanın ötesine geçerek; vahşilik ve merhametsizlik hususlarında dünyadaki başlıca örnek olarak Avrupalıları göstermektedir.⁷⁹ Namık Kemal'in bu keskin ifadelerinden 19. yüzyılın son çeyreğine girilirken Türk elitlerinin Batı'daki olumsuz imge konusundaki farkındalıklarının oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Klasik dönemdeki eserlerde bahsi bile geçmeyen damgalar, artık makalelerden kitaplara birçok çalışmada birer eleştiri konusudur.

Türklerin aksine asıl barbarların Avrupalılar olduğu hususu Namık Kemal'in gündeminde sıklıkla yer alan bir konudur. Avrupalıların dünyanın dört

⁷³ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 210.

⁷⁴ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 52.

⁷⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 395.

⁷⁶ Hilmi Uçan, "Batı Uygarlığı Karşısında Namık Kemal", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 1, Afyon 2012, s. 65.

⁷⁷ Bu noktada Atatürk'ün de Namık Kemal'i "*duygularının babası*" olarak ifade etmiş olması aydınlatıcı olabilir. (Mehmet Anık, "Sosyal Sermaye Kavramı Işığında Ziya Gökalp'in Düşünceleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 12, Eskişehir 2011, s. 89-103.)

⁷⁸ Nergiz Aydoğdu - İsmail Kara, *Namık Kemal: Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri / Bütün Makaleleri 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005, s. 64.

⁷⁹ Aydoğdu - Kara, *a.g.e.*, s. 88.

bir tarafında hukuka aykırı hareket ettiği görüşünde olan Namık Kemal; “Asya’da, Afrika’da bulunanlar hâlâ insan addolunmuyor”⁸⁰, “...geçtikleri yerleri kahredici ateşle yakıp nahak yere sel gibi kan akıtan”, “...arkalarında kimsesiz viraneler bırakan...”⁸¹ tarzındaki cümlelerle Batı’nın barbar ve acımasız yönünü resmetmeye çalışmaktadır. Bu arada tüm bunların birer karşı damgalama olduğuna da dikkat çekmek gerekir.⁸² Ayrıca tam bu noktada Namık Kemal’in Batı’nın ilerlemesiyle Türklere ait fikir ve kurumlardan esinlenme arasında ilişki kurduğuna da değinmekte yarar vardır.⁸³

Ignatius d’Ohsson (1779-1851), Joseph von Hammer (1774-1856) ve Ernest Renan (1823-1892) gibi düşünürler Osmanlı Türklerine yönelik olumsuz tasvirleri nedeniyle Namık Kemal’in hedef tahtasındadır.⁸⁴ O’na göre Türklere dair dile getirilen bu gibi tasvirler uydurma, batıl ve yanlış bilgilere dayanmaktadır.⁸⁵ Namık Kemal, bir çözüm yolu olarak da; Türklere yönelik iftiraların kaleme alındığı yabancı dilleri öğrenmeyi ve yapılan yanlışlığı anlatıp kamuoyu desteği sağlayabilmek için bu diller de yazılar yazmayı önermektedir. Bu sayede Avrupalı elitlerin Osmanlıyı tanıyıp hakkını teslim edeceğine inanan Namık Kemal, Türklere dair kitapları Batılılar yazdıkça, Avrupalıların da Türkleri barbar, kaba vb. olarak görmesinin devam edeceği kanaatinde dir.⁸⁶

⁸⁰ Aydoğdu - Kara, a.g.e., s. 89.

⁸¹ Namık Kemal, *Evrak-ı Perişan*, Tercüman Matbaası, İstanbul 1973, s. 43.

⁸² Namık Kemal’in, Batı’yı barbarlıkla itham ettiği bazı satırlar şu şekildedir: “...Daha geçen gün Fransızlar Cezaîr’de yerliden bu kadar biçareyi diri diri ateşe yaktılar. Daha İngilizler Hindin ihlal-i ahirinden evvel oranın yerlilerine para tahsili için yemek, su vermezler. Uyku uyutmazlar. Boğazlarına istihkâr olunur eczâ ile gerdanıklar takarlar. Kollarına ağır ağır taşlar koyarak ayaküstü durdururlar. İki kişinin başlarını birbirine çarparlar. İki kişiyi bir uçurum başına götürerek ve saçlarından birbirine bağlayarak kaparlar, salverirler. Şunu bunu saçından eşek kuyruğuna bağlarlar, sokaklarda sürüklerler. Tepesi delik hindistan sokucu keler veya başka böcekler korlar, vücudun nazik yerlerine yapıştırırlar. Bir âdemin bir azasını ipe sıkırlar, vücudun o cihetinde kanın cevelâna mâni olurlar. Kollarını arkasından bağlayarak bir ağaca asarlar. Veyahut öyle bağlı iken kuyruya veya dereye atıp boğulacağı zaman çıkarırlar. Topuklarından başı aşağıya asarlar. Başını bir ağaca, ayaklarını diğer ağaca gererler. Bileklerinden ağaca asarak sallandığı sırada kırbaça döverler. Ağaca bağlanmış olduğu halde altına ateş yakıp dumanında bunaltırlar. Parmaklarını bir yarılmış ağaç dalının arasına sıkıştırırlar. Kırmızı karınca yuvasına oturturlar. Parmaklarına bez sararak yakarlar idi. Biz ise Karadağ’da, Girit’te tekrarına hâcet olmayan muamelât-ı vahşiyâneye uğramış iken yıllarca tenni ettik. Kan dökmek istemedik. Bilâhare zaruri silaha sarılarak galebe bir neşriyat cemiyeti teşkil etmiyorlar? Böyle bir cemiyet dünyanın her tarafı ile alâka peyda edebilir, her tarafta aleyhimize savrulan yâveler (yalan yanlış şeyler) hakkında malûmat alabilir ve derhal bu yâvelere mukabele edebilir. Keza, hariçte hakkımızda neşrolunan her risaleye, her kitaba, her makaleye birer risale birer kitap ve makale ile cevap verilmelidir... Dünya efkârını (kamuoyunu) tas-hih etmeye (düzeltmeye) en ziyade muhtaç biziz...” (Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu: 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 43.)

⁸³ Uçan, a.g.e., s. 75.

⁸⁴ Uçan, a.g.e., s. 73.

⁸⁵ Namık Kemal, a.g.e., s. 42, 177.

⁸⁶ Aydoğdu - Kara, a.g.e., s. 64. Bu arada Namık Kemal’deki propaganda eksikliğine dikkat çeken bu yaklaşımın izlerine Kurtuluş Savaşı yıllarında da rastlamak mümkündür. Ankara’da yayımlanan “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesinde 6 Temmuz 1922’de çıkan bir yazıda yabancı dil bildiği halde boş duran aydınlara ve gençlere yönelik Namık Kemal tarzında bir sitem söz konusudur: “...Bugün elhamdülillah yüzlerce Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca bilen, değil yalnız genç erkeklerimiz, hatta pek çok kızlarımız da var. Bunlar neden muaytal (boş) duruyorlar? Neden İstanbul’da toplanıp bir neşriyat cemiyeti teşkil etmiyorlar? Böyle bir cemiyet dünyanın her tarafı ile alâka peyda edebilir, her tarafta aleyhimize savrulan yâveler (yalan yanlış şeyler) hakkında malûmat alabilir ve derhal bu yâvelere mukabele edebilir. Keza, hariçte hakkımızda neşrolunan her risaleye, her kitaba, her makaleye birer risale birer kitap ve makale ile cevap verilmelidir... Dünya efkârını (kamuoyunu) tas-hih etmeye (düzeltmeye) en ziyade muhtaç biziz...” (Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu: 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 43.)

Namık Kemal'in Batı'da Türkler aleyhine yaygın olan damgaların farkında olduğunu gösteren daha birçok yazısı mevcuttur. Son bir örnek olarak da; 14 Haziran 1871 tarihli İbret'teki "İzaâh-ı meram" başlıklı üç davası olduğunu söylediği yazısından bahsedilebilir. Bu davalardan birincisi, İslamiyet'in taassubu emretmediğini göstermek, ikincisi Osmanlıların semahatkar (cömert, eli açık) bir millet olduğunu anlatmak, üçüncüsü ise padişahlar, Osmanlı bürokrasisi ve Türk ordusu hakkında Rum yazarlarca anlatılanların doğru olmadığını ortaya koyabilmektir.⁸⁷ Makalesinin devamında Osmanlı Devleti hakkında birçok yalanın Avrupa'da tarih kitaplarından hikâye kitaplarına kadar geniş bir yelpazede yer bulduğuna, hatta bu olumsuz tasvirlerden hareketle tiyatro oyunlarının dahi sergilendiğinden bahseden Namık Kemal, durum bu haldeyken ülkesini savunmasına laf söyleyenlere de şu cümleler ile yüklenmektedir: "Her Osmanlı'nın girdiği mecliste nakarat-ı bahs olursa cerh ve müdafası kendinde iktidar hissedenlere göre vazifeden olmaz mı? Ve bu vazifeye abestir demekten müfterilere hempalık çıkmaz mı?"⁸⁸

Bu arada Batı'daki olumsuz Türk imgesini fark eden başlıca aydınlardan biri olan Namık Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar için önemli bir fikir kaynağı oluşuna da dikkat çekmek gerekir. Bu durum göz önüne alınarak, ondaki damgalara yönelik farkındalığın Cumhuriyet dönemindeki eğitim ve kültür çalışmaları açısından önemli bir arka plan unsuru olduğu ifade edilebilir.

Mustafa Celaleddin Paşa'nın (1826-1876), 1869 yılında Fransızca olarak yazdığı *Les Turcs Anciens et Moderns (Eski ve Modern Türkler)* adlı eseri de farkındalık noktasında bir başka kanıt olarak gösterilebilir. Eser, bir yandan Batı'daki olumsuz Türk imgesi noktasında Osmanlı elitlerinde oluşan farkındalığı gösterirken, diğer yandan da bu olumsuz imgeye bir karşı çıkış niteliği taşımaktadır. Yıllar sonra Ziya Gökalp tarafından Jön-Türk kuşağını etkileyen başlıca eserler arasında gösterilen bu çalışmada; Türklerin Avrupalı kavimlerle aynı ırktan geldiği, hatta daha da ileri gidilerek Batı medeniyetinin Türklerin eseri olduğu ve tüm dillerin kaynağının Türkçe olduğu gibi iddialar yer almaktadır.⁸⁹ Bu iddialar, Batılıların Türkleri Doğulu ve Asyalı olarak aşağılamalarına karşı bir cevap olarak değerlendirilebilir. Bu arada Mustafa Celaleddin Paşa'nın bu eserinin Türk milliyetçiliğinin (Türkçülük akımı) öncü çalışmaları arasında yer aldığına da değinmek gerekir.⁹⁰

Namık Kemal, Ali Suavi ve Ahmet Mithat Efendi gibi düşünürlerce kaleme alınanlar, Tanzimat Dönemi'nde Batı'daki olumsuz Türk imgesine dair bir farkındalık oluştuğunu açıkça göstermektedir. Böyle bir gelişmenin yaşanmasında; ülkenin Batı'ya açılması kadar milliyetçilik akımının yükselişi gibi

⁸⁷ Aydoğdu - Kara, *a.g.e.*, s. 83.

⁸⁸ Aydoğdu - Kara, *a.g.e.*, s. 90.

⁸⁹ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitapevi, Ankara 1994, s. 193; Ümit Kurt, "Türkün Büyük Biçare Irkı": *Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 21.

⁹⁰ Kerem Ünüvar, "Ziya Gökalp", Tanıl Bora - Murat Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 30.

kojonktürel bir etkiden de bahsedilebilir. Türk milliyetçiliğinin filizlenmeye başladığı bir evrede, Türklere yönelik etiket ve damgalar noktasında bir hassasiyet olması şaşırtıcı değildir.

19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte Batı'daki olumsuz Türk imgesine yönelik farkındalığın devlet politikalarına da yansdığı görülmektedir. Ülke imajını iyileştirme doğrultusunda; uluslararası yardım organizasyonlarında aktif bir şekilde yer alma, uluslararası fuarlarda görkemli ülke standları açma, özenle hazırlanan fotoğraf albümlerini Batılı devletlerin kamuoyuna düzenli bir şekilde aktarma, yurt dışındaki başlıca gazete ve dergileri yakından takip ederek Türkler hakkındaki olumsuz yazıları daha yayımlanmadan engellemeye çalışma, yine aynı amaç doğrultusunda İngiltere, Fransa ve Almanya gibi büyük devletler başta olmak üzere tiyatro sektörünü yakından takip etme gibi faaliyetlerden bahsedilebilir.⁹¹

Sonuç Yerine: Tanzimat Dönemindeki Farkındalığın Damga Teorisi Bağlamında Analizi ve Siyasal Tespitler

Elde edilen verilere yönelik damga teorisi kullanılarak gerçekleştirilen aşağıdaki analizler son dönem Osmanlı elitlerinin siyasal toplumsallaşması ve Cumhuriyet'in kuruluş evresinde uygulanan siyasal kültür ve millî kimlik politikalarının anlaşılması açısından faydalı olabilir.

Damga Teorisi'ne göre, damgalanmış olduğunu düşünen bir aktör kendi kontrolü dışında gelişen bu duruma karşı bilinçli ya da bilinçsiz olarak tepkiler vermektedir. Bu tepkileri; damgaların kabulü, damgaların reddi ve karşı-damga oluşturma şeklinde özetlemek mümkündür.⁹² Bu tepkiler bağlamında Tanzimat aydınları ele alındığında; Türklere atfedilen damgaları reddettikleri ve birtakım karşı-damgalamalarda da buldukları söylenebilir.

Ahmet Mithat Efendi, Mustafa Celaleddin Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa gibi dönemin başlıca aydınlarının eserlerinde Batılı damgaların reddedilişi açık bir şekilde görülmektedir. Ek olarak bilhassa Ali Suavi ve Namık Kemal'in eserlerinde karşı-damgalamalar da söz konusudur.⁹³ Tanzimat aydınlarının ortaya koyduğu bu tablonun Goffman'ın damganın reddedilişi hususundaki yorumlarıyla uyumlu olduğunu belirtmek gerekir. Goffman damgalı bir aktörün, damgaların gerçek olmadığını hatta bu damgaların kendisini damgalayanlara ait özellikler olduğunu sıklıkla gündeme taşıyabildiğini belirtmektedir. Böyle bir tavrın sergilenmesi, damgalı aktörün kendisini damgalayanların değerlerini içselleştirmemiş olmasıyla da bağlantılıdır. Bu nok-

⁹¹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 153-173. Deringil'e göre 19. yüzyılın son çeyreğinde imaj yönetimi açısından Osmanlı yönetiminin politikası iki ana sütuna dayanmaktaydı. Bunlardan birincisi dünyanın önde gelen ülkelerinde Osmanlı Devleti'ni kötülleyen her türlü yayını, sunum ya da toplantıyı engelleme çabasıdır. İkincisi ise dünyaya olumlu bir imaj sunabilme noktasında ortaya çıkan her türlü fırsatı değerlendirmektir. Olumlu imaj amacıyla; "Rus-Japon Savaşı'nda hem Rus hem de Japon tarafına tıbbi amaçlı mali yardımdan, ABD'deki orman yangını kurbanlarına 300 lira gönderilmesine kadar" birçok hamle yapılmıştır (Deringil, *a.g.e.*, s. 152.)

⁹² Erving Goffman, *a.g.e.*, 2014, s. 13-27, 35, 172; Rebecca Adler-Nissen, *a.g.e.*, s. 2, 12-14.

⁹³ Aydoğdu - İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 90; Namık Kemal, *a.g.e.*, s. 43, 176, 178, 181.

tada kendisini damgalayanların değerlerini içselleştiren bir aktörün damgaların kabul edilmesi seçeneğiyle başbaşa kalacağına dikkat çekmek gerekir.⁹⁴ Kendisini damgalayanların değerlerini içselleştiren bir aktör, damgalayanların değerleriyle kendini sorgulayarak damgalanmayı hak ettiğini düşünebilir. Neticede böyle bir aktör için damgaları kabullenme tek seçenek olmakta ve kabullendiği bu damgalardan kurtulmak için uğraş vermeye yönelmektedir.

Tanzimat aydınlarının damgaları kabul etmemesi, Batı'ya ait kurum ve değerlerin Osmanlı elitleri tarafından şartsız benimsenmediğinin (içselleştirilmediğinin) de bir göstergesi durumundadır. Ek olarak karşı-damgalamaların yapılması da göz önüne alındığında Osmanlı'ya ait değerler sisteminin hala normal ve meşru görüldüğü gibi bir sonuca da ulaşılabilir. Tanzimat aydınlarının Batı'yı damgalayan bir tavır sergilemesi ise; hem bir kendinden eminlik göstergesi hem de damgalanmışlığın damgalı aktörde yol açabileceği; kimliksel, toplumsal ve psikolojik sorunların söz konusu olmaması şeklinde değerlendirilebilir.⁹⁵ Bu durumu, Tanzimat öncesinde sefaretnamelerde göze çarpan Batı'yı küçümser tavrın zihinsel anlamda devam ettiği şeklinde yorumlamak da mümkündür. Böyle bir iklimde damgalarla karşılaşan bir aktör, Namık Kemal'in yaptığı gibi damgalayanların hatalarını yüzlerine vuran bir tavır içine rahatlıkla girebilir.⁹⁶

Tanzimat aydınlarında görülen damgaları reddetme ve karşı-damga üretme tavrı; damga teorisinde bahsi geçen, damgalı bir aktörün damgasına yönelik vereceği tepkilerin değişebileceği yönündeki varsayımdan hareketle de analiz edilebilir. Buna göre damgalı bir aktörün damgayla baş edebilme stratejisi her zaman bir tane değildir. Hatta aynı anda birkaç strateji kullanabilir veya bir stratejiden diğerine geçebilir.⁹⁷ Ancak tüm bunlar karmaşık bir sosyal kimliğin oluşmasına da sebebiyet verebilir. Tanzimat aydınları da damgalara homojen bir tepki göstermemiştir. Bir kısmı ret ile yetinirken bir kısmı da ek olarak karşı damgalamaya yönelmiştir. Ancak yukarıda görüşlerinden bahsedilen aydınların, hem kendi dönemlerindeki hem de sonraki dönemlere yansıyan etkileri göz önüne alındığında; Osmanlı aydın tabakasında hâkim olan görüşü yansıttıkları ve en azından damgaları içselleştirmeme noktasında homojen bir tavır sergiledikleri söylenebilir.

Çalışmada ulaşılan bir başka sonuç da; Türkler ve Avrupalıların birbirleri hakkında kalıp yargılar geliştirmeye uygun bir tarihsel sürecin paydaşı olduklarıdır. İki taraf için de damgalarla yüz yüze gelme modernleşmenin hızlandığı 19. yüzyılda ve daha çok elit düzeyinde olmuştur. Bu sıralarda Batılılaşma hedefindeki Türk elitleri açısından damgaların önemli bir gündem maddesi haline geldiği ve milliyetçi tavrılara sebebiyet verdiğini de söylemek mümkündür. Bu farkındalığın gerçek anlamda Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi Tanzimat aydınlarıyla başladığı II. Abdülhamid devrinde üst düzey yönetici

⁹⁴ Rebecca Adler-Nissen, *a.g.e.*, s. 12.

⁹⁵ Goffman, *a.g.e.*, 2014, s. 35.

⁹⁶ Goffman, *a.g.e.*, 2014, s. 201.

⁹⁷ Rebecca Adler-Nissen, *a.g.e.*, s. 14.

sınıfa ve yetişmekte olan genç kadrolara da sirayet ettiği söylenebilir.⁹⁸ II. Abdülhamit döneminde (1876-1908) hem damgalar hem de Batı'daki imaj konusundaki farkındalığın oldukça yüksek olduğu ise imaj düzeltme çabalarının adeta bir devlet politikası halini gelmesinden anlaşılmaktadır.⁹⁹ Tüm bunlar 20. yüzyılın başlarında Türk milliyetçiliğinin başlıca fikir akımı haline gelmesinde Batılı damgaların da payı olduğuna işaret etmektedir.

Buraya kadar bahsedilen Tanzimat aydınlarına ait söylemler, köşe yazıları ve neşredilen kitaplar Batı'daki olumsuz Türk imajının elitler tarafından en azından Tanzimat Dönemi'nden itibaren bilindiğini göstermektedir.¹⁰⁰ Tanzimat aydınları Batı'yı tanımak istedikçe; Türklerin şiddet düşkünü bir millet olduğu, Avrupa'daki medeniyet ve kültüre zarar verdikleri ve Avrupa'dan çıkartılmaları gerektiği gibi öğelerle şekillenen bir psikolojik iklimin de şahidi olmuşlardır.¹⁰¹ Bu noktada bir topluluk hakkında üretilen olumsuz imgelerin o topluluğun siyasal davranışlarına etki ettiği, bunların önce elit ve ardından halk kültürüne sirayet etmesinin yüksek ihtimal olduğu hususuna da değinmek gerekir. Nitekim damga teorisi kapsamında; bir bireyin ya da toplumun kendisi hakkında mevcut olan olumsuz etiketlerin farkında olmasının, kimliğine ve uygulayacağı politikalara etki edebileceği şeklinde bir tespit de söz konusudur.¹⁰² Ele alınan düşünürlerin de tıpkı bu şekilde bir aktarıcı olarak kitle siyasal kültürüne bu damgaları yansıttıkları görülmektedir. Sonuç olarak oluşan farkındalığın; II. Abdülhamit dönemindeki imaj düzeltme çabalarının, İttihat Terakki dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş evresindeki reformların dinamikleri arasında yer aldığı söylenebilir.

Bu tespitleri destekler nitelikte; Batı'daki Türk imgesinin farkında olan aydınlar gerek II. Abdülhamid devrinde gerekse İttihat Terakki döneminden Cumhuriyet'e uzanan zaman diliminde bu imgeden rahatsızlık duyan ve aksini ispata çalışan elit bir grubun yetişmesine vesile olmuşlardır. Buradan Türk modernleşme sürecinde siyasal kültür bağlamında empoze edici başlıca seçkinlerin Tanzimat aydınları olduğu şeklinde bir başka sonuca da ulaşmak mümkündür. Damgalara yönelik gösterdikleri reddetme ve karşı-damgalama şeklindeki tepkilerin siyasal toplumsallaşma bağlamında etkili olduğu ortada-

⁹⁸ Jön Türklerin Avrupa'ya kaçışları Türklerin olumsuz imgesi konusundaki farkındalığı arttıran bir başka gelişme olarak gösterilebilir. (Demirpolat - Akça, *a.g.e.*, s. 120.) Avrupa'ya kaçan aydınlar arasında yer alan; Mizancı Murat, Ahmet Rıza, Ahmet Mithat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal, Prens Sabahattin ve Mustafa Fazıl Paşa gibi isimler Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının toplumsallaşmasına etki eden isimler arasındadır. Bu arada, 1876 yılından itibaren, İstanbul, Erzurum, Şam, Bağdat ve Manastır gibi imparatorluğun başlıca kentlerinde açılan rüşdiye ve idadilerde görev alan öğretmenlerin neredeyse tamamının yabancı dil bildiğini ve Tanzimat dönemi aydınlarının etkisi altında yetiştiklerini de vurgulamak gerekir. (Karpas, *a.g.e.*, 2006, s. 63.)

⁹⁹ Deringil, *a.g.e.*, s. 23-27.

¹⁰⁰ Suavi Aydın, "Cumhuriyetin İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: İrkçi Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü", *Türkiyede Siyasal Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 352.

¹⁰¹ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 26, 51, 148; Akan Yanık, "18. Yüzyıl Batı Felsefesiyle Yaratılan Oryantalist Türk(iye) İmajı ve Sinemaya Yansımaları: IMDB Üzerinde Bir Analiz", *International Journal of Social Science Studies*, Sayı: 43, Adıyaman 2016, s. 363-367.

¹⁰² Goffman, *a.g.e.*, 2014, s. 66.

dır. Cumhuriyet'i kuran kadroların bahsi geçen Tanzimat aydınlarının popü-
ler olduğu 19. yüzyılın son çeyreği içinde doğup büyüdüğü ve bu aydınların
eserleriyle tanışık nesiller oldukları göz ardı edilmemelidir.¹⁰³ Bu kadroların,
Batılı damgaları ilk olarak ortaokul (rüştiye), lise (idadi) veya askeri okullarda
eğitim görürken ve muhtemelen Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi düşü-
nürlerin eserlerini de okuyarak fark etmiş olmaları devrin konjonktürü itiba-
riyle kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁴ Dolayısıyla bu jenerasyonun imzasını taşıyan
Cumhuriyet'in kuruluş evresindeki inkılaplar ve geliştirilen dil-tarih teorileri
Batılı damgaları gündem dışında bırakma adımları şeklinde de değerlendirilebilir.¹⁰⁵

Kaynaklar

ADLER-NISSEN, Rebecca: "Stigma Management in International Relations: Transgressive Identities, Norms and Order in International Society", *Forthcoming In International Organization*, Cilt: 68, Sayı: 1, Cambridge 2014.

ALARSLAN, Burcu: "Türk İmajının Görsel Yansımaları", Özlem Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

ALMOND, Gabriel A. - VERBA, Sidney: *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton 1963.

ARSLAN, Hediye - ŞENER, Dilek Konuk: "Stigma, Spiritüalizite Ve Konfor Kavramlarının Meleis'in Kavram Geliştirme Sürecine Göre İrdelenmesi", *56. Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanat Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2009.

AKDEMİR, Erhan: "Avrupa Aynasında Türk Kimliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Ankara 2007.

AKYÜZ, Yahya: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu: 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

¹⁰³ Bu etkinin düzeyini gösteren ve bu çalışmanın konusuyla da alakalı çarpıcı bir örnek olarak milli mücadele kazanılır kazanılmaz kurulan Türk Seyyahin Cemiyeti'nden (1923) bahsedilebilir. Türkiye Turing Kulübü (1926) ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (1930) gibi isimlerle varlığını günümüze kadar taşıyan bu cemiyetin başlıca amacı ülkeye gelen turistlere Türk kültürünü tanıtmaktır. Cemiyet tüzüğündeki Türkleri yabancılara "doğru" tanıtmak için gayret sarf edileceği ve Türklerin "gerçek çehreleriyle ve faziletleriyle" yabancılara tanıtılacağı gibi ifadeler dikkat çekicidir. Bu noktada Türkiye'ye gelen yabancıların, genellikle gayrimüslim rehberler eşliğinde dolaştırılmaları ve yine gayrimüslimlerin işlettikleri otellerde kalmalarının Türk imajına zarar verdiği düşüncesinin Tanzimat aydınlarının (bilhassa Ziya Paşa) üzerinde önemle durduğu bir husus olduğuna değinmek gerekir. (Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 395.) Öyle anlaşılıyor ki yeni Türk devletinin kurucu kadrosu için Türklerin Batı'daki imajını düzeltme öncelikli bir konudur ve bu doğrultuda politikalar belirlenirken Tanzimat aydınlarının uyarıları göz ardı edilmemiştir. (Gürsoy Şahin, "Atatürk Döneminde Batı'daki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 8, Afyon 2006, s. 139, 142-145.)

¹⁰⁴ Bu noktada Halil İnalcık'ın Ziya Gökalp üzerindeki Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Tanzimat düşünürlerinin etkisinden bahseden satırları somutlaştırıcı olabilir: (Bknz. Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 236, 237, 241, 244.)

¹⁰⁵ Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar Düşünürler Kitapları*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 7; Haldun Eroğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Düşünce Dünyasının Oluşumundaki Etkenlerle İlgili Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Ankara 2001, s. 289.

ANIK, Mehmet: “Sosyal Sermaye Kavramı Işığında Ziya Gökalp’in Düşünceleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 12, Eskişehir 2011.

AYDIN, Suavi: “Cumhuriyet’in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü”, *Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm içinde, İletişim Yayınları*, İstanbul 2009.

AYDOĞDU, Nergiz - KARA, İsmail: *Namık Kemal: Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri / Bütün Makaleleri 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005.

AVCI, Yasemin: “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde ‘Otoriter Modernleşme’ ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, *OTAM Dergisi*, Sayı: 21, Ankara 2007.

BAHAR, Aynur: “Şizofreni ve Damgalama”, *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Elazığ 2007.

BALCI, Sezai: *Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

BAYSAL, Gülsüm Özge Doğanavşargil: “Damgalanma ve Ruh Sağlığı”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, Adana 2013.

BÖREKÇİ, Ülkü Ayşe: “Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul’un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinde “Doğu” ve “Batı” İmgeleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 11, Eskişehir 2012.

DEMİRPOLAT, Anzavur - AKÇA, Gürsoy: “Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema”, *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 36, Erzurum 2008.

DERİNGİL, Selim: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

DÜZBAKAR, Ömer: “15. - 18. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Elçilik Geleceği ve Elçilik İşlerinin Karşılmasında Bursa’nın Yeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6, Samsun 2009.

EROĞLU, Haldun: “Mustafa Kemal Atatürk’ün Düşünce Dünyasının Oluşumundaki Etkenlerle İlgili Bazı Görüşler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Ankara 2001.

GOFFMAN, Erving: *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*, Metis Yayınları, İstanbul 2012.

GOFFMAN, Erving: *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, Heretik Yayıncılık, Ankara 2014.

GROSRIÇHARD, Alain: *Sultanın Sarayı: Avrupalıların Doğu Fantezileri*, Çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayıncılık, İstanbul 2004.

GÜÇLÜ, Mustafa: “Cumhuriyet Dönemi Süreli Yayınlarda Ali Suavi İle İlgili Yayımlanan Makalelerin Değerlendirilmesi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, Ankara 2013.

GÜREL, Nil: “Kişilik Psikolojisi, Önyargının Psikolojisi ve Kamuoyu: Gordon Allpory ve Walter Lippmann’ın Görüşleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ankara 2011.

GÜRSES, Mürsel: “Meşrutiyet Dönemi Gezginlerinin Gözlemleriyle Avrupa’da Türk İmgesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 21, Samsun 2012.

HORATA, Osman: “Vakıat-ı Sultan Cem’de Batı Kültürü Hakkında Bazı Egzotik Dikkatler”, *Milli Folklor*, Cilt: 13, Sayı: 52, Ankara 2001.

İNALCIK, Halil: *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayıncılık, İstanbul 2013.

KARABULUT, Mustafa: “Tanzimat Döneminde Osmanlı’nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 187, İstanbul 2010.

KARLSSON, Ingmar: *Avrupa ve Türkler*, Çev. Turhan Kayaoğlu, Yaylacık Matbaası, İstanbul 2007.

KARPAT, Kemal: *Türk Demokrasi Tarihi*, 8. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

KARPAT, Kemal: *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006.

KAVANAGH, Dennis: *Political Culture*, The Macmillan Press, London 1972.

KEMAL, Namık: *Evrak-ı Perişan*, Tercüman Matbaası, İstanbul 1973.

KORKUT, Hasan: *Osmanlı Elçileri Gözüyle Avrupa*, Gökkuşbu, İstanbul 2007.

KULA, Onur Bilge: *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

KUMRULAR, Özlem: *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011a.

KUMRULAR, Özlem: “Köpekler ve Domuzlar Savaşında Kanuni’nin Batı Siyasetinin Bir İzdüşümü Olarak Türk İmajı”, Özlem Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011b.

KURT, Ümit: “*Türkün Büyük Biçare Irkı*”: *Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

KURTARAN, Uğur: “Karlofça Antlaşmasında Venedik, Lehistan ve Rusya’ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi”, *TAD*, Cilt: 35, Sayı: 60, Ankara 2016.

KUSHNER, David: *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayıncılık, İstanbul 1998.

MARDİN, Şerif: *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

MCCARTHY, Justin: *Amerika’daki Türk İmgesi*, Çev. Zeynep Enez, Tarih & Kuram, İstanbul 2015.

MORA, Necla: “Tarihten Günümüze Alman Kolektif Belleğinde Türk İmgesi ve Medyada Yansıması”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 15, Erzurum 2011.

NAHYA, Nilüfer Z.: “İmgeler ve Ötekileştirme: Cadılar, Yerliler, Avrupalılar”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 2011.

OBA, Ali Engin: *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitapevi, Ankara 1994.

ÖZÇÜRÜMEZ, Gamze: “Damgalayan ve Damgalanan Psikiyatri”, *TPD 17. Yıllık Toplantı ve Klinik Eğitim Sempozyumu*, Antalya 2013.

ROSENBAUM, Walter A.: *Political Culture*, Nelson Ltd., London 1975.

RUSSEL, Bertrand: *Din İle Bilim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

SAİLLARD, Elif (Kuş): “Ruhsal Hastalara Yönelik Damgalamaya İlişkin Psikiyatrist Görüşleri ve Öneriler”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 21, Ankara 2010.

SEVANTİE, Alain: “Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişimler”, Özlem Kumrular (Ed.). *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

SHOHAM, Shlomo: *The Mark Of The Cain: The Stigma Theory Of Crime And Social Deviation*, Israel University Press, Jerusalem 1970.

SOLNON, Jean-François: *Sarı ve İstanbul: Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2013.

SPOHN, Margret: *Her Şey Türk İşi: Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık (Ön) Yarguları*, Çev. Leyla Serdaroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

SUAVİ, Ali: “Türk”, *Ulüm*, No: 2, s. 1-17, Celaleddin Vatandaş, *Ulusal Kimlik / Türk Ulusçuluğunun Gelişimi* içinde (s. 233-243), Açılım Kitap, İstanbul 2004.

ŞAHİN, Gürsoy: “Atatürk Döneminde Batı’daki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti’nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 8, Afyon 2006.

ŞİRİN, İbrahim: *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.

TİMUR, Taner: “Osmanlı Mirası”, Irvin C. Schink - E. Ahmet Tonak (Ed.), *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, 6. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2013.

TOLEDO, Paulino: “Türkler ve Hristiyanlar Arasında’ Adli Komedi Türk İmgesinin Biçimlenmesi”, Özlem Kumrular (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

TURAN, Şerafettin: *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar Düşünürler Kitaplar*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

UÇAN, Hilmi: “Batı Uygarlığı Karşısında Namık Kemal”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 1, Afyon 2012.

ÜNÜVAR, Kerem: “Ziya Gökalp”, Tanıl Bora - Murat Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik içinde*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

VATANDAŞ, Celaleddin: *Ulusal Kimlik Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*, Atılım Kitap, İstanbul 2004.

YANIK, Akan: “18. Yüzyıl Batı Felsefesiyle Yaratılan Oryantalist Türk(iye) İmaji ve Sinemaya Yansımaları: IMDB Üzerinde Bir Analiz”, *International Journal of Social Science Studies*, Sayı: 43, Adıyaman 2016, <https://www.jasstudies.com/DergiTamDetay.aspx?ID=3228>, 03.05.2018.

YILDIRIM, Elif - SOKULLU, Deniz - KÖKNEL, Özcan: “Alkol Bağımlılığında İçselleştirilmiş Damgalanma: Depresif Belirtilerle İlişki”, *Psikoloji Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 32, İstanbul 2012.

YILDIRIM, İbrahim: *Osmanlı Devleti’nde Elçi Kabulleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

ZARAKOL, Ayşe: *After The Defeat*, Cambridge University Press, New York 2011.

ZARAKOL, Ayşe: *Yenilgiden Sonra: Doğu İle Batı Yaşamayı Nasıl Öğrendi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

DAĞISTAN TARİHİNİN TÜRK TARİHİ İLE İLİŞKİSİ VE DAĞISTAN'IN TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

Mehmet UYAR*

Öz

Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (Birleşik Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti) 11 Mayıs 1918'de ilan edilmiştir. Bu cumhuriyet Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ni müteakip Osmanlı Ordusu Kafkasya'dan çekilmiştir. Dağıstanlılar önce Çarlık Rusya ile ardından Bolşeviklerle savaşmışlardır. Kızıl Ordu'nun Dağıstan'ı işgal etmesiyle 20 Ocak 1921'de Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne tabi Dağıstan Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyetler döneminde Hasavyurt, Kızlar ve Acıgöl bölgelerinin Dağıstan'a dâhil edilmesi ve 1991'de Sovyetlerin dağılması sonrası yapılan yeni düzenlemelerle Dağıstan bugünkü şeklini almıştır. Biz bu makalede Dağıstan'ın tarihi, coğrafi, stratejik, ekonomik ve sosyal özelliklerini açıklayarak, Dağıstan'ın Türk tarihi ile ilgisini ortaya koymaya çalışacağız. Dünyanın hem etnik hem dil yönünden en karışık bölgesi olan Kafkasya ve Kafkasya'nın en karışık bölgesi olan Dağıstan tarihini anlayabilmek için konuyu üç alt başlık altında değerlendireceğiz. Dağıstan hakkında genel bir bilgi verdikten sonra, birinci bölümde 1917'deki bağımsızlık girişimine kadar ki olan kısım, ikinci bölümde 1991'de Sovyetlerin dağılması sonucu kurulan Rusya Federasyonu'na tabi Dağıstan Cumhuriyeti'ne kadar olan kısım, üçüncü bölümde ise 1991'den günümüze kadar olan kısım incelenecektir. Son bölümde Dağıstan hakkındaki sorunlara değinilecektir. Sonuç olarak Dağıstan'ın Türk tarihi ile ilgisi ve Türkiye için Dağıstan'ın önemi ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: Dağıstan, Türk Tarihi, Kuzey Kafkasya, Rusya, Kumuklar, Avarlar.

Relationship Dagestan With Turkish History And The Importance Of Dagestan For Turkey

Abstract

Dagestan and The Republic of North Caucasia (United North Caucasus Republic) declared on 1918, 11th of May. This republic was recognized by the Ot-

* İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.

toman State. Following the Mondros Armistice, signed on 1918, 30th of October the Ottoman Army withdrew from the Caucasus. The Dagestanians first fought with the Tsarist Russian Army. Later they fought the Bolsheviks. After the Red Army occupying Dagestan, the Dagestan Soviet Republic was established on 1921, 20th of January, subject to the Russian Federation Soviet Socialist Republic. In Soviet-era, Khasavyurt, Kizlar and Acigol took their present shape with the new regulations after the dissolution of the Soviet Union in 1991. In this article, we will try to reveal the historical, geographical, strategic, economic and social features of Dagestan and reveal its relevance to the Turkish history of Dagestan. We will try to explain the history of Dagestan divided into three sub-headings. Dagestan is the most mixed region of the Caucasus and Caucasus, which is the most mixed region of the world, both ethnically and linguistically. After giving general information about Dagestan we will explain in the first part, the part to the independence initiative in 1917; in the second part, the part to the Russian Federation, which was established as a result of the disintegration of the Soviets in 1991; and in the third part from 1991 to present. In the last part, the problems about Dagestan will be addressed. As a result, relations of Dagestan with Turkish history and importance of Dagestan will put forth for Turkey.

Keywords: Dagestan, Turkish History, North Caucasus, Russia, Kumuks, Avars.

Giriş

Dünyanın etnisite ve dil çeşitliliği bakımından en karışık bölgelerinden biri olan Kafkasya'yı ve Kafkasya özelinde Dağıstan'ı anlamak için ciddi tanımlamalar yapmak zorunluluğu bulunmaktadır. Kafkasya; batıda Karadeniz sahillerinden, doğuda Hazar Denizi'ne kadar olan bölgede Don ve Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı kısımdan, güneydeki Aras, Arpaçay ve Çoruh nehirlerine kadar olan bölge ile sınırlıdır. Kafkasya adını Kafkas Dağları'ndan almıştır. Kafkas Dağları batıdan doğuya aşağı yönlü uzanarak, tarih boyunca yaşama, korunma ve saklanma imkânı veren yüksek bir doğal set olmuştur. Bu dağ silsilesinin kuzeyine Kafkas Önü (Madun-ı Kafkas), güneyine Trans Kafkasya (Mavera-ı Kafkas) denmiştir.¹ Günümüz terminolojisinde bu ayrım Kuzey Kafkasya (Sirkafkasya) ve Güney Kafkasya (Trans Kafkasya) olarak ifade edilmektedir. Dağıstan, Kuzey Kafkasya'nın en doğusunda bulunmaktadır. Dağıstan, kuzeyinde Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatısında Stavrapol Bölgesi (Krayı), doğusunda Hazar Denizi, güneyinde Azerbaycan, güneybatısında Gürcistan, batısında Çeçenistan-İçkeriya ile çevrilidir. Bunlardan sadece Gürcistan ve Azerbaycan bağımsız devletler olup diğerleri Dağıstan ile birlikte Rusya Federasyonu'na tabidir. Kafkasya'da en fazla etnik unsurun yaşadığı ve en fazla etnik dilin konuşulduğu yer Dağıstan'dır. Nitekim Araplar buraya Cebel-ül Elsin (Diller Dağı) demiştir. Dağıstan tarih boyunca Romalılarca Albanya adıyla, İslam eserlerinde ise Cebeli Kaf (Kaf Dağı), Cebel-ül Elsine (Diller Dağı), Cebel-i Memleket-ül Etrak (Türk Ülkesinin Dağı), Cebel-i Kubç (Kubaçilerin Dağı), Cebel-i Lan (Alanların Dağı) ve Bab-ül Ebvab (Kapılar Kapısı) adlarıyla anılmıştır.² Adlandırmalardan ve Dağıstan kelimesinden anlaşıl-

¹ Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: XX, İstanbul 1997, s. 273.

² Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 2.

lacağı üzere Dağıstan dağların coğrafyaya egemen olduğu ve buna bağlı olarak *Dağlı Kültürü* diye adlandırılan, kendine özgü, hırçın, güçlülere dayanıklı, savaşçı özellikleri ortaya çıkaran dağlar ülkesidir. Nitekim Dağıstan, Türkçe “dağ” kelimesi ile Farsça “stan” ekinin birleşiminden oluşmuştur ve etnik bir tanımlama olmayıp coğrafi ve topografik bir adlandırma ile kullanılmaktadır.³

Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi, 19 Ocak 2010’da Rusya Devlet Başkanı Dimitriy Medvedyev imzasıyla daha önce Güney Federal Bölgesi’nde bulunan Dağıstan Cumhuriyeti; İnguş Cumhuriyeti, Kabardey-Balkar Cumhuriyeti, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti, Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti, Çeçen Cumhuriyeti ve Stavropol bölgesinin ayrılarak Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi’ne dâhil edilmesiyle yeni bir federal bölge olarak kurulmuştur. Bu şekilde yapılmasının temel sebebi, federal bölge başkanı geniş yetkilerle donatıldığı için; başkanın merkeze bağlı direk hamleler ile Rusya’nın en istikrarsız bölgesi olan Kuzey Kafkasya’yı daha rahat kontrol altına alacak olmasındandır. Bu bölgenin merkezi ise ilk kez 1334’te İbn-i Battuta’nın seyahatnamesinde Biş-dağ (Beşdağ) olarak geçen, çok eski Türk iskân birimlerinden biri olan Pyatigorsk şehridir.⁴ Bu şehir ise Stavrapol Krayı’na bağlıdır. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti’nin nüfusu 2010 verilerine göre 9.496.791 iken Dağıstan Cumhuriyeti’nin nüfusu ise 2011 verilerine göre 2.762.100’dür.⁵

Halklar	2010	% ile Oran
1. Avarlar	850,011	29,4
2. Darginler	490,384	17,0
3. Kumuklar	431,736	14,9
4. Lezgiler	385,240	13,3
5. Laklar	161,276	5,6
6. Azerbaycanlılar	130,919	4,5
7. Tabasaranlılar	118,848	4,1
8. Ruslar	104,020	3,6
9. Çeçenler	93,658	3,2
10. Nogaylar	40,407	1,4
11. Agullar	28,054	1,0
12. Rutullar	27,849	1,0
13. Zahur	9,771	0,3
14. Tatlar	455	0,02
15. Diğerleri	14,194	0,5
16. Etnik kimliği belirlenmemiş, anket yapılmamış, kimliği idareden alınan kişiler	18,430	

Tablo-1: 2010 Nüfus Sayımına Göre Dağıstan⁶

³ Ziya Musa Buniyatov, “Dağıstan”, *DİA*, Cilt: VIII, İstanbul 1993, s. 404.

⁴ Ali Asker, “Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan”, *Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye İle İlişkiler*, (Ed.: Erhan Büyükkakıncı-Eyüp Bacanlı), Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 2012, s. 535.

⁵ Bu veriler Azerbaycanlı Ali Asker’in yapmış olduğu “*Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan*” adlı çalışmasından alınmıştır. Ali Asker, Rus devlet siteleri ve belgelerinden güncel olarak bu verileri sunduğu için bu çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır. Bkz. Asker, “a.g.m.”, s. 535.

⁶ Asker, “a.g.m.”, s. 554.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Dağıstan'da yaşayan Türk nüfusu; Kumuk Türkleri, Azerbaycan Türkleri ve Nogaylarla birlikte 603.063 kişiye ulaşmaktadır. Bu oran Dağıstan nüfusunun %20,8'ine tekabül etmektedir. Ayrıca bu nüfusa henüz sayıları net olmayan Türkmen nüfus ve Türk olduğu henüz net olarak ortaya konmamış halklar dâhil değildir. Dağıstan halkının gerek coğrafi yakınlık, gerek göç sonrası Türkiye ile kurduğu yakın akrabalık ilişkileri, tarih boyunca birbirlerine karşı yapmış olduğu askeri-ekonomik yardımlar, gerekse Dağıstan nüfusunun neredeyse tamamının Müslüman oluşu nedeniyle Türkiye ile çok yakın bağları bulunmaktadır. Tarihsel bilgi bağlamında da bu bağlar ortaya konabilmektedir. Dağıstan, Türk tarihi ve Türkiye için vazgeçilemez derecede önemlidir.

Dağıstan nüfusunun %95'i Müslüman, %4'ü genelde Ortodoks Hristiyan, %1'i (Dağ Yahudileri) Musevi'dir. Müslüman nüfusun %90'ı Sünni, %5'i Şii'dir. Sünni Müslümanların çoğunluğu şafii mezhebindedir.⁷ Dağıstan'da sadece Nogaylar Hanefi ekolündendir. Müslümanların %60'ı sufi ekolüdür (Kadiri, Nakşibendi ve Şazeli).⁸ Görüldüğü gibi halkının dini inanışları bakımından da Türkiye için Dağıstan önemli bir ülkedir. Dağıstan'ın tarihi seyri içinde kendine has bir gelişme özelliği vardır. Rusya'nın diğer federatif bölgelerinden farklı olarak halkının büyük bir çoğunluğu Müslüman ve Hanefi değil şafii ekolündendir.

Dağıstan'ın başkenti Mahaçkala'dır. 1847'de Rusların Petrovsk Kalesi'ni inşa etmesiyle bu şehir ortaya çıkmıştır. Bu isim 1722'de İran seferine çıkan Deli Petro'nun burada konaklamasından dolayı verilmiştir. Bağımsız Kuzey Kafkasya ve Dağlı Cumhuriyeti (1917-1921) döneminde şehrin adı Şeyh Şamil'e izafeten Şamilkale olarak değiştirilmiştir. 14 Mayıs 1921'de ise şehrin adı Dağıstan'ın ünlü komünistlerinden Mahaç Dahadayev'in onuruna "*Mahaçkale*" olarak değiştirilmiş ve Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti olmuştur.⁹ Şehir isimlerinin farklı olarak kullanılmasında bile Dağıstan halkları ve Rus idare yöntemleri arasındaki çatışmayı görmek mümkündür. Dağıstan'da Hazar Denizi'ne ismini veren ve Türk-Musevi Devleti Hazar Kağanlığı'nın başkentliğini yapmış olan Semender ve Belencer bulunmaktadır. Dağıstan'ın diğer önemli şehri ise Derbent'tir. Türklerin "*Demirkapı*", Arapların "*Babül Ebvab*", Farsların "*Derbent*" dedikleri şehir; kapalı kapı, geçit, sınır karakolu olarak kullanılmıştır. Şehir, Hazar Denizi ile geçit vermez Kafkas Dağları arasında uzanan iki kilometrelik surlarla örülmüştür. Sonunda kale ile son bulan surlar, Hazar Türkleri ve Sasani hükümdarı Nuşirevan (531-579) tarafından yaptırılmıştır. Surların bir diğer özelliği ise şehrin ismini bu yapıdan alıyor olmasıdır.¹⁰ Derbent stratejik olarak tarih boyunca çok önemli bir geçit noktası olmuştur. Destanlara konu olmuş (Yecüc-Mecüc, Zülkarneyn Seddi) bu şehir stratejik önemini hala korumaktadır.

⁷ Asker, "a.g.m.", s. 578.

⁸ Juraj Hanuliak, "Dagestani Security Paradigm In The View Of Historical Perspective", *Slovak Journal Of Political Science*, Volume: 15, No: 1, 2015, s. 65.

⁹ Asker, "a.g.m.", s. 536.

¹⁰ Erel, *a.g.e.*, s. 8-11.

Dağıstan tarihinin net olarak ortaya koyulması için öncelikle Kafkasya tarihi günümüze dek dönemler içinde incelenmelidir. Stratejik bir konuma sahip olan Kafkasya, korunma, saklanma ve geçiş noktası olmuş, birçok kavme ev sahipliği yapmıştır. Bütün bunlar Kafkasya'yı çeşitli yönlerden etkilemiş ve bölgeyi bir etnik mozaik haline getirmiştir. Ayrıca Kafkasya coğrafyası burada yaşayan halklardan yalnızca etkilenmemiş, gerek coğrafi ve iklimsel özellikleri gerek ekonomik elverişliliği ile burada yaşayan halkları etkilemiştir.

1. 1917'deki Bağımsızlık Girişimine Kadar Dağıstan

IV. asra kadar Kafkasya'da sırasıyla Sarmatlar, Alanlar, Gotlar ve İskitler bulunmuşlardır.¹¹ İskitler'in Türklüğü hakkındaki bilgiler artık birçok kaynak tarafından kabul edildiğinden Dağıstan'daki Türk izleri için önemli bir dayanaktır. Bu dönemdeki İskit-Pers mücadeleleri Dağıstan tarihi açısından önemlidir. Romalılar M.Ö. 65'te Dağıstan'a girmiştir. IV. yüzyıl başlarında bölgeye Hunlar girmiştir. 630'da kurulan Hazarlar ise bölgede derin izler bırakmışlardır. Nitekim iki başkenti Dağıstan'da bulunmaktadır. Hunların ve Hazarların tarihi Dağıstan'daki Türk izleri için dayanak oluşturmaktadırlar. VII. asırda Sasaniler Dağıstan'da bulunmuşlar ve Hazarlarla mücadele etmişlerdir.¹²

652-53'te Hazarlarla çarpışarak İslam komutanı Selman bin Rabia Derbent'i fethetmiştir. 724-743 yıllarında ise Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik devrinde halifenin kardeşi Mesleme bölgede İslam hakimiyetini kurmayı başarmıştır. Ancak Hazarlar 796 yılında Derbent'i zaptederek bu hâkimiyete son vermişlerdir. Daha sonra ise Emevi Hanedanlığı'nın yerine geçen Abbasiler ve Hazar Kağanlığı arasındaki mücadeleler neticesinde bölgeye Abbasiler hâkim olmuştur, Abbasiler zamanında Azerbaycan ve Ermeniyeye valileri tarafından yönetilmiştir. 869'da Haşimi, Derbent'i merkez yapmış ve burada hüküm sürmüştür. X. asırda Sacoğulları Derbent'e hâkim olmuşsa da Haşimiler tekrar egemenliği geri almıştır.¹³ İslamiyet, Emevi Hanedanlığı (652-796) ve Abbasi-Haşimi Hanedanlığı (796 - 10. asrın başı) dönemi arasında yani yaklaşık 350 yıl boyunca Dağıstan'da yayılma imkanı bulmuştur.

Bölgenin İslam ülkesi niteliğini kazanması ise daha sonraki yıllarda Selçuklu-Osmanlı ve kısmen Kırım Hanlığı eli ile olmuştur. Müslüman Türkler ilk defa Selçuklular döneminde Kafkasya ile tanışmışlardır. 1062 yılında bölgeye akınlar yapan Selçuklu, Sultan Melikşah döneminde Gürcistan'dan Hazar Denizi'ne kadar Dağıstan'a Türk boylarını yerleştirmiştir.¹⁴ Melikşah'ın yaptığı bu iskân politikasının bölgeyi Türkleştirdiği ve İslamlaştırdığı bellidir. Selçuklulardan sonra ise yine Türk olan Şirvanşahlar özerk yönetimler şeklinde daha çok Güney Kafkasya'da olmak üzere hüküm sürmüşlerdir. Timur'un

¹¹ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979, s. 11.

¹² Dağıstan Tarihi'nin detaylı kronolojisi için bakınız Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 55-192.

¹³ Buyinatov, "a.g.m.", s. 404.

¹⁴ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 7.

altında faaliyet gösteren Şirvanşahlar 1395-96 seferinden sonra 1525'e kadar bölgede yönetimlerini sürdürmüşlerdir.¹⁵ Yine bu dönemde bölgede Türk Devleti olan Timur Devleti ve Türk olan Şirvanşahlar, Dağıstan'daki Türk izlerinin önemli dayanaklarıdır.

1222'de Moğol istilasına uğrayan Dağıstan'da XI. - XIII. asırlarda Karadeniz'in kuzeyindeki ve Kafkaslardaki Kıpçak Türkleri Dağıstan'a girerek bölgeyi Türkleştirmişlerdir. Daha sonraki yıllarda ise sırasıyla İlhanlılar, Altınorda Hanlığı, Timurlular, Şirvanşahlar ve Safaviler Dağıstan'a hâkim olmuşlar, 1578-1606'da ise Osmanlı Devleti Dağıstan'a hâkim olmuştur.¹⁶ Osmanlı Devleti dağılına kadar Dağıstan ile bağıni koparmamıştır. Buraya kadar olan değerlendirmelerin sonucu, Türk tarihi ile Dağıstan tarihinin ayrılmaz bir bütün olduğudur.

Tarihte İskit-Pers ve Hazar-Sasani mücadelelerine sahne olan Dağıstan, 16. yüzyılda da Osmanlı-Safevi devletlerinin mücadele sahası olmuştur. 1578 yılında Vezir Lala Mustafa Paşa aslen Kafkasyalı "Kuştoka" boyundan olan Özdemiroğlu Osman Paşa, yardımcılığında Safevi seferine çıkar. Ağustos 1578'deki Çıldır Savaşı'nı kazanan Osman Paşa; Çıldır, Ahılkelek, Tiflis, Şeki, Şirvan, Şamahı ve Bakü'yü fetheder. Tarihte Kafkasya fatihi ünvanı alan Özdemiroğlu Osman Paşa, Dördüncü Osmanlı Beylerbeyliği kurulup Beylerbeyi olduktan sonra tüm Dağıstan'ı fetheder.¹⁷ Özdemiroğlu Osman Paşa, söz konusu fetihlerle birlikte İslamiyet'in Dağıstan'da büyük ölçüde kök salmasını sağlamıştır. Osman Paşa'nın bu başarısında bölgenin özelliklerini çok iyi bilip buna göre davranması ve Kafkasyalı bir zevce alıp bölge ile akrabalık ilişkileri kurması önemli rol oynamıştır. Osman Paşa bu dönemde Lezgilerle (Dağıstanlılar) antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre, hutbe Osmanlı hanedanı adına okutulmuş, İran seferine çıkıldığında 30.000 kişilik Kırım kuvvetlerinin Dağıstan'dan geçmesi ve bu orduya gerekli yardımın yapılması kararlaştırılmış, Şemhallerin¹⁸ iç işlerine karışılmaması kabul edilmiş, Osmanlıların savaşlarında Dağıstanlıların Osmanlı'ya yardım etmesi kabul edilmiştir. Nitekim Dağıstanlıların da Osmanlı ordusuna katıldığı Meşaleler Savaşı'nda Osmanlı, İranlıları bozguna uğratmıştır.¹⁹ İslamiyet'in Kafkasya'ya yayılması Dağıstan üzerinden ve kısmen Kırım Hanlığı'nın kuzeyden teşvikleri ile mümkün olmuştur. 16. asır sonları ve 17. asır Dağıstan Şemhalleri ve Osmanlı ile Safevi ve Rusya arasındaki mücadeleler ile geçmiştir. Bu dönemde Gazi Kumuk Hanı Çolak Surhay Han gibi birçok han Osmanlılar ile ittifak kurmuş, Gürcistan, İran ve Rusya seferlerine çıkmışlardır.

1722'de Kafkasya'yı almayı tasarlayan Rus Çarı I. Petro, Derbent'i işgal etmiştir. Ancak Osmanlı ultiatom göndermiş ve Petro Dağıstan'dan çıkmak

¹⁵ Bice, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁶ Buyinatov, "a.g.m.", s. 405.

¹⁷ Bice, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁸ Dağıstan Hanlarına Şemhal denirdi. Şemhaller Cengiz Han soyundan gelmek zorundaydı. Bkz., Erel, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁹ Erel, *a.g.e.*, s. 96.

zorunda kalmıştır. Şemhal Adil Giray teslim olsa da Şirvan Şahı Davut, Osmanlı kuvvetleri ile birlikte Rusları Bakü'de durdurmayı başarmıştır. Bunun üzerine Petro, İran seferine çıkıp Geylan, Mazenderan ve Esterabad'ı işgal etmiştir. 1724 İran-Rus Antlaşması ile Derbent Kalesi, Bakü, Geylan, Mazenderan ve Esterabad Rusya'ya bırakılmıştır.²⁰ 1712 Osmanlı-Rus Antlaşması ile Gürcistan ve Dağıstan'ın kuzey sahilleri Rusya'ya bırakılmıştı. 1727'de Osmanlı-İran arasındaki antlaşma ile de Tebriz, Gence, Tiflis, Karabağ ve Şirvan Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. 1732 Rus-İran Reşt Antlaşması ile Dağıstan'ın güneyi, Derbent ve Bakü İran'a bırakılmıştır. 1736 yılında İran hükümdarı Nadir Şah, Şamahi'yi işgal etmiştir. Şirvan Şahı Surhay Han, Osmanlı kuvvetleri ile birlikte bu dönemde Nadir Şah'a karşı savaş verse de Nadir Şah'a teslim olmak zorunda kalmıştır. Ancak Surhay Han'ın oğlu Mehmet Han ve Dağıstan'ın diğer hanları Nadir Şah'ı perişan etmişlerdir. Nadir Şah Derbent'e güç bela dönebilmıştır. Kafkasyalıların bu zaferinden sonra "*Şah aklını kaybedince Kafkasya'ya hücum eder.*", "*Dağıstan, İran'ın mezarı oldu.*" gibi meşhur sözler ortaya çıkmıştır.²¹ 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Dağıstan'daki hanlıklar bağımsız şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu hanlıklar bazen Osmanlı hakimiyetini tanımışlar bazen Safeviler bazen de Ruslar tarafından ilhak edilmişlerdir. Tarihte değişmez bir gerçek gibi büyük güçlerin mücadele sahası olan Kafkasya ve Kafkasya özelinde Dağıstan bu dönemde daha çok Osmanlı kuvvetleri ile birlikte hareket etmiştir.

18. asırda zayıflama emareleri başlamış olan Osmanlı ve İran'ın yerine Kafkasya'da Rusya güçlenmeye başlamıştır. Nitekim 1739 Belgrad Antlaşması ile Azak Kalesi'ni Osmanlı'dan alan Rusya, Kafkasya'nın orta kesimindeki Kabartaylar'a müdahale edilmemesi teminatını almıştır. Buradaki maksat Kafkasya'yı ortadan bölmek ve Hristiyan olan Gürcü bölgelerini ileri karakol olarak kullanmak amacıyla egemenlik altına almak ve Kafkasya'yı kuzey ve güney yönlü olarak kısıp almaktır. Bunun sonucu olarak 1784 yılında Daryal Boğazı yakınındaki Vladikafkas Kalesi'ni yaparak Gürcistan askerî yolunu genişletmişler ve bu amaçlarına daha sonra ulaşmışlardır. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Osmanlı kaybetmiş ve Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı'ya bağlı Kırım ve hanları müstakil olmuş, Kırım hanlarının seçimlerine bundan sonra Osmanlı'nın karışmaması karara bağlanmıştır. Böylelikle Rusya Kırım'a daha kolay müdahale edebilmenin yolunu açmıştır. Nitekim bundan yararlanarak 1783'te Rusya Kırım'ı ilhak etmiştir. Kırım'ın Kafkasya ile derin bağlarından biri "*atalık müessesesi*"dir. Bu uygulamayla Kırım Hanları eskiden beri çocuklarını yetiştirilmesi için Kafkasyalı ailelere verirler, çocuklar büyüyüp genç olduklarında geri alırlardı. Böylelikle çocuklar hem savaşçı kabiliyetle yetişmiş olurlar hem de Kafkasya ile akrabalık ilişkisi içerisinde olurlardı. Böylelikle İslamiyet Kuzey Kafkasya'ya Kırım Hanları vasıtası ile de yayılıyordu. Kırım'ın kaybı Osmanlı ve Kuzey Kafkasya için ciddi bir tehdit olmuştur. Bu dönemde Rusya Kırım'ı,

²⁰ Gökçe, *a.g.e.*, s. 31.

²¹ Gökçe, *a.g.e.*, s. 34; Erel, *a.g.e.*, s. 106.

Taman Yarımadası'nı ve Kuban eyaletini işgal etmiş, Gürcistan ile de birleşmek ve kuzeyden Kafkasya'yı sarmak için müstahkem kaleler zinciri kurmuş, 1783'te ise Nogaylar'ı katletmiş, bir kısmını sürgün ederek Kafkasya'nın işgali için hazırlık yapmıştır.²²

Kafkasya, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın daha fazla önem verdiği bölgelerden biri olmuştur. Bu sebeple bölgeye 1781 yılında Soğucak Valisi olarak Ferah Ali Paşa gönderilmiştir. Ferah Ali Paşa Çerkez kabile beyleriyle sözleşme imzalamış, Çerkez kabilelerini itaat altına almış, kendisi bir Çerkez kızı ile evlenmiş ve askerlerine de bunu tavsiye etmiştir. Adaletli ve hakkaniyetli politikalarıyla İslam'ın Çerkez bölgelerinde yayılmasına vesile olmuştur.²³ Ferah Ali Paşa, Karadeniz sahilindeki Anapa Kalesi'ni inşa etmiş ve Osmanlı'nın Kafkasya politikası için burasını merkez olarak konumlandırmıştır. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesiyle Osmanlı'nın Kafkasya'dan çekilmesi hızlanmıştır. Anapa Kalesi Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Rusların Kafkasya'yı işgal hareketlerinin hızlandığı bu dönemde Ruslara karşı bir bağımsızlık ve direniş hareketi olan ve Gazavat diye tarihe geçen İmam Mansur (Uşurma) önderliğindeki direniş başlamıştır.²⁴ İmam Mansur Ruslara çok büyük kayıp verdirmiş ve Kafkasyalıların işgale boyun eğmez karakterinin yol başçısı olmuştur. Bu dönem Osmanlı'dan yardım istenmesine rağmen istenilen yardımlar gönderilememiştir. 1801 yılında Ruslar Gürcistan'ı ilhak etmiştir. 1785-1786 yıllarında, Dağıstan Hanları Gürcistan'a saldırmıştır. O dönemki Çıldır Valisi Süleyman Paşa aracılığı ile Dağıstanlılar Rusya'ya karşı hareket için teşvik edilmiştir. Bu dönemdeki Dağıstan Hanı Öme Han idi. 1789'da Osmanlı'nın Anapa civarına gönderdiği Doğu Seraskeri Battal Paşa'nın 1789'da Devlet-i Âli'ye ihanet ederek Ruslara teslim olması, Anapa'nın 1791'de işgali, Şeyh Mansur'un esir edilmesi, 1801'de Gürcistan'ın Ruslarca ilhakı gibi olaylar tüm Kafkasya'nın işgal edileceğinin sinyalleri olmuştur. 1793'de Tarku Şamhalı (Bammat) Mehmet, Ruslar tarafından Şamhal olarak tanınmıştır. 1796'da Derbent Hanı Şeyh Ali Han ilk başlarda Ruslara büyük darbeler vursa da Ruslara esir düşmüştür. 1803'te Gence Hanı Cevad Han, Rusların büyük komutanını öldürdükten sonra şehit edilmiştir ve Gence Rusların eline geçmiştir. 1804-1805'te Şirvan ve Şeki Hanlıkları işgal edilmiştir. 1805'te Derbent işgal edildikten sonra Dağıstan'ın birçok bölgesi Ruslarca işgal edilmiş bulunuyordu.²⁵ Dağıstan, kuzeyden, batıdan ve güneyden kuşa-

²² Erel, *a.g.e.*, s. 112.

²³ Gökçe, *a.g.e.*, s. 47-70.

²⁴ İmam Mansur 1722 yılında Çeçenistan'ın Aldı köyünde doğmuştur. Rusların Müridizm, Kafkasyalıların Gazavat adını verdiği bağımsızlık hareketinin ve Kafkasya birliği idealinin fikirlerini ortaya atmıştır. Rusların Kafkasya'yı işgali Rusların Kafkasya'yı işgaline karşı 1783'de bir beyanname neşrederek halkı direnişe çağırmıştır. Bu temel nokta daha sonraki İmamlar döneminde takip edilecektir. Ruslara karşı çok ciddi kayıplar verdiren İmam Mansur 1791 yılında Anapa Kalesi'nde Osmanlı subaylarıyla birlikte Ruslar'a esir düşmüştür. 1794'de idam edilir. Detaylı bilgi için bkz. Şerafeddin Erel, *a.g.e.*, s. 114-116.

²⁵ Dağıstan, Osmanlı Devleti tarafından Kuzey Dağıstan, Orta Dağıstan ve Güney Dağıstan olarak taksim edilirdi. Günümüzdeki Dağıstan'dan çok daha fazla büyük bir bölgeydi. Bakü, Kabala, Şirvan, Şeki, Salyan, İlisu, Eres, Çar, Bilekan, Güney Dağıstan olarak taksim edilirdi. Detaylı bilgi için bkz. Erel, *a.g.e.*, s. 3-4.

tılmış durumdaydı. Merkezde bulunan Avarlar, Gazi Kumuklar, Çeçenler ve Akoşalılar mücadeleye devam ediyorlardı.

1818 yılında Rus Generali Yermolov Sünc (Grozni) Kalesi'ni yaptırmış ve Çeçenleri baskı altına almıştır. 1819'da Haydak bölgesi Rusların eline geçmiştir. Bu dönem Rusların en büyük düşmanı Gazi Kumuk Han'ı Surhay Han'dır. Derbent Hanı Şeyh Ali Han, Haydak Usumisi Adil Giray ve Mihtılı Hanı Hasan Bey Ruslara karşı çok çetin savaş verseler de 1820'de Gazi Kumuk Hanlığı Ruslarca işgal edilmiştir. 1821'de Tarku Şamhallığı zaten Rus etkinliği fazla olduğu için ilhak edilmiştir.²⁶ 1829'da İmam Mansur gibi İmam Gazi Muhammed bir beyanname yayınlayarak Gazavat hareketını başlatmıştır. Gazavat, Nakşibendi tarikatına bağlı imamlar, naipler ve müritler hareketi olarak gözükse de Rusya'ya karşı bir bağımsızlık hareketine dönüştürülmüş, sistemli bir yapılanma hali içerisine sokulmuştur. Edirne (1829) Antlaşması ile Kafkasya'daki haklarından vazgeçen Osmanlı bu direniş hareketına askeri olarak destek sağlayamasa da bu mücadeleye ilgi göstermiştir. İmam Gazi Muhammed 1793'de Dağıstan'ın Gimri Köyü'nde doğmuştur ve İmam Şamil ile yakın arkadaştır. 1832'de şehit olana kadar Dağıstan'ın ve Kafkasya'nın bağımsızlığı için mücadele vermiş, Ruslara ağır kayıplar verdirmiştir. 1832'de imamlığa İmam Hamzat seçilmiştir. İmam Hamzat 1834'de şehit edilene kadar mücadeleyi yürütmüştür. İmam Hamzat, Avar Hanlığı'nın merkezi Hunzah'ı ilhak etmiş, Rus yanlısı han olan Bahu-Bike Hatun'un oğullarını öldürmüş, 1834'de Bahu-Bike'nin süt kardeşleri olan Hacı Murat ve Osman tarafından Hunzak Camisi'nde öldürülmüştür.²⁷ 1834'de imamlığa seçilen Şeyh Şamil, Gazavat hareketını sistemleştirmiş ve Kafkasya'nın bağımsızlığı adına büyük bir ordu kurmuş, barut fabrikaları inşa ettirmiş, mahkemeler ve idari sistem (naiplik) kurarak bir nizam oluşturmuştur. Tüm Kafkasya'ya naiplerini göndererek Kafkasya'nın birliği idealini benimsemiş ve bunu yaparken İslam şeriat kurallarını esas almıştır. Ruslara en büyük kayıpları verdiren ve büyük başarısından dolayı Rus Çarı tarafından saygıyla karşılanan İmam Şamil, Dağıstan'ın Gimri Köyü'nde doğmuştur. İmam Gazi Muhammed'in şehit düştüğü Gimri Savaşı'ndan ağır yaralı kurtulan Şeyh Şamil, oğlunu Ruslara emanet bırakmak zorunda kalmış, daha sonra ise esir ettiği Rus subaylarının oğluyla takas edilmesi ile oğluna kavuşmuştur.

1853'te Sultan Abdülmecid'e mektup yazan İmam Şamil'den, Kırım Savaşı'ndan dolayı Sultan tarafından gönderilen fermanla Ruslara karşı cihat edilmesi istenmiştir. Şeyh Şamil'e Dağıstan Serdar-ı Ekrem'i ünvanı verilmiş, oğlu Gazi Muhammed'e, Danyal Sultan'a ve İsmail Paşa'ya mirivalık, Şemhal Han'ı Ebu Müslim'e feriklik rütbesi verilmiştir.²⁸ Osmanlı'nın bu teşvikleri ve manevi himayelerine karşılık, Osmanlı'nın içinde bulunduğu ahvalden dolayı askeri bir yardım yapılamamıştır. Bu durum daha sonra Ruslara teslim olan İmam Şamil'in Çar'ın özel izniyle hacca gitmek üzere İstanbul'a gelerek

²⁶ Erel, *a.g.e.*, s. 121-122.

²⁷ Erel, *a.g.e.*, s. 131.

²⁸ Mustafa Budak, "Şeyh Şamil", *DİA*, Cilt: XXXIX, İstanbul 2010, s. 68.

sultanla karşılaşması esnasında sitayişle Sultan'ın yüzüne karşı dile getirilmiştir. Osmanlı bu dönemde sürekli Ruslarla yaptığı savaşlardan dolayı Kafkasya'daki bağımsızlık hareketlerinden yararlanmayı düşünmüştür. İmam Şamil 1859 yılında Ruslara teslim olmak zorunda kalmıştır. İmam Şamil'den sonra Kafkasya ve Dağıstan'da bağımsızlık savaşları bir süre daha devam etmiştir. 1860 yılında Kuzey Kafkasya'da yeni idari düzenlemeler yapılmıştır. Kuban ve Terek eyaletleri oluşturulmuş, Rus-Kossak birliği meydana getirilerek Kossakların bölgeye iskânı ve Kafkasyalıların yerlerinden göç ettirilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹ Bu düzenlemeler ve Kossakların kayırılması, ileriki dönemlerde Kafkasyalıların Ruslara karşı çıkaracağı isyanların önemli nedenlerinden olmuştur. İmam Şamil'in teslim olduğu gün Terek-Kossak Ordusu yıldönümü bayramı olarak ilan edilmiştir. Kossaklar Dağıstan ve Kafkasya'ya yerleştirilmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yıllarında Dağıstan Sugratlı Abdurrahman Hacı ile Semşirli Ali Elden Bey ayaklanmışlardır. 1878 yılında Gazi Kumuk Han'ı Feth Ali Han şehit edildikten sonra Abdurrahman Hacı idam edilmiş ve Dağıstan'daki isyan bastırılmıştır. 1909'da dağa çıkan aslen Çeçen olan Abrek³⁰ Zelim Han 1913'e kadar Ruslara karşı savaşmıştır. Görüldüğü gibi Dağıstan'da Ruslar istenmemiş ve aralıklarla isyanlar çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde Çarlık Rusya'nın dağılmasına kadar Dağıstan Rus işgali altında kalmıştır.

2. 1917 Bağımsızlık Girişimleri, Bağımsızlık ve Sovyet İşgali'nden 1991'e Kadar Dağıstan

2 Mart 1917'de Çarlığın devrilmesi üzerine bağımsızlık için imkân bulan Dağılılar 3 Mart 1917'de Terakkale'de Dağıstan, Çeçen-İnguşya, Osetya, Kaberdey, Karaçay-Balkarya, Kuban ve Abhazya'nın temsilcilerinden oluşan bir kongre düzenlemişlerdir. Bu kongrede "*Birleşmiş Şimali Kafkasya ve Dağıstan Dağılıları Birliği Merkez Komitesi*" adıyla bir icra heyeti seçilmiştir.³¹ Tüm bunlar gerçekleşirken Dağıstan'da, Rusya'da kurulmuş olan geçici hükümetin temsilcileri bulunmaktadır. Geçici hükümetin yerel organı olan Bölge Yurttaş İcra Komitesi'nin üyesi olarak görev yapan Başyat Şahanov, Birleşmiş Şimali Kafkasya ve Dağıstan Dağılıları Birliği'nin Merkez Komitesi adlı icra heyetinin kurulmasını teklif etmiştir. Bu örgüt komitesine Çeçen Abdülmecid Çermoy, Başyat Şahanov, Adige olan Pşimaho Kotse, Dağıstanlı Beşir Dalgat, Kumuk Türkleri'nden Raşid Han Kaplan katılmıştır.³² İcra komitesinin ilk başkanı Başyat Şahanov olmuştur. Bu kongrede şu kararlar alınmıştır:

²⁹ Bice, *a.g.e.*, s. 46.

³⁰ Abrek: Ruslara karşı girişilen bağımsızlık savaşçıları. Ruslar tarafından haydut olarak nitelendirilmişlerdir. Bu nitelendirme Türkistan'da ortaya çıkan bağımsızlık savaşçıları olan Korbaşlar'ın Ruslarca Basmacılar (Haydutlar) olarak nitelendirilmesine benzemektedir.

³¹ Mustafa Beştoy, "Kuzey Kafkasya'da Milli Cumhuriyetin Kuruluşu", *11 Mayıs 1918 Şimali Kafkasya'nın İstiklali*, Kuzey Kafkasya Türk Kültür ve Yardım Derneği Yayınları: 3, İstanbul 1965, s. 23.

³² Sefer Berzeg, *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti*, Cilt: I, Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, İstanbul 2003, s. 61.

- a- Kuzey Kafkasyalılar siyasi bir birlik oluştururlar.
- b- Birlik içindeki her kabile tam bir muhtariyete sahip olacaktır.
- c- Birliğin ayan meclisi ve mebusan meclisi olmak üzere iki meclisi olacaktır.
- d- Yapılan işlerin anayasaya uygun olup olmadığını kontrol etmek üzere bir yüksek mahkeme kurulacaktır.

Kurulan komite, Beyaz Rus ordusu komutanı Denikin kuvvetlerinin Kuzey Kafkasya'ya girmesi üzerine meclisi kapatmak zorunda kalmıştır. Terek Bölgesi'nin (Oblast) iktidarı devrimden sonra Kossakların elinde kalmıştır. Terek Kossak Ordusu'nun Atamanı M. Karaulov, Terek Bölgesi'nin Hükümet Komiseri olarak atanmıştır. Yurttaş İcra Komitesi'nde Dağlıların sayıca çok olduğu yerlerden; Kumuk Hasavyurt Bölgesi'nden Reşid Han Kaplan, İnguş Nazran yöresinden Vassan Giray Cabağı, Çeçen Vedeno yöresinden Albay Aduyev ve Kabardey-Balkar Nalçık yöresinden Hamid Şejoko vardır.³³ Dağıstan'da durum ise Dağlıların lehinedir. 22 Mart 1917'de Temirhan-Şura'da³⁴ Dağıstanlılardan oluşan geçici hükümet kurulmuştur.³⁵ Bu komiteye yerli sosyalistlerden Alibek Taho-Godi, Celaleddin Korkmazov ve Temirhan-Şura, Derbent ve Petrovsk (Mahaçkale-Şamilkale) kentlerinden İşçi Asker Sovyetlerinin temsilcilerinden ikişer temsilci de dâhil edilmiştir. Bu komite toplantılarının Kumuk Türkçesi ile yapıldığı bilinmektedir.³⁶ Bu dönemde Sovyetler ile Dağıstan İcra Komitesi'nin arasındaki çatışmalar durumu zora sokmuştur. Sovyetler 22 Temmuz 1917'de Bölge İcra Komitesi (Yerel Hükümet) ile ilişkisini kestiğini açıklamıştır. Dağıstanlılar İcra Komitesi'ni kendi yerel milli organları olarak görürken, Ruslar kendi siyasi politikaları icabı Sovyetleri desteklemişlerdir.

Nisan 1917'de Kuzey Kafkasyalı ve Güney Kafkasyalı Müslümanlardan oluşan temsilciler siyasi karmaşayı çözmek, eylem planı hazırlamak ve bağımsızlık gibi konuları konuşmak için Bakü'de toplanmışlardır. Bu toplantıda:

- a- Toprak özerkliğine dayalı cumhuriyet isteği,
- b- Rusya'da yasa yapma yetkisine sahip tüm Müslümanlar için merkezi bir organın kurulması,
- c- Kuzey Kafkasya'daki örgüte benzer Güney Kafkasya Müslümanları için bir Müslüman bürosunun kurulması,
- ç- Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanlarından 2, Güney Kafkasya Müslümanlarından 4 temsilcinin olacağı, yönetimi Tiflis'te bulunan bir Müslüman bürosunun kurulması,
- d- Büronun tüm bölgelerde milli komiteler oluşturması,

³³ Berzeg, *a.g.e.*, s. 62.

³⁴ Timur'un Dağıstan seferi sırasında burada ordugâh kurması ve kurulan bu ordugâhın yerinde şehir kurulması sonucu Temirhan-şura olarak adlandırılan şehir. Bkz., Asker, "a.g.m.", s. 533.

³⁵ Bu komitede; Z. Temirhanov, H. Bammat, N.B. Tarkovski, D. Apaşev, M. Mirza Mavrayev, M. Kadı Dıbirov, A. Hasanov, B. Saidov, A. Dalgat, P. Amirov, H. Yusubeyov, Z. Danagoyev, N. Gotsinski, M. Dahadayev, S. Kuvarşolov ve A. Taho-Godi gibi Dağıstan'ın oluşumunda etkin roller oynamış, Ruslara karşı mücadelede liderlik etmiş önemli kişiler vardı. Detaylı bilgi için bkz. Sefer Berzeg, *a.g.e.*, s. 63.

³⁶ Berzeg, *a.g.e.*, s. 30.

e- Bu komitelerin, biri Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da, diğeri Güney Kafkasya'da olmak üzere merkezi Müslüman bürolarının oluşturulması,

f- Zakatala yöresinin, Güney Kafkasya Müslüman bürosuna katılması gibi konuların yanı sıra okullar komisyonunun aldığı kararlarda da; Dağıstan'daki okulların eğitiminin öğrencilerin ana dilinde yapılması, Terek ve Dağıstan bölgelerinde bulunan Dağılı yörelerindeki okullarda ikinci yıldan sonra Kumuk Türkçesi'nin de okutulması, Kumuk yöresindeki okullarda ise ikinci yıldan sonra Türk dili öğretilmesi, Kur-Samur-Tabasaran ve yakın bölgelerde eğitimin Türk dilinde olması kararlaştırılmıştır.³⁷

Kongrelerde alınan ve resmîyet taşıyan kararlar Dağıstan'da Türkçe'nin çok önemli roller oynadığını göstermiştir. Türkçe'nin eğitim dili olarak kullanılması kararı, üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir vakiadır. Dağıstan'ı bu yüzden Türk Tarihi'nden ve Türk Dili'nden ayrı düşünülemez. 1 Mayıs 1917'de Vladikafkas'da Kuzey Kafkasya Dağılıları Birliği'nin girişimiyle Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağılı Halklarının 1. Kurultayı toplanmıştır. Kurultaya Çeçen, İnguş, Kumuk, Dağıstan, Nogay, Türkmen, Kabardey (Adıge), Balkar, Çerkes (Kuban Adıgeleri), Osetler vd. temsilcilerinden yaklaşık 300 temsilci katılmıştır. Kongreye Dağıstan'ın çeşitli bölgelerinden 62 Müslüman temsilci katılmıştır. Başkanlık seçimi tartışmaları sonucu kongre 2 Mayıs'a ertelenmiştir. 2 Mayıs'taki kongrede Birleşmiş Dağılı Halklar Birliği'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Dağıstan Dağılıları Merkez Kurulu yerel organı 20 Ağustos 1917'de Andi'de kendi 2. kongresini toplamıştır. 2 Eylül 1917'de Şimali Kafkasya Milli Müessesan Meclisi altında toplanan Andi Kongresi'nde Abdülmecid Çermoy başkanlığındaki komiteye tam salâhiyet verilmiştir.³⁸

Çermoy Hükümeti Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya milletleri ile birleşerek 4'lü bir konfederasyon kurulmasını istemişse de bir netice alınamamıştır. Çermoy başkanlığındaki heyet 6 Mayıs 1918'de Trabzon'dan İstanbul'a giderek Osmanlı Hükümeti ile bir anlaşma yapmıştır. Bu çalışmaların sonucunda 11 Mayıs 1918'de Dağıstan'ın Temirhan-Şura şehrinde Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti bu cumhuriyeti tanıdıktan sonra 8 Haziran 1918'de Cibaliyyün Hükümeti diye adlandırılan Dağıstan ile dostluk antlaşması imzalamıştır.³⁹ Osmanlı Devleti bu dönemde Dağıstan ile ilişkilerini en üst düzeyde tutmuştur. Bunda, Dağıstan ile eskiden beri ilgili olmasının yanı sıra I. Dünya Harbi'nin patlak vermesinin de etkisi vardır. Öyle ki Kafkas İslam Orduları Bakü'yü kurtardıktan sonra Dağıstan'a girmiş ve Dağıstan'ı kurtarmıştır. 6 Ekim 1918'de aslen Çerkes olan Yusuf İzzet Paşa Derbent'e girmiştir. Dağıstan'da Milli Hükümet çalışmaları hızlansa da 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ni takiben Kafkas İslam Ordusu Dağıstan'dan çekilmiştir. Bu ordunun bazı unsurlarının geri çekilmediği Dağıstan nüfusunda kalmaya devam ettiği bilinmektedir. 12 Aralık 1918'de Abdülmecid Çermoy

³⁷ Berzeg, *a.g.e.*, s. 69.

³⁸ Beştoy, *a.g.e.*, s. 24.

³⁹ Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 134.

istifa etmiş, yerine Pşımaho Kosok Hükümeti geçmiştir. Beyaz Rus Ordusu Kuban, Kabardey ve Osetya'yı işgal ettikten sonra Ocak 1919'da Terek'i işgal etmiştir. 12 Haziran 1919'da Pşımaho Kosok Hükümeti istifa etmiş, Gl. Mikail Hükümeti kurulmuştur. Denikin (Beyaz Rus Ordusu Komutanı) Kuvvetleri Ağustos 1919'da Derbent'i işgal etmiştir. Böylelikle Dağıstan'daki Milli Hükümet yıkılmıştır. Belli bölgelerde sadece Necmeddin Gotsinski (Dağıstan'da), Uzun Hacı (Çeçenistan'da), Tarko Hacı (İnguşetya'da) direniş göstermişlerdir. Az bir süre sonra da Bolşevikler Beyaz Rus Ordusu'nu mağlup ederek Dağıstan'ı işgal etmişlerdir. Dağıstan bu sefer de Bolşeviklere karşı savaşımaya devam etmiştir. 1921 Haziranı'na kadar Bolşeviklere karşı amansız bir direniş gösterilmişse de tüm Kuzey Kafkasya Bolşeviklerin eline geçmiştir.⁴⁰

20 Ocak 1921'de Sovyet Sosyalist Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1922-1923 yıllarında Hasavyurt, Kızılyar, Acıgöl bölgeleri Dağıstan'a dâhil edilmiştir.⁴¹ Dağıstan, SSCB dağılana kadar çeşitli idari düzenlemeler, göç politikaları, demografik planlama ve komünist eğitim anlayışı gibi birçok alanda tarihi Rus politikalarıyla yönetilmiştir.

3. 1991'de Dağılan SSCB Sonrası Günümüze Kadar Dağıstan

1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya'ya bağlı Dağıstan Cumhuriyeti kurulmuştur. 26 Temmuz 1994 yılında Dağıstan Cumhuriyeti'nde yeni bir anayasa yapılmıştır. Son anayasa ise 10 Temmuz 2003 tarihinde kabul edilmiştir.⁴² Dağıstan günümüze kadar çok fazla değişime uğramadan olmadan gelmiştir. Bunun sebebi Rusya'nın sert ve baskıcı politikalarının bölgede çok fazla değişikliğe izin vermemesidir. Fakat bunun yanında Dağıstan, Rusların ve Rusçanın etkinliğinin arttığı bir bölge haline gelmiştir. Rusya'nın en sorunlu bölgeleri Çeçenistan ve Dağıstan olmuştur. Dağıstan'ın dış ticaretinin temel ürünü ham petroldür. Rusya'nın petrol üretiminin %1'i Kuzey Kafkasya'dan, bununca %5'i Dağıstan'dan karşılanmaktadır.⁴³ Türkiye'nin enerji geçiş noktası olma stratejisi ve Dağıstan'ın bu konudaki enerji geçiş sorunu Türkiye ve Dağıstan ilişkilerini başka bir boyuta taşıyabilir. Tabii olarak bu konu daha çok Dağıstan'ın bağlı olduğu Rusya Federasyonu'nu ilgilendirmektedir. Rusya ile bu konu ortak bir anlayışla daha iyi bir noktaya taşınabilir. İkinci Çeçen Savaşı'ndan sonra Rusya'nın en hassas bölgesi olan Kuzey Kafkasya için Putin birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerden en dikkat çekici olanı ise daha önce yerel devlet adamlarından oluşan federal devlet başkanlarının direk merkezden atanması ve genellikle Rus devlet bürokrasisinde önemli görevler almış olan kişilerin, dışarıdan bu bölgelere atanması olmuştur. Böylelikle Rusya bölgede ulus-devlet gibi davranma yo-

⁴⁰ Beştoy, *a.g.e.*, s. 27.

⁴¹ Buyinatov, *a.g.e.*, s. 405.

⁴² Asker, "a.g.m.", s. 17.

⁴³ Gökmen Kılıçoğlu - Serkan Kekevi, "Kuzey Kafkasya Otonom Cumhuriyetlerinin Türkiye-Rusya İlişkilerine Etkisi", *Değişen Dünya'da Türkiye'nin Önemi, Uludağ Üniversitesi 1. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu*, 6-7 Mayıs 2004, s. 473.

luna gitmiş, merkezin durumunu kuvvetlendirmiş ve federasyon mantığına ters politikalar yapmıştır. Kuşkusuz Çeçenistan ve Dağıstan'daki çatışmaların azalması Rusya'nın bu politikalarıyla mümkün olabilmektedir. Ancak bölge her zaman karışmaya hazır bir durumdadır. 1999 yılında Şamil Basayev ve Ömer Hattab'ın Dağıstan'da bağımsız birimler oluşturması sonucu Rusya Çeçenistan'a müdahale etmiştir.⁴⁴ Dağıstan halen Rusya'nın en sorunlu bölgelerinden birisidir. Zaman zaman gerçekleşen şiddet eylemlerinden ve bölgede var olan radikalleşme vetirelerinden dolayı bu odakların rol oynadığı bir yer olmaktan kurtulamamıştır.

Dağıstan'ın dini olarak yaşadığı sorunlardan biri Vahhabilik ve Gelenekselcilik arasındaki çatışmalardır. Vehhabi diye nitelendirilenler, Gelenekselcileri Rusçu olmakla suçlarken, Sufiler (Gelenekselciler) diğerlerini Vehhabi olmakla suçlamaktadırlar.⁴⁵ Dağıstan'da 1997 yılında bir parlamentodan geçen bir yasayla Vehhabi aktiviteler ve aşırı uç akımlar yasaklanmıştır.⁴⁶ 1999 yılında yapılan bir çalışmaya göre Dağıstan'da kendini Vehhabi olarak niteleyenlerin oranı %3'tür. Aynı çalışmaya göre Vehhabi olanlar Avar, Dargin, Çeçen-Akkinler arasında oran olarak daha çoktur.⁴⁷ Hiç şüphesiz bu iki taraf olmak istemeyen veya kendini bu şekilde nitelendirmek istemeyenler vardır, belki de bu iki taraf azınlıkta olup Dağıstan halklarının birliği ve refah içinde yaşamak idealini taşıyanlar daha çoktur. Dağıstan'da ortaya çıkmış olan "Gazavat" harekâtı anlaşılmadan bu konuda yapılan değerlendirmeler yanlış olacaktır. Çünkü Dağıstan'da kendine has özellikleriyle ortaya çıkmış, uzun yıllarca tecrübe edilerek bugünlere gelmiş bir "Dağlı Kültürü" ve mücadele ruhu vardır. Dağıstan'ın diğer bir sorunu ise Dağ'da yaşayan Avar, Dargi, Lezgi, Lak, Tabasaran, Agul, Rutul, Zahur vs. gibi halkların Nogay, Kumuk, Çeçen-Akkin, Rus ve Azerbaycanlı halkların yaşadığı ovaya (şehre) göç etmesi sorunudur. Bu sorun birtakım etnik sorunlara neden olmaktadır.⁴⁸ Dağıstan'da 1930 yılına kadar etkin dil Türkçe idi. 1930 yılında Kumuk ve Azerbaycan Türkçelerine ek olarak Rusça, Avarca, Lakça, Dargıca, Lezgice, Tabasaranca, Çeçence, Tatça ve Nogay Türkçeleri resmi dil olmuştur. 1933 yılında 7 Kumuk Türkçesi, 1 Azerbaycan Türkçesi, 1 Nogay Türkçesi, 1 Dargıca, 1 Lezgice, 1 Tatça gazete çıkarken; 1956 yılında 14 Avarca, 8 Dargıca, 6 Lezgice, 3 Lakça, 2 Tabasaranca ve 1 Tatça gazete karşılıklı 6 Kumuk Türkçesi ve 2 Azerbaycan Türkçesi gazete çıkmaktaydı.⁴⁹ 1930 yılından sonra ise Dağıstan'da hâkim dil Rusça olmaya başlamıştır. Bu dil meselesi ve göç sorunu birlikte düşünüldüğünde Rusya'nın bölgeye yönelik Türk ve Türk dili üzerindeki etkiyi azaltmaya çalıştığı ve bunda başarılı olduğu söylenebilir. Rusya ile Azerbaycan arasındaki

⁴⁴ Kılıçoğlu, "a.g.m.", s. 679.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Asker, "a.g.m.", s. 584.

⁴⁶ Hanuliak, "a.g.m.", s. 73.

⁴⁷ Robert Bruce Ware - Enver Kisriev - Werner J. Patzelt - Ute Roericht, "PoliticalIslam in Dagestan", *Europe-Asia Studies*, Cilt: 55, Sayı: 2, Taylor & Francis Ltd., Mart 2003, s. 5.

⁴⁸ Asker, "a.g.m.", s. 595.

⁴⁹ Gökçe Kılıçoğlu - Y. Abdurrazak Peler, "XX. Yüzyılın Başında Gönüllü Bir Türkleşme Örneği Olarak Dağıstan", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 45, Bahar 2015, s. 158-159.

ticaretin %70'i Dağıstan üzerinden yapılmaktadır.⁵⁰ Dağıstan'ın Azerbaycan ile yaşadığı bazı sorunlar vardır. Azerbaycan'da yaşayan Lezgiler en kalabalık etnik gruptur ve Dağıstan'da "Terekeme" olarak adlandırılan Azerbaycan Türkleri mevcuttur. Rusya'nın bu konuda atacağı adımlar, Türkiye açısından oldukça önemlidir. Bölgede çıkabilecek herhangi bir sorun Türkiye'yi yakından ilgilendirecektir. Dağıstan'ın diğer bir sorunu ise istikrarsızlık, yolsuzluk ve mafyadır. Dağıstan bütçesinin %64,4'ü Federal Hükümetçe karşılanmasına⁵¹ ve sürekli yolsuzluk operasyonları yapılmasına rağmen Dağıstan'da bu sorun hala en çok uğraşılan temel meselelerden biridir.

Dargi olan Magomedali Magomedovich Magomedov 1987'den 2006 yılına kadar Dağıstan'ı uzun süre yönetmiştir. Magomedov'un yerine 2006 yılında bir Avar olan Mukhu Aliyev⁵² devlet başkanı olmuştur. 2010 yılında Magomedali'nin oğlu olan Magomedislam Magomedov Cumhurbaşkanı olmuştur. 2013 yılında Magomedov'un yerine Rusya parlamentosu milletvekili Ramazan Abdullatipov atanmıştır. Magomedov ise Rusya lideri Vladimir Putin'in genel sekreter yardımcılığına getirilmiştir. 2017'de ise Putin tarafından Vladimir Vasilyev bu göreve atanmıştır. Rusya, Dağıstan'da yaptığı atamayla beraber 10 ilin yöneticisini değiştirmiştir. Vasilyev geçmişinde Nord-Ost saldırısından Beslan'a kadar uzanan özel görevlerde bulunmuştur. Putin, Vladimir Vasilyev'e geçmişte de çok fazla güvendiği için önemli görevler vermiştir. Özellikle Nord-Ost ve Beslan saldırılarından sonra Rusya, merkez ile federal bölgeler arasındaki ilişkilerde köklü değişiklikler yapmıştır.⁵³ Rusya Gürcistan'a müdahale edip Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanımış ve Kırım'ı işgal edip Suriye'ye müdahale etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Rusya, dışarıda olduğu gibi kendi iç işlerini de tahkim etmeye devam etmektedir. Merkezi kuvvetlendirerek kendi atadığı Rus devletinde etkin roller oynamış devlet yetkilileri ile gücünü tahkim etmektedir.

Sonuç

Dağıstan tarihi incelendiğinde görülecektir ki Türk tarihi ve Türk etkisi anlaşılmadan Dağıstan anlaşılacaktır. İskitlerin ve Hunların bu bölgede bulunmuş olmaları Dağıstan'daki Türk izleri bakımından önemlidir. İskit-Pers (İran-Turan), Hazar-Sasani (İran-Turan) savaşlarının burada yapılmış olması Dağıstan tarihinin Türk tarihi ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Hazarların Semender ve Belencer gibi başkentleri Dağıstan'da bulunmaktadır. Bu yüzden Hazar Türk İmparatorluğu'nun bölgeye kalıcı etkileri

⁵⁰ Uwe Halbach, Manarshalsaeva, "Dagestan: Russia's Most Troublesome Republic, Political and Religious Developments On The "Mountain of Tongues"", *SWP Research Paper*, Berlin, August 2015, s. 8.

⁵¹ Kılıçoğlu, *a.g.e.*, s. 675.

⁵² Alexey Malashenko, "Magomedislam Magomedov Becomes President of Dagestan", <http://carnegie.ru/2010/02/12/magomedislam-magomedov-becomes-president-of-dagestan-pub-40499>, (Çevrimiçi), 29.03.2018.

⁵³ Saslanbek İsaev, "Dağıstan'da Yeni Dönem ve Rusya'nın Kafkasya Stratejisi", <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/dagistanda-yeni-donem-ve-rusyanin-kafkasya-stratejisi/945176?amp=1>, (Çevrimiçi), 23.10.2017.

olmuştur. Daha sonra gerek Timur, gerek Şirvanşahlar, gerekse Selçuklu ve Kıpçak Türkleri bölgede bulunmuşlar ve Dağıstan'ın çehresini değiştirmişlerdir. Bölge ile daha sonra Osmanlı Devleti çok yakından ilgilenmiş, Dağıstan Şemhallerinin kendi iç işlerinde bağımsızlığı tanınarak dış işlerinde Osmanlı ile birlikte hareket etmesi sağlanmıştır. Bölgenin İslamlaşmasında da yine en büyük etkileri Selçuklu ve Osmanlı Devleti yapmıştır. Kuzey Kafkasya ve Dağı Cumhuriyeti Osmanlı tarafından tanınmış ve Kafkas İslam Ordusu Dağıstan'ı kurtarmıştır. Bu da gösteriyor ki Dağıstan, Türk devlet anlayışı tarafından çok önemli bir konumdadır. Günümüzde Dağıstan halkları ve Türkiye arasında çok yakın bağlar bulunmaktadır. Dağıstan'da yaşayan Kumuk Türkleri, Nogay Türkleri, Azerbaycan Türkleri Dağıstan'ın nüfusunun 5/1'ini oluşturmaktadır. Bu nüfusa ise bölgede kalmış olan Tatar Türkleri, Türkmenler vs. dâhil değildir. Türkçe'nin 1950'li yıllara kadar etkin dil olduğu bilinmektedir. Daha sonraki gerek göç politikaları gerekse dil politikaları sonucu Türkçenin etkisi azalmıştır. Ama Dağıstan'da hala Türk kimliğinin ve Türkçenin etkisi sürmektedir.

Kafkasya'nın geçit vermez Kafkas Dağları'nın Doğu-Batı yönlü Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzanması, bölgeyi uzun yıllar stratejik bir korunma, saklanma ve geçit noktası konumuna yükseltmiştir. Tarih boyunca çeşitli kavimlerin geçiş yolu üzerinde bulunması ve taşıdığı jeostratejik konumundan dolayı Asya'yı Avrupa'ya, Ortadoğu'yu Rusya'ya bağlayan tek yol üzerinde bulunması Kafkasya'yı ve Kafkasya özelinde Dağıstan'ı çok önemli noktaya taşımaktadır. Tarihteki büyük devletlerin kapışma sahası olan Dağıstan halen büyük güçlerin üzerinde oyun oynadığı bir yerdir. Rusya'nın en hassas bölgesi durumunda bulunan Çeçenistan ve Dağıstan, hem petrol üretimi bakımından, hem enerji geçiş noktaları açısından kritik bir öneme sahiptir. Hem nüfus bakımından, hem coğrafi alan bakımından Dağıstan Kuzey Kafkasya'nın en önemli bölgelerinden biridir. 1864'te 300 yıllık mücadele sonucu Kuzey Kafkasya'nın Ruslarca işgal edilmesinin ardından 1875'te Buhara, 1876'da Hive işgal edildikten sonra, Türkmen bölgelerinin işgal edilmesi ile birlikte tüm Türkistan Ruslarca işgal edilebilmiştir. Kafkasya bu yönüyle düşünüldüğünde Türkistan'ın da kapısıdır. Türkistan Türklüğü içinde Dağıstan çok önemli bir konumda bulunmaktadır. Hazar Denizi'ne kıyısı bulunan Kazakistan, Türkmenistan ve bu devletlerin arkasında bulunan Türk devletleri açısından da Dağıstan batıya açılan bir geçiş kapısı olabilir. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde hem Türk tarihi, hem Dünya Türklüğü, hem de Türkiye için Dağıstan çok önemli bir ülkedir. Bu yüzden Türkiye Rusya'ya bağlı olan Dağıstan ile Rusya'yı da dikkate alarak daha iyi ilişkiler geliştirmelidir. Bölgede Türkler ve Türkçe ile ilgili yapılacak çalışmalar Türkiye'yi beklemektedir. Dağıstan'ın Avar, Dargi, Tabasaran, Lezgi vs. halklarının da Türkiye ile yakın bağları bulunduğundan Dağıstan'da Türkiye için birçok imkân bulunmaktadır. Türkiye'nin tarihi tecrübeleri ve Dağıstan'ın yaşadığı sorunlar düşünüldüğünde, Türkiye'nin bu konuda önemli işler üstlenebileceği görülür.

Kaynaklar

ASKER, Ali: "Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan", *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye İle İlişkiler*, (Ed.: Erhan Büyükkakıncı - Eyüp Bacanlı), Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 2012.

BERZEG, Sefer: *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti*, Cilt: I, Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, İstanbul 2003.

BEŞTOY, Mustafa: "Kuzey Kafkasya'da Milli Cumhuriyetin Kuruluşu", *11 Mayıs 1918 Şimali Kafkasya'nın İstiklali*, Kuzey Kafkasya Türk Kültür ve Yardım Derneği Yayınları: 3, İstanbul 1965.

BİCE, Hayati: *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.

BUDAK, Mustafa: "Şeyh Şamil", *DİA*, Cilt: XXXIX, İstanbul 1993.

BUNİYATOV, Musa Ziya: "Dağıstan", *DİA*, Cilt: VIII, İstanbul 1993.

EREL, Şerafeddin: *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

GÖKÇE, Cemil: *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979.

HALBACH, Uwe, ManarshaIsaeva: "Dagestan: Russia's Most Troublesome Republic, Political and Religious Developments on the "Mountain of Tongues"", *SWP Research Paper*, Berlin, August 2015.

HANULIAK, Juraj: "Dagestani Security Paradigm in the View of Historical Perspective", *Slovak Journal of Political Science*, Volume: 15, No: 1, 2015.

İPEK, Nedim: "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: XX, İstanbul 1997.

İSAEV, Saslanbek: "Dağıstan'da Yeni Dönem ve Rusya'nın Kafkasya Stratejisi", (Çevrimiçi), <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/dagistanda-yeni-donem-ve-rusyanin-kafkasya-stratejisi/945176?amp=1>, 23.10.2017.

KARAKÖSE, Nejdet: *Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütluçe Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2012.

KILIÇOĞLU, Gökmen - KEKEVİ, Serkan: "Kuzey Kafkasya Otonom Cumhuriyetlerinin Türkiye-Rusya İlişkilerine Etkisi", *Değişen Dünya'da Türkiye'nin Önemi, Uludağ Üniversitesi 1. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu*, 6-7 Mayıs 2004.

KILIÇOĞLU, Gökçe - PELER, Y. Abdurrazak: "XX. Yüzyılın Başında Gönüllü Bir Türkleşme Örneği Olarak Dağıstan", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2015.

KİSRİEV, Enver - WARE, Robert Bruce - ROERİCHT, Ute- PATZELT, Werner J.: "Political Islam in Dagestan", *Europe-Asia Studies*, Cilt: 55, Sayı: 2, Taylor & Francis Ltd., Mart 2003.

MALASHENKO, Alexey: "Magomedsalam Magomedov Becomes President of Dagestan", (Çevrimiçi), <http://carnegie.ru/2010/02/12/magomedsalam-magomedov-becomes-president-of-dagestan-pub-40499>, 29.03.2018.

KİTAP TANITMA

SAVAŞ SANATI

Tuğrulhan KARADUMAN¹

Sun Tzu, Savaş Sanatı, Çince Aslından Çevirenler: Pulat Otkan-Giray Fidan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, 13 cm x 19 cm, ince kapak, 2. Hamur Kağıt, 80 sayfa, ISBN: 9.786.053.322.702, İstanbul 2014.

Sun Tzu, M.Ö. 500'de Wu Devleti'nde (Çin) yaşamış ünlü Çinli general, filozof ve askeri teorisyendir. Sun Tzu tarafından M.Ö. 6. yüzyılda yazılmış "Savaş Sanatı" adlı eser, askeri taktikler ve savaş üzerine bir çalışmadır.² Kitap, 13 bölümden müteşekkildir.

Birinci başlık olan, "Hesaplama" bölümünde, bir ülkenin savaşa girerken, hesaba katması gereken 5 önemli nokta hakkında bilgi vermiştir. Bu beş nokta: "Yol, Gök, Yer, Komutan, Kural"dır. Bu beş noktayı hesaba katan bir komutanın her zaman galip geleceğini, hesaba katmayanın ise mağlup olacağını belirtmiştir.

"Savaş" adlı ikinci bölümde yazar; savaş için gerekli olan harcamalardan bahsedip, ordunun bu maliyetleri iyi kullandığı takdirde galip geleceğini belirtmiştir. Savaşın kazançlı şekilde sona ermesi için bu maddenin önemli olduğunu tekrarlamıştır.

Üçüncü başlık olan "Taktik Saldırı" bölümünde, en iyi askeri stratejinin taktik saldırısı olduğuna değinilmiştir. Bu bölümde yazar, savaş stratejinde maharetin kazanmak değil, savaşmadan galip gelmek olduğuna değinmiştir.

"Duruş (Konuşlanış)" adlı dördüncü bölümde yazar, iyi bir savaşçının önce galip geleceği bir ordu ile zafer kazanacağı ortamı yaratıp, sonra düşmana savaş açıp, saldırarak, zafer ve yenilginin kaderini tayin ettiğine değinmiştir.

Beşinci başlık olan "Güç (Vaziyet)" adlı bölümde yazar, gücün doğru bir şekilde kullanımı üzerine tavsiyeler de bulunmuştur. Güç kullanımında tek bir faktörün tek başına belirleyici olmaması gerektiğini, orduları ayakta tutup, kazanmasını sağlayan etkenin yapacağı cepheden sürpriz manevralar olduğuna değinmiş, bunların topyekün bir şekilde kullanılmasının zaferi kazandıracığını vurgulamıştır.

¹ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

² <https://www.inploid.com/t/sun-tzu-kimdir-ve-savas-sanati-ne-anlatmaktadir/50850/>

“Zayıflık-Güçlülük” adlı altıncı bölümde yazar, zayıf bir savaşçı ile güçlü bir savaşçı arası mukayeseye değinmiştir.

Yedinci başlık olan, “Harekât”da, harekâtın avantaj ve dezavantajlarından bahsetmiştir. Düşmana küçük avantajlar verip, oyalayarak, ondan önce savaş alanına varmanın sarplı bir yolu düze çevirmeyi bilenlerin yapacağı bir iş olduğuna değinmiştir.

Kitabın sekizinci bölümü ise “Dokuz Değişken: Binbir Olasılık” başlığı altında hazırlanmıştır. Bu bölümde yazar, dokuz değişik olasılığın sağlayacağı avantajları anlayan komutanın savaşı yönetmesini bilen komutan olduğuna değinmiş, değişik olasılıkların sağlayacağı avantajları kullanamayan komutanın ise arazi koşullarını bilse bile bu avantajlardan faydalanamayacağına değinmiştir. Bu dokuz değişken olasılık şunlardır: “Doğal koşulları olan yerlerde konaklanmaz. Yolun kesiştiği yerlerde yerel beylerle anlaşmak gerekir. Harekât imkânı olmayan tehlikeli yerlerde beklenmez. Kuşatma olabilecek yerlerde strateji oluşturmalıdır. Ölüm kalım yerinde ise sununa kadar savaşmak gerekir. Girilmemesi gereken yollar vardır, üzerine gidilmemesi gereken askerler vardır, üzerine saldırılmaması gereken kentler vardır, mücadeleye gerek olmayan yerler vardır, yerine getirilmeyecek hükümdar emirleri vardır.” şeklinde belirtmiştir. Bu değişik olasılıkları bilmeyen bir komutanın adamlarını idare etmede zorlanacağını belirtmiştir.

Dokuzuncu başlık olan “Orduyu Harekete Geçirme (Yürüyüş)”de yazar, orduyu harekete geçirmek için, askerlerin belirli fiziki şartlara göre yönlendirilmesinin önemini ve bu şartlarda nasıl davranılacağı üzerine önemli tavsiyelerde bulunmaktadır.

“Arazi” adlı onuncu bölümde yazar; 6 farklı arazi çeşidini, açıklayıp, nasıl davranılması gerektiğine değinmiş, düşmanı iyi tanımak kadar araziye de iyi tanımak gerektiğini belirtmiştir.

“Dokuz Arazi” adlı on birinci bölümde yazar; dokuz farklı arazi çeşidini açıklamıştır. Ayrıca bu bölümde yazar, diğer başlıklarla da bağlantılı olarak plan, taktik, strateji gibi konulara değinmesi bakımından önemli bilgileri bizlere aktarmıştır.

On ikinci bölüm olan “Ateşle Saldırı”da yazar, beş farklı ateşli saldırı çeşidine değinmiştir. Bunlar, “Bir (düşmanın birliklerine, iki iase ve malzemelerine, üç taşıma için kullanılan) at arabalarına, dört depolarına, beş ikmal yollarına”dır. Bu beş çeşit ateşli saldırıya hazırlıklı olunması gerektiğini belirtmiştir.

On üçüncü ve son bölüm “Casus Kullanma” başlığı altında hazırlanmıştır. Akıllı bir hükümdarın önemli zafer araçlarından birisi düşmanın durumunu bilmekten yani istihbarattan geçtiğine değinmiştir. Bu nedenle hükümdarın beş çeşit casus hakkında mutlak bilgi sahibi olması gerektiğine de değinmiştir. Bunlar, yerel casus, düşman içindeki casus, taraf değiştirmiş casus, ölü casus, canlı casustur.

Askeri taktikler ve savaş üzerine önemli tavsiyelerde bulunan Sun Tzu’nun “Savaş Sanatı” adlı eseri, en önemli strateji eserlerinden biridir. Sun Tzu, “Savaş Sanatı” adlı kitabında gerekli planlama, strateji, taktikle zaferlere ulaşıldığından bahsetmektedir. Genel olarak vermek istediği mesaj: “Gerçek savaşçılar gerçekten girdiği her savaşı kazananlar değil, Düşman ordularını savaşmadan çaresiz bırakanlar, işte onlar gerçek savaşçılardır.” Yine aynı şekilde “Gerçek zafer, savaşmadan kazanılan zaferdir.” der.

KİTAP TANITMA

NURİ PAŞA VE SİLAHDAŞLARI

Mehmet Kürşad YAVAN*

Mehman Süleymanov, Nuri Paşa ve Silahdaşları, Nurlar Neşriyat, 536 sayfa, ISBN: 978-9952-468-38-0, Bakü 2014.

Nuri Paşa ve Silahdaşları, Mehman Süleymanov tarafından hazırlanmış bir araştırma inceleme eseridir. Eser, Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış olup, toplamda üç bölümden ibarettir. Bu üç bölüm alt başlıklar ile desteklenmiştir. Birinci bölüm, Nuri Paşa'nın doğumundan ölümüne kadar olan süreyi anlatan biyografi bölümüdür. Bu hissede 25 alt başlık vardır ve söz konusu Paşa'nın gençliğine, ailesine değinilmiş, bulunduğu cepheler ve faaliyetleri incelenmiştir.

Kitabın ikinci kısmında ise, Nuri Paşa'nın silahdaşlarına yer verilmiştir. 8 alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümdeki isimler özellikle Azerbaycan için önemli vazifelerde bulunmuş şahsiyetlerdir ve tekil olarak incelenmişlerdir. Başta kahraman Enver Paşa olmak üzere, Kafkas İslam Ordusu ile ilişkisi olan ve Nuri Paşa'nın hayatında yer edinen isimleri bu hissede buluşturan yazar, kitabın son kısmında ise Nuri Paşa'nın hatıralarına ve yetersiz bir kaynakçaya yer vermiştir.

Kitap, genel hatlarıyla akademik bir üslupta yazılmamıştır. Kitabın giriş ve takdim kısımlarında bunun nedenini belirten cümleler bulmak mümkündür. Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri için öncelikle romantik anlamlar taşır. Yazar da bu romantiklik ve maneviyat çerçevesinde yazısına devam etmiş ve bu yüzden kitap, öznel bir anlatım eksenine girmiştir. Bu öznel anlatım yer yer duygusallığa dönüşmüştür. Ekseriyetle kitap, duygusaldır. En belirgin özellik ise bölümlerde Nuri Paşa'nın ve değinilen olayların fotoğraflarının konmasıdır. Böylelikle kitap, zengin bir fotoğraf arşivine dönüşmüştür.

* Marmara Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi.

Gerçek şu ki, Nuri Paşa, İttihat ve Terakki içerisinde, büyük işler yapmasına rağmen geri planda kalmış bir şahsiyettir. Bunun birçok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi Enver Paşa'nın kardeşi olmasıdır. Hakikaten Enver Paşa varken birçok İttihat ve Terakki karakteri geri planda kalmakta, hatta Enver isim olarak cemiyetin de önüne geçmektedir. Bunun yansıması olarak da Nuri Paşa gibi kahramanların geri planda kalması normaldir. İkinci sebep ise Nuri Paşa'nın yaşı ile ilişkilidir. Kendisi yaşı itibarıyla Osmanlı sınırları içerisinde fazla görev alamamıştır. Meşrutiyet ilan edildiği zaman kendisi daha öğrencidir. Bu yüzden cemiyet içerisinde geri planda kalması doğaldır. 1911 yılında akademiye bitiren Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu ile nam salmış, Azerbaycan Türkleri için çok önemli bir yere gelmiştir. Kendisi, Türk Silah Sanayii'nin kurucusudur ve hakkında çok az yazılı eser mevcuttur. Bu yüzden *Nuri Paşa ve Silahdaşları* önemli bir araştırma eseridir.

Kitabın başlangıcında Nuri Paşa'nın anılarından faydalanılmış ve hikaye tarzında bir anlatım benimsenmiştir. Olay örgüsü iki insanın sohbeti gibi devam etmektedir. Bunun sebeplerinden birinin de Azerbaycan Türkçesi ile yazılmasından olduğu kanaatindeyim.

Kitap, bir araştırma eseri olmasına rağmen hiçbir dipnot yok ve kaynakçası yetersiz. Çoğu yerde varsayım ve söylentilere yer verilmiş. Bu da kitabın okunurluğunu ve inandırıcılığını düşürmektedir.

Nuri Paşa'nın Trablusgarp faaliyetlerine değinen yazar, kısa anekdotlar paylaşarak bilgi aktarımında bulunmuş, fakat resmi belgelerle bu bilgileri onaylamamıştır. Günümüz araştırma inceleme eserlerine baktığımız zaman, özellikle askeri faaliyetlerin birinci elden yazışmalarını ve imzalı fermanlarını görürüz. Fakat bu eserde buna rastlamak mümkün değildir. Yine herhangi bir alıntı ve kaynakça yerinde kullanılmadığı için, okurun kafasında soru işaretlerinin oluşması kaçınılmazdır.

Eserin devamında, Birinci Cihan Harbi'nde Nuri Paşa'nın yaptıklarına değinilmiştir. Bu kısımda Afrika'daki gelişmeler kısaca ele alınmıştır.

Kitabın asıl oluşturulma sebebi, bundan sonra başlamaktadır. 1918 yılından sonra, Nuri Paşa Azerbaycan Türkleri için harekete geçmiştir ve bununla birlikte kitapta Azerbaycan coğrafyası ve gelişmeleri yoğunlaşmıştır. Öncelikle Azerbaycan'ın iç durumundan bahsedilmiştir. Memleket dahilinde Lenin ve Stalin'in politikalarına değinilmiş ve merkezi Bakü olmak üzere Bolşevizm'in yayılmasına bu bölümde yer verilmiştir. Bunun yanı sıra yazar, Azerbaycan'ın iç durumunu ve Ermeniler ile olan problemleri kendi yorumlarını katarak değerlendirmiştir. Sovyet Rusya'nın, Azerbaycan ile ilgili olan politikasına da değinmiştir.

Kitabın ilerleyen sayfalarında Mehman Süleymanov, Ermenilerin oluşturdukları silahlı birliklerin fotoğraflarını da paylaşarak yaptıkları katliamları anlatmıştır. Böylece, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü hareketini kendi gözünde meşrulaştırmıştır.

Kitabın bu alt bölümü, Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa'nın gelişine giriş niteliğindedir. Böylece Osmanlı ordusunun bölgeye neden geldiği ve Azerbay-

can Türklerinin neden yardım istediği gün yüzüne çıkmaktadır ve okuyucu için bağlantı kurmak kolaylaşmaktadır.

Askeri Yardım İçin Osmanlı Türkiye'sine Müracaat alt başlığına geldiğimiz vakit ise, Türk Ordusu'nun Azerbaycan'a girişinin sebeplerini görüyoruz. Kitabın kilit noktası burasıdır. Öncelikle yazar, bu alt bölümde, Azerbaycan meclislerinde askeri yardımın nasıl münakaşa edildiğine değinmektedir. Ermeni-Bolşevik kuvvetlerinin katliamına değinen yazar, Türk kuvvetlerinin çağrılmasını bu sebebe bağlamaktadır.

Yazar, yine anılardan yola çıkarak bazı yorumlamalarda bulunmuştur. Öncelikle, Türklerin gelişinin doğurabileceği sıkıntılar, yine sohbet havasında tartılmıştır. Birçok Azerbaycanlı aydına göre, Azerbaycan'ın, İstanbul yönetimine bağlanabilme olasılığı vardır ve bu durum halkı korkutmaktadır. Nitekim, Birinci Cihan Harbi'nden sonra, Azerbaycan'da İttihatçıların kendilerine bağlı bir devlet kurma yönünde faaliyetleri olmuştur. Böyle bir durumda, Osmanlı'nın, Çarlık Rusya'dan bir farkı kalmamaktadır. Yazar da, bu düşüncenin, Türk tarafında nasıl algılanabileceğini yazarak duruma açıklık getirmektedir.

Kitap, genel olarak böyle ayrıntılar ile doludur. Bu ayrıntılar, kitabı bir bütün olarak incelediğimiz vakit anlam kazanıyor. Yazarın, bu tip ayrıntıları kaçırmaması taktir edilecek bir şeydir.

Yazar, kitabın ilerleyen sayfalarında, duygusal ve resmi olmayan sözlerin yanı sıra reel kavramlar üzerinde de durmaya başlamıştır. Azerbaycan petrolünün önemi kısaca belirtilmiş ve Osmanlı Devleti'nin hareket kararı almasıyla bu petroler yüzünden müttefiki Almanlar ile arasının bozulmasına değinilmiştir. Böylece Kafkas İslam Ordusu'nun ekonomik maiyetler de taşıdığı vurgulanmıştır.

"Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkili" adlı alt bölümde ise, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasındaki soydaşlık bağına değinilmiştir ve ortak düşman olarak görülen Ruslara karşı yapılacak eylemlerin sonuçlarına yer verilmiştir. Böylece yazar, her iki devletin bünyesinde yaşayan Türklerin birbirine muhtaç oldukları izlenimi yaratmıştır ve haklıdır da. Çanakkale ve Sarıkamış cephelerinde mücadele eden gönüllü Bakü askerlerini örnek gösteren yazar, böylece aradaki dostluğu pekiştirme gayesi gütmüştür.

Ele aldığımız birinci bölümde ve bu bölüme dahil olan yirmi beş alt başlık, Azerbaycan'ın şehirlerinin kurtarılması ve Nuri Paşa'nın ölümüne değindikten sonra sonlanmaktadır. Bu kısımda yazar, kaynak olarak Nuri Paşa'nın hatıratlarını ve Milli Gence Meclisi'nin raporlarını kullanmıştır. Bu hisse, Bakü ve Karabağ ağırlıklı olmak üzere cereyan eden savaşları ve Ermeni meselesini ele almaktadır.

Kitabın ikinci bölümü Nuri Paşa'nın silahdaşlarına ayrılmıştır. Bu bölümün alt başlıklarında, Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilinde ve Azerbaycan hareketinde yeri olan simalar teker teker incelenmiştir. Bu incelemeler, biyografi niteliğindedir. İlk başta Enver Paşa'dan bahseden yazar, Nuri Paşa'nın askerlik mesleğini seçmesinin aileden gelen bir merak olduğunu beyan eder.

Bölümün son alt başlığı da Halil Paşa ile ilgidir ve yazar, bu üç paşanın aile bağlarının askerlik mesleğine etkisini birbirine bağlarken hiç de zorlanmaz.

Yazar bu bölümde, Azerbaycan Türklerine de değinmiştir. Özellikle Kafkas İslam Ordusu oluşturulmadan önce Azerbaycan Ordusu üzerine reform girişimlerinde bulunmuş olan Ali Ağa Şıxlinski tanıtılmıştır. Böylece birinci hisse bahsedilen, ordunun alt yapısının oluşturulması bu bölümde de tekrar okuyucuya hatırlatılmış oluyordu.

Bu bölümde bazı eksiklikler göze çarpıyor. Öncelikle biyografi şeklinde yazıldığı için başta okuyucu kesin yargılar beklemektedir. Özellikle Enver Paşa bölümünde, genel olarak aile yapısından bahseden yazar, kesin yargılar ile Paşa'nın hayatına giriş yapmıştır ve bazı bölümleri eksik bırakmıştır. Bu eksikliğin temel sebebi, Nuri Paşa'nın silahdaşlarına Azerbaycan çerçevesinde değinilmesidir. Böylece söz konusu *silahdaşların* hayatını tam olarak kitapta göremiyoruz.

Eserin son bölümü Nuri Paşa'nın Kafkas hatıralarına, haritalara ve kaynakçaya ayrılmıştır. Bu bölümde Nuri Paşa, yaptığı operasyonları anlatmış ve bu operasyonlar Azerbaycan Türkçesi ile kitaba aktarılmıştır. Fakat Nuri Paşa'nın el yazısına ve hatıratın orijinaline yer verilmediği için bu hatırata kuşku ile yaklaşmak yerinde olacaktır.

Sonuç olarak kitap, genel hatlarıyla akademik bir çalışma olmaktan uzaktır. Kaynakçası yetersiz ve desteksizdir. Bunun yanı sıra, fotoğraflar ve harita, konuyu iyi anlamamız ve analiz etmemiz açısından güzel olmuştur. Yazarın kullandığı Azerbaycan Türkçesi, sade ve anlaşılırdır.